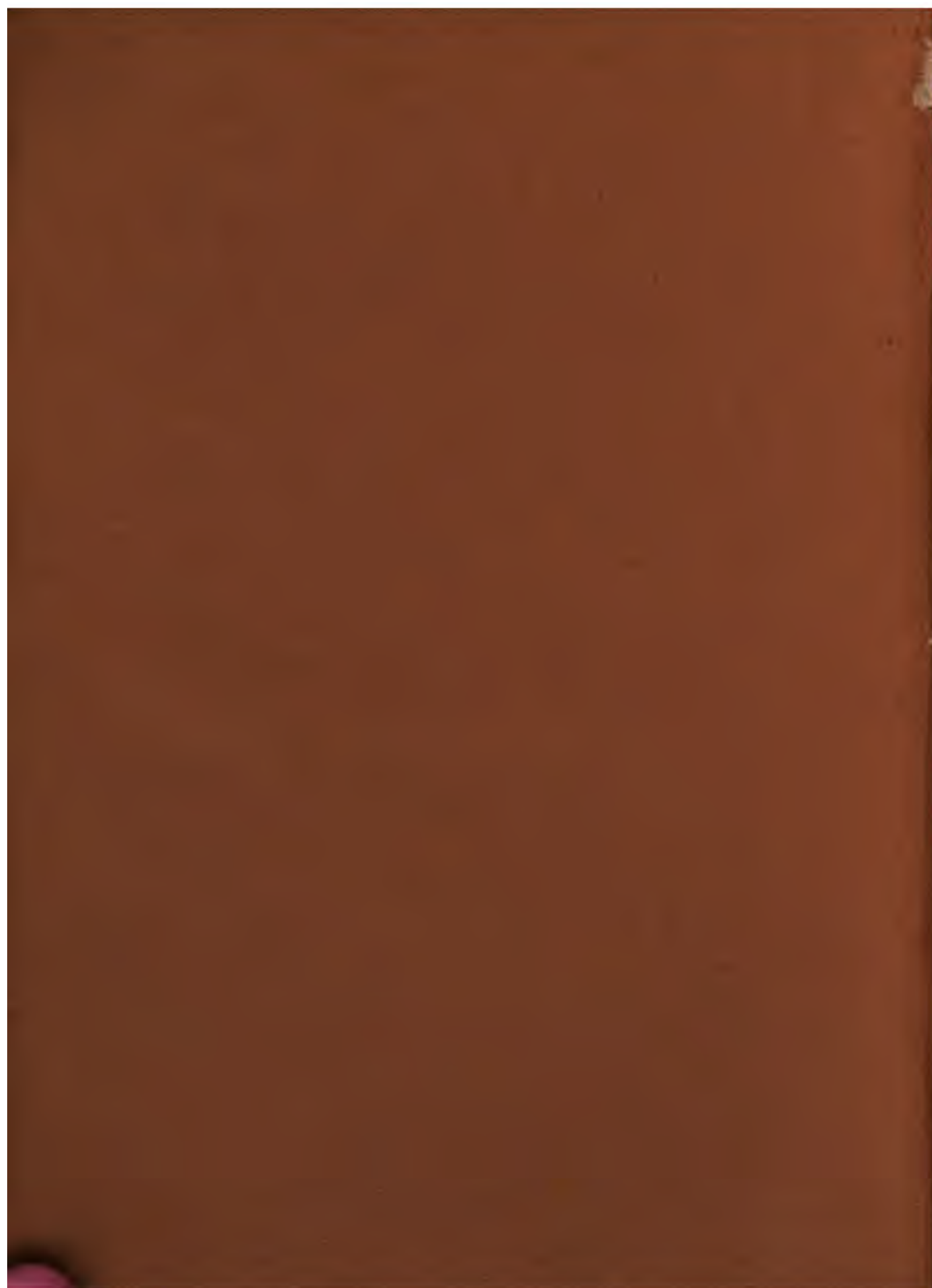

VE RI
TAS

VÉRTANUK

A

MAGYAR TÖRTÉNETBŐL.

VÉRTANUK

A

MAGYAR TÖRTÉNETBŐL.

TÖRTÉNETI TANULMÁNYOK.

IRTA

SZILÁGYI SÁNDOR.

PEST.

KIADJA HECKENAST GUSZTÁV.

1867.

Minot

Pest, 1867. Nyomatott Heckenast Gusztávnál.

ELŐSZÓ.

Nem véletlen volt, hanem tanulmányaim hozták magokkal, hogy a mult években főként a XVII-ik század történetével foglalkoztam. S igy lőn, hogy dolgozataim némely része közt, legalább a korra nézve, bizonyos összefüggés felismerhető, a mennyiben épen ezek egyik a másiknak folytatását képezik. E körülmény birt rá, hogy azokat, mivel szétszórva különböző folyóiratokban jelentek meg, most öszszegyüjtve bemutassam: azonban részben ujra dolgozva, részben pedig uj adatokkal bővitve.

Hátra van még, hogy a czimről számot adjak: miért neveztem e munkát »Vértanuk«-nak.

A ki valamely eszméért vagy elvért küzd vagy még áldozatul is esik: közönségesen vértanunak nevezzük. Azonban nemcsak a hazafias és szent ügyeknek vannak vértanui. Lehet valaki rögeszmének, saját korától elitélt elveknek áldozata, s mégis bizonyos szempontból vértanunak mondják. Másra talán saját hiusága, nagyravágyása vonta a bukást, s ama czim tőle sem szokott megtagadtatni — mert az a küzdőknek, szenvedőknek és áldozatoknak czime. Aztán a vallás és politika vértanuin kivül másokat is ismerünk — a tudományéit.

Ember nincs gyengeség nélkül, valamint daemont sem találunk a halandók soraiban. S ezen »vértanuk« közt kiket

én most egymásmellé állitottam, s kik mondhatni, mindnyányáján egy és azon kornak gyermekei, tévedőket, gyengéket, sőt bünöst is találhatni, de találunk olyanokat is, kik hazafias érdem, önzéstelen buzgóság, nemes áldozatkészségük által tüntek ki. Kétségtelenül fel fogja ismerni az olvasó mindenik fajt, anélkül hogy én a vértanui czim kedvéért sem a bünt palástoltam, vagy az érdemnek árnyoldalát érintetlenül hagytam volna.

De kiket itt, történeti rajzaimban, felmutatok bizonyos tekintetben áldozatok: tudománynak, politikai vagy vallásos eszmének s keverten nagyravágyásnak áldozatai. Apáczai a nevelés terén képviselt oly eszmét, melyért tanitványai rajongtak, de melyet elöljárói nem értettek. Kemény és Bánffi csillogó, de még nem valósitható eszméktől elkábitva, idő előtt le akarták rázni Erdélynek nyakáról a török fenségnek nyomasztó igáját — a dolog azonban nem érett oda s ők ez eszme vértanúi sorát szaporiták. Hallert esze, mivoltsége, népszerűsége s érdemei tették rettegetté s ezek miatt áldoztaték fel. Béldit saját hiusága, nagyravágyása s rövid látása buktatta meg. De bár egymástól eltérő elveket vallottak is ezek négyen: Kemény és Bánffi Haller és Béldi, küzdelmeik végczélja egy volt — megmenteni a mennyit lehet Erdély önállóságából s alkotmányosságából. Mind abból azonban alig volt valami megmenthető s a XVIII-ik század története más nemű küzdelmeket mutat fel.

Szász János kortársaival jött collisioba olyan — nem tiszta forrásu — törekvésekért, melyek utána diadalra jutottak, de melyek neki, kihivólag dölyfösnek, nyakát szegék. Bethlen Kata a vallásos buzgóságnak sivar ugyan, de megdöbbentő

példánya. Az utolsó Rákóczy egyedül nevének köszönheté hogy a török egy leendő invasió vezérére szemelte ki. Ő valóban nevének volt martyrja. Egészen más nemüek Mikes és Cserei szenvedései. Mindketten látták Erdélyt önállónak, függetlennek s mindketten még a kor emlékeivel táplálkozó irodalmi harczosok. Az egyik mint bujdosó, a másik mint elbusult öreg volt tanuja hazája sülyedésének, hanyatlásának. Ők szivökben hordozák a vértanuságot.

S én a vértanu nevet kizárólag és egyedül a fenn kitett értelemben vettem, midőn azt a fennebb is elősorolt s egymástól annyira különböző küzdőkre alkalmazám.

Végül fogadják Szabó Károly és Papp Miklós barátim s Mike Sándor ur hálás köszönetemet, azon szivességökért, melylyel az ujabb adatok birtokába juttattak.

Nagy-Kőrös, 1866. september 30-án.

SZILÁGYI SÁNDOR.

TARTALOM.

KEMÉNY JÁNOS

FEJEDELEMSÉGE ÉS HALÁLA.

II. Rákóczy György 1660. május 22-én a gyalai csatatéren elesett. Barcsai Ákos versenytárs nélkül maradván, ugy hivé, most biztosan ül a fejedelmi székben. E férfiu, mig magános ember és alárendelt hivatalnok volt, hasznos szolgálatokat tett hazájának. Mint fejedelem, csekély tehetséggel telhetetlen nagyravágyást párositva, siettetė Erdély romlását. Gyors emelkedését s meggazdagodását, bár ösrégi családból származott, ifju Rákóczynak, a fejedelmi széket a töröknek köszönheté. A nagyvezér 1658. sept. 14-én a jenei táborban, hol ő mint Rákóczy követe jelent meg, az ország szabad választási jogának lábbal tapodásával s a török pártfogást sürgető Kemény János mellőzésével, fejedelemmé tette [1]. Igaz, hogy az azon évi november 6-án Maros-Vásárhelyt tartott országgyülés szentesité ama törvénytelenséget Barcsai megválasztása s beigtatása által, de az csak pártgyülés végzése maradt, s midőn a regálissal meghivottak közül sokan meg nem jelentek, azokat fejenkint 200 frttal rendelé büntettetni. [2])

Barcsai erös ellenzékre talált nemcsak Rákóczy párthiveinél, hanem számos független erdélyi s a

[1]) Lutsch Diariuma Kemény Fundgruben 1. k. 294. 302.

[2]) Az ekkori országgyülési articulusok közül az V-ik az akademia birtokában.

Részekben levő főurnál is, kik sem egválasztása módjával nem békülhettek ki, se az adó elviselhetlen fölemelését 15,000 aranyról 40,000-re, se az ország hallatlan nyomorgatását személyes részvétökkel szentesitni nem akarák. S a két ellenfejedelem közt véres és ingerült, tollal és tettel folytatott tusa kezdődött, mely a két szomszéd hatalmasságnak, a németnek és töröknek rést nyitott, hogy Erdély a szerencsétlen Eris almája fölött megkezdett harczukat annál elkeserültebben folytassák, s melynek a Rákóczy elesése koránsem vetett véget. Szajdi Amhád budai basa és Ali szerdár hatalmas seregeket vezettek Erdély ellen, melyeknek egyéb feladata is volt, mint az országot Barcsainak biztositni. Ha addig nem is volt tudomása róla, már ekkor beláthatta, midőn hirül vette, hogy követét, Haller Gábort, a szerdár elfogatá s lábaira hatvanhárom fontos vasat veretett, mert a még megválasztatásakor rá rótt 500,000 tallérnyi hadiköltség mind e napig kifizetlen volt [1]) s még jobban meggyőződhetett, midőn őt magát is, a török táborba sietőt, letartóztatá. Mert a szerdárnak feladata volt Várad és környékének behódoltatása, melyről azt hitték, hogy német kézben van. S valóban jul. 14-én a basa és szerdár egyesitett hada bekeritette e várat. A védelmező sereg száma, ide számitva 35 deákot, 850 főre ment, elszánt lelkesült nép, mely csak óriási küzdéssel tudá magát fentartani a több mint 50,000 emberből álló had ellen. Az egyenetlen viadalt Leopold hadai tétlenül nézték a raka-

[1]) Bethlen János commentáriusainak 1780-ki bécsi kiadása II. k. 12. l.

mazi sánczokból a nélkül, hogy a szorongatottaknak segitségökre mentek, a nélkül, hogy fölmentésökre valamit tettek volna. Aug. 28-án Várad török kézbe esett. [1])

Ez esemény a Barcsai népszerüségének, a mi kevés még maradt is, halálos döfést adott. Megfosztva végbástyájától s a helytartó Barcsai Gáspár a fejedelem testvére által vérig sarczolva, ugy látszik, hogy a szerencsétlen Erdély végromlásához közeledik. Igaz, hogy Várad bukásának a fejedelem nem volt oka, söt annak megtartását telhetöleg elömozditá, de ö volt az, a ki a török adót fölemelte, s most azt kérlelhetlenül hajtá be. Fogságából többször felszólitá helytartó testvérét, hogy az adóhátralékok kiküldésével siessen, hacsak öt magát, az országot minden helységeivel nem akarja a török dühnek áldozatul ejteni. „Isten utolsó veszedelemre késztet bennünket — irá aug. 6-áról Erdély rendeinek — mivel minden megmaradásunkra való eszközöket eltökéllett tölünk." [2])

A parancs kérlelhetlen szigorral hajtaték végre. De már nemcsak az 500 ezer tallér volt behajtandó. A két évi adóhátralékkal, melynek befizetését Rákóczy elmulasztotta, 660 ezerre szaporodott. Pedig az országot már az azelötti évek dúlásai koldussá tevék, s nyomorából az még üdülni sem kezdett. A városok már

[1]) Várad ostromának érdekes és terjedelmes leirását lásd Szalárdy Siralmas Krónikája 545—589. Bethlen János II. 13—33. Vesd össze Podhráczky és Rácz Károly czikkeivel Uj Magyar Muzeum 1855- és 1856-ik folyamaiban.

[2]) Szalárdy 594. Bethlen J. II. 34. Trausch Annales Hung. et Transs. II. 122. Katona XXXIII. 211.

két év előtt roppant sarczokat fizettek s a polgárság és nemesség még ki sem heverte akkori veszteségeit. Mindezt hiába terjeszték a török elé. Neki pénz kellett. Végre is össze kellett teremteni. Minden családapára, tekintet nélkül vagyonosságára, 5 frtot vetettek; a magyar főnemességre, hivatalnokokra, harminczadosokra jóval többet. E rendkivüli adó fölszedésére bizottság neveztetett ki, mely a tallért 2 frtban, az oroszlános tallért 1 frt 80 denárban, az aranyat 4 frtban fogadta el. „Ez időben, — irja Graffius [1]) német Diariumában, — Szebenben nem verhettek elegendő tallért, annyi nemes zuzatta össze ezüst ékszereit.“ A polgárok és szegény parasztság feleségeiknek kapcsait, övét, vagy a boglárokat, melyek az öven voltak, elővették, hogy azokból tallért veressenek. Sok szegény parasztnak vagy oláhnak nem volt egyebe egypár ökrénél, melylyel beszerzé élelmét, azt kelle eladnia, hogy a pénzt előteremtse. [2]) Általán borzasztó nyomor volt a szegény nép között. Ezenfölül augustus és september hónapokban a hagymáz és ragály oly nagy mértékben dultak, hogy a halottaknak rendes eltakaritása lehetlenné vált.

Mind ennek daczára a rendkivüli összeg nem volt oly gyorsan behajtható. Ali nem mulasztotta el, akkor midőn Barcsai Gáspárt Várad elfoglalásáról értesité, fenyegetésekkel és szemrehányásokkal telt levelének

[1]) Kemény, Fundgruben II. k. 227.

[2]) Az ez évi jul. 5-én Segesvárott tartott országgyülés, mely adó fejében az ökrök elvételét is elrendelé, egy jó ökröt 2 frtra, egy közepest 1 frtra becsült. 1. art. az akademia kéziratai közt.

végén a hátralékokat sürgetni, azon figyelmeztetéssel, hogy ujult hadakkal tör Erdélyre, nem fog se asszonynak se gyermeknek irgalmazni, s az egész országot behódoltatja, ha még tovább késedelmeznek. Végsoraiban emlékezteté a rendeket, hogy ő még mindig megtartotta szavát. A fogoly-fejedelem előterjesztései, hogy az ország már évek óta tartó küzdelmében véginségre jutott, segélyforrásai kiapadtak, hogy Rákóczy, ki őt hosszas időn át Szebenben ostromolta, ez időt sarczok fölszedésére használta, melyekből ő semmit se láthatott, figyelembe se vétettek [1]) s Barcsai szabadon bocsáttatását csak akkor eszközölheté ki, Haller Gábor lábáról csak akkor vették le a vasláncot, midőn Gilányi György a vár bevétele után harmadnappal az összeg egy részét kézbesité. [2])

A fejedelem Erdélybe visszasietett, hol mindent felfordult állapotban talált. Helytartói testvére Barcsai Gáspár és híve Gyalakúti Lázár György az adó behajtása s a Rákóczy-ház párthiveinek üldözése körül sok szigort alkalmaztak. Hogy ily eljárás mellett is a népben a vallásos érzést fölébreszszék, átalános böjtöt hirdettek, „de a haragvó Isten, — mond Gunesch — [3]) nem akart ily ledér és szenteskedő böjt által kiengesztelődni.“ Rákóczy halála hirét ennek pártja, a nép sokáig költöttnek hitte. Két magyar nemest, a kik e hirt Segesvárra megvitték, a felbőszült nép a polgármester házából az utczára kihurczolt s erős bántalma-

[1]) Szalárdy Siralmas Krónikája. 591.
[2]) Bethlen János Comment. II. 36.
[3]) Gunesch Trausch Chroniconjában. II. 122.

zás közt agyonlött. S midőn ezért feleletre vonatott Segesvár, megtagadta a hódolatot mindaddig, mig a törökök az országból ki nem takarodnak. Ellenállásában Udvarhelyszék követei, két testvér Pálffi, megerősiték ugyan, de végre is kénytelen volt engedni, s a gyilkosokat kiadni, kiket aztán Barcsai Gáspár karóba huzatott. [1]) A szebeniek hü szolgálataikért azt hivék, hogy az adó alól ki lesznek véve: de épen oly szigorral lön az rajtok is megvéve, mint a többi helyeken. A fogarasiak még sokáig vártak Rákóczyra, várukban elsánczolák magukat, s csak hosszas alkudozás után nyitották meg kapuikat Barcsai híveinek. [2]) Hasonlag cselekedett Görgény is, melyet Szárhegyi Lázár István védelmezett.

Nagyobb és veszélyesebb volt a Székelyföld ellenállása. Csik-Gyergyó és Kászon, Sepsi, Kezdi és Orbai székek nem hittek a Rákóczy halálában, s a Barcsainak meghódoló országgal meghasonlottak, de később, midőn szeretett urok eleséséről biztos tudomások volt, az uj fejedelemtől helytartó testvérének eszélytelen és kegyetlen eljárása forditá el szivöket. Ő ugyanis Bakó Mihály marosszéki kapitányt törvénybe idézés és elitélés nélkül felakasztatta. Szárhegyi Lázár István csíki főkirálybirót, kitől a töröktől üldözött Michne havasalföldi vajdának elfogatását s a székelységnek felültetését minden eredmény nélkül követelte, Görgényben (1660. jul.) fogságba vetteté. De Lázár mindamellett,

[1]) Goebel Chronica civ. Schaesburg. Fundgruben II. 123—5. Krauss Tagebuch. Kurz Magazin II. 455.

[2]) Graffius Siebenb. Ruin Fundgruben II. 227—8.

hogy 3700 tallérnyi váltságdijt lefizetett, szabadságát még sem nyerheté vissza, mig augusztus elején menekült, „az vasrostélyokat kivervén, az mely házban volt, úgy ereszkedett ki“: irja a helytartó Barcsai Kálnoki Mihálynak és Cserei Mihálynak, két testvéréhez ragaszkodó székely főtisztnek, kötelességökké téve, hogy őt magát vagy legalább nejét keritsék kézre. [1])

Az elkeseredett, vérig bántott férfiu Gyergyó havasai közt vonta meg magát, s ott ősi fészkében Szárhegyen visszatorlásáról gondolkodott.

Neve honfitársai közt a legnépszerübb, s ennek aegise alatt szólíták fel fölkelésre Barcsai ellen a székelységet rokonai és párthívei Tompa István és Domokos Gábor. Ő maga mindaddig nyugodtan maradt, mig a különben is ingerült székelység a kitörés pontjáig érkezett, s Kálnoki Mihály ennek elnyomására intézkedéseket kezdett tenni. Ekkor a Domokos hivására: „kegyelmed mentöl jöjjön, mert roszul van a dolog, most ideje egyszer; ha kegyelmed elkezdette, immár vigye véghez; ha kegyelmed az éjjel ki nem jő, azokat a szegény legényeket mind felnyársalják, én tudom Kálnoki Mihály dühösségét,“ [2]) — Csíkba sietett s a fölkelők élére állt.

Kálnoki Mihály a fölkelt ár közepett, melyet hasztalanul törekvék fékezni, Csik-Szeredába zárkozott. Lázár e várat ostrommal körülveszi, elfoglalja s magát Kálnokit is rabbá teszi. Söt a felbőszült nép

[1]) Bethlen János Commentarii. II. 37.

[2]) Közölte e levelet gróf Lázár Miklós a gróf Lázár család czimű munkában 160. l.

Cserei Mihályt, a Barcsai által kinevezett főkapitányt agyonüté. Midőn ez események hirét Barcsai Gáspár testvérének a nagyváradi táborba megirta, s a székelység lecsendesitésére közbocsánat hirdetését sürgeté, ez gúnynyal válaszolá: „Lázár István, hogy Kálnoki Mihályt fogva tartja, emberül cselekszi; ha kegyelmetek nem arra való, ő reája gondot viseljen, visel ő gondot Kálnokira. Amnestiát mi nem adunk, elválik az Ali pasa hadát mint állhatja ő is Szárhegyen.“ [1])

S most Lázár István minden igyekezetét arra fordítá, hogy a fölkelést Csíkon túl is terjeszsze. A Barcsaiak eszélytelen eljárása előre is biztositá neki a sikert. Mindenek előtt Háromszéket nyerte meg, hol Székely László szervezé a forradalmat s midőn itt Donát Istvánt, a Barcsai által kinevezett főkapitányt a nép agyonüté, [2]) többé nem vala visszalépés.

Maksán sept. 18-án közgyülést tartottak, itt kimondák a forradalomhoz csatlakozásukat, s letették Lázár Istvánnak a hüség eskűjét, egyszersmind elhatározák: 1-ör, hogy a távollevő Mikes Kelemen főkapitányjok helyett Székely Sámuel legyen vezérök; 2-or, Csíkkal véd- és dacz-szövetséget kötöttek, „hogyha a szükség ugy kivánja s bármelyikre is erejek fölött való romlásukra igyekező erő jön,“ fejenkint közösen megsegitik egymást; 3-or a kóborlás meggátlását Lázár Istvánra bizzák; s végre 4-er a soraikból „akaratjok ellen kénytelenségből“ kilépteknek a hüség eskűjének

[1]) L. e levél töredékeit ugyane munkában 161. l.
[2]) Bethlen 37.

letétele után szabad visszatérést engednek. [1]) A székelység eleinte Rákóczy György fiára Ferenczre gondolt [2]), de majd Keményre vetette szemét, követeket küldött hozzá Aranyos-Megyesre s töle kért utasitást a teendők iránt. [3])

Barcsai Ákos még a török táborban értesülvén a forradalmi mozgalmakról, testvérét Gáspárt annak elnyomásával bizta meg. Ez az ország föl nem zendült részeiben általános fölkelést hirdetett, a táborba szállás helyéül Kőhalomszék lévén kijelölve. A csapatok falunként lőnek elhelyezve, miről értesülvén Székely Sámuel, hogy az ekkép elszórttakat könnyebben legyőzhesse, lovas csapattal ellenök sietett. Az előnyomulókat az udvarhelyszéki Barcsaihoz hü maradt sereg fogadta Kacza alatt, hol ez kemény megveretést szenvedett. A diadalmas csiki tábor tovább nyomult Háromszék felé, de már itt felkészülve találta a zsoldos oláh lovasságot, mely, a dolog ütközetre kerülvén, erős ellenállást fejte ki. Ezalatt Barcsai Gáspár és lovasai megérkeztek, s az egyesült sereg a baroti téren a zendülőkön teljes diadalt aratott. Közülök sokan elestek, a többiek rendetlen futásban kerestek menedéket; mig a védelem nélkül hagyott népen a diadalmasok kényök szerint kegyetlenkedtek, sokat felkonczoltak, kiket a csemei téren egy halomban temettek el, másoknak fülét orrát vágták le. — Barcsai Gáspár

[1]) E 23 aláirással s ugyanannyi pecséttel ellátott oklevelet közli gróf Lázár fenn idézett munkájában 163—4 ll.

[2]) Gunesch Trauschnál II. 122.

[3]) Krauss Kurz Magazinjében II. 455.

elönyomulását Háromszékre semmi sem gátlá, utjában a zendülöket embertelenül fenyité, felakasztások s tagcsonkitások voltak napirenden. [1]) Majd Köpecz alatt megállt s oct. 13-án a csikiakat táborából feladásra szólitá fel, a zendülés fejeinek, Lázár István, Székely Sámuel és Vasmat Péternek kiadását követelvén. De kegyetlenségei mutatták, mit várhatnak a fölkelök. Még biztak ezek a megyékben és a többi székelységben. Feladásról, a vezérek kiadásáról hallani sem akartak, s Lázárfalván tábort ütöttek. Csak midőn a segély iránt minden reményök elenyészett [2]) s Barcsai Gáspár naponkint közeledett, bocsátkoztak vele alkudozásokba.

Egy követséget s annak élén pater Kászonyi Mártont Lázárfalváról Barcsai Gáspárhoz küldék egy levél kiséretében, melyben „nem maga megalázásával" kérték, hogy várjon addig, mig a fejedelemhez s az ország rendeihez küldött követség onnan visszatér. Kezdi-Vásárhelyre oct. 19-én érkeztek ezek. De a győzelem által elragadott vezér semmit sem akart hallani. Kászonyi Segesvárra indult, hol ez időben a fejedelem mulatott, s az ország rendei össze voltak gyülekezve. A fővezér pedig válaszolt a csikiaknak, hogy miután „mintegy fenyegetődzéssel azt irja, hogy készebb magukat egy lábig levágatni, mintsem a denominált személyeket kézbe adni, melylyel, ugy látom, declarálta magát a kegyelmes urunknak és a nemes ország ellenségének lenni, nem kegyelemkérés, hanem merő garáz-

[1]) Bethlen Commentarii II. 38—40.
[2]) Gróf Lázár Miklós a Lázár-család — 165.

daság kegyelmetek dolga. Immár én is a pártot és hüséget nem mutatókban tüzzel vassal rajtok leszek.“ [1]) Ugyanekkor táborát áttette a kászoni rétre, honnan a lázárfalvi tábort jobban fenyegetheté. De a mezei seregek közbeszólására, hogy a rokon vér ontását kerüljék, csakugyan megköttetett a fegyverszünet.

Kászonyi ezalatt ugy a hogy eligazitá a fejedelemnél a rábizottakat, [2]) megnyerte az amnestiát, de nem általánost, mint a csíkiak sürgeték. Lázár István és Székely Sámuel ki lönek rekesztve. Épen ezért a kihirdetés és hódolat elmaradt, s Barcsai Gáspár oct. 28-án ellenök készült. De a fejedelem ujabb parancsa s egy csíki követség megérkezése, szándékának elhalasztására birák. A követek visszavitték a táborba a fejedelmi amnestiát, Csík meghódolt, Lázár, Székely s a föbb pártosok Gyergyó bérczei közt vonták meg magukat, tovább füzve terveiket.

Az ország teljesen lecsendesültnek látszott, midőn a csíki követség az oct. 20-án megnyilt segesvári gyülés végnapjaiban bemutatta a fejedelemnek hódolatát, s Barcsai Gáspár a sereggel együtt a gyülés helyére megérkezett. A fejedelem, mintha már minden be volna végezve s ö biztosan ülne székében, nösülésre gondolt. Választása tanácsosa Bánfi Zsigmondnak „már ember-

[1]) Barcsai Gáspár levele a csíkiakhoz a gr. Lázár-család 106, 106.

[2]) Hogy Kászonyi a csíki táborban megfordult, ezt Bethlen Jánosból tudjuk (II. 40.) tudjuk, hogy innen Segesvárra vette utját, Lázár Miklós adataiból világos, ki itt okleveleket használt. De hogy a fejedelem oct. 20-án adta volna ki az amnestiát, azért kétlem, mert az ország-gyülés is csak ez nap nyilt meg, s mert Kászonyi a legjobb esetben is csak ez nap érkezhetett meg Segesvárra.

korbeli hajadon leánya" [1]) Ágnesre esett. A nemes hölgy „a már annyira hanyatlott idejü emberhez — mond Szalárdi — istennek törvénye szerint a szent házasságba való életre menni illetlennek nem itélvén," az esküvés még a gyülés folyama alatt véghez ment. Az napon este Barcsai az ország rendeit megvendégelé: a menyecskét pedig főrangu hölgyek kiséretében a lakomához Haller Gábor vezette s férje mellé ülteté.

E gyülésnek föladata volt, az ezer erszény pénznek behajtása módjáról tanácskozni. Ez ügyben már a jul. 5-iki segesvári országgyülés szigoru intézkedéseket tett, melyeknek miként végrehajtásáról számadásra még a falukból is küldöttek hivattak meg. A jelenlevő török követ azon összegnek nyolcz nap alatti kézbesitését szigorral követelé, [2]) a nemesség pedig, hogy nagyobb nyomorokat kikerüljön, önmagát adóztatta meg, minden jobbágytól, zsellértől egy-egy tallér fizetését vállalván fel; „nem tagadhatjuk, irák ebben, kegyelmes urunk sok rendbeli adózásunkat, romlásinkat, mindazáltal látván, nem egyébben, hanem az adásban áll Isten után e haza részecskéjének is továbbra való megmaradása, azért kegyelmes urunk, mi is félretevén

[1]) Szalárdi 594. Első neje Szeben ostroma alatt Déván halt meg márcziushó első napjaiban (Greffling naplója, Seivert Bürgermeisterjei 110.) Férje ekkor már Rákóczytól engedélyt nyert őt Szebenbe hozathatni, de mielőtt ez bekövetkezhetett volna, már meg volt halva. Lázár-család 74. I. Második neje utóbb Rhédei Lászlóné lett. Ennek naplója. Tört. tár I. k.

[2]) Gunesch Trauschnál II. 124. Igy jött létre a 4-ik Art. Lásd alább a szövegben.

mostan magunk szabadságát, magunkra, nem jobbágyunkra vetettünk, mind megyéken és székeken minden szolgáló jobbágytól és szolgáló zsellértől, ki nem vevén birákat, kolcsárokat, drabontokat, s egyéb jobbágyból álló szolgáló embereket ‚capitatim‘ mind uri-, fő- és közrendek, fiscus, városok és papok jószágiban, az városokban is hasonlóképen adjanak egy-egy tallért.“

A pénzügyön kivül a meghalt Rákóczyval volt viszonyok foglalkodtatták a rendeket. A rendek a Rákóczy és fia iránti hüség esküjét 1659. sept. 24-én megujiták s Barcsait ugyanekkor visszalépésre hivák fel. Az egészen Barcsai érzelmü gyülés e tettét megsemmisité. „Nagy szomorusággal értjük — ugymond nyilatkozatuk — a közinkbe küldött Ngd Kglmes propositiojának eleiből fájlalja az vásárhelyi [1]) boldogtalan gyülésünk alatt (hogy már) országul, mi akaratunkból Ngd méltóságos személye megmocskolására irt levelünket, melyben több dolgok között minden javainknak elhuzásával vonásával és tékozlásával mocskoltatott, mely levél hogy sokaktól közülünk nem subscribáltatott és pecsételtetett volna, nem tagadhatjuk, de bizonyitani merünk istennel, az egész keresztyén világra bátran kiterjesztvén dolgunkat, annak az igazságtalan levélnek irói, se iratói, se javallói nem voltunk, söt midön akkori egybegyülekezésünknek helyére közinkbe küldetett, publice megmondták, magunk tudván az dolgot külömben lenni: nem subscribáljuk, sem pecsétel-

[1]) Marosvásárhelyt 1659. sept. 24-én tartott gyülés Rákóczy alatt.

jük, ezzel akkor elhaladván a dolog, még sem szünt meg szegény boldogtalanul megholt fejedelmünk fegyvernek félelmével erőszakot tenni az igazságon, hanem elsőben tanácsi renden levő atyánkfiaival subscribáltatván, annakutánna drabantokkal, renddel hordoztatta szállásunkra, ugy kellett az halálnak félelme miatt subscribálnunk és pecsételnünk.“ Ez okból ama gyülésnek minden aktáit semmiseknek nyilvániták, s hogy a családhoz való viszony teljesen felbomoljék, végezék: „Valamely privata persona az Rákóczy házhoz hittel volt köteles, azokról való reversálisokat producálják, és annihiláltassanak, ha kik eltagadnák és jövendőben kitudódnék per directorem evocáltatván in notam perpetuae infidelitatis convincáltassanak. Hogy ennekutánna afféle dolog ne legyen, az fejedelmektől is arra ne kényszeritessenek, hogy feleségekhez, gyermekekhez hittel legyenek kötelesek, végeztük.“

E tanácsok folyama alatt nehány fő ur azon hirt terjeszté el, hogy Kemény János sereggel Erdély felé közeledik. Barcsai kezdetben koholtnak hitte s a terjesztőket hazaárulóknak szidalmazá, mig testvére Gáspár buzgalmában tovább ment, ő azoknak fülét, orrát levágatá. Pedig az nemsokára valósult. [1]) Erélytelen eljárása támasztá a vihart.

Kemény János a tatár-fogságból kiszabadulván, a Részekben vonta meg magát; majd Lónyai Annát, Vesselényi István özvegyét nőül vevén, állandó lakhelyét ennek aranyos-medgyesi várába tette át. A csíki

[1]) Bethlen T. II. 42. 1. Goeber és Waschmann Fundgruben II. 126. 1.

fölkelők már a mozgalom kezdetén rávetették szemeiket s meghódolás után is folytonosan bejövetelét sürgeték. Rákóczynak szétvert hadai mellé állottak és vezérlete alatt akartak Erdélyre menni. Az elesett bujdosó fejedelemnek bujdosó párthivei hasonlag ráfüggeszték szemeiket, kivált miután Barcsai az egyszer nekik megadott kegyelmet ujolag visszavonta. [1]) E szerencsétlenek a Kemény szárnyai alatt reméltek hazájokba visszatérhetni, mert összeköttetése a nádorral, Wesselényi Ferenczczel kilátást nyujta a német udvar pártfogására, mert a portát a Keményt kegyelő tatár khán utján megnyerhetni hitték s mert Barcsai eszélytelenségével honn a kedélyeket végkép elidegenité. [2])

Ennyi biztatás rávette Keményt a beütés megkisértésére. Az ország nyomorult állapotban volt s Barcsai eddigi eljárása a kiengesztelődés lehetőségét elzárta. A Rákóczy-féle sereg maradványával, mintegy ezer lovassal, nov. 21-én utnak indult Aranyos-Medgyesről. Hogy bejövetele váratlan ne legyen, Erdély rendeihez körlevelet bocsáta, melynek elején számol visszavonultságának okairól, élénk színekkel festi a haza szenvedéseit, a maga üldöztetését; rátér a hozzá érkezett felhivásokra, számot ad az indokokról, melyek őt rábirták, hogy magányát cserélje fel; „oka, mondja ebben, nem egyéb, hanem hazámhoz való szeretetem és köte-

[1]) Barcsai, midőn még a nagyváradi táborban volt, adta ki az amnestiát, de alig hogy hazaért s magát székében bizton érzé, visszavonatta azt. A már ekkor hazaindult bujdosók feleutból tértek vissza. Bethlen T. II 37.

[2]) Nem egyszer mondá: „testvérein kivül nem bánja, ha az egész ország pokolba vesz is.“ Bethlen II. 41. V. ö. Szalárdi 595.

lességem.“ Vége az hogy: „ha kedveltetik, kegyelmeteknek szolgáljak. Módjában is kegyelmetek meg ne ütközzék, hogy ha magam securitására kivánságom kivül felettébb sokad magammal kell járnom, mintsem magam értékem, állapotom mutatná, vagy békességes időben kivántatnék; tudva legyen kegyelmeteknél idegen nemzettel való ijesztésem és fenyegettetésem. Hazánkban is pedig történtek olyak, kik gonosz indulatjokat és igyekezeteket szivesen lappangtatván, veszedelmemre való cselekedettel kezdenek kifakasztani, melyről mint gyarló ember nem méltatlankodhatom. Assecuralok mindazáltal mindeneket felőle, hogy semmi rendbeli emberek ellen hazámba menni ‚hostiliter‘ nem igyekezem, azonkivül ha kik magokat fegyverrel opponálják vagy nékünk ártásunkra igyekeznek, mely casusban, mind isten, mind emberek törvénye megengedi az igaz defensát, nem is megháboritására az hazának, sőt inkább jól meg sem aludt belső tüzének megoltására és mindenekben kegyelmetekkel együtt szép egyességnek hozására czélozok, az egyesség lévén fő eszköze a megmaradásnak, melyre, mint isteni munkára várhatunk is áldást annak szerzőitől, ha az egyenetlenséget, mint az ördög plántáját kigyomláljuk magunk közzül, az hazának mostan fenn lévő nehézségei felől, hogy mi is kegyelmetekkel igaz atyafiai consultálódhassunk, és minden szükséges dolgainkat eleikben terjeszthessük. Valaholott azért kegyelmetek levelemet hallani fogja, el ne mulassza, mingyárást oda confluálni a nemesség és minden hadban szolgáló rendek, személyek, szász városokról és székekről bőséges

ablegátusai által, hogy kegyelmetekkel egyező értelemből communicalván mind felső méltóságbéli közönséges alsó rendek elöljáróival a nemes országnak, a kiket tudniillik efféle dolgok illetnek, egyező tetszésből tractalhassunk hazánk megmaradására nézendő minden egyéb szükséges dolgokról szabados voxsal, és magok sziveknek bátorságos kinyitásával. Ellenben Isten s világ előtt tudományt tészek arról, ha kik e közjóra inditatott dolgokban, ha csak kivonszák is magokat avagy ha inkább opponálják, Istennek ha mi itéleti az olyanokra fog következni, nem mások, hanem magok lésznek okai. Ezek után az ur Isten kegyelmeteket éltesse, és juttassa boldog napokra." [1])

Barcsai Ákos a segesvári gyülésről Görgénybe ment. Itt vette nov. 26-án Tisza István kővári kapitány kezeiből Kemény elindulásának hirét. [2]) Rögtöni intézkedése még az napon, hogy az ország rendei és a szászság keljenek föl s táborba siessenek, mondhatni, eredménytelen maradt. Ellenállásra ily véletlen támadás s gyors közeledés ellenében alig gondolhata. Seregei szét voltak eresztve, tanácsosai már elszéledtek s Kemény a legalkalmasabb perczet választá. A fejedelem Görgénybe zárkozott, testvére András Fogarasba, [3]) másik testvére Gáspár bizonytalan számu seregével Erdély felső részeiben tanyázott ugyan; de szétoszlott csapatának semmi hasznát sem vehette.

[1]) A kolosvári reform. főiskola könyvtárában levő Szilágyi Sámuel-féle másolatból. Szalárdiban terjedelmes kivonatban olvasható. Kelete nov. 20. 1660.

[2]) Szalárdi 598.

[3]) Trausch II. 124.

Mert Kemény Barcsainak a magyarországi határszélen örtálló kapitányát Nánásit 200 fegyveresével elfogta, [1]) onnan utját Örményes felé vette, kézrekeritendő az ott mulató Barcsai Gáspárt, mig Szentpáli Jánost ennek Búzamezőn táborozó hada ellen küldé. Mindkét vállalata csodásan sikerült. Barcsai Gáspárt az örményesi udvarházban három cselédjével véletlenül meglepék, „de — irja Szalárdi — boros lévén, elevenen magát hogy megadni nem akarná, s bennek meg is sebesitene, végre leverték s fejét vették.“ Búzamezőnél pedig a megtámadott oláh lovasok futásban kerestek menedéket, mig a többiek megkisérlették ugyan az ellenállást, de legyőzetvén, feladták magokat. [2])

Kemény gyorsan haladott Görgény felé. Beütésének hirére Bethlen János, Haller Gábor, Gyalakuti Lázár György tanácsosai e várba siettek, de a fejedelemnek intő levele, hogy a közelgö ellenségtől tartózkodjanak, utjokból visszatérité őket; Haller Fehéregyházára Pálhoz, testvéréhez, Bethlen Ebesfalván Apafi Mihályhoz vonult. De a gyönge beteges Lázár Szent-Demeteren Gyulafi László özvegyénél vonta meg magát, hova utána Kemény, Kis András csapatvezérét küldte. E roszhirü rabló őt, hihetőleg parancs ellenére, meggyilkolá. Jobb sorsa volt a másik két tanácsurnak,

---

[1]) Bethlen II. 44. Cron. Civ. Schesburg. Kemény Fundgruben II. 126. 1.

[2]) Hogy a Bethlentől itt emlitett Buza nem más mint a belsőszolnoki Buzamező, s nem a dobokai Búza, azt ez utóbbi helynek Örményestőli távolságából hiszem.

Haller Gábort Kemény Simon, Bethlen Jánost Bethlen Farkas vezette Kemény Jánoshoz, mindkettőt szabadon bocsáttatások iránt biztositó levéllel látva el.

Kemény már ekkor Marosvásárhelyt volt. Hallert és Bethlent barátságos arczczal fogadta. „Nem a fejedelemséget akarja ő megszerezni — mondá, belső teremébe vezetve őket, s megelőzőleg elpanaszolva magánsérelmeit — csak a zavarokat lecsendesiteni. Ha az országgyülés rendezte a haza ügyeit, ő a nélkül, hogy Barcsai ellen kezdene valamit, ki fog menni. Azonban, folytatá, nem szeretném, ha e szándékomban akadályra találnék kegyelmetek részéről," s hogy e tekintetben biztositva legyen, téritvényt követelt tőlök. Haller és Bethlen nem tarták tanácsosnak a hosszas ellenállást, előttük volt a példa: Lázár György. A téritványt megadák.

A csíkiak közeledésének hirére, boszut állandók a korábbi sérelmekért, Udvarhelyszékre rontottak, s azt széltiben rabolták, pusztitották. De midőn Keményhez küldött követségöket ez a rablás megszüntetésére inté, engedelmeskedtek felhivásának. Ez által a székelységet részére megnyerte. További intézkedései hasonlólag az ország megnyerésére voltak irányozva. Fiát Simont Fogaras alá küldé, hogy ez a várba zárkozott Barcsai Andrást gyönge ostrommal köritse, s ekkép testvérétől elzárja. Magát Görgényt is mind szükebb körbe szoritá, seregeit a vár közelében helyezé el, s főhadiszállását elébb Szászrégenre, majd Vécsre tette át. Innen Barcsaival levelezésbe bocsátkozott. Czélja volt rávenni a fejedelmet, hogy személyes találkozásba

egyezzék belé, s e czélból Bánffi Dénest küldé hozzá. Barcsai beleegyezett kivánatába.

A találkozás dec. 11-én Görgény-Szent-Imrén megtörtént a vár mellett. Barcsait Bánffi Zsigmond s néhány udvari embere kisérte le a várból. Kemény a Haller Gábor, Bethlen János, Petki István, Ébeni István, Bánffi Dénes, Bethlen Gergely és Farkas társaságában jelent meg. Itt a két párt közt heves és hosszas beszélgetés kezdődött, végre midőn a kiegyezésnek már reménye is eltünni látszott, mindkét férfiu kisérete távozott, s azok maguk maradtak. Hosszas négy órai négyszemközti szemben-lét után a kiséret bebocsáttatott. A kiegyezés létre jött, hogy dec. 24-ére Szászrégenbe hirdettessék országgyülés, s a mit ez végez, abba mindenik fél belenyugszik. [1])

Mindkét férfiu külön meghivót bocsátott az ország rendeihez. Kemény „a hazának mostani felháborodott állapotának megcsendesitése, egyezségre hozása, és jövendő megmaradása felől való consultatiókat“ tüzte ki tárgyul. Ugyanis mondá a meghivóban igen jellemzőleg, ha a magunk dolgainak nem magunk, hanem idegen nemzetek kezdenek lenni birái és igazgatói, vajjon nem mostoha executorok fognak-e lenni? Jobb annakokáért, magunk oltsuk magunk tüzét, mintsem az idegen tüzoltók prédáivá legyünk.“ Másik tárgyul a török adónak rendbehozásá tüzé ki, s ezért különösen a számvevő tisztek megjelenését sürgeté, „mert, ugymond, sem a fényes portától e hazát elszakasz-

[1]) Szalárdi. 598—600. l. Bethlen J. 43—50. l.

tani nem intendálom, sem provocálni a hatalmas nemzetet."

Hasonló okokra támaszkodott Barcsai is, midőn az országgyülés szükségességét hiresztelé. Kemény személyes megjelenése s kérelme folytán az ország rendeinek a határozásra teljesen szabad kezet ad: csak az egyet köti ki, hogy az ö vagy más hazafi megrontására vagy veszélyeztetésére semmi végzés se hozassék, s e föltétel és illö kárpótlás mellett, ha lemondását ohajtanák a rendek, abba is bele nyugszik. [1])

A kitüzött idöre egybegyült országgyülés megnyitását Kemény János személyesen eszközlé egy szónoklattal, melynek szavait egy egykoru napló tartá fen. Nyilván czélzott ebben a sebekre, melyeket az ozman dúlás ejtett rajtok: „Gondoljátok meg, kérlek, mennyi ezer keresztyének legyenek még a tatár keserves igája alatt, kik mezitelenség, éhség, szomjuság miatt elepedvén, sohajtanak; nézzétek meg jól, nézzétek meg hazátoknak meg sem hült hamvait, szemléljétek tüz miatt elégett alkotmányoknak pusztult helyeit; megmezitelenittetett Erdély az ö lakositól, megfosztatott aranyától ezüstitöl, és megfogyatkozott erejében is; söt hogy igazán megvalljam, bövebben öntöztetett meg az 1660-ik esztendöben ez haza keresztyén vérrel, hogysem mint égi harmattal. Tanácsosokat kerestek-e? Megholtanak. Vitéz embereket kivántok? megölettek. És a mi az hazának legsiralmasb, a hol erösb köfalak, bástyák és erösségek állanak vala fen, ott mostan a gaz és bokros

---

[1]) Katona T. 115—121. l. a kalocsai könyvtár kézirataiból.

tövisek a szél ellen ugyan hajtanak. Nézzétek urak a templomokat, lovak istállóivá tétettenek! és a hun (hol) ennek elötte az Urnak neve tiszteltetik vala, ott most a pogányoktól káromoltatik. Oh siralom! Oh könyhullatás! mennyi szüzek fertéztettek meg a pogányoktól, mennyi ifjak számláltattak a pogányok közzé! mennyin választattak a természet ellen való bujaságra! Uram, állj bosszút az ö vérökért és nyomoruságokért!“

Január 1-én a rendek a fejedelem-választáshoz fogtak. Lehetett arra befolyással egy csiki fegyveres seregnek jelenléte is, de azért, mint a fentebbi napló bizonyitja, nemcsak egyetértéssel, söt lelkesedéssel ment véghez. „Az ellenkezö elmék — irja az érintett napló — az szempillantásban megegyeznek, a gyülölségek, versengések, fenyegetödzések letétetének, ugy hogy a kiket ennekelötte egymással ellenkezö görögöknek mondhattál volna, immár azokat az egymás között való egyezségre nézve egy méhböl születteknek lenni mondhatnád, és a kik egymást nemcsak rugdosták vala lábokkal, hanem szaporitják vala is inkább egymás sebeit, letévén a vérontó dühösséget, az egy embernek is jelenléte azokat a szeretet kötelével öszszecsatolván, az egyezségnek regulája alá szoritotta, a ki oly becsülettel, szemérmetességgel megyen vala fel a fejedelmi székbe, hogy nem ugy a fejedelmi botot felvenni, mint azt letenni állithatnád. Láttál volna ebben fejedelmi ékességeket, szemeiböl folyni könyhullatásokat, homlokán alázatosságot, ábrázatján szelidséget, hallottál volna az utczákon és ösvényeken ily kiáltásokat: Éljen a hazának atyja! éljen nemze-

tünk oszlopa! Éljen végezetre Erdélyországának egyetlen egy vigasztalója." [1])

Alig hogy a választás megtörtént, midőn egy a rendek fényes többségéből álló küldöttség Bethlen János vezénylete alatt Keményhez megy, ki a választást nem minden aggodalom nélkül [2]) elfogadja ugyan, de tiltakozik azon gondolat ellen, mintha ő a fejedelemség kereséseért jött volna az országba. Tudatja továbbá, hogy a közelgő tavaszszal török-tatár erő akarja az országot megrohanni, s e czélból a török a római császárral, a tatár a kozákkal akar békét kötni, hogy Erdély elfoglalását háboritlanabbul végezhesse be. Tudja, hogy mindez Barcsai előtt is nyilvánvaló volt, de eltitkolá a tanácsosok és rendek előtt, s habár Váradról a helytartóknak egy izben meg akarta irni, de mint állhatatlan ember, tudositását visszavonta. A rendek még az nap megbizák Bethlen János és Keresztesi Ferencz tanácsosokat és Apafi Mihályt a fejedelmi conditiók elkészitésével.

E bizottság a föltételeket jan. 3-án bemutatta az országgyülésnek, hol ugy, amint elkészültek, elfogadták azokat. Egy a három rendek közöl választott küldöttség Keményhez megy, s ezt nagy fénynyel magokkal hozzák. Kemény elfoglalja a fejedelmi széket, s az ujon felolvasott föltételekre megesküszik. Más nap jan. 4-én az ország rendei mutaták be hódolatukat s tették

[1]) A kolosvári reform. föiskola könyvtárában levő B. Szilágyi Sámuel-féle gyüjteményből.

[2]) Lásd levelét nejéhez jan. 2-áról a Türkische und ung. Krónikában Nürnberg 1663.

le az esküt. Január 5-én a Barcsai ügye került szőnyegre. Ennek lemondását a rendek még dec. utolsó napján elfogadták. Ezalkalommal egy köszönö iratot intéztek hozzá, melyben irák: „Istentől bö áldást kivánunk azon magamegalázásáért, hogy ha más directio alatt ismernők alkalmasb megmaradásunkat, kész volna fejedelemségének is cedálni“ [1]); s hogy előbbeni állásához méltó jövedelme lehessen, Görgényt átadák neki. Továbbá meghatározák lemondása föltételeit is. Mert ujabban, jan. 5-én, követség ment hozzá Görgénybe, mely az ország biztositó iratit megvitte neki. Barcsai lemondását más nap hasonlag irásba foglalá, s átadá a követeknek, kik azt jan. 9-én bemutaták az országgyülésen [2]). Ugyanekkor Keményhez is intézett egy biztositó iratot. Ez pedig, hogy minden eshetőség ellenében fedezve legyen, Barcsainak a rendekhez intézett két levelét és a dec. 11-iki görgény-szentimrei egyezkedést hiteles másolatban kiadatá. E szerint Barcsai fölszabaditja a rendeket, hogy ha ö kivüle „más személynek directioja alatt remélhetnék megmaradásukat, állana hatalmukban.“ Feloldatván ö maga is „conditioi“ alól, kötelezi magát, hogy „a regimennek mostani változásáért sem az országot, sem annak fejedelmeit, sem mást senkit is sehol semmi praetextus alatt meg nem aggravál.“ Némely föltételek előbocsátása után igy ir saját személyére vonatkozólag: „ez országon kivül való helyekre semminemü praetextusok alatt nem irogatok, nem

[1]) Lásd Katona i. h. 220—1. l.

[2]) Az országgyülés naplójának a kalocsai könyvtárban példányát kiadta Katona XXXIII. 224—7. l.

izengetek, ország és fejedelem dolgairól nem tractálok, sem az házában, sem azon kivül nem tartom semmi praetensiomat fejedelemségéhez, az országnak szabados electioján kivül, harefer áltatnék is, senki parancsolatjára fel nem veszem, fejedelmi titulussal sem élek; az ország és fejedelem consensusából irandó leveleimet ide nem értvén, szent igérete szerint mind az török nemzetségnek, s mind más országokra valahová kivántatik, de facto irni készen vagyok; az országot, és annak mostani fejedelmét mentvén, és magamra vevén az portán azt az nehézséget, az mi az mostani állapotokkal következhetett, s élvén az házában mint egy privatus ur, mindenekben mellettem levőkkel együtt az ország törvénye alá submittálom magamat bona fide christiana."

Ugyanekkor Barcsait lemondásáért, és azon igéretéért, hogy a portán közbejáró leend, megajándékozák Görgény várával s a hozzá tartozó javadalmakkal haláláig, Szentpéterrel és Sukkal örök időkre. „Ő nagyságát, mondák, veszedelembe ejteni, törvénytelen megkárositásokkal illetni, semmi úton módon nem igyekezzük, sem hatalmunkban levőknek meg nem engedjük. Ő nga mellett levőknek amnestiát engedtünk, de úgy, ha mindjárt redeálnak, a mi klms urunk s országunk hüségére most mindjárást hittel kötelezvén arra magokat mint az több regnicolák, s ezentúl az haza s ennek fejedelme ártalmára való dolgokban magokat nem elegyítik, s velünk mindenekben együttértenek, egyébb állapotokban pedig az ország egyezségére redealván, egyenlő igazsággal és hatalommal éltetjük ő kglmét, mint tulajdon magunkat. — De töle is megvárjuk, hogy

ő nga is előbbi kglmes urunk mellette levőkkel együtt a mi mostani kglmes urunknak és nekünk országul adott assecuratoriáját hasonlóképen megtartsa." [1]) Ezenkivül pártja is biztosittatott minden lehető támadások ellen.

De legfontosabb volt az okirat, melyet Barcsai Keménynek adott. Ebben ő kötelezé magát, hogy a fejedelemséget sem személyesen, sem mások által nem fogja vadászni, minden ehhez tartozó dolgokat kézbesít, söt Keménynek ügyét mindenütt elömozditja, ő kglmét pedig az hazával együtt fejedelemnek agnoscálom minden illendö engedelmességgel és a köztünk arról lett végezés szerint való becsülettétellel is illetem, ő kglmével tökéletes igazi atyafiságot tartok, velem közlendö titkos dolgokat senkinek annak ideje s módja elött ki nem jelentek, magam sem, mások által sem titkon, sem nyilván nem küldözök, irogatok és izengetek, és ő kglme vagy hozzátartozói ellen, semminemü bosszuállásra való igyekezetet fen nem tartván, mindenekben magamat úgy viselem ő kglméhez, mint igaz hazafia tartozik legitimus fejedelméhez. [2])

Január 9-én Kemény, hogy megválasztása napján tett nyilatkozatának sulyt adjon, és a portának Erdély elfoglalására intézett czélzásait leleplezze, bemutatá a budai basa levelét, melyben ez a szultán azon parancsát tudatja vele, hogy Bihar, Kraszna és Szolnok megyéket a váradi kerületbe kebelezze, a nádor és esztergomi érsek leveleit, melyek mig egyfelöl a

[1]) A magyar akad. birtokában levő egykoru példányból.
[2]) Másolata a kolosvári ref. föiskola könyvtárában.

török czélzatait feltüntetik, kimutatják a császárral szövetkezés elönyeit. Másnap egy ujabb levél érkezett a portáról, mely mindezt igazolni látszott.

Barcsai Ákosnak korábbi ügynökei Lutsh János [1]) Váradi István, Szilvási Bálint, és kivülök Budai Péter egy a Kemény János beütése alkalmával a portára küldött pósta, figyelmezteték a veszélyre a rendeket, melyek ez elállásból származhatnak. A két oláh vajda, a szilisztriai basa, Ali temesvári és Szinan budai basa parancsot kaptak, hogy nem nézvén a télnek mivoltát és késedelem nélkül, életek vesztése alatt induljanak. Inték azért a rendeket, hogy a szegény haza teljességgel el ne veszszen, a sántikálásnak hagyjon békét, állhatatosságot mutasson. [2])

Azonban az országgyülés még nem tartá tanácsosnak a portától elszakadni, sem pedig nyiltan a bécsi udvar karjaiba vetni magát. Elölegesen Bánffi Dénest, s pater Kászonyit küldék Bécsbe, hogy a császár czélzatait puhatolják ki, s lehetöleg hozzák tisztába, hogy a bécsi udvartól mit remélhetnek, hogy majd ennek alapján intézzék sorsukat. A követek elutaztak, [3]) s az országgyülés, miután a fejedelem az

---

[1]) Ugyanaz, kit mint az 500,000 tallérért kezest Konstantinápolyba vittek.

[2]) Katona XXXIII. 228. 1.

[3]) Bethlen II. 521. emliti, hogy a császár segélyének megnyerésére sub iisdem comitiis (t. i. a jan. gyülésből) Legatus Bánfi D. mittitur. Történelmi tár. 6. 93. l. P. Chasoni (és nem Cusoni), ki B. D. urammal együtt volt követ oda föl stb. Ez pedig nem lehetett más, mint a jan. küldetése épen, a melyből folyt későbbi aprilisi fölmenetele. V. ö. Szalárdi 607. 1.

elébe terjesztett törvényczikkeket megerősité, január 12-én eloszlott.

A gyülés eloszlása után néhány nappal Kemény Barcsait Régenbe hivta találkozásra. A még kezéhez nem került várak ügyében értekezett vele, s Barcsai mindazok kapitányait fölhívta, hogy a várakat adja át Keménynek. E mellett első gondja volt a portát megnyerni, s e czélból követséget külde oda gazdag ajándékokkal. Mert főként ez tartá vissza a várparancsnokokat a meghódolástól. Ez aggodalmak eloszlatása végett febr. 8-ról Radnótról személyesen irt Szebenbe Meltzer Andrásnak. A portáról jött leveleket — irá — közölte mindenfelé. Ezeknek nem volt egyéb czélja, mint az országot töle elidegeniteni. Ezért hiresztelé a portán Budai Péter, ura és a tanács hire nélkül, hogy ő mint ellenség német hadakkal jött az országba. Azonban maga Barcsai is meghazudtolá őt, intve az országot, hogy „egyesek" maradjanak, mert egyenetlenséggel elvesztik a hazát. A török ha hivják bejön; „meg is veszi jutalmát, mint eddigi fáradságának: „szájukban az íze." Egyuttal kérdé: bementek-e a biztosok a hódolat átvétele végett? A szebeniek válasza ekkép hangzott: „hogy ők a hitet nem tehetik le, mindaddig, mig a porta Keményt meg nem erősiti. Ez érdemben 1658. sept. 6-ról kötelezvényök van a portánál." Az uj fejedelem nyomon válaszolt nekik, aggodalmaikat eloszlatandó. „Szándéka sincs a töröknek tartozó hüséget megszegni. Ha ezt tenné, conditioit sértené meg, s a rendek már azzal fel volnának mentve a hüség esküje alól. De ha a török azt kivánná, „bo-

csásd be a basát, avagy adj mindjárt egy vagy két milliont; adj ennyi meg ennyi szép asszonyt, gyermekeket: „ez esetben csakugyan ugy oltalmazná magát, mint tőle telik.“ És Szeben febr. 15-én meghódolt; de azon kikötéssel, hogy a töröknek ellenállani nem fog. [1])

Ezalatt Kemény a török hatóságoktól hireket kapott. Szinán nagyváradi basa, a hozzá küldött levelet Alihoz Nándorra s ez viszont a nagyvezérhez küldte. E két utóbbitól febr. 19-én érkezett Radnótra válasz. „Ha a fényes porta hüséges szolgálatában megmaradván — irá a nagyvezér — szolgálsz, jól leszen dolgod. De ha irásoddal ellenkező dolgot cselekszel, és olyan szándékkal vagy, jól tudod és megpróbáltad hatalmas császár hatalmasságát. Ha még egyszer hatalmas császár és tatárság bemegyen Erdélybe, meggondolhatod, mint leszen annak az országnak dolga.“ Mindenek fölött azt kivánta, hogy hüségét az adónak beszolgáltatásával mutassa ki. Ez esetben Erdély nála fog hagyatni.

Nemsokára más tudósitása is érkezett. Megválasztása után követséget küldött Konstanczinápolyba, melyet ott febr 16-án fogadott a szultán. „Ám ha megválasztá az ország, hangzott a válasz, legyen fejedelem. Csak a kétévi adó- és sarcz-hátralékokat küldje meg, fiát adja át kezesnek, [2]) s maga személyesen menjen Temesvárra a fejedelemség elfogadására.“ Kemény

[1]) Katona T. XXXIII. 229—32. l.
[2]) Lutsch Keménynél Fundgruben I. 334. l.

válasza nem egészen volt a porta inyére. Fiáról hallgatott, hanem személyes elmenését igérte, ha neki teljes biztosság adatik, s a felemelt adó le fog szállittatni. [1])

S a mit a bégek a véghelyeken elkövettek, nem volt alkalmas Kemény bizalmát nevelni, ki már ekkor belátta, hogy megszilárdulását nem a török, hanem a bécsi udvar szövetsége által eszközölheti. Mert mig ő sergeivel a meg nem hódolt várakat Dévát és Fogarast ostromoltatá, a török Bihar, Kraszna és Szolnok behódoltatását vette munkába. Az igéretek által elcsábitott jobbágyságot lázadásra birta földesurai ellen, ugy hogy ezek kénytelenek voltak a nagyobb helységekbe húzódni, mialatt a török a falukat behódoltatá. Papmezőben az oláh katonaság maga hivta be a törököt, Sólyomkő várát tulajdon lelkésze adta át, [2]) s Szentjób vára is árulás áldozata lett. A várörző darabantok ugyanis kijártak a városba a törökökkel poharazni. Egy izben czivódás közben azok nehány muzulmánt agyonütöttek. A váradi basa ezért magát a várat követelé. A gyulai béget mintegy 400 jancsárral s egy csapat behódolt paraszttal Szent-Jób alá küldé. A vár meg volt erősitve, taraczkkal, lőfegyverrel ellátva. De nem volt benne elegendő őrség, s a nép maga is hitvány vala. Puszta ijesztgetésre — elvonulás föltétele alatt — feladák. Csak Székelyhid állott ellent, melynek védője Borbély Albert az oltalmazás körül sok

[1]) Bethlen János II. 56.
[2]) Bethlen János II. 55. 1.

elörelátást és állhatatosságot fejte ki, miután egy pribéknek árulási kisérlete meghiusult, ki ezért apr. 2-án Nagy-Kállóban nyárson süttetett meg. [1])

Ily körülmények közt Keménynek, miután tarthatott a töröktöl, sietnie kelle az erdélyi várak kézrekeritésével, hogy minden eshetöségre készen legyen, s mindenek fölött, mivel értesült hogy Barcsai, lemondását megbánva, a töröknél visszahelyhezését sürgeti. Dévában kettös örség volt, magyar és német, midön Barcsainak a feladást parancsoló levele megérkezett; a kapitány Springer Tamás hajlandó lett volna, de a magyar örség nem akar rá állani, söt a Barcsai biztatása folytán Kállai András ref. pap, Fodor János udvarbiró, Jánosi István harminczados nevében Rafai Tamás a jenei basához levelet intézett, hogy a vár elfoglalására törökséget küldjön. A levél kézre került, és Springer a bünösöket elfogatá s Dévát átadá. Radnóton a fejedelmi tanács halált mondott a bünösök fejére, s ezek Déva alatt ki is végeztettek.

Fogaras feladása könnyebben ment. E várban Barcsai András parancsnokolt. De ez testvére izenetei daczára is késett a feladással, félvén a Kemény haragjától. Bakcsiszeraiban ugyanis együtt voltak a tatárfogságban, honnan András a Kemény kezeskedése mellett szabadon bocsáttatott, azonban hitlevele daczára is kötelezettségének soha sem tett eleget. Most Keménynek folytonos sürgetésére Barcsai Ákos végre udvari papját Csengeri Istvánt küldé oda szigoru parancscsal,

[1]) Szalárdi 605—6. l.

hogy a feladást tovább ne késleltesse. Fogaras márcz. 15-én átadatott, s András testvéréhez Ákoshoz vonult Görgénybe. [1])

Ez idők alatt Barcsai mindent elkövetett, hogy visszahelyezését a fejedelmi székbe keresztülvigye. Irt a nagyvezérhez, a budai basához, a két oláh vajdához, mindenütt visszatételére kért segélyt. Hűségét és hasznos szolgálatát ajánlgatá a portának, melylyel bizonynyal ujabb terhek nehezedtek volna az országra. S testvére a csak most kiszabadult András is segédkezet nyujta, söt hogy már reményök is kezdett éledni, mutatja ez utóbbinak megfontolatlan nyilatkozata, hogy Kemény alig fog még két hónapig fejedelem lenni. S mindez Keménynek hirül vitetett: söt mi több, a két Barcsainak török-segélyt sürgető levelei kezébe adattak.

E percz azonban nem volt alkalmas, hogy föllépjen ellene. Görgényt még kezei közt tartá. Azt sürgeté hát, miután a várakat országgyülési végzés értelmében a fejedelemnek kell megerősiteni, bocsásson be Barcsai örséget. Barcsai, talán mivel félt ügyét elmérgesitni, engedett, söt Keménynek egy ujabb kivánságára saját örségét is eleresztė, a nélkül, hogy azért az ármánykodással felhagyott volna. [2])

Ezalatt Bánffi és Kászonyi visszaérkeztek Bécsből, s Kemény, hogy a bécsi udvarral kötendő szövetségére

---

[1]) Fogaras átadásának idejét azon napló határozza meg, melyből Katona XXXIII. 236. s köv. l. kivonatokat közöl, s mely Bethlen és Szalárdi előadásával összehasonlitva csakugyan helyes adatnak látszik.

[2]) Hogy Barcsai valóban ármánykodott Kemény ellen, abban minden forrás megegyez, habár ez érdemben irt levelei még lappanganak is.

az országos megerősités bélyegét üthesse, s hogy a Barcsai elleni föllépésre törvényes színt nyerhessen, apr. 23-ra Beszterczére országgyülést hirdetett. [1])

Az országgyülés megnyilt. A két első nap előleges tanácskozásokkal telt el. Apr. 25-én délelőtt egy követség üdvözlé a fejedelmet, ki ebéd után a rendek elé terjeszté propositióit. Ezek fölött a viták 28-ig bevégződtek. Ez napon Kemény magához hivatá a tanácsurakat s egy bizottságot a követek sorai közöl. A török követeléseit ezek elé terjeszté: hogy maga menjen közibök, fiát adja kezesül, hogy az 500,000 tallért s az adó-hátralékot haladéktalanul és egy összegben tegye le. S e szavakhoz mint ügyes szónok maga készitett commentárt. Mind ez arra czéloz — mondá — hogy az országot elszegényitse s könnyebben meghóditsa, miután annak pénzét, vérét teljesen kiszívta, s állitmányát a porta leveleivel is támogatá. E jelentés a rendekre nagy benyomást gyakorolt. Még másnap is (29) mindig azon tanácskoztak: csak addig köteleztetnek a török irányában hüséggel, míg védi őket; ha hitét megszegi, elárulja, vesztökre tör, akkor megszünt minden kötelezettség. De hát hol találnak védelmezőt, „Isten után refugiumot?“

E kérdést tevék föl magoknak a rendek, midőn a fejedelem köztök megjelent. Rámutatott a német császárra és szövetségeire, s az ez érdemben irt leveleket átadá a rendeknek. Délelőtt azoknak olvasásával fog-

[1]) Szalárdi és Bethlen ez országgyülést megfoghatatlan tévedéssel febr. 23-ára teszik. Ebből aztán annyi chronologiai zavart támasztanak, hogy azokból csak nagy vigyázattal lehet kigázolni.

lalkodtak. A délutáni gyülésben megjelent pater Kászoni előadta bécsi utját, hogy a császár hajlandó őket oltalmazni, csakhogy biztositékot kiván, nehogy, mint a korábbi időkben, ismételve megcsalassék. Épen ezért ajánlatokat kell tenni, s gondolkodni azok megtartásáról „mert — mond egykoru napló-iró — igen nagy diffidentziában vagyon ez haza előttök, mert gyakorta port rúgtak szemekben annyira, hogy ha a fejedelem személye s magok haszna nem nyomnának valamit, el hagynának veszni." Ennek folytán határozatba ment, hogy Bánffi Dénest „ultimaria plenipotentiaval" Bécsbe küldik, a császárral való frigykötés befejezésére. „Ezek végbe menvén, folytatja az irt napló, este fél négy és öt óra között unanimi consensu, Istent hiván segitségül, elvégezők, hogy török az ellenség, mely végzésünkben Isten boldogitson bennünket! Amen!" [1]

Bánffi Dénesnek még az nap kiadatott utasitása: „megjelentheti, micsoda nyomoruságos sorsra jutott a haza. Török, tatár kipusztitá, s 500,000 tallér sarczot követel. Karánsebes, Deszni, Bél, Sarkad, Szalonta elestek, Várad elfoglalva, Bihar, Kraszna, Közép-Szolnok elszakasztása munkába véve, Zaránd behódoltatása folyton folyik, a parasztot mindenütt a nemesség ellen ingerli a török. Hadait a végekben telelteti, s mint bizonynyal tudják, derekas készületeket tesz; kérje hát a császárt, szánja meg Erdélyt s nyujtson segitséget. Mert a veszély előlegesen ez országot fenyegeti ugyan,

[1] Történelmi tár VI. kötetében, egykoru napló 91—5. II. Chusoni hibásan áll Chasoni helyett.

de ha az elesett, a császár birodalmára kerül a sor, kérje, hogy, ha ő felsége a pogánynyal békél, Erdélyt a békéből ki ne hagyja, s ha fegyvert akar ragadni, tegye ugy, hogy őket is kiszabaditsa. Mindezért ők hüséggel fognak adózni, ha bár színleg nem szakadnak el a töröktől. De azt ne kivánja a császár, hogy ők kezdjék meg a harczot, erre elégtelenek, s ha végre is a császár segitsége nélkül kénytetnének fegyvert ragadni, bizonynyal elvesznek, s ez esetben legalább menhelyet biztositson nekik országában." [1])

Bánffi elindult, s az országgyülés a közelebbi napokban a Barcsai Ákos árulását tárgyalá. Törvényczikket hoztak ellene, a XVII-iket, mely igy hangzik:

„Noha mind külsö országokból lett informatiokból levelekbéli productumokból ngd relatioiból világosan elucescalnak elébbi fejedelemnek ngoddal és a nemes országgal interveniált contractusoknak, ország statutumnak violatioi, és e hazának romlására nézendő mind maga, mind némely hozzátartozóknak illetlen cselekedetek, magokviselései, és ártalmas dolgokra kifakadott derekas és hiteles emberek előtt tött szavai, imide amoda való colliusioi, annakfelette mind régi fejedelem idejében végeztetett magától is acceptáltatott mostani kglmes urunk választásakor is confirmáltatott. ország uniojára is studio meg nem esküdt, mely fundamentoma mind religionk, s mind egyéb szabadságunkra nézve, egymáshoz való kötelességünknek, melyet praestálni de jure regno tartozott volna, mind

[1]) Kemény János önéletleirása, kiad. Szalai 529. és köv. l. közölve ez utasitás.

azáltal, hogy egyéb keresztyén nemzetektől is azzal vádoltatni ne láttassunk, mintha in absentia sua definitive pronuntialtunk volna ellene. Annak okáért ngd mindezekben producaltasson az articulusok és maga contractusi szerint ellene és medio tempore oly provisioval lévén elébbi fejedelem ő nga személyére, hogy mégis több veszedelem és romlás országot bennünket ne kövessen miatta, hogyha penig ő nga személyének alkalmatosságival az hazára veszedelmet látna jönni, ő nga procedáltasson a maga obligatoriája szerint, mely előnkben in specie producáltatott."

S e végzést még sulyositották azon itélettel, hogy a Barcsai által elkobzott javak visszafoglaltassanak. ,Némely atyánkfiai, — irák — panaszkodással jelentik, hogy az előbbi fejedelem holmi javokat elvitte volna, azért azoknak jovok valamik in specie feltaláltatnak mox et de facto restitualtassanak. A melyek penig azokban elő nem találtatnak, fizessék meg azok, kik jovoknak elhozásában elegyitették magokat, ha magán ő ngán nem akarják keresni; másrendbéli atyánkfiainak penig, kik rabságban nem voltak, jovok ha in specie elébbi fejedelem jova között találtatnának, azok is restitualtassanak, a mely jovok fel nem találtatnak az ország adóssága telvén ki elsőben elébbi méltóságos fejedelem jovaiból azokat is ő nga tartozzék refundálni, de ezeket úgy értjük, hogy ha törvényét elérék ő ngát a megkárositott személyek, melyek processusáról extálnak végzéseink a segesvári és szász-régeni gyülésünkben; mindezeknek elvitelében vagy vétetésében ha oly személyek elegyitették volna

magokat, kiknek ez hazában semmi avagy a kártételnek mivoltához képest való illendő residentiájok nem volna, azok elébbi végzésünknek erejével megfogathatnak és ha elegendő kezeseket nem állitnak, fogságban tartassanak, hogy ha kik afféle embereknek jovaihoz való nyulásban, rejtegetésben avagy tudva afféléknek ki nem jelentésében elegyitenék magokat, hasonló poenában incurráljanak."

A gyülés máj. 5-én Barcsai személyét illető felhatalmazását Kemény nem késett teljesedésbe venni. A mint az ország kimondá csatlakozását a bécsi udvarhoz, e fondor és nagyravágyó férfiutól méltán tarthatott. Tudta, hogy a ki adott szavát oly hamar és oly könnyelmüen megszegi, a ki nem birt egész határozottsággal nyilt ellenállást kezdeni, s csak az alattomos utakat választá, most annyival kevésbbé fogja magát visszatartani. Az ország szélein fegyverben álló török sergek az első alkalommal nem kaphatnak-e parancsot kardot rántani? Igaz, hogy mióta Görgénybe őrserge volt, Barcsait foglyának tekintheté, de tényleg még sem volt az. Mint hazaárulóval ugy akart bánni, hogy a gyáva, a további ármánykodástól elijesztessék.

Május 6-án, tehát az országgyülés eloszlását követő napon, Vécsből Görgény alá ment fényes kísérettel vadászatra. A két testvér Barcsait Görgényből kihivatja. Vadászat után ebédhez ülnek, s ennek végeztével Kemény előhozatja a két Barcsai áruló-leveleit, bünöket szemökre lobbantja, s az országgyülés értelmében elfogatja őket. Barcsai Ákost nejétől elválasztva s hivével Budai Zsigmonddal együtt Görgénybe küldi.

Barcsai András lánczokba veretve Fogarasba vitetett. Május 16-án a fogarasi piaczon felakasztatá, „a mely akasztófára — irja Szalárdi — ártatlan azelött esztendövel Mikes Györgyöt ö felakasztatta volt, azon akasztófára a bakcsi-szerályi hitlevelet is felköttetvén a nyakába.“ [1])

A török készületeit folyton folytatá, s ez Keményt is hasonlóra birta. Az országgyülés felhatalmazása folytán, a pénzböl, mely a török-adóra szedetett be, szaporitá mezei hadait, s tette az elökészületeket, hogy beütés esetében ne találja készületlen az ellenség. S ez már utban volt, de hogy berohanása indokolatlan ne legyen, Kálnoki Mihályt Keményhez küldé föltételekkel, mikröl meg lehetett győződve, hogy elfogadtatni nem fognak. Kemény hát jun. 2-ára Megyesre ujabb országgyülést hirdetett, hogy e feltételek, s hogy Barcsai ujabb ármányai tárgyaltassanak. A gyülés a kitüzött napon megnyilt. Kemény személyesen ment be a templomba a rendek közé, s Ali basának Kálnoki által leküldött kivánatait elibök terjeszté: mondjon le Kemény a fejedelemségröl, menjen jószágaira, s helyébe választassék más. A választott fejedelem 25 szolga, s

[1]) Szalárdi azt irja, hogy Barcsai András nyomban, a hogy Fogarast feladta, felakasztatott (608—9. l.), mert »csomóját dolgának a hitlevélben jól megkötni és abban maga veszedelmére hagyatott, a megmaradott rést elkerülni nem találta volt.« Terhes vád, de — nem való. Bethlen szerint Fogarasból Görgénybe ment, mint szabadon bocsátott ember, s a napló, melyet Katona (XXXIII. 237. l.) közöl, hasonlót ir, még a napot is meghatározván. A zavar, mi e tárgy körül a magyar történetiróknál látható, azon confusioból eredt, melylyel Szalárdi és Bethlen a régeni és medgyesi gyülések közti dolgokat tárgyalják.

mindhárom nemzetből 16 főurnak kiséretében, mind az 500,000 tallért, mind a kétévi adó-hátralékot egyszerre tegye le. Alit, folytatá Kemény, sokszor kérte, hogy Váradhoz ne csatolja az oda nem tartozókat, de ő nem hogy ebbe egyezett volna, de még az adónak és sarcznak kifizetése esetére sem igért békét. S most az ő személyének elmozditását sem kivánja egyéb okból, mint hogy az ország és fejedelem közt szakadást idézzen elő, s annyival könnyebben elveszthesse azt. Kérék a fejedelmet, hogy a mult beszterczei gyülésen ajánlott német confoederatiot sürgesse, s magokat Isten után az ő oltalmába ajánlák.

A gyülés utolsó napján jul. 6-án Kemény ujabb bizonyitékokat mutatott fel Barcsai árulásáról: leveleket, melyek a török erő beütését sürgeték, s hitlevelével és esküjével homlokegyenest ellenkeztek. Az ország megerősité a beszterczei határozatát, s Barcsai fölött Keményt tette biróvá. [1]) Hihetőleg ekkor számolt a rendek előtt Barcsai András megöletéseért is. Ha Bethlennek hinni lehet, Kemény e férfiunak a bakcsi-szeralyi hitetlen magaviseletét hozta föl főokul a rendek előtt, megszegé a szent háromságra letett esküjét, s ezért tette magát a büntetésre méltóvá, ezért lakolt halállal. [2])

---

[1]) Katona Hist. Crit. XXX. 238. egy a kalocsai könyvtárban lévő naplóra hivatkozik, mely az országgyülést tárgyalja. Egyébiránt összevetendő Szalárdival 607. l. Bethlennel II. 58. l.

[2]) Bethlen e számadást a februári beszterczei gyülésen mondja véghezmentnek. De februárban nem volt beszterczei gyülés, mint láttuk, hanem igen april 28-án, s Barcsai András még akkor is élt, sőt semmi ok, hogy a Katona által közlött egykoru napló azon adatában,

A gyülés törvényczikkei is megerősittettek s kiadattak: ezek közől az első a töröktől elszakadást is kimondá.

„Az ngd méltóságos szóval való propositiojából világosan értjük kglmes urunk, az hatalmas nemzetnek, ellenünk megengesztelhetlen, feltett utolsó romlásunkra czélozó szándékát, egyszersmind Kálnoki Mihály atyánkfiától küldött Ali basa leveléből is, mind penig szóval való izenetiből, mivel azért oly lehetetlen kivánságokat tött föl, melynek effectuálására magunk elégteleneknek ismerjük. Minthogy penig a töröknek mostani kivánsága nem egyébre czéloz, hanem hogy szakadást idézzen köztünk és ngd között, akarván mint pásztort a nyáj mellől amoveálni a könnyebben való elvesztésünkre, arra nemhogy lépnénk, melynek isten gondolatjától is oltalmazzon, de söt mindenekben ngdhoz ragaszkodván, Isten után valamint azért a beszterczei gyülésinkben ngdat bölcs tanácscsal authoraltuk, hogy minden hazánk megmaradására nézendő útakat módokat elkövethessen, hasonlóképen mostan is ngdat authoraljuk bölcs tanácsival."

Majd a Barcsai ellen hozott végzéseket is megujiták.

„A mint az elmult gyülésünkben bizonyos atyánkfiait küldtük volt elébb urunkhoz ő nghoz, kik által megtaláltatott: a porta contentatiojára rendeltetett pénzünknek, a mely részét ő nga más ususra erogált

misszerint e kivégzés május 16-án ment véghez, kételkedjünk. Hogy azonban számolt a rendeknek, azt ildomosságból következtethetjük, s ez bizonynyal nem lehetett máskor, mint a juniusi gyülésen.

és erogáltatott, annak refusioja felől ő kegyelmeknek, a melyeket Isten egészségben megtartott, referálván, minemü válaszszal járt, úgy látjuk a rajtunk sok keserves sohajtással fölszedett pénznek contentatiojáról ő nga még sem gondolkozik, tetszett azért ngd kegyes annuentiájából nekünk, hogy az ő nga inventált javaihoz ngd szabadon nyúlhasson, sőt mivel violálta contractusit, kiknek virtusával conferáltattak volt bizonyos jószágok, azokhoz is hozzá nyúlhasson, és a praetendált summáról egyébiránt is vigore articulorum satisfactiot venni igyekezzék, hasonlóképen mások is a kik efféle dologban interessatusok voltak, dolgokat eligazitani tartozzanak az elébbi artikulusunk szerint, és más helyeken is, ha mik feltaláltathatnak, kézhez vétethesse, melyeket ha kik tudva megtartanak, titkolnak, kinyilatkozván, a mint az elmult beszterczei gyülésünkben articulo 1·6 végeztünk volt, hogy ha kik valakinek jovokat, melyeket az elébbi fejedelem elvétetett volna, és azokat rejtegetné, avagy tudva efféléknek ki nem jelentésében elegyitenék magokat, az olyanok efféle bonumokat cum duplo restituálnak azon articulusunkat értünk hasonlóképen elébbi fejedelem jovainak rejtegetőjökre is, ugy hogy ha kiknél afféle bonumok volnának, és azokat elő nem adnák, hanem per inquisitionem tudódnék ki a dolog, az olyanok ellen procedáltasson ngd affélékről irt brevis articulusok szerint, kik cum duplo tartozzanak restituálni, hasonlóképen más országokba levők is, kiknek ez hazában jószágok volna, azon poenaban azon processus szerént incurráljanak. Annak felette mivel a minapi

gyülésünktől fogva is mind jobban-jobban jött napfényre elébbi urunknak ngddal és velünk való contractusa után más országokra, romlásunkra való irási, izengetési, és a velünk való contractusának violatioi; azért az ő nagyságáról akkor irt articulusunkat, most is in vigore hagyván, mivel a maga obligatiojában is, minden törvénybéli processusok kirekesztettek, álljon az ngd hatalmában, ha a maga obligatiója szerént procedál ő nagysága ellen." [1])

A gyülés május 6-án eloszlott.

Kemény a török készületeiről már futárok által értesité a német udvart. S most ujolag a Bánffi Déneshez ujabb utasitásokkal felküldött Teleki Mihály és Kászoni Márton által ujabb jelentéseket tett annak. De nem hittek neki. Ő felsége, — mondák, — kijelenté, hogy ha Erdély nem háborgattatik, csak azon esetben tartja meg a békét, s nem is hihető, hogy a török ezt fontolóra ne vegye. [2]) Pedig a magyarországiak is sürgették a segélyt, ugy is, — mondák ezek, — a töröktől csak azon helyek vannak biztosságban, melyek a távolság miatt rájok nézve hozzáférhetlenek. [3]) Most azonban, midőn mind sürübben jelentkeztek a segélyt kérő futárok, s a törököknek már megindulásáról is kaptak hireket, adták ki a parancsot, hogy az örökös tartományokból hadak induljanak Magyarországra, s fővezérül Montecuculi neveztetett ki. De e készületek lassan folytak s Kemény önálló intézkedésekre volt

[1]) A magyar Akademia birtokában levő eredetiről.
[2]) Szalay M. ország tört. V. 57. l.
[3]) Bethlen II. 59. l.

szoritva. Mindenek elött táborát gyüjté össze Miriszló alá, a honnan következö körlevelet bocsáta szét a hatóságokhoz: „birodalmunkban levö minden rendeknek és nemzeteknek, közönségesen minden vármegyéken és Szászországon levö községnek, jobbágyságból álló szegénységnek is, kik ez levelünket látják és értelmét hallják, fejedelmi kegyelmességünket ajánljuk. Noha az országnak nehány rendbeli articulusi vadnak arról, hogy az közönséges haza szolgálatjától az szükségnek idején senki magát el ne vonja, hanem minden nemesi és egyes szabadsággal élö emberek az hadi expeditióba jelen lenni tartozzanak, és mostani alkalmatossággal kiadott edictumunkban is kemény büntetés alatt megparancsoltuk volt, hogy senki az mi hirünk és engedelmünk nélkül táborunkból se házához, se egyéb helyekre kimenni ne merészeljen; mind az által nem gondolván azzal, sokan mind az nemes rendek, és fizetett szolgáink közül táborunkból elszöktek, némelyek predálván, tolvajkodván az szegénységen, némelyek penig az házoknál és egyéb helyeken imitt-amott lappanganak az haza közös szolgálatja elöl, kiknek ebbeli vakmerö cselekedeteket nem akarván büntetlen szenvednünk, szabadságot adtunk minden jobbágyságból álló, és egyéb közönséges rendeknek, hogy valahol, akár fizetett szolgáink, akár az nemes rendek közül kaphatnak olyanokat, kik az mi engedelmességünk nélkül hon maradtak, avagy táborunkból elszöktenek, az olyanokat mindenütt öljék, vágják, és minden javokban prédát hányjanak, senkitöl érettök bántódások nem lészen, söt az mely jobbágy rendeknek földes urok

engedelmük nélkül vagy hon maradtanak, vagy táborunkból elszöktenek, ha az olyan földes urokat megfogják maga jobbágyi és kötözve elönkbe, vagy táborunkba hozzák, mind megnemesitjük öket; azzaz jobbágyságtól felszabaditva örökös szabadsággal megajándékozzuk. Eltávoztatván mindazáltal, az olyanokat meg ne háboritsák, kik othon az mi engedelmünkböl maradtak, vagy táborunkból mi annuentiánkból mentek haza.“

Ily körülmények közt értesült, hogy a török már az ország határain tanyáz. Jól tudá Kemény, hogy annak egyik czélja a Barcsai kiszabaditása, valamint a bejövetelre ennek meghivása ösztönzi. Görgény nem volt az a hely, hol foglyát biztosságban tarthatá. Parancsot adott Kövárba szállitására Kövér János asztalnokának, és Váradi János kapitányának, kik valóban Barcsait s Budai Zsigmondot egy kocsi fenekére lánczolva, némi lovasság kiséretében Kövár felé elindultak. Hogy mi történt azután, azt aligha felderithetö homály fedi. Csak a végeredményt tudjuk: Barcsai és Budai útközben nem messze Répa nevü falutól meggyilkoltattak. [1]) A szerencsétlenek tetemeit a falu lakosai a pelengér alatti gödörbe takaritották.

---

[1]) Szalárdi és Bethlen nagyon eltéröleg adják elö a dolgot. Szalárdi szerént véletlenül támadtattak meg Répánál, s ugy gyilkoltattak le nagy reménykedésök daczára. (610. l.) Ö hát épen nem látja Keménynek kezét a dologban.

Ellenben Bethlen (II. 60. l.) szerént maga a kiséret s egyenesen fejedelmi parancs következtében gyilkolta volna meg. Legyen igy, vagy ugy a dolog, valószinü, hogy Keménynek a keze nem volt tiszta.

Kézirat az erdélyi Muzeum-egylet birtokában. Kemény József Erdély története eredeti levelekben. X. K.

E kettős áldozat nem volt elég. A pártot, mely még Barcsaihoz ragaszkodhatott, minden merénytől vissza akarta tartani. Zólyomi kénytelen volt Magyarországba menekülni; Apor Lázár börtönbe vettetett, honnan csak később szabadult ki. Dobai István pedig ragaszkodásáért felakasztatott. [1]) S minthogy tudá, mily kevéssé van biztositva a török pusztitástól, nejét s a főrangu hölgyeket Szamosujvárra gyüjté, honnan Kővárba viteté, hogy szükség esetében az út Husztra nyitva álljon [2]). Maga pedig jun. 18-kán Marosujvárt táborba szállt, oly pontra, honnan utját mindenfelé, minden irányban könnyen mozdithatá.

Mert a férfiutól, kit a porta az Erdélybe nyomulandó hadak fővezérévé tett, a már ismert és rettegett Alitól kegyelmet vagy kiméletet nem várhatott. Ehhez volt csatlakozandó Izmael budai basa is. S valóban alig hogy kiindult a szerdár Temesvárból, Zólyomi Miklósnak Husztra megiratá Szinán váradi pasa által, hogy csak siessen az ő, az Ali szerdár táborába, s ott fogadja el fejedelemmé kineveztetését. De Rédei Ferencznek sikerült ezt meggátlani, sőt a leveleket Kemény kezébe küldötték (jun. 28.), ki hogy mégis biztositva legyen Zólyomi lehető fellépése ellen, Husztba őrizetet rendelt, s ama férfiut ennek felügyelete alá adta. [3]) Bécsben pedig ujra meg ujra sürgeté a segélyt, s főhadiszállását Decsére tette át.

A császár végre elhatározá Erdély ügyeiben eré-

[1]) Kazi Historia Regni Hungariae T. II. 244. l.
[2]) Szalárdi 611. l.
[3]) Szalárdi 611. l.

lyesebben lépni fel. Hadait Magyarországba parancsolta: Metzger Konstantinápolyba, Vischer (jun. 17.) Temesvárra Alihoz küldettek. De mindkettő rosz fogadtatásban részesült; „a szultán — mondák nekik — Kemény ügyének pártolásában a béke megszegését látja.“ [1]) A szultán felhagyott ugyan állitólagos tervével, hogy Erdélyből beglerbégséget alakitson, azonban az Ali táborába küldött biztosnak nem sikerült a szerdárt vissza tartóztatni. [2]) Ily körülmények közt Heister a szatmári parancsnok némely erdélyi váraknak német örséggel megrakására, Stahrenberg Rikhárd pedig a Tisza melletti seregnek mozgósitására lőnek utasitva. [3]) Montecuculi is parancsot kapott Keménynek rendelkezése alá ezer harczost bocsátani, és két sereget állitni fel: egyet a Tiszánál, hogy Keményt védelmezze, vagy felfogja, mást pedig, hogy Budát vagy Esztergomot ostromolja, „hogy Erdélyt ekkép Erdélyen kivül segitse“. [4]) A Morvában és Ausztriában szállásoló hadak Semptére és Nagyszombatra küldettek, s onnan Komáromba vették utjokat, hol Montecuculi tizenöt ezer harczos felett tartott szemlét. [5]) Végre Bánffi Dénes is visszaérkezett: „a császár — hangzott a válasz, melyet magával hozott — Erdélyt

---

[1]) Wagner Katonánál XXXIII. 251 l. Preyer Monographie von Temesvár 42. l.

[2]) Hammer Geschichte des Osmanischen Reiches VI. 84. l.

[3]) Wagner Katonánál 247. l.

[4]) Montecuculi Katonánál 248. l.

[5]) Katona XXXIII 241. l. egy a kalocsai könyvtárban levő egykoru napló följegyzésére hivatkozik.

kegyelmébe fogadta, s igéré, hogy azt régi állásába visszahelyezi." [1])

E válaszról Kemény bonczhidai táborában értesült. Föhadiszállását a becsei táborból Egerbegybe, s innen Bonczhidára tette át a beütött török sereg nyomása következtében. Egy csapat jun. 28. a Körösvölgyön s Bánffi-Hunyadon kétezer embert a templomban kardra hányt, Izmael, budai pasa pedig két nappal utóbb jun. 30-án a Vaskapun át benyomult, s utját a Hátszegvölgyének vette. [2]) E csapatból 500 jancsár jul. 1-én Kolczvárt csellel elfoglalá.

Nehány nap mulva utána nyomult Ali is a derék sereggel s bucsáki tatárokkal. Jul. 4—7. közt a száguldó csapatok rabolva nyomultak elö Hátszeg bájos és természettöl megáldott vidékén Várhelytöl Pesztere̋ig, Nagy-Esztréig, Klopotváráig, a gabnát mindenütt összetaposva és felégetve. Kendefi Gábort kényszeritik, hogy közikbe menjen, ki ez áron sasfészkét Kolczvárát megmenté. [3]) Levelet irattak vele, hogy: „ha az ország idején nem hódol s eleibe nem jö, fejedelmet nem választ magának, mind az nyarat, mind az telet, mind az következö idöket is mindaddig itt töltik (t. i. a törökök), valamig az ország fejedelmet nem választ."

A vidéken mintegy másfél hetet töltött az ozmán sereg, mely Szalárdi szerént szélében egy mélyföldet

[1]) Bethlen János II. 63. l.

[2]) Katonánál idézett helyen egykorú napló.

[3]) Katona XXXIII. 242—3 l. közölve a levél, azonban nyomda, vagy irásbeli hibából kelethelyéül Kolczvár helyett Kolosvár van megjelölve.

fogott el, s mintegy másfél százezer török- s negyvenezer tatár- és kurtányból állott. Azután felfelé nyomult, folytatva dulásait. Szászvárost és Szászsebest felégette, habár e két város már pusztán hagyatott, miután lakosai menekültek. Ali pedig Gyulafejérvár felé folytatta utját, s ujabban irt a rendeknek, hogy fejedelmet válaszszanak magoknak, mert az esetben a további rablástól visszatartja hadait. [1]) Ugyanez idöben julius 12-én a konstantinápolyi internunciustól is érkezett figyelmeztetés: „Nyilván lehet országul nagyságtok, s kegyelmetek elött, hogy ezelött egynehány héttel a vezér ö nagysága havasalföldi vajda ö nagysága által értésére adta Kemény Jánosnak, ö nagyságának, hogy az hatalmas császár a fejedelemségben szenvedni egyáltalában nem akarja. Hanem a római császár ö felsége tekintetéért hatalmas császár a szabad electiót ngtoknak s kglmeteknek megengedte a szultán Szoliman athname szerint;“ inti hát öket, hogy siessenek azt felhasználni. [2])

Kemény e figyelmeztetéseket nem terjeszté a rendek elé, s annyival kevésbé, mert bizott a német segitség megérkezésében. Azonban a török mind nyomult, s az elöcsapat, a budsaki tatárság már elérte Alvinczet, mely a fejedelem táborától csak egy pár órányi járásra volt [3]) Kemény, habár a hajduság, — szokása szerént vérnyomokat hagyva maga után, — kapitánya, a kegyes és istenfélö Kapi György alatt megérke-

[1]) Szalárdi 612. l. Bethlen 61. l.
[2]) Katona i. h. 244 l.
[3]) Bethlen 63. l.

zett, [1]), távolról sem mérközhetett volna meg a törökkel. Tanácsosbnak tartá hát egész erejével felfelé vonulni, Petki Istvánt és Lázár Istvánt a székelységgel elválasztá táborától, hogy maradjon ben az országban, nyugtalanitsa az ellenséget, vonuljon Szeben és Fogaras felé, s ha szükség ugy kivánja, huzza magát a csíki rengetegek közé. [2])

Ő maga az erdélyi és székely föurakkal, a mezei hadakkal Bonczhida alól egész rendben Szamosujvár alá érkezett. Azonban egy tatár s kurtán csapat utána indult, s jul. 28-án már közeléig nyomult. [3]) Nem volt szándéka Szamosujvárba zárkózni, innen is tovább ment Huszt felé, melynek megerősitésére az intézkedések már meg voltak téve, magával vivén Ébeni Istvánt, s e várban parancsnokul a már korábban oda rendelt Brazen Hectort, kővári kapitányt hagyván hátra az örség egy részével. A tatárság pedig kedve szerént rabolt a védtelen vidéken, mely a korábbi hadjáratok alatt kikerülte a veszélyt. Deés és Szamosujvár környékén a szamos-vidéki szép és gazdag faluk a lángok áldozataivá lettek.

Kemény tovább vonult mindig fölfelé. Következő nap julius 29-én — épen péntek volt — Emberfö és Nyégérfalva között tölté az éjt, s szombaton julius 30-án Oláhláposfalván állapodott meg oly czéllal, hogy

[1]) Gunesch Trauschnál II. 63. l.

[2]) Bethlen 62. l. Szalárdi 612. l.

[3]) Szalárdinál hihetóleg nyomdai hibából julius 28-ka áll. V. ö. Bethlen 63. l. és Katona 252. l., valamint Szalárdi datumaival Nagy-Bánya megtámadtatásáról.

a vasárnapot ott töltse. Reggel azonban a hirt veszi, hogy a tatár-csapat nyomába érkezett. A tábort erre nagy rettegés szállta meg, a zsoldosok hanyat-homlok Mármaros megyébe rohantak, s a nemesség a fejedelemmel bár lasabban, követte őket Magyarország határáig. Innen három nap alatt Szigeten, Técsön át Huszt alá érkeztek, hol a vár oltalma alatt tábort ütöttek.

Utjokat szerencsésen választák. A tatár elöcsapat Emberfőnél veszté el nyomukat, s Zombori János özvegyét számos paraszttal foglyul ejtve, jobbra Nagybánya felé vette utját. Itt megállt, s a külvárosba rablócsapatok száguldoztak be. A környékből a nemesség e helyen gyült össze, s egy ezek segélyével megkisértett ellenállás azokat elvonulásra kényszerité. Azonban a környékben mindenfelé rabolva, égetve Szatmár felé, s innen Domahidáig száguldoztak, a foglyokat mindenütt magok előtt hajtva. Ugyanez időben Debreczen környékét egy más tatár-csapat is rettegteté, mely még jul. 22-én kirablá Piskoltot. [1]) E hirre a szathmári parancsnok Heister felszólitá Keményt egyesüljön vele a foglyok kiszabaditására. A fejedelem nyomon indult Szathmár felé, s már csak egy mélyföld távolságra volt, midőn a hir, hogy a tatárok Domahida alól elvonultak, Heistert tervétől elállásra birta.

Kemény most Sasvárt ütött tábort, maga pedig kevesed magával Szathmárba ment, hogy nejét, ki Kővárból Aranyos-Medgyesre, s innen e városba mene-

[1]) Bartha Boldizsár debreczeni krónikája.

kült, magával vihesse Husztra. Heister száz gyalog fegyverest adott kiséretül. De midőn utközben kémjei értesiték, hogy a tatárság nincs messze, nejét Nyalábon át, száz gyalog- s háromszáz lovasból álló kiserettel Husztra küldé, maga pedig Tiszabecsnél e folyam túlpartjára vetette magát.

A tatár-csapat aug. 1-én visszavonult Nagybánya alá, hogy ott majd a derék-sereggel egyesüljön. A városi elöljáróság már e hordának első megjelenésekor gondolkodni kezdett, mikép forditsa el a veszélyt? De bármennyire aggódott is, hogy intézkedései a császár iránti hüség megszegésének fognak tekintetni, most, midőn a horda ujabban elkezdé fosztogatásait az elővárosokban, kénytelen volt a táborba követeket küldeni, kik a császárral kötött békének megszegése iránt kérdést tegyenek.

Már ekkor Ali, a szerdár is közeledett a derék-sereggel. Utját ugyanazon dúlás és pusztitás bélyegzé, mi az elöcsapatét. Gyulafejérvárt, mely három év előtt annyit szenvedett, ujabban feldúlta. De a vár ostromát kikerülte. Aug. 2-án már Nagybánya közelében volt. Egy küldöttség ment most a városból elébe, mely Alinak a város hódolatát bemutatta. Ali a követséget kegyelmesen fogadta. „A ti hibátok — mondá nekik — ha kárt szenvedtek, mert nem hódoltatok meg hamarább. Azonban éjfélig tudósitsatok, hogy Kemény János hol vagyon?“ „Nekünk — hangzott a tanács felelete — Keménynyel semmi közünk. Mi ő felsége a római császár hivei vagyunk.“ A szerdár megnyugodott e felelettel, s oltalom-levelet és 70 janicsárt küldött a vá-

rosba, azonban kijelenté, hogy főbb tisztjeinek némi kedveskedéseket szívesen venne.

Aug. 5-én Ali az elfogott Csepregi Mihálylyal következő levelet iratott Kemény Jánoshoz: „Kegyelmes uram, die 23 julii nagyságod kegyelmes parancsolatját akarván effectuálnom, nagyságodhoz való kimenetelemben, igaz hüségemnek jutalma boldogtalanul fordula: mert Suknál isten az tatárok kezében engede, s most már Ali pasa rabja vagyok, kinek parancsolatjának akaratom ellen is eleget kell tennem. Siralmason szemlélem, fájós lélekkel szenyvedem az országnak s nemzetemnek rettenetes romlását, melynek okának csak egyedül nagyságodat kiáltják lenni, s félő, hogy bé ne tölt légyen, s meg ne is tetéztessék, az mit én nagyságodnak irtam vala: hogy az római tanácstúl, ki elejitől fogva vallásunknak háborgatója volt, ne deprodáltassék nagyságod. Az nagyságod jó itiletére támasztom, nem tapasztalta-e még? Ha azért nagyságod várt reménységében megcsalatott, az ország megromlott, s naponkint romlik, s nemzetünk fogy, az élő istenre, lelki idvességire kényszeritem nagyságodat, mint nemzetét igazán szerető református fejedelmet, igyekezzék nagyságod az rettenetes tüznek megoltásában. Itt pedig kegyelmes uram csak az nagyságod maga megalázása kivántatik, az mint exploráltam. Sok ártatlan léleknek pogány-kézben esése, hüséges sok ártatlan vérnek kiomlása hassa meg nagyságodnak lelkét, s igyekezzék ez rettenetes tüznek megoltásában. Hidje el nagyságod, az kihez nagyságod bizott záloga vagyon az táboron; söt conclusum: semmi közi sincs Erdély-

hez. Kegyelmes uram, sapientibus satis. Szóval is izentem. Ha nagyságod magát még is opponálja, nem lévén elég ereje, az országot s fejedelemséget ejti nagyságod végső veszedelemben, s az törökök kezében, értsen nagyságod többet, mint irhatnék. Most maga unszol kegyelmességével, s fejedelem-választással, de félő, ha az dolog halad, az kegyelmesség is megvonyatik, az mivel most az ország kináltatik, azután az sem adatik; mert minden szándéka az, hogy Erdélyben teleljen, ha nem lészen kinek az törésre állani. Nagyságodat egyáltalán véggel nem patialják, söt persequalják, melyből mi követheti nagyságodat, nagyságod bölcs itéleti.

Ezeket idvezülendő igaz hitem szerént irom nagyságodnak. Az mennyei úr birja minden jóra nagyságodat, szivbül kivánom." [1])

Csepregi ugyanakkor a Keménynyel levő tanácsurakat is figyelmeztette a török veszélyre: „Bő szóval nem irhatok nagyságtoknak. Az élő Istenre s országa megmaradására kényszeritem nagyságtokat s kegyelmeteket, találjon módot fejedelemmel ő nagyságával ez rettenetes tűznek megoltásában, kirül ő nagyságának bővebben irtam. Csak az nagyságtok irását, s maga megalázását kivánja az vezér, melylyel nagyságtok s kegyelmetek nagy útat nyit az assecuratoriára. Ha nagyságtok onnét felyül való reménységében megfogyatkozott, találjon más remediumot az országnak fejedelemségével együtt való török-kézre nem jutásában, mely semmi nem egyéb, hanem hatalmas császár paran-

[1]) Kézirat az erdélyi Muzeum-egylet birtokában. Kemény József Erdély története eredeti levelekben. X. K.

csolatjához s akaratjához való maga alkalmaztatása. Mert abban meg légyen nyugodva nagyságtok s kegyelmetek, bizony ő nagyságát nem tolerálják, s az oda fel való segitségében is mint eddig, bizony ez után is csodálatosan megfogyatkozik. Zálog vagyon az táborban, sőt conclusum: semmi közi sincs Erdélyhez. Sapientibus satis. Az úr Isten vezérelje minden jóra, s az szegény haza megmaradására nagyságtok és kegyelmetek elméjét. P. S. Nem tolerálják ő nagyságát, söt ha nagyságtok s kegyelmetek kötelességét fel nem szabaditja, mindenütt persequalják nagyságtokkal együtt, s oly erővel is vagyon, ha akarja, bizonyára Bécsig is bizvást elmehet. Lám vagyon az nemes országnak választott fejedelme, kit mind hatalmas császár s az pasa kedvel az által még egyszer hiszem Istent, ha nagyságtok akarja, ő nagyságának tett alázatos irásom szerént is megmaraszthatja magyar kéznél az országot. Ha pedig különben nem lehet, hogy az ország az fejedelemségen való ennyi osztozás miatt teljességesen el ne veszszen, törekedjék nagyságtok s kegyelmetek, állittassék más alkalmatos regimenten az országnak directiója; az ki mellett maradhasson meg csendes kézben, magyar kéznél ennyi sok romlása után. Melyet könnyü feltalálni nagyságtoknak s kegyelmeteknek, ha akar. Az fejebb megirt dolgokat pedig idvezülendő keresztyéni hitem szerént irom nagyságtoknak s kegyelmeteknek.“ [1])

Ali másnap, hogy e levelet elinditá, aug. 6-án

[1]) Kézirat az erdélyi Muzeum-egylet birtokában. Kemény József Erdély története eredeti levelekben. X. K.

elindult, s Szinérváraljára és onnan Nyalábvárába vonult, mialatt tatárjai Ungvár megyében, Munkács vidékén, s Máramarosban folytatták a rablást, pusztitást, s fűzték rabszijra a védtelen népet, habár a huszti őrsereg egy kiütése e vár környékéről elriasztá őket.

Kemény visszament a Tiszán, s Bene alatt ütött tábort. Azonban a száguldó tatárok miatt itt sem maradhatott, s nehogy a szorosokon feltartóztathassék, két felé osztá seregét. Egyikét az erdélyi nemesség szinével fiának Simonnak vezénylete alatt Munkács felé küldé a szélesb úton, mig maga tanácsosaival, udvarával s a zsoldosokkal a keskenyebben ment. Fáradt seregeit Kislónya alatt a Tisza partján kipihenteté, s másnap a Tisza és Bodrog-közben Semlyénben (Zemplén megye) állapodott meg, bevárandó fiát, ki csakugyan megérkezett, habár utjában Munkács alatt Rákóczyné, s ennek híve Mikes Mihály feltartóztaták, s egy éjnek a mezőn tölthetését is csak nehezen eszközölheték ki. Keménynek terve volt e helyt várni be a remélt német segitségről a hireket, honnan szükség esetében nyitva állt az út a feljebbvonulásra is.

De Ali nem üldözé őt tovább. Nyaláb alól Hasszánt, a jenei basát Huszt alá indítá egy levéllel: „Bámulok, — irá — hogy egy ember kedvéért fellázadtatok a porta ellen. E várból hát Rhédei Ferencz, vagy László, vagy Zólyomi Miklós tüstént táboromba jöjjön, hogy a fejedelemséget fogadja el; ekkor a rablást is meg fogom szüntetni.“ Hasszán válogatott lovassággal a vár alá érkezvén, egy paraszt által a leveleket beküldé. A követet a várból megsebesitve visszaker-

geték, s a várparancsnok Bánffi Dénes rendeletéből Hasszán kiséretére ágyukkal lövöldözének. A szerdár erre a vidék dúlatásával felelt, s hogy Erdélynek minél hamarább fejedelmet adhasson, visszafordult; Aranyos-Medgyesen a várost és külső palánkot felégette, s tatárjaival az Érmelléket és Nyirség egy részét ujolag bebarangoltatá, mialatt maga Szinérváraljához érkezett, hol a nagybányai birót magához hivatá, s azon parancscsal, hogy miután ő egy napot e város alatt tölt táborával, készitse el a szükségeseket, visszabocsátá aug. 16-án.

Kemény ezalatt Semlyénben várta az események fejlődését [1]. Itt értesült, hogy Montecuculi tábora utban van. Szerette volna ugyan e hadvezér a gyengén védett Budát, vagy Esztergomot támadni meg, de a bécsi hadi tanács parancsa elindulásra birta. Aug. 3-án Lévánál állott. Itt értesült, hogy Keményt 60 ezer török üldözi [2]. Itt fogadta Kemény követét, Teleki Mihályt, ki őt a veszélyekről, melyben ura és Erdély forognak, értesité, tudatá, hogy a kulcsosvárak még hívek, de félő, hogy a veszély azokat eltántoritja, s kérte, siessen most, mig a szerdártól a zsákmányt és foglyokat vissza lehet szerezni. A vezér és követ ennek folytán az egyesülés helyéről s módjairól megegyeztek, s most mindkét tábor Erdély felé indult [3]. Montecuculi a nehezebb hadigépeket Bádeni Vilmos alatt hát-

[1] E hadjárat Bethlen 64—72. l. s Szalárdi 613—619. l. szerént van leirva.

[2] Montecuculi emlékiratai Katonánál XXXIII. 253. l.

[3] Bethlen Comment. 72. l.

rahagyván, aug. 18-án Tokajnál állott, honnan 12 hoszszu nap kivántatott, mig a Kraszna partjaihoz, Szathmártól két óránуira elérkezett. Késedelmének okait 18 ezernyi harczosának [1]) rosz élelmezésében keresi, mert a nádor és érsek nem engedék, hogy a lakosságtól valamit rabolhasson; felhányja továbbá, hogy Homonnaitól alig nyerhetett száztiz harczost, s ez azokat is nyomon visszarendelte. Valóban pedig, a hadi tanács parancsa nem tetszett neki, s igy hihetőleg önként meg akarta semmisiteni a hadjárat sikerét. Végre Majténynál aug. 30-án egyesült Keménynek háromezer emberből álló seregével [2]), mely Huszt alól nyomult ide.

A fejedelem elégnek hitte ezen erőt a szerdárral megmérközésre. Serege is lelkesedéssel várta a perczet, melyben az ozmanokon boszut állhasson a kiállott szenvedésekért. Óhajták azt zsákmányaival, foglyaival benszoritni az országban, mert minden percznyi késedelem a diadalt hátráltatja. E hitben Kemény felszólitá Petkit, hogy minél nagyobb erőt gyüjtsön a székelyek közül, s azzal vele egyesülni igyekezzék, felszólitá a várak parancsnokait, hogy hüségökben legyenek

[1]) Montecuculi i. h. 253. 263. l. Katonái számát különfélekép határozzák meg. Szalárdi hasonlag 18 ezer válogatott jó és fegyveres hadra teszi. A nürnbergi Türk. und ung. Chronik szerint Montecuculinak Komáromnál 9000 harczosa volt. Katonánál egy névtelen egykoru Kemény erejét 11 ezerre becsüli. Szerinte az egyesült sereg 36 ezer volt.

[2]) Bethlen Majtényt, Szalárdi Goroszlót emliti. A két munka szövegéből azt olvasom ki, hogy Bethlen a táborban volt, Szalárdi pedig Nagybányán. Ez okból az előbbi iró adatának adok hitelt. De más körülmények is erre mutatnak.

állandók, ugyanerre figyelmezteté a szászokat is — már késön: a félelem ezeket már meghódolásra birta.

Ali Nagybánya alól bement Erdélybe, s maga Deés és Bethlen között szállt táborba. Innen kiküldé a tatárokat Marosvásárhely és Beszterczefelé, kik egész vidékeket lángba boritottak, ugy hogy a falvak százával égtek [1]). Maga pedig Besztercze alá ment, a városi hatóságot magához parancsolta, s ezek által aug. 29-én leveleket küldött a szász hatóságokhoz, ily tartalmút: „Valakik győzhetlen császárunknak fényes köntöséhez ragaszkodnak, igaz hűségben megmaradnak végig, azoknak kész a kegyelem. Mivel ezért kivánjuk, hogy ha megmaradástokat kivánjátok, s reátok következő rettenetes romlást el akarjátok távoztatni, mennél hamarább elönkbe jönni el ne mulassátok." [2]) S ez esetre vezéri szavát adá, hogy sem nekik, sem helységeiknek bántódása nem lesz. — Ugyanekkor a szászok superintendensét Herrman Lukácsot, egyházi és világi főbbjeiket, az ezek városaiban tartózkodó nemességet is magához parancsolá, nem Beszterczére többé, hanem Marosvásárhelyre, hova sept. 3-án áttette táborát, magával vivén a nagybányai s kolosvári birákat, s szemlét tartván százhetvenezernyi foglya felett. [3])

Herrman Lukács s a szászok hódoló követei — a brassaiak kivételével — már utban valának, midőn Keménynek a Kraszna melletti táborból irt levelét sept. 11-én a szászok megkapták, melyben ez a nyert

[1]) Bethlen 73—4. l.
[2]) A levelet a kalocsai könyvtárból közölte Katona XXXIII. 257. l.
[3]) Gunesch Trauschnál II. 127. l. Kazay 246. l.

segitséget tudtukra adva, inté őket, hogy hívek maradjanak. A követséget többé nem lehetett visszahivni, s ez sept. 12-én Marosvásárhelyre megérkezett. [1])

A török táborban őket becsülettel fogadták. A szerdár már ekkor megkinálta Petki Istvánt a fejedelemséggel. E férfiu visszautasitá, s a basa dühében Marost és Udvarhelyszéket dúlatá [2]). A szászok ekkor intést kaptak, hogy fejedelemválasztáshoz fogjanak, ha csak fel nem akarják áldozni jövőre a szabad választást. Másnap sept. 13-án hosszas tanácskozás után kimondák, hogy miután a nemesség s székelység képviselve nincsenek, ők csak egy a három nemzet közül, magokra nincsenek erre feljogositva. Valaki ekkor a Rhédei Ferencz nevét vette szóba. „Nem méltó rá, — felelt Ali, — miután már egyszer visszautasitá a méltóságot." [3]) Majd a szerdár a Bethlen nemzetséget emelte ki, mert e név mindig jó hangzatu maradt a hatalmas porta előtt [4]). Midőn kielégitő feleletet ekkor sem kapott, Soter Péterhez fordult e kérdéssel: „Ki vagy?" — „Én a budai (t. i. szászbudai = bodendorfi) pap vagyok." — „A budai basa nagy úr, — válaszolá Ali, — lehetsz fejedelem." Soter szegénységével mentegetődzött. — „Elég gazdag a szultán, könnyen nagy úrrá tesz," volt a felelet az ellenvetésre. [5])

[1]) Katona i. h. 258. l.

[2]) Bethlen János II. 74. l.

[3]) Egykoru napló Katonánál i. h. 259. l.

[4]) Szalárdi 623. l.

[5]) Soter Györgyből idézet a Benigni Transylvaniaja (Szeben 1834.) II. k. 2-ik f. 202. l. a jegyzetben.

E combinatio tarthatatlanságát maga is csakhamar belátta, s most arról tudakozódott, nincs-e a környékben a fönemesek között, a ki a föméltóságra érdemes volna?

Következö napra sept. 14-ére már Basa Tamás és Kassai István föurak, a környékbeli kisebb nemesség, városi polgárok, s többen a Kemény táborából haza oszlottak közül megjelentek, s most a szigoru kényszerüségnek engedve, tanácskozni kezdettek a választásról. A közfigyelem Apafi Mihály személyére esett. E férfiu nem rég szabadult ki a krimi fogságból, s e szenvedéseért Kemény a táborozás alól felmenté. Régi és elökelö családból származott, s atyja Apafi György tanács ur volt. Jószágán visszavonulva élt, becsületessége és tudományossága miatt köztisztelet tárgya. Ali most egy föur vezetése alatt kihozására kiséretet küld. Nagy volt a rémület az ebesfalvi kastélyban, midön a törökséget bemenni látták, — hol a ház asszonya Bornemisza Anna épen gyermekágyat feküdt. A szegény ember álmában sem vágyott soha e méltóságra, s nagy szorongások közt vált meg udvarházától. De alig indult el, midön egy utána küldött lovas legény tudatta vele, hogy neje fiat szült. Hiába vigasztalta a kiséret e szerencsés elöjellel, ö maga nem tudá örüljön-e, vagy szomorkodjék, midön a táborba érkezék számára még nagyobb meglepetés készült.

A megjelentek ezalatt a választásról tanácskoztak, s midön Apafi megérkezett, már fejedelemnek üdvözöltetett! S a deli termetes fiatal embernek megjelenése a táborban jó hatással volt. Ali trombita- és

dobszó mellett egy e czélra készült fényes sátorba vezetteté, s számára diszőrizetet rendelt. S most hozzáfogtak a választáshoz; mert a szerdár ugy akará, hogy annak formái megtartassanak. S azt jól roszul végrehajták néhány percz alatt Marosvásárhelynek Libanics nevezetü mezején, daczára az Apaffi ellenmondásának.

Harmadnapra sept. 16-án Ali az uj fejedelmet a csengei mezőn feldiszité a jelvényekkel: karddal, zászlóval és bottal; fiának fogadta; szép sátrakkal, drága öltözettel, lóval, kaftánynyal megajándékozá. A portára pedig jelentést tett, hogy Erdélynek van fejedelme. [1])

Ali öröme a kérdés ily szerencsés megoldása fölött nem terjedt ki annyira, hogy még a Barcsai megválasztásakor kivetett 500,000 tallérnyi sarczot elengedte volna, s most azt sürgetni kezdé. „Rég megfizettük a reánk esett részt," — mondák a szászok. — „Minek dobtátok ki oly könnyelmüen? — ellenveti Ali — megfizetitek, hacsak nem akartok elveszni!" — „De nem azért hivtak ki bennünket, — felelék viszont a szászok, — s mi menlevelünkre támaszkodunk." — „Nektek nem is lesz semmi bajotok, csak városaitokat fogom felpörköltetni. Aztán ti kárpótoljátok magatokat a nemesség kincseiből, mely városaitokban van lerakva." — A szászok most alkudozni kezdtek Alival az összeg felett, s valóban kieszközlék, hogy az felére leengedtetett. Most hát magában a táborban hozzá fogtak a kivetéshez.

[1]) Szalárdi 632—4. l. Bethlen 74—7. l. Trausch 128. lap. némely eltéréseik mellett is az események ilyszerü véghezmenésére következtetni lehet.

Annak megtörténtével a követek egy része haza ment, a többiek az összeg beszolgáltatásáig a táborban maradtak.

A behajtás helyenként, — bár nehezen, — sikerült, helyenként lehetetlen volt. A fejedelem és nemesség vizbe fullasztással lőnek rémitve, hacsak az öszlet teljesen ki nem lesz; s midőn Brassó és Medgyes a rájok rótt részleteket nem tudták beszolgáltatni, a követeket lánczra verették. Hasonló okból a segesvári tanácsosok elébe nyársakat tettek, s Apafi sept. 28-án a török táborból felszólitá a Segesvártt tartózkodó magyar nemeseket, hogy ékszereiket és aranyaikat visszatérités mellett adják ki. Ezek ekkor összetettek 500 tallért, melyhez Samarjai Péter deák a fejedelmi biztos még 135 márka ezüstöt, s 3200 forintot zsarolt. Midőn ez sem volt elég, sokan menekültek, ugy hogy a város kapuit be kelle zárni. Ekkor Ali rendeletet adott ki, hogy a menekülteknek nejeit, gyermekeit táborába kell szállitni. „Erre nagy sirás-rivás támadt, — irja Krausz, egy egykoru följegyző, — sokan mindenöket oda adták, de néhányan elszöktek, és otthagyták nejeiket, hogy történjék velök a minek történni kell." Ily módon hajtatott be a kivetett öszlet. [1]

Kemény a fejedelem-választási eseményekről Kolosvár tájékán értesült. Utját pihenés után a német sereggel Majtény alól Goroszló- és Karikának vette,

[1]) Gunesch Trauschnál II. 129. l. Chronica civ. Schaesburg. Kemény Fundgruben II. 127. l. Kraus följegyzései Kurz Magazin II. 457. V. ö. Teusch Geschichte der Sieb. Sachsen V. 598. l. Szalárdi szerint az összeg más fele elengedtetett.

majd Sombor mellé nyomult, hol nehány német lovasnak némi tatár portyázókkal elöörsi csatája volt, és innen Kolozsvárhoz egy mérföldnyire Kórod alá vezette a tábort, honnan sept. 14-én következö körlevelet bocsáta szét: „noha ennek elötte is parancsoltunk volt hüségteknek, mindazáltal mostan is parancsoljuk igen serio, életére s fejére, nemesi szabadsággal élö, minden fegyverfogható rendeknek; mivel Isten kegyelmességéböl római császár ö felsége derék hadaival már mi is hüségtek felé beérkeztünk, valahol táborunkat éri, ha szintén seregestöl nem lehetne is, szaggatva is jöjjön mellénk, a csíkiakkal megegyezvén; azzal is pedig magát ne mentse, hogy az ellenség miatt nem jöhetne, holott az ellenség megértvén már bejövetelünket, hadait sehol széllyel nem hisszük, hogy lézengtetné, hanem öszve hivatta eddig is. Azért elégséges módot talál, hogy minden akadály nélkül jöhet táborunkba. A ki pedig hazájának s nemzetének ily szükséges szolgálatjától magát elvonja, láthatóképen csak nemakarás lészen az oka, és igy sem Istentöl áldást, sem az mi kegyelmességünket nem remélheti.“ [1])

Egy másik körlevelében, melyet sept. 17-én küldött az országos hatóságokhoz, felszámlálja a török teljesitethetlen követeléseit, s ez ellenében kiemeli a német császártól nyert segélyt: „azonban ö felsége ármádájával együtt Kolosvár tájára érkezvén, mind nekünk, mind az ö felsége generáljának érkezék olyan hir fülünkben, hogy némely városok sem az hozzánk-

[1]) Kézirat az erdélyi Muzeum-egylet birtokában. Kemény József Erdély története eredeti levelekben. X. Kötet.

való hüségről, sem római császárral ő felségével országúl közönségessé tött hüségtek obligatiojáról meg nem emlékezvén, nem csak az ellenséghez adherealtak, söt városokban confugiált nemesi rendet is arra kényszeritett volna erövel, melynek noha mi teljes hitelt nem adtunk, mindazáltal az ő felsége generálja ebben felette igen megütközött, nem tudván, ha confederatusihoz-é avagy ellenségihez megyen. Melyre nézve valamig az statusoknak erről való resolutioját nem veszi, bizonyos helyben subsistálni akar, az mint hüségteknek küldött maga leveléből világosan megértheti, annak utána tudván barátinak tartsa, avagy ellenséginek, ahoz fogja magát alkalmaztatni. Akarók azért hüségteket mi is kegyelmesen mind az ő felségéhez tett confederatióra, mind hozzánk való hüségire emlékeztetni. Im mostan csak annak bizonytalan kétséges híre, hogy némely városok az ellenséghez hajlottak volna, mely nagy akadékot szerze az jelen való segitség progressusában, mentől inkább hogyha hüségtek (kit nem reméllünk) abban consentiens lenne, nem egyebet, hanem végső romlást várhatna magára s maradékira; soha többször az keresztyének elött nem lévén semmi tekinteti, hogy csak miben is megsegittessék. Midön pedig az keresztyének elött való tekintetit elvesztvén, sok rendbeli alkalmatlanságok miatt szegény hazánk magának hagyatott, minemü romlások követik, maga lehet romlásáról szomoru bizonyság. Mi Isten, s az világ elött mentek legyünk, hüségtekre való gondviselésünkben szorgalmatosan eljártunk, s járunk, ha különben cselekszik, maga leszen az veszedelmének oka; hogy ha pedig atyai kegyelem-

intésünket meg nem veti, nem sokára meg fogja tapasztalni Isten után az ő felsége kegyelmes gondviselése által az ellenségtől megszabadittatik.“ [1])

Keménynek e körlevelei tulajdonkép azért voltak irva, hogy visszavonulására elöre készitse a kedélyeket. Vér György még megelözö nap sept. 16-án egy kis lovas csapattal a környék megvizsgálására küldetvén, öt ellenséges fogolylyal tért vissza. Az ellenség számáról és állásáról ezektől tudomást vön; s e fölött a táborába érkezett kolosvári küldöttektől arról is értesült, hogy Ali épen e napokra a megyei nemességet, s a szászságot táborába parancsolta. Kemény e hirekre a megütközést még több erélylyel siettetė; sikeretlenül, mert Montecuculi eddig követett eljárásának gyümölcseit szedni akarta.

A lassuság, melylyel a segitséget hozta, mutatá, hogy kerüli az ütközetet, s egész utja nem egyéb egy katonai diszmenetnél, nem oly czéllal kezdve, hogy Kemény komolyan megsegittessék, hanem inkább, hogy az országban léte által a törökre gyakorolt nyomás a szerdárt a bekeblezési kisérletektől visszariaszsza. S most kijelenté Keménynek, hogy nem fog megütközni. A tábornokok mindnyájan betegek, élelem sehol sincs összegyüjtve, a sereg már is éhséggel küzd, a kulcsos városok jobbadán elvesztek, a szászok elpártoltak, a hadseregben ragály dühöng, az ország nagy részét már kipusztitá a török; ily körülmények közt ő nem fogja

[1]) Kézirat az erdélyi Muzeum-egylet birtokában. Kemény József Erdély története eredeti levelekben. X. K.

koczkáztatni ő felsége seregét, melytől a keresztyén világ üdve függ. [1]) Kemény ezek hallására megdermedt, azonban mondhatott bármit, kénytelen volt engedni; de annyit előbb Haller Gábor által, majd személyesen kieszközölt, hogy a kolosvári őrség másfélezer némettel, s ezerrel a Kemény katonái közöl Ébeni István vezérlete alatt megszaporittatott, kiket Kemény személyesen vezetett be. [2])

Kemény, bármennyire nem tetszett is e határozat neki, mert „fizetett hadain kivül az ellenséggel való megharczolásnak hirére mindenfelöl sok szép magyarság gyült," sept. 17-én maga mondta el visszavonulások okát, az egész tábor elött: „még több és nagyobb segitséget vár, s az ellenséget nem is mindig ütközettel verik le" [3]), volt gyenge mentsége, melylyel eltakarta Montecuculinak önzö és kárhozatos eljárását, — hogy bevégezte a hadjáratot, — mielött azt megkezdte volna. Ez idöben érkezett a marosvásárhelyi táborból egy levél, melyben irták: „Erdély ügyei jól állanak, mindenütt teljes nyugalom van. Segélyére semmi szükség, s ha ő (t. i. Kemény) megkezdett utján halad, a haza ellenségének fog tekintetni." [4])

---

[1]) „Bizonyosb okát megtérésének azt adták, hogy titkon oly ordinatioja volt a generálnak: hogy ha az török Erdélyben magyar fejedelmet választat meg, ne harczoljon; hanem ha occupálni akarná Erdélyt, aperto marte opponálja magát a töröknek in eo casu." Irja Szalárdi 621. l. A dolognak ha nem is bebizonyitható valósága, de valószinüsége kétségbevonhatlan.

[2]) Bethlen 77. l.

[3]) Szalárdi 621. l.

[4]) Montecuculi Katonánál 266. l.

Ezután sept. 18-án [1]) megkezdetett a visszavonulás. Bethlen, Kővár és Szamosujvárban az őrségek megszaporittattak, s utközből Eszteny oct. 24-éről Kemény egy körlevéllel felszámlálá e visszavonulás okait. „Mint nekünk kétség nélkül hisszük hüségteknek, más híveinknek is reménységen kivül esék római császár ő felsége hadának Kolosvártól való visszafordulása, melynek legkiváltképen való oka lön a városoknak és nemesi rendből álló némely személyeknek az törökhöz való hajlása, kik cselekedetinek híre az ő nagysága fögenerálja fülébe érkezvén minekelötte levele által a városoktól végire nem mehetne, akarnak-é az ő felsége és keresztyénség oltalmával élni, egyszeri végzések szerént, avagy nem, semmiképen nem akara bizonytalansággal tovább procedalni. Egyszersmind akkor ugyan tudósitani akarván mindgyárást római császár ő felségét is tartozó kötelessége szerént. Mely hibás cselekedetekkel az emlitett városok és személyek minemü nagy akadályt szereztek a közönséges jóban, csekély elme is általláthatja. Mindazáltal római czászárt ő felségét alázatos levelünkkel megtanálván, mind ilyen nagy változásokra képest is nem vötte le rólunk és ő felsége óltalmát meg nem vető hiveink felől való patrociniumát, söt az ö felsége kegyelmessége felöl újabban assecuratusok vagyunk mind magunk, s mind az ország részéről, valakik az ő felsége kegyelmességét megvetni nem akarják. Melyről e szerént jütt ujabb ordinentiája

[1]) Montecuculi i. h. 269. l. oct. 4-ét ir. Ellenkeznek vele Bethlen és Szalárdi s Katona névtelen szebeni napló irója, kik mindnyájan másnapi (tehát sept. 18-iki) elindulásról irnak.

az ö felsége fögeneralisának is. Igy levén azért a dolog, egyszersmind fülünkben érkezvén, hogy a pogányság a székelység ruinálására igyekeznék, elöttünk viselvén fejedelmi kötelességünket, indultunk meg azoknak succursusára a magyar és német lovashadakkal, nem messze lévén római császár ö felsége fögenerálja az egész armadával és vigyázván az alkalmatosságokra, csak adná Isten, ne lenne késö beérkezésünk, és engedtetnék mód székelységen levö hiveinknek megsegittetésekben. Mind ezeket akarók kegyelmeteknek tudtára adni, kegyelmesen intvén, és egyszersmind hozzánk való hüségére s keresztyéni kötelességire kényszeritvén mind kegyelmed hozzánk való hüségében megmaradjon, a török szép szavának ne hidjen, nem mások, hanem nyomorult nemzetünknek szomoru példája elég tanuság lévén elöttök; im a kik a pogányság hitegető szavainak engedvén, melléje állanak, elsöbben csak egy pénzt sem kivántak rajtok az egy portához való engedelmességet tévén fel, hogy már ezuttal már czélul, im már most azt a megfizethetlen summát kezdték exequalni nyavalyásokon. Még mi vagyon hátra gonosz szivekben, Isten s magok tudják, de csak már is Déva s Kövár elfoglalása titkolatlan vagyon szájjokban; bizonyosan elhívén, ha ehhez alkalmaztatja cselekedetit, valamire Isten bennünket segít ez haza oltalmazásában el akarjuk követni, reménységünk is nagy vagyon ennyi sok romlása és pusztulása után, a keresztyénség segitsége által az országnak határi pogány foglalásától felszabadíttatnak.“ [1])

[1]) Kézirat az erd. Muz.-egylet birtokában. U. o.

A fejedelmi hadak Erdőszáda és Kővár mellett s a németek Borhidnál Aranyos-Medgyesen felül ütöttek tábort [1]). Kemény csak néhány főurat tartott magánál; a megyei nemességet azon intéssel, hogy hüségöket állhatatosan tartsák meg, haza bocsátotta nejeik- és gyermekeikhez, kik e hadjárat alatt a szászvárosokban tartózkodtak [2]).

Ali a német seregek távozásának hirére szabadabban lélegzett. Az ellenség elvonulása, anélkül hogy csatát merészelt volna, teljes diadal volt neki, mig egy ütközetnek kétes kimenetele babérjain könnyen csorbát ejthetett volna. A Marosvásárhelyre összegyüjtött népet azon intéssel, hogy ha végromlásokat nem akarják, hüségöket az uj fejedelem s a porta iránt meg ne szegjék, szétbocsátá, s Radnótról, hol főhadiszállása volt, intőlevelet intéz a székelyekhez, hogy hódoljanak meg. De Csík bizott természetes eröditvényeiben, Háromszék távolságában, s az ösz beálltában, Maros és Udvarhelyszék bár remegve és ingadozva Kemény segitségére várt [3]), s a székelység fejei Béldi Pál, Petki István és Lázár István a népnek ellenséges indulatát fel tudták használni, hogy a népet ellenállási szándékukban megerösitsék [4]).

A szerdár most Marosszéknek még megkimélt részét dúlta fel. Onnan Udvarhely alá ment táborával s Apafival, utját dúlás és égetéssel jelölvén; ama város

[1]) Szalárdi 622. l.
[2]) Bethlen 80. l.
[3]) Bethlen 81. l. Szalárdi 625 l.
[4]) A gróf Lázár család 817—90. l. három ide vágó eredeti levél.

alatt tábort ütve, felszólitá Csík- és Háromszék lakosait, adják fel magokat. Ez utóbbi meghódolt. De Csíkot Petki és Lázár visszatarták; várták Keményt, ki kezei közt tartá a várak jelentékeny részét, s meg Deésről is irt hozzájok biztató leveleket, és fölemlegeték, hogy ellenség lova soha az ő földjöket még nem tapodta. Szerencsétlenségökre. A szerdár Izmail budai basa vezénylete alatt válogatott lovas- és gyalogcsapatot s a tatárságot ellenök küldi. Az utakat a havason át Kemény emberei földsánczczal és árokkal ellátva, elállták, s gondosan őrizék. De a basa a lovasságot jobbra, s a tatárokat balra küldé. Ezek a csíki sereget megkerülték, s kalauzul a megvesztegetett és megrémitett földnépet véve föl, járatlan utakon és ösvényeken hátuk mögött termettek, egyik oldalon a tatárok, másikon a lovasok az alatt, mig az Izmail alatt velök szemben maradt gyalogság támadásokkal foglalkodtatá őket. Már Csík lángba volt borulva s az utakat védő fölkelők családja meggyalázva, vagy leölve, vagy rabszolgaságba hurczolva. Ez visszatérésre kényszerité őket; elég jókor értek haza, hogy romokat és családjok hült helyét találják. Petki és Lázár nagy nehezen Görgénybe menekültek, a csíkiak pedig meghódoltak. [1])

E dúlás négy napon át (oct. 17—20-ig tartott. [2]) E napon Kemény János is, ki ekkor Kővár vidékén Hosszufalván táborozott, azon gondolatra jött, hogy megpróbálja a csíkiak felmentését. E czélra Montecuculitól nyert is némi csapatokat, azonban elindulásában

[1]) Bethlen 83—5. l. Szalárdi 626. l.
[2]) Katona i. h. 272. l.

szerencsétlenség gátlá. Fia Ferencz kővári kapitány a táborban dühöngő ragály áldozata lett. Temetési szertartását nagybányai deákok végezték, s tetemeit Kővárba kisérték. Csak ezután mehetett Szamosujvárra. Itt értesült a csíkiak szerencsétlenségéről s hogy legalább a fenyegetett Fogarast megtarthassa, Bethlen Gergelyt kétszáz magyar s ugyanannyi német lovassal utnak inditá, hogy magát ama várba vesse. A csapat szerencsésen eljutott rendeltetése helyére, hol a csüggedés már tetőpontra hágott, s épen azon perczben, midőn a török portyázók már feltüntek a láthatáron s a bevonulókra lövéseket is tehettek.

E csapat a derék-seregnek elöörse volt. Ali Kőhalomszéken át a vár alá érkezett s táborát attól félmélyföldnyi távolságban helyezve el, Enyedi Jánost Apafi udvari papját a várba küldte, hogy annak feladását békés uton eszközölhesse. De Fogaras kellőleg meg volt erősitve, élelemmel, lőszerrel ellátva, s megtagadta a feladást. A török tábor, miután rohamja nagy veszteséggel visszaveretett, elvonult alóla Szeben alá, nem tartván tanácsosnak a bekövetkező télszakban ostromhoz fogni.

Kemény ezalatt visszaindult Magyarországra. Bethlent örséggel látta el, s Teleki Mihályt Besztercze alá küldé, hogy azt átvegye. „Szívesen, — válaszolák ennek polgárai, — szívesen átadjuk a várat, ha legyőzitek a hatalmas ellenséget. De mi már sokat szenvedtünk miattatok.“ Teleki visszatért, s atábort kivezette Kemény a Részekbe. A németek Szathmárott, a magyar zsoldosok Debreczenbe lőnek elhelyezve. Kemény és kisérete

Máramarosba Bikszárdra ment, hova a fejedelemné, s az urak nejei is megérkeztek. — Montecuculi, miután a török határszéleken a Souches és Schmeidau által rendeletéből megkezdett ellenségeskedések s a kisérletek Szentjób visszafoglalására czélhoz nem vezettek, (nov. 15-én) Tokajban vett téli szállást, csapatai egy részét Szathmártt, Kállóban és Nagybányán helyezé el, a többiek ide s tova barangoltak, mert a királyi városok vonakodtak befogadni a rakonczátlan s fegyelmetlen népet.

Ugyanekkorra Ali is elhagyta Erdélyt. Szeben alól kivonult Temesvárra, Ibrahim basát hagyva hátra, kétezer lovassal s tizennyolczszáz oláhval, az Apafi védelmére, ki még Szeben alól nov. 20-ára országgyülést hirdetvén, s nejét e városban hagyván, táborával Kis-Selyk alá ment. [1])

Az országgyülés a kitüzött napon Kis-Selyken meggyittatott. Apafi itt a törvényes formák közt fejedelemmé választatott. „Nem kicsiny szomorusággal értjük, — irják a rendek, — kegyelmes urunk, a mindenható Istennek reánk bocsátott súlyos látogatását: holott ö felsége itéletibül a hatalmas török nemzetnek szívét gerjeszté föl ellenünk, kinek árnyékában remélhettünk volna Isten után megmaradást; azok által hazánknak jobb része porrá tétetett, sok ezer keresztyének, vének, ifjak, férfiak, asszonyi állatok, leányok levágattattanak és rabságba vitettenek. De mivel Istennek, ö felségének, büneinkért való haragja azt hozta:

[1]) Szalárdi. 225 - 30. l. Bethlen 85 -8. l.

áldott legyen az ö nagy neve érette. Mindazonáltal ennyi sok látogatási között is ő felsége el nem hagyván bennünket szent lelkének vezetése által, azon hatalmas nemzetnek szívét hozzánk meghajtván, isteni jó voltából nagyságod méltóságos személyét oly kedvessé tötte, hogy midőn minden reménységünk elfogyott volna és láttatnánk mintegy tengeri nagy szélvészben hánkodtatni, s veszedelemben forgó hajó elburúlni: sebes tűz módjára ellenünk fellobbant haragját azon hatalmas nemzetnek annyira megoltotta nagyságod méltóságos személye által, hogy nagyságodat szabados választásunkra hagyván, régi szabadságunk szerént fejünk s méltóságos fejedelmünkké választani és elönkbe igazgatóul állitni engedte: mindnyájunkat, valakik hatalmas császár kegyelmességéhez és fényes köntöséhez ragaszkodnánk, kegyelem-igéréssel és adással. Melyért az ö isteni szent neve áldassék örökké, nagyságodnak is életét boldogságos hosszu időkre terjeszsze, és nekünk is életünket avégre meghagyja és tartsa, hogy ő felségét hozzánk mutatott kegyelmességéért áldhassuk, nagyságodnak is atyai szeretetéért hűséggel szolgálhassunk." [1])

A választás megtörténtével hozzá fogtak a fejedelmi föltételek készitéséhez. Azon huszonegyhez, melyre Kemény János megesküdött, még hármat készitettek: a) hogy az ország rendeitől reversalist nem csikar; b) hogy az ország határain kivül nem viszi a hazafiait katonáskodni, s c) hogy az ország rendeitől

[1]) Szalárdi 627—30. l. Bethlen 85—8. l.

maga és tanácsa számára nem fog korlátlan hatalmat követelni. A föltételek felolvasása s erre a fejedelmi eskünek letétele a szokott ünnepélyek közt ment véghez. Azután az ország rendei is bemutatták hódolatukat, s letették a hüség esküjét. Ezután jött a tanácskozás, a fejedelem elöterjesztései, az országos sérelmek és egyes inditványok fölött.

Elhatározák, hogy Ali basától hatezer jancsárt s négyezer lovas törököt kérnek oltalmukra, s ennek illö tartást rendeltek; hogy az ország várait az örségek öt nap kézbe adni tartoznak, az adóhátralék behajtassék; a regalissal meghivattak közöl meg nem jelentek 200 frt büntetést fizessenek; a hazán kivül levö föurak és rendek egy hónap alatt büntetlenül visszatérhetnek, s a hüségre térteknek netalán elkobzott jószágai visszaadassanak; az idegen és kóborló katonákat a zászló alá be nem fogadják.

A gyülés nov. 23-án oszlott el. [1])

Apafi még a táborból a gyülés utolsó napján felszólitá a Keménynél lévö föurakat, hogy hüségére térjenek vissza, a kis-selyki választás és határozat alapján. S hogy állását minél inkább biztositsa, a külföldi hatalmaknak is tudtul adá megválasztatását, s különösen Turenne tábornagynak a portánál befolyását kérte fel, kieszközleni az adó részeinek elengedését. [2]) — Innen Szebenbe s dec. 16-án Medgyesre ment, hogy az

[1]) Az országgyülési articulusok eredeti példányából a magyar akad. birtokában.

[2]) Gróf Kemény József Apaffi Mihály fejedelemsége Árpádia I. 148—54. l.

elö s hátra száguldozó Kemény-pártiak ellen biztositva legyen. Azonban az erdélyi főurakhoz irt levelek a Kemény kezébe kerültek, s azokat nem adta át az illetőknek, csak a határidő elteltével, nem vette figyelembe a rendek kérését, hogy engedjen a szerencse forgandóságának, mert ő már ekkor azon eszmét agyában forgatta, hogy a fejedelemség visszafoglalására kisérletet tegyen.

Piheni Ferenczet, bejáróját, Montecuculihoz s gr. Vallis szathmári parancsnokhoz küldé segitség kieszközlésére, s midőn kedvező választ nyert, hogy ne láttassék magától tenni valamit tanácsosaival, Bethlen Jánossal, Haller Gáborral és Petki Istvánnal, továbbá Bethlen Farkas, Haller János, Bánffi Dénes és Szentpáli János főurakkal közlé betörési szándékát. Senki sem tanácsolta. Más nap Aranyos-Medgyesre ment, s a tanács urakat kocsijába ülteté. „Sajnálva látta, hogy terveit nem helyeslik, de daczára annak, ki fogja vinni. Nem hiszi ugyan, hogy a jószág visszaadásának igérete eltántoritotta volna őket, de azért figyelmezteti, hogy közleményét titokban tartsák, hacsak vesztöket nem akarják.“ Aranyos-Medgyesről még Karácson előtt visszatért Bikszárdra.

1662. jan. 3-án, midőn már utban volt Erdély felé, egyesült a német segitséggel. Szerencsétlenségére az idő meglágyult, s a hideget szokatlan esőzések váltták fel. Utját a tábor nehezen folytathatá, s Nagybánya közelében Dobraviczánál nejétől elválván, Szentpáli Jánost kétezer lovassal előre küldi, hogy Kolosvárott Ébeni Istvánnal egyesüljön, siessen Medgyesre, s ha

lehet, Apafi utját vágja el. S az egyesülés valóban véghezment.

Apafi e hirre a három nemzet rendeiből követséget küldött Keményhez, mely által összes vagyonát biztositá neki, ha a fegyvert letenni hajlandó lesz. A követség Keményt a Szamos mellett találta, s ez által le lön tartóztatva. Maga Apafi pedig, midőn a tizennyolczszáz havasalföldi hazájába visszatért, hogy biztositva legyen, Segesvárba vette utját. [1]) Kemény e városra ráiratott, hogy Apafit a várba befogadni ne merészelje, s csak az alvárosban helyeztesse el. Apafi pedig jan. 12-én megérkezvén, s e parancsról értesülvén, hangosan követelte vitézeinek bebocsáttatását a várba. E hirre a nép feltámadt, a várat maga akarta elfoglalni, hogy Apafi s a törökök a Kemény támadásának kitéve legyenek. A népzavargás csak nehezen volt lecsendesithető a tanács által, mire ez a várat felajánlja Apafi embereinek. [2])

Szentpáli ezalatt megérkezett Segesdre, s Keményt a történtekről értesitvén, ez utnak indult Szamosujvárról. Az előre küldött Váradi János jan. 14-én kétezer emberrel megérkezett Holdvilágra, hol még az nap s a következő jan. 15-én ujabban elöörsi csatája volt a törökökkel. Apafi ezek folytán a segesvári tanácsot ujabban inté a hüség megtartására, s tudatja, hogy szükség esetében maga megy a várba. S midőn jan. 16-án Szentpáli a Kemény nevében egy iratot küldött a tanácshoz, ez azt

[1]) Bethlen János II. 93—4. l. Szalárdi 628. l.

[2]) Krauss naplója Kurz Magazinjében II. 458. l. Kemény Fundgruben Chronica Civ. Schaesb. 129. l.

felbontatlanul átadta Apafinak. Ez nap ezer ember sikertelen támadást intézett a város ellen. Végre Kemény jan. 18-án megérkezett Szásznádashoz, hosszas és fárasztó utazás után, mert e természeténél fogva is késedelmező férfiu, most még késedelmezőbb volt; alig menvén naponként egypár órát táborával. A várost innen ujabban feladásra szólitá fel.

Jan. 19-én Szentpálit s Ébenit Segesden, a németeket Volkányon helyezé el, maga pedig a főhadiszállást Fejéregyházban ütötte fel. Itt értesité Bethlen Gergely, hogy nyolczszáz havasalföldi Brassóhoz közeledik. Kemény Szentpálit és Bethlent ellenök küldé, s ezek gyorsan velök szembe nyomulva, egy véletlen támadással szétverték őket, s két zászlójokat elvették.

Kemény e közben jan. 20-án Kassai Ferenczhez Apafi udvarnagyához levelet iratott, melyben urát, ha őszintén hajlandó volna a békére, párbeszédre hivta fel. Egy összecsapás, mely a Kemény harczosai s némi török zsoldosok közt épen ez időben történt, meghiusitá a már megigért összejövetelt, söt Kemény ujabban s most utoljára felhivta a segesváriakat hódolatra. A város kitérőleg felelt, s midőn a szászok a várba felvételt Apafitól megtagadák, számosan otthagyák szorongatott urokat, és az erdőkön át menekültek. Kemény némi kisérettel körüllovagolta a várost, megszemlélendő a támadásra legalkalmasb helyet. Estve felé haza érkezvén, hirt vesz, hogy Medgyesre nagy török erő érkezett.

S ez valóban ugy volt. Apafi Kemény elindulásának hirére Alitól segitséget kért. A szerdár Kucsuk

Mehemet jenei pasát, egy vakmerö és kegyetlen férfiut, ki nevét már Kis-Ázsiában rettegetté tette, küldte kétezer tapasztalt és válogatott lovassal segitségére. E csapat a Havasalföldre kiment s onnan visszaparancsolt tizennyolczszáz oláhval érkezett Medgyesre, s állapodott meg ott egy napi pihenésre.

Kemény, midőn kémjei a hallott hir valóságáról meggyőzék, jan. 21-én haditanácsot tartott, s bár tábornokai mindnyájan azt ajánlák, hogy menjen a török elébe s ütközzék meg vele, ő maga, hogy Apafi elől szaladni ne láttassék, a maradásra határozá magát, s hogy másnap ostromot próbál a város ellen.

Jan. 22-én Kemény az összes seregnek rendeletet adott, hogy Fejéregyházára siessenek, csatlakozandók vele. S valóban Ébeni seregei, s a németek 9 órakor megjelentek. E közben folytonosan érkeztek a futárok a jelentéssel, hogy Kucsuk nyomul Segesvár felé. De e férfiu, mintha a végzet súlya tartaná vissza, késett, hogy megfutamodni ne láttassék, s Apafi is a rendek követeit visszabocsátá. Végre 3 óra felé, délután megindult Hétúr felé, hol értesült, hogy az ellenség tőlök alig félmélyföldnyire van. Még ekkor is késett, daczára, hogy vitézeinek harczszomja sürgeté az előnyomulást. Estefeléig tábornokaival tanácskozott, s csak akkor indult el, hogy a törökök egyesülését Apafival meggátolja. Végre Nagyszöllösre érkezett s az e falu mellett elterülő téren megállapodott. Már későn. A Segesvár felől hangzó ágyulövések tudatták a gondolkozó vezérrel, hogy Kucsuk pasa és Apafi egyesültek. Kemény visszavezette táborát Nagyszöllösre.

Kemény jan. 23-án reggel haditanácsba gyüjté tábornokait, és tiszti karát. Ezek egyező véleménye oda ment ki, hogy miután az egyesülést az ellenség létre hozta, haladéktalanul Magyarországba kellene futni. Csak Kemény ellenzette, mert a megszaladás színét kerülni akarta, habár Segesvár bevehetéséről meggyöződött. Az nap maradni akart, más nap Berethalomnak indulandó volt, oly czéllal, hogy Apafinak ebesfalvi kastélyát felprédálja. Ezt mint középutat ajánlá, mert nem hivé, hogy Kucsuk fáradt harczosaival kiütést merészeljen. Csak Huszár Péter szakasztá félbe a csendet: „A vakmerő török bizonynyal nem fogja a támadást elhalasztani.“ De véleménye viszhangra nem talált, s Kemény terve mellett maradt. Szerencsétlenségére; mert a bizalmatlankodó s félrendszabályok e hadjáratban már is csudálatosan lankasztták erejét. Egyszersmind Montecuculi tábornok- s Vallis szathmári parancsnokhoz segélyt szorgalmazó leveleket iratott. E közben egy elfogott paraszttól megtudák, hogy ő 53 török zászlót számlált meg; az összes sereg azonban ennél jóval nagyobb volt, mert miután Kucsuk az oláhokkal egyesült, ereje a kétezeret meghaladta. Délben, midőn már ebédhez ültek, jött a jelentés, hogy a török erő közeledik.

S valóban ugy volt. Kucsuk hadait kivezette Segesvárból, megizenvén Apafinak, hogy üljön veszteg a városban, ő fölkeresi Keményt, bárhol legyen.

E férfiu Kucsuk közeledésének hirére megfúvatá a harczi riadót: de vitézeinek alig fele gyülhetett össze. Hozzá fogott seregei felállitásához, de lova hir-

telen megbotlott, ugy hogy a zabla annak szájában ketté tört. A harcz terének egy völgyet néze ki. Radák Imrét 600 harczossal egy erdö alatt a jobb oldalra állitá. Maga Kemény kétezer emberrel a középet foglalá el. Balra a horvátokat és németeket rendelé, s hogy meg ne kerülhessék, 300 harczost a falu másik oldalán állitott fel. E perczben egy fejérbe öltözött magyarországi lovas inté, hogy az erdélyieknek ne higyjen. E szavak felkölték lelkében a gyanut, s Teleki Mihály által megizente Haller Gábor, Bethlen János és Farkas, Haller Pál, Bánffi Dénes, Huszár Péter, Rédei Ferencz, Ugron András föuraknak, hogy a német csapatokhoz menjenek át.

Kucsuk már megérkezett. Kemény táborának megláttára leszállt lováról, s megcsókolá a földet. — Süvegjéből kivett egy kerecseny-tollat, s azt átadá fiának: „ugy harczolj, hogy inkább az ellenség fegyvere emészszen meg, mintsem hogy én gyilkoljalak le.“ Azután körüllovagolta harczosait. „Jó vitézek, látjátok az ellenséget. Nem mondom sok-é, kevés-é? harczoljatok vitézül, s gondoljátok meg, hogy Erdélynek közepén vagyunk. Ha elszaladtok, a föld népe ver agyon. Ti pedig kutyák, folytatá a havasalföldiekhez fordulva, tudom szívesen megszaladtok. De a hátatok mögött törökök állanak, s ha csak visszanéztek is, beütik fejetöket. És most hajoljatok le lovatok fejére, ki a kardot, félre a puskával, mert ez amott sokkal több van!“ A trombita harsogott, s a török-roham megkezdödött.

Az ellenök intézett lövés soraikban kevés kárt tett. S a török balszárnyat a Kemény jobbszárnya már-

már megszalasztá, midön a közép maga Kucsuk által szétzavartatván, az egész tábor rendetlen futásban keresett menedéket. Kemény leesett lováról. Hasztalan ajánlá Gyulai István a magáét cserébe; a megfutamodott sereg összetaposá. Kucsuk diadala teljes volt. Harczosait az üzésből visszaparancsolá, s megmaradott ellenei háboritatlanul menekültek részint Magyarországba, részint a szomszéd várakba.

Kucsuk visszatért Segesvárba. Harczosai 448 levágott föt a kopjákon, tizennyolcz zászlót s három dobot vittek magokkal e városba, a gazdag zsákmányon kivül, miket az elesettek testeiről szedtek. Apafi trónja megszilárdult, azon erötelen kisérletek daczára, melyeket Kemény Simon tett atyja méltóságát visszaszerezni. S midön ama fejedelem az ellenpártot kegyelem által próbálta lefegyverezni, az teljesleg meghódolt neki. [1])

[1]) Cserei Historiája 6—10. l. Bethlen János 94—107. l. Szalárdi 620. l. Chron. Civ. Schaesburgensis 130—2. Krauss 460. l. V. ö. Wagner Katonánál 276—85. l. Kemény teste az egykoru krónikák szerént nem találtatván fel, temetetlen maradt. Azonban gróf Kemény József a Fundgrubenben oda nyilatkozott, hogy az ellenkezőt oklevelekkel tudja bebizonyitni.

APÁCZAI CSÉRI JÁNOS

ÉS

KORTÁRSAI.

Erdély önálló államéletének fénykorát a XVII. század első fele képezi. Nem csak függetlensége szilárdult meg, hanem Magyarország belügyeibe is sikerrel avatkozott. Belül erős, kivül tisztelt volt. Tapasztalt államférfiak őrködtek ez állapot megszilárditásán, mely szabadságának és nagyságának életfeltételét képezé.

S valóban egy félszázad mindig csak emelkedni látta. Hatalmával aránylagosan haladt belfejlődése tudomány- és politikában egyaránt. A fejedelmi udvar nem üres fejü udvaronczok s nem kizárólag államböl-csek gyülhelye volt. Helye volt ott a képezett és tudományos férfiaknak is, s az orthodoxus püspök, ha theologiai tételekről akart vitatkozni, nem szorult egyedül az udvari papra, talált társat a főurak közt is.

E főurak tudtak áldozni a tudomány érdekeiért. Bethlen alatt s I. Rákóczi György idejében — mignem ez eltiltá [1]) — kiküldék fiaikat tanulmányaik betetőzése végett a külföldi egyetemekre, honnan rendesen több évi tartózkodás után hazatérve, az európai tudományosság színvonalán állottak. Még komolyabb volt e tanulási szomj azoknál, kik papi pályára készülve, életfeladatuk után láttak az akademiákon, hova a fejedelem, egyes pártfogók, vagy városok s egyházak költ-

---

[1]) Bethlen Miklós Önéletirása. Pest, 1858. I. k. 331:

ségén utaztak és a honnan nem egyszer uj eszméket, uj nézeteket hoztak haza.

S ez az oka, hogy alig van a külföldi — főként theologiai — tudományosságnak oly nevezetesebb mozzanata, melynek átültetését, — bár olykoron csak viszhangját — ne találnánk fel irodalmunkban. A különböző nézeteknek, szintugy, mint ott, itt is általánosan elterjedt védelmezése, megtámadása az irodalom és a napi renden levő vitatkozások utján, s az egymást felváltó szó- és tollharczok nem részvétlen közönség előtt folytak le.

Szükség is volt a tudományos életnek ilyszerü fejlődése. A rombolás, mely a XVI. század végén s a XVII. elején, annyi szent igyekezet, s oly sok buzgó törekvés gyümölcsét tette semmivé, még szünni sem kezdett, a sebek még be sem voltak hegedve, midőn egy éles támadás, egy hatalmas szellem jól intézett támadása amannál is erősebb veszélyekkel fenyegetett. Jó szerencse, hogy mire Pázmán Kalauza világot látott, Erdély fejedelmi székében Bethlen Gábor ült.

E férfiu érezé és érté, hogy mire van Erdélynek szüksége. S mig a harminczéves háboru zajában diadallal jártatá Magyarországon fegyvereit, saját tüzhelyén a tudományosság élesztését kitünő gondjai közé számitá. Ide irányzá törekvését az iskolák emelésére, s midőn főként a fehérvárit oly gazdagon dotálta, azt az imperiumból meghívott tudósokkal látta el, gondolata oda volt irányozva, hogy abból egy magyar universitás nőjje ki magát.

Kezdeményét utódai nem fejleszték ugy, mint ő

tette volna, de legalább a meglevőt enyészetnek sem engedék menni. Sőt Lorántfi Zsuzsánna, az özvegy fejedelemnő Komnai Amosnak behivásával [1]) a pataki iskolának jókarba helyeztetését is eszközlé, és igy országában két — mondhatni minta-collegium volt.

Aránylagosan ez igyekezetekkel nőtt és fejlődött az irodalmi élet is. Alvinczi Péter a cath. dogmák, Melotai Nyilas és Gelei Katona az egységhivők ellen küzdők közt ismert nevet vívtak ki. Épen oly heves volt a prot. egyház kebelében keletkezett vita, mint az, melyet ama férfiak folytattak. E küzdelemben ez utóbbi orthodoxus püspöknek hasonlag nevezetes szerep jutott, bár inkább a tett mezején.

A magyar ifjak ez időben a németalföldi egyetemeket kezdék látogatni, s az ott napi renden levő eszmevitáknak itthon harczosaivá lettek. Többen az Angliában felmerült elveket fogadták el, s igyekeztek itthon is terjeszteni: „invalescalni kezdvén — mond az évkönyv-iró, ki gyerekkori élményeit oly eleven színekkel festi — a reformata ecclesia Angliában az ecclesiae regimenre az episcopale és presbiterianum név, ugy ismét a hollandiai akademiákban philosophia peripatetica, harmonica, cartesiana, ramea nevteriana stb. a mi diákink onnan felül lehozák ezeket a neveket és veszekedéseket Magyar- és Erdélyországba.“ [2])

E versengéseknek lett gyakorlati oldala is. Közepette a terjedő puritanismusnak Angliában magyar

[1]) 1650—54-ig. Lásd Raumertől a Nevelés története II. 51. V. ö. Sárospataki füzetek 1860. VI. f.

[2]) Bethlen Miklós Szalay kiadása. I. 290.

ifjak megkezdték e nézeteket. Az önkormányzásnak oly széles alapra tétele, mint azt ezek eszközlék, hizelge nekik, s hogy itthon is megalapitsák, még Londonban egy társulatba állottak össze. A tagok kötelezvényt adtak egymásnak, melyet ök kegyesség formulájának czimezték, s melyben kötelezték magokat, hogy „mint Krisztusnak valódi tagjai egymás lelkének üdve fölött kölcsönösen örködnek, s egymásnak szabadságot engednek, hogy intsék, feddjék és épitsék egymást.“ [1])

S e határozatukban semmi veszélyes, semmi olyas, mi a későbbi ellenmozgalmakat igazolja, nem volt. De a testvérülés nem csak ezért állt össze. Visszaállitani a református egyházak apostoli fényét és egyszerüségét, a kormányzást önmagok kebeléből, önmagok által választott egyénekre bizni, de kik minden uralkodási előnytől már eleve a törvények által meg legyenek fosztva, helyreállitani az iskolákban a hazai nyelv uralkodását, ez volt a londoni szövetkezés végczélja.

Egyes hazatérő ifjak a társulat fönöke Tolnai János meghagyásából itthon egyengetni kezdék az utat, „s hozzáláttak — mond Szilágyi Benjamin — az országban fel s alá járkálni, hóditani, az elközelgő ujitásnak szikráit csiholni, a püspökök és seniorok kevélységét gyalázni, öket zsarnoksággal vádolni a színlett kegyességnek leple, a könyörgések s hosszadalmas oratiók palástja alatt. Kezdik magokat — folytatja — a világiaknál beszínelni, a bevett egyházi szokásokat rosszalni, jobbak után sóvárogni stb. A futárok ezen

[1]) Szilágyi Benjamin A szathmár-németi zsinat története. Sárospataki füzetek I. évi f. 170 l.

elöjátéka nagy várakozást keltett mindenekben, annyira, hogy a nagy rész Tolnait, mint égből alászállt mennyei tüneményt várná.“ [1])

Hogy e mozgalom épen a papságnak tetszett legkevésbbé — gondolható. Azokban ez a fenálló intézvények alapjainak megtámadását látta, s rész-zsinatok és elöleges határozatok által csirájában akarta megfojtani. Hasztalan: a világi elem nem találta fel benne ama veszélyeket, melyeket az egyházi, s Tolnai hazajövetele 1638-ban az égő tüzre uj olajat öntött.

E férfiu az angol puritánoknak még külsőségeit is elsajátitá. Szokásai és öltözködése a keresettségig egyszerü, szavai vontatottak, kifejezései keresettek, könyörgései hosszadalmasak, tanitásai feddők és dorgálók, szóval mindenütt és mindenben hajhászta a feltünést. S e részben czélt is ért. Erős szavakkal elmondatott feddőzése az egyházi élet romlottsága ellen, s siránkozása e felett s szemeinek forgatása és kezeinek terjesztgetése által szokatlan hatást idézett elő utazásában, melyet Magyar- és Erdélyországban tett, s mely proselyták szerzésére volt irányozva. De színlett alázatossága ugyanazon gögöt és ugyanazon erőt palástolá, mely angol elvbarátait a vész napjaiban oly állhatatosokká tette.

Utjából Tolnai visszatért Patakra, hol az öreg Rákóczy öt iskola-igazgatóvá nevezte ki. De Miskolczi István a zempléni senior s Tolnai István a pataki első pap keresztülvitték, hogy az egyház a meghivást mind-

[1]) Szilágyi Benjamin. i. h. 174. l.

addig betiltá, mig a puritán bizonyos feltételek elfogadására nem kötelezi magát. Az 1638-ki pataki részzsinat megszabta a feltételeket, melyek alatt Tolnainak az igazgatóság átvételét hajlandók voltak megengedni; de azokat ő nem ugy fogadta el, mint a papság óhajtotta volna. Honnan alkudozás után az ügy dec. 7-kén Zemplénben a megyei gyülés elébe került, de itt a nemesség a puritán ujitó részén állott. [1])

Tolnai Jánost az iskolai igazgatóságból ezuttal ki nem zavarhatták. Hü maradt elveihez, habár Rákóczy fejedelemnek sajátkezü parancsára a kivánt téritványt aláirta. De már beköszöntő beszéde — mely telve volt gúnynyal és dorgálással — elleneit föllépésre ingerlé, s az ezekkel tartott vitatkozásokban használt fegyvere épen nem volt alkalmas ezek csillapitására. [2]) Tanitása ellen volt a legtöbb kifogás. Kiküszöbölte a legrégibb tankönyveket, hogy saját elveit terjeszthesse a theologia és philosophia utján. Többször meginték, hogy a Keckermann Logikáját tanitsa az általa bevett helyett; Tolnai azzal menté magát, hogy ő a Fehérvárt is bevett Biszterfeldét tanitja, s az ügy a fejedelem elé vitetett. Ez az orthodoxus püspök tanácsát kérte ki. Gelei Katona, noha sógorává volt leendő, nem késett a fejedelem előtt Tolnai ellen nyilatkozni. [3]) Hasonló versengések miatt, három év mulva, sógora, Gelei Gáspár

[1]) Sajnálni lehet, hogy a Szilágyi Benjamin munkája, mely e nevezetes eseményt részletesen tárgyalta, itt megszakad, s további adatait csak töredékesen ismerhetjük meg a Lampe Historiájából.

[2]) Lampe: Historia Ecclesiae Reformatae. Utrecht 1728. 389.

[3]) Gelei levele, Sárospataki füzetek I. 177.

— a püspök testvére — eszközlésére a miskolczi papságot nyerte. Azonban a mily arányban nött pártja naponként, — az ellenszegülés is folytonosan erélyesebbé lett. Gelei Katona az orthodoxus püspök, hivatalánál s elveinél fogva megtestesült episcopalis, nem sokára ellenfelei élére állt, s csak kedvező alkalomra várt, hogy ellenök fellépjen.

Ez nem sokára bekövetkezett 1643-ban a Ferdinánd ellen kezdett hadjáratban I. Rákóczy Zsigmond a fejedelem fia Tolnait tette tábori papjává, ki a béke megkötése után, ugyanennek ajánlatára, tokaji lelkészszé lett. De a ragálynak, mely ez időben az országban dúlt, a régi papok közül sokan áldozatul estek, s az ifjak közt Tolnainak nagy pártja volt. Az abauj-tornai megürült esperesi székbe a tályai rész-zsinat (1645. mart. o.) Tolnait ültette.

Ez által működésének szabadabb tér nyilt, s mig egyfelől egyházmegyéjét önkénynyel és vasakarattal kormányzá, a papokat inté és dorgálta, az egyes helységeket párthiveivel látta el, egyházi látogatás alkalmával a helységeket a maga hűségére fölesketé, Sáros megyét önhatalmulag saját felelőssége alá vonta: másfelől ujitási működését is megkezdé. Rendelé a papoknak, hogy a keresztelést csak nyilvános helyeken, a közönség szeme láttára s az erre rendelt napokon hajtsák végre. Ez csak kezdete volt a czélba vett nagyobb ujitásoknak. Az egyház visszaviendő régi egyszerüségére, az ünnepek eltörlendők, a papok közt nem lehet rangkülönbség, mindenki püspök a maga egyházában, de ezek híveiket házoknál kötelesek tanitani,

nem csak a templomokban: ezek keresztülvitelét tüzte ki czélul.

Az „angliai mirigy“ ilyszerü terjesztése folytonosan élesebb viták tárgya lett. Egy rész-zsinat, melyet Tolnai a keresztelkedés ügyében Gönczre gyüjtött össze, mitsem végezhetett, mert az meg volt oszolva a két párt között. Annál erélyesebben lépett fel egy másik, melyet 1646. febr. 14-kére Tokajba gyüjtöttek. Megnyitották a fejedelem egy levelének felolvasásával, melyet ez Debreczeni Tamásnak, praefectusának irt, élesen kikelve az ujitók ellen. Elöterjesztettek a vádpontok, melyek közül Tolnai némelyeket egyszerüen tagadott, másokat elismert. A zsinat határozott: Tolnai János, mindaddig, mig fejedelem ö nagysága valamely egyetemes nemzeti zsinaton, az ügynek ujra megvizsgálását el nem rendeli, esperesi és papi hivatalától megfosztandó, mindazon papokkal egyetemben, kik hozzá makacsul ragaszkodnak. Az elitélt papok hasztalan próbálák kérelmökkel az itélet megváltoztatását kieszközölni: a zsinat ragaszkodott határozatához, s az ide vonatkozó irományokat az orthodoxus püspök elibe terjeszté.

Az ügy eléggé fontosnak lön itélve, hogy végette egyetemes zsinat hivassék össze. Különben a puritanismus nagy hódításai mellett, a presbyteri szerkezet is sok barátokra akadt, s maga Medgyesi Pál az udvari pap is e mellett nyilatkozott. Aztán annak is érezhetövé lett a szüksége, hogy papi s püspöki önkény helyett törvények által kormányoztassék az egyház; mig a püspök megtámadott hatalmának helyreállitására eszének egész súlyát a mérlegbe vetette.

Fögondját most csak a puritanismus leverésére fordítá. Nem volt nehéz, a különben is óvatos fejedelmet ennek veszélyeire figyelmeztetni. Csak Angliára kellett mutatnia s az ott megingatott trónra. Paptársait is meg tudá magának nyerni, meg a presbyteri Medgyesit is: elhitetvén ezzel, „hogy — mint maga mondja — az egyházhatalmat akarják benne elnyomni.“ Semmi sem tántorítá vissza e vasakaratu férfiut, hogy saját sógorát is tönkre ne tegye, midőn az oly magasra emelkedett egyház alapját látta megrenditve.

S az 1646. junius 10-ére Szathmár-Németibe hirdetett zsinatra, nagy részben ellenséges indulatu férfiak gyültek össze, kik részint hivataluknál fogva, részint mint az egyházmegyék küldöttei jelentek ott meg. Már junius 9-én tartottak tanácskozmányt, de a gyülés csak másnap, mint a kitüzött határnapon nyittatott meg, isteni-tisztelet végeztével, az utóbb elnökké választott Gelei Katona által. Bő, de ékes beszéddel mutogatá a sátánnak hármas támadását, melyet az Istennek e földön katonáskodó egyháza ellen intéz, a török tatárok dúlásai s a pápások mesterkedése, azután a háromságtagadók elterjedt felekezete által, s midőn ezek által nem boldogult, nyult a sátán a harmadik módhoz, viszályt támasztott magában az egyház kebelében. A beszédet Jövel sz. lélek Isten követte, s a nép távozott az egyházból.

Most a gyülés meg lön kezdve. Az abauj-tornai papok részéről Vényi János beadta a vád-pontokat, be Tolnai is Apologiáját. Alázatosság és gög ama vegyületével, mely élénkül emlékeztetett korábban kimon-

dott elvére, hogy elöljárót csak emberi s nem isteni törvények értelmében ismer el, figyelmezteté biráit, hogy itéletöket csak komoly megfontolás és higgadt birálat után mondják ki. És a gyülés ennek teljesitését egy bizottmányra bizta, mely a Tolnai Apologiájának czáfolatát elkészité.

A fejedelem jun. 20-án érkezett Szathmárra. Elébe lön terjesztve s általa helybenhagyatott e czáfolat. Ekkép a tokaji rész-zsinat határozata a Tolnai s társai elmozditását illetöleg, meg lön erösitve. Most a gyülés a Tolnai által meginditott elvek ellen rendszabályok készitéséhez fogott s számszerint 30 határozatot hozott is, melyeket Gelei Katona, mint a gyülés elnöke, készitett törvény-alakba. A keresztelés magános helyen is meg lön engedve (IV. végzés), a presbyterium felállitása óhajtandó (VI. v.), az ünnepek megtartandók (IX. v.), az ujitó és megbüntetett testvérek, ha megtérnek, nyerjék vissza hivatalukat, ha nem, politikai hatóság is megbüntethesse öket (XVII. v.), jövöre hasonló merények eltiltatnak (XVIII. v.) stb. Az orthodoxus püspök ezen kivül 38 canont is szerkesztett össze a régiekböl, melyeket miután 1647, 48 és 49-ben négy zsinat megvizsgált volna, a negyedikben a Marosvásárhelyin II. Rákóczy György is megerösitett. [1]) S most midön törvényeit megerösitve s életbe léptetve látta, midön missióját bevégzé s munkájának diadalát élvezhette, elhúnyt ez évben, mely dicsöségének tetöpontján látta.

[1]) Lampe i. h. 399—424. l. V. ö. Gelei Katona István: Canones Ecclesiastici.

Mind e körülmények közül Tolnait semmi sem törte meg. A szathmári zsinaton kénytelen volt magáról reversalist adni, habár ö ezt, mint maga irá, „cum expressa conditione" tette. Talán épen e körülmények miatt, az 1647-ki zsinat még mindig állomás nélkül találta. Nem sokkal utána a fejedelem praefectusát hozzá küldi egy hat pontból álló reversalis-mintával, mely szerint ö kötelezte volna magát, hogy ujitást nem indit, az egyházi szertartásoknál megtartja a helyi szokásokat, a püspököt tiszteletben tartja, kiadandó könyveit a püspök censurája alá adja, egyházába idegen nemzet rendtartását be nem viszi, s az 1646- és 47-ki zsinatok határozatait megtartja. Mindezért a dévai papság volt neki igérve.

Hinni lehete, hogy e férfiu nyomorba taszitva, feles családdal már megtöretett az idö által. De az nem ugy volt. A fejedelem feltételeit egyszerüen elvetette: családja számosabb — mondá — hogysem a dévai papságból eltarthatná. Fejszédülése és egyéb betegségei is ellentállanak. De legeslegnagyobb ok, hogy lelkiismerete gátolja az elébe szabott feltételek elfogadását; mert ö az igaz reformata religiónak minden czikkeit híven megtartja. [1]) I. Rákóczy György halála után 1649-ben ennek özvegye és fia Zsigmond betették a pataki iskolába rectornak, mely hivatalát 1658-ig folytatta, mikor állomását a tarczali papsággal cserélte fel. [2])

[1]) Mind a conditiók, mind a Tolnai válasza, az eredeti fogalmazványból, mely birtokomban van.

[2]) Danielik: Magyar Irók II. 343.

Lelépésével a cselekvés szinteréről a puritanismus meg volt törve, s csak később merült fel olykoron, mint egy ijesztő rém, melynek leverését szükségesnek tartották. A küzdelem folyama alatt, ennek élénksége miatt, a presbyteri eszmék háttérbe vonultak: a püspök még jónak látta nem mutatni ki roszalását egész merevségében. Söt a nagy nemzeti zsinat kimondá, hogy az eddig fel nem állithatott presbyteriumok alkotását megengedi, ha nyomott és szolgai volta mellett az kivihető lesz s a kormány megengedhetőnek fogja találni.

De maga a püspök előszavában a presbyteri rendszer ellen nyilatkozik. Presbyteriumokat a keresztyén vallás kezdetén állitottak fel, mert az apostolok kevesen voltak, s az egyházak kormányzását nem vezethették személyesen; de majd a papok száma növekedtével felhagytak vele, s magok a szent atyák is presbyter név alatt papokat értenek. Helyesebb is az egyházak igazgatását papokra, mint a hozzá nem értő tudatlan népre bizni. Igy Katona. S ez volt Rákóczynak, s ennek halála után fiának is véleménye. Igy gondolkodott Csulai a Katona utódja, s a főurak nagy része.

Ellenben Medgyesi Pál, a Lorántfi Zsuzsánna udvari papja, egyházi beszédeiben s irodalmi téren is föllépett a presbyteri rendszer mellett. Dialogus Politico Ecclesiasticusa (Bártfa 1650.) nem csak elvei helyességét hirdeti, s felállitásának módját mutatja ki, hanem az episcopálisok ellen is hangosan kikel. Ez csak terv, de „nem inditottam — ugymond előszavában — legkisebb méltó botránkoztatással is magamtól

semmit, noha nagy hibákat s fogyatkozásokat láttam." Azonban urnőjét meg tudá nyerni, meg a pataki iskolát s magyarországi praedicatorokat. „Jámbor emberek — mond Bethlen Miklós [1]) — Heraclitusok, a pápisták, Democritusok lettek miatta."

Oly időben, midőn a theologia a philosophiával kapcsolatban üzetett, csak kevés kellett, hogy a külföldi bölcsészeti iskolák is e hazába utat találjanak, és egyetemekre kiment ifjak ott szerzett eszmékkel térjenek vissza. Des Cartes tana már ekkor lángba gyujtotta az egész tudós világot, mely a classicai tudományok ujra ébredése óta, a görög philosophia megujitott mivelése által külföldön épen ugy mint hazánkban, meg volt érve elfogadni a rendszert, mely az önmivelést felkölté.

Nálunk a XVI. század theologiai irodalma az irók philosophiai ismeretét mutatja ugyan, s látszik, hogy a scholasticusok nézetei s az ezzel ellentétes elvek tiszta ismeretével birtak a hittan mívelői: de a csekély számu tisztán philosophiai munkák jobbára Aristoteles körül forgottak. S valóban külföldön is ennek követői birtak túlsúlylyal, melyet az sem tudott megdönteni, midőn egy határozott Aristoteles-elleni iskola keletkezett. A rámisták dialectikáját más irányok váltották fel, de Baco empirismusa, Campanella természeti philosophiája, az atomisták fellépte, Grotius népjoga, Hobbes materialismusa, a XVII. század első felének eme nagy szellemei nem homályosithaták el a stagirait, nem az

[1]) Bethlen Miklós I. k. 240.

erösebb csapás sem, melyet a la hay-i philosoph mért rá.

Az eszme, mely Des Cartes merész lelkében fogamzott, hogy idegen segély nélkül, önmagából alkosson philosophiai rendszert, meglepte a világot. Uj volt az és gyujtott, s midön Apáczai a hollandi egyetemeken megjelent, ellenkezöi és védelmezöi tábora foglalkodtatá a világot. Hogy e férfiunak a descartesi eszmékhez mi köze, hogy Aristotelest minden akarata mellett is, s a behatás daczára is; melyet ifju kedélyére az uj eszme gyakorolt, mennyire nem tudá mellözni, s végre hogy mily elökelö a polcz, melyet nálunk kivívott: mind azt Erdélyi müvészi tollal ecsetelte. Nekem, ki most müködését akarom felmutatni, elég volt megjelelni a viszonyokat, melyeket külföldön s visszatérte után a hazában talált.

Apáczai Cséri János [1]) 23 éves volt, midön 1648-ban Gelei Katona István püspök által az egyház költ-

---

[1]) Miért Cséri? s nem Csere, mint eddig irták. Csere-nek egyedül az Utrechtben nyqmott Encyclopaediája irja; én ugy hiszem, sajtóhibával, vagy önkénytesen a szerzö által könnyebb kimondás kedvéért. A kolozsvári ref. föiskola aranykönyvében, melybe elöször Apáczai irta be nevét s egy értekezését, ekkép jegyezte be magát: »Joannes Chierj Apacius« stb.

Ugyane könyvnek a czimlapja a következö: »Ill. Coll. Orthod. Claudiop. Album Scholae Leges, Constitutiones, Seriesque Professorum, Rectorum, Lectorum, praeceptorum, Civiumque omnium pleno Comprehendens: A. Joh. Chiery Apacio ss. Theologiae doctore et apud Claudiopolitanos reformatos Professore Collegiique primario Rectore. In publicum Scholae recentis usum destinatum propriaque donantis manu inscriptum: A. D.M.D.C.LVI. die vicesima Nov. post Solemnem Introductionis actum«, mindkét helyen pedig a bejegyzés az Apáczai saját kezével történt.

ségén a hollandi egyetemekre küldetett. A bárczaságban Apácza helységben az Olt mellett született 1625-ben e férfiu s ott tölté első fiatalságát. 1641-ben Alstäd Grammaticájának 2-ik részét már könyv nélkül tudta, a nélkül, hogy mint keserün emlékszik róla, értette volna [1]). De gyors eszének fejlését a tanitás roszasága nem tartotta fel. 1643-ban a humaniorákat Kolozsvártt hallgatta Porcsalmi Andrástól, s az első lelkesedést e tudós férfiu szavai költék fel lelkében. „Gyakran kitért — vallja maga — e tudós férfiu a tudományok s mesterségek dicséretére, olykor ritka képzettségének emlékeit bizalmasan mutogatta is, s inte idővel hasonlók teljesitésére. Szorgalmát némileg utánzandó irományai közöl többeket leirni kezdtem“ [2]). Nem sokára Gyulafejérvárra ment, mint felsőbb intézetbe, hol azonban szomoru körülmények tanulását vele két izben szakasz-

A kolozsvári reform. föiskola birtokában van egy eredeti levél, melyet Lorántfi Zsuzsánna fejedelemasszony irt Apáczainak, s melynek czime ekkép hangzik: »Clarissimo Domino Johanni Cséri de Apácza sanctae Theologiae Illustris Collegii apud Claudiopolitanos Reformati doctori et Professori etc. nobis honorando.« — Végül az epikedion-án, melyet közvetlenül halála után nyomattak ki, hasonlag Joannes [illegible] Apacius áll. Ugyanezen iskola birtokában levő Galenuson következő jegyzet áll: »Dono dedit rdus et clarissimus D. Joannes M. Enyedi V. D. M. Eccl. Gyaluiensis etc. Joanni Chieri Apacio. Theol. Doctori et Profess. ao. 1658. nov. 9. Claudiopoli. — (Ejusdem relicta dono dedit Scholae Claud. reform. An. D. 1660. die 20.febr.)« A bekeritett idegen kézzel van irva, a többi Apáczai irása. Ennyi, ugy hiszem, elég annak bebizonyitására, hogy Cséri és nem Csere volt.

A kézirati adatokat a kolozsvári ref. föiskolából Gyulai Pál ur, s a gyula-fehérvári Batthyáni könyvtárból és saját gyüjteményéből n. Ötvös Ágoston ur közölték velem.

[1]) De Stud. Sapientiae kolozsvári kiadás 44. l.

[2]) Encyclopaedia Bevezetése 1-ső lap.

tatták félbe. Erélye és lelkesedése itt sem hagyák el, s kolozsvári unit. professor Geleji Árkosi Benedek kora ez egyik legtudományosabb férfiának buzditására tanulni kezdé a zsidó nyelvet önszorgalomból: mert akkor ezt Fehérvártt senki sem adta elö.

Végre a Bisterfeld keze alá került. A tanitó szavai itt is gyujtottak: „a szentirás értelmére nem is juthatni az összes Encyclopaedia ismerete nélkül. Ez az út alapos ismeretek szerzésére“ s példája, hogy ö Bisterfeld az Alstädt Encyclopaediáját már 16 éves korában tudta, ösztönzé e munkának rövid idö alatt, de nagy erőfeszitéssel történt leirására. Pir boritá arczát, mint Julius Caesarét a Nagy Sándor képe látására, ki a világot hóditá meg ama korban, midőn amaz még mitsem tett.

Gondolhatni, hogy a tudvágy ennyi lelkesedéssel párosulva fényes eredményeket idézett elö, s pártfogókat szerzett az ifjunak. Az éles eszü Geleji Katona csakhamar kiismerte öt s az egyház költségén 1648-ban a hollandi egyetemekre küldötte. Általános ismeretek szerzése után, mélyebben szándékozván a theologiai tudományokat tanulmányozni, a zsidó nyelv tanulására adta magát. Csakhamar belátta, hogy ezt a keleti nyelvek ismerete nélkül tökélyre nem viheti, s e czélból a chaldeus, szir, arab, rabbin, és talmudi nyelveket is elsajátitni feladatává tette. Ismeretei naponként gyarapodtak jutalmául fáradhatatlan szorgalmának, melyeket kimutatni fényes alkalma volt különböző disputatiók alkalmával.

E vitatkozások közöl egy pár elhagyta a sajtót is. Ilyen az, melyet 1650. márcz. 23- és 24-én tartott

Utrechtben. Czime: „Disputatio de introductione ad philologiam sacram praeside Gisberto Voetio ad diem 23. et 24. Mart. Ultrajecti 1650.“ 4-edr. Majd 1651-ben Hardetvickbe megy, hol első theologiai tudós lesz apr. 21-én. Vitatkozását kiadta: Disputatio theologica inauguralis Hardetvick 1651 [1]). S mind ez elfoglaltatásai daczára levelezést folytatott tudomány-kedvelő ifjakkal theologiai s philologiai dolgokról; igy Glandorp Lajossal, kinek hozzá intézett hittani kérdéseire válaszolt 1651. aug. 16- és sept. 4-én, Leusden János s Gelder Ábrahámmal, kikkel philologiai tárgyakról, jelesül a Jehova szó kimondásáról vitatkozott. Az előbbivel november végén akademiai vitatkozása is volt [2]), mi egyébiránt ezen időben rendes egyetemi dolgok közé tartozott.

De mennél többet tanult s mennél jobban gyarapodtak ismeretei, annál fájdalmasabban gondolt a hazai irodalmi viszonyokra. Hévvel forgatta az idegen nyelven irt munkákat, hogy azon szomoru meggyőződésre jusson, hogy a nyugoti népek „mennyire fölöttünk vannak, midőn minden tudományt hazai nyelven olvashatnak, tanulhatnak, tanithatnak“, „mert — mondja

[1]) A czimet Erdélyi ur följegyzése után közlöm.

[2]) E levelek közölve vannak az Encyclopaedia végén. Ez utóbbi disputatioról emlékszik a Leusden-hez irott levelében, de a levélnek nincs datuma. Hogy e vitatkozás november végén ment véghez, azt onnan tudhatni, hogy hivatkozik az ugyane tárgyban Gelderhez nem sokára irandó levelére (Encycl. 475.), ez el is készült, folytatván ebben az amott félbehagyott okadatolást. (Encycl. 481.) Ez dec. első felében kelt. A vitatkozást az előbbi levél kelte előtt öt nappal megtörténtnek állitja. (Encycl. 469.)

leebb — szerencsétlen a nemzet s mindenek fölött nyomoru, mely mindent idegen nyelvből kölcsönöz, s viszont boldog az, melynek mind ez kertjében terem." [1])

Ez eszmékkel sokat tépelődött. De mit ér azt könyekkel tekinteni? Segélyt kell keresni! Ha a ház ég, mindenki oltásra siet s nem sokat gondolnak az álommal vagy gyomrukkal. E kép lebegett mindig előtte s oly élénkül, hogy az álmot szemeiről, figyelmét a tanulásról elüzte, s minden gondolatát hazája felé forditá. Egyes tudományokból forditásokat kisértett meg: nem boldogult. A nyelv szegénysége már a kezdettől elállani készteté. Ekkor fordult figyelme Gaza Theodorra, ki a Theophrastus plántái forditásában egy csomó növényt latin névvel ruházott fel. Ennek előszava uj eszméket költött fel lelkében, s igy származott feltétele, hogy ha Isten életének még néhány évig kedvez, addig nem hal meg, mig a tudományok összegét magyar nyelven ki nem adja. S dologhoz látott.

Ez volt kezdete a magyar Encyclopaediának, melyet ő még ekkor Pasoptronnak (mindent mutató tükör) nevezett.

1652. őszén erdélyi püspök Csulai György elegendő úti költséget küld számára, hogy hazájába viszszatérjen. De az őszi idő s más akadályok, még a télen át helyt-maradásra birák. Azonban, hogy patronusa iránt hálátlannak ne látszassék, s nehogy roszakarói gyanusitására maradását roszra magyarázza, módokról gondolkodott, melyekkel mecoenása kegyét megtart-

[1]) Encycl. Bevez. 5-ik l.

hatja. Bizonynyal erre legjobb mód lesz, ha megkezdett munkáját sajtó alá késziti s a kiadást nem fogja sokáig hátráltatni. Némi habozás után, nem akarva a kedvező alkalmat elszalasztani, midőn már az Encyclopaedia készitésében előhaladt, 1653. elején az uti költségül küldött pénz egy részének árán sajtó alá adta „idő előtt ugyan, de bizván Isten segélyében.“ [1])

Azonban sem pénze nem volt elég a terjedelmes munka nyomtatási költségének fedezésére, sem a munka nem volt még befejezve. De ez egyik sem gátolta viszszatérését. 1653. nyár elején családjával — mert Hollandiában megházasult — utnak indült hazájába öt évi tartózkodás után az országból, hol ismereteit méltányolni tudák s professori hivatallal kinálták meg: de melyet „nemzetségéhez, hazájához való szeretetből“, korábbi köteleztetésénél fogva nem fogadott el. [2])

Aug. 29-én egy szombatnapon (1653.) megérkezett Gyulafehérvárra, melynek évfordulatát megböjtölte [3]) rendesen.

Ez időben az iskolák állapota az erdélyi fejedelem birtokában nem álla rosz lábon. A kisebb intézetek mellett, melyekben inkább csak a gymnasiumi tanfolyamokat hallgatták, mint a nagyváradi, nagybányai, kolozsvári, marosvásárhelyi, a sárospataki virágzott s Comenius Amos-nak (1650.) ott megjelenése az intézet fényét növelte. Mellette a fehérvári még teljesen régi fényében állt, előkelő hire még nem szenvedett csor-

[1]) Encycl. Bevezetése 13-ik lapig.
[2]) Bethlen Miklós 245. V. ö. Bod Athenássával.
[3]) Seivert, Quartalschrift, V. 226.

bát, habár a Bethlen által kihívott imperiumbeli tudósok közől Piscator elhagyá, a „Sedulus“ Aestädius munkás életét örök álommal váltá fel, s csak ennek veje Bisterfeld vezette a muzsák kegyenczeit elaggultan bár, de megtöretlen ifju kedélylyel.

E férfiu mellett, ki egyedül viselt professori nevet — „mert abban az időben (mondja Bethlen) a szegény magyarok, kivált Erdélyben ugy hitték, hogy ha nem német s a plundrában nem jár, nem lehet tudós ember; professori nevet theologiae, philosophiae vagy medicinae doctori titulust felvenni sacrilegium lett volna“ — a fehérvári collegiumban „négy academicus simpliciter, stultis titulis syntacticae, poeticae, rethoricae, logicae facultatis rector volt, a német gallér sacrae scripturae et theologiae professor“ [1]), — a tanitást a két collaborator kezdte meg, kikkel együtt a tanitók száma hét volt [2]).

E tanszakok közül Apáczai a poetica classist nyerte el, melyet is nem lehetett megvetni az obedientia és szokás szerint, mind a mindennapi kenyérre nézve, melyre szüksége volt maga-, felesége- s gyermekének [3]), s nov. 2-án állomását elfoglalta. „Bezzeg ő tudott —

[1]) Bethlen Miklós I. 239. V. ö. a De stud. Sap. 41. lap, hol a négy facultas ily rendben soroltatik elő.

[2]) »Septenarius nostrisque temporibus usitatus Docentium numerus« mondja Apáczai De stud. Sap. 38. l.

[3]) Bethlen Miklós I. 246. Bod collaborator-nak irja, hihetőleg tévedésből, vagy azért, mert e hivatal lényegileg nem sokat különbözött a későbbi classis praeceptorságtól. Seivert saját jegyzetei nyomán iskola-igazgatóvá téteti, de az sem lehetlen, hogy ő a rector facultatis poeticae-t értette félre. Sajnálni lehet, hogy a jegyzetek nem hozatnak napfényre a Seivert irományai közöl, hol azok hihetőleg fellelhetők lesznek.

folytatja Bethlen — ex necessitate virtutem et gloriam csinálni; fogja a Virgilius Georgicáját, azt kezdi forditatni magyarra, a poétákkal, és annak alkalmatosságával physikát, astronomiát, geographiát kezd tanitani, ugy hogy egyszer azt az ö Georgicáját irni, s tanulni kezdik a theologiára s philosophiára járók is." Ezen kivül logikát, rhetorikát, görög és héber nyelvet tanitott, s Cicero de officiis-ét magyarázta [1]), tanitotta a nagyobb számtant is, mely azelött „a magyar nemzetségben hirrel sem hallatott az arithmetikának négy elsö speciesén kivül." [2])

Mindez a közfigyelmet felé forditotta. De a nép bámulása még jobban növekedett, midőn ez évben decemberben tartott vitatkozásában az istentagadók, pogányok, törökök, zsidók, r. catholicusok, lutheranusok, egységhivök, armeniek s ujra-keresztelök ellen alkalma volt gazdag hittani ismereteit is bámulni [3]). Tisztelöivel aránylagosan szaporodott irigyei száma is, s ezek ármányaira nem sokára Apáczainak egy beszéde nyitott utat. [4])

A tudományban e férfiu a haladásnak volt buzgó apostola. Hévvel karolta fel az uj eszméket, uj elveket s terjeszté azokat, nem vakon és szolgailag, hanem meggyöződés alapján, olykoron egyeztetni próbálva a régivel. Hollandiában virágzó intézeteket, nagy elöhaladást

[1]) Seivert a Quartalschriftben V. 227.

[2]) Bethlen Miklós II. 231.

[3]) Seivert i. h.

[4]) A czimlapon áll »habita.... 1665. mense novembri.« Csak az elmondott uton egyeztethető ez adat a Seivert által közzétett Apáczai-féle önkezü följegyzésekkel.

látott, melyek, ha a hazájabeliekkel összehasonlitá, vágyat ébresztének lelkében itt is hasonló eredmények felé törekedni. S e vágy emészté öt. Haza érve, itthon mindent ugy talált, mint régen volt, ugyanaz a felosztás, ugyanaz a tanrendszer, mely öt utjában leginkább gátolta. Igy támadt lelkében a gondolat, maga az elv ellen mindjárt beköszöntésével nyilt és erélyes hadat kezdeni.

Igy készült beszéde de Studio Sapientiae, in qua artium et scientiarum omnium utilitas earumque ortus et ...... progressus ...... ostenditur[1]) stb.

Szándoka volt e beszéddel köszönteni be. Sietett hát kiadásával, de az elmondást s bizonynyal ezzel együtt a közrebocsátást is elhalasztá, nem tudni mi okból, 1654. január 11-kig, midön — elmondván azt — kitüzte az ujitás zászlóját.

E munka kitünö a maga nemében, tárgyismerettel, szónoki ihlettséggel, s mindenek fölött lángoló, kiolthatatlan hévvel irva. De erösebb és kimélytelenebb volt, hogysem szivesen láttassék. A bölcseség értelmezésével s hasznainak elemezésével kezdi. S itt a számtanra térve, mindjárt talál felhányni valót. „A francziák, brittek, dánok, lengyelek, olaszok, magyarok, erdélyiek nem folytathatnak hadat a németek nélkül; mert azok mivelik a számtant mindenek fölött. De inkább a köny, mint a szónoklat illik hozzám, midön a magyar nemzet örök gyalázatára elfordult szemekkel,

[1]) E munkának első kiadása 1653-ban Kolozsvártt 4-edrétben nyomatott. Egyetlen eddigelé ismert példánya a kolozsvári ref. föiskola könyvtárában óriztetik, honnan azt velem Gyulai Pál barátom közölte.

de kénytelen vagyok nézni a nyomorultság, a szégyenletes tudatlanság s tehetetlenség roppant tengerét, mi által el lőn érve, hogy nem a fegyver ereje, nem a leigáztatás joga, hanem önkényt aluszékonyságunk, tudatlanságunk, érzéketlenségünk következtében nem látjuk meztelenségünket, szükséginket, szegénységünket. Hazudjak, ha nem idegenek tüzéreink, ágyusaink, lövészeink; fazekas, asztalos, posztógyáros, kőfaragó, órás, s a többi gépészet minden neme annyira idegenek, hogy a tárgyakat, melyeket azok használnak, az ő müszavaikkal nevezzük. Vaj! szégyeljük tudatlanságunkat! sokaljuk meg hogy továbbra is barbaroknak, tudatlanoknak, hüléknek nevezzenek, hogy az idegeneknek örökre gunytárgyai legyünk. Nevetnek, és méltán, mert magam is nevetnék, midőn a tapasztalatlan magyaroknak ugy adják áruikat, mint akarják, pénzöket kicsalják, mások szegénységén gazdagodnak."

E szavak csak bevezetéskép elmondva, figyelmessé tehették a hallgatót, hogy majd még keményebb dolgokról is kellend értesülnie. De előadása itt nyugodtabbá lett. A bölcseségnek haladását rajzolta, a mint a héberektől egy köruton át a rómaiakig vándorolt, megjelölve a kiállóbb pontokat, gazdag ismerettel s az akkor divatozó elvek alapján. Kitér egyes személyekre s terjedelmesebbben, kik kegyenczei, azokra. S midőn Rámushoz ér elragadtatással kiált fel: Ó kegyes tudós lélek! szónoklatodnak bár csak egy morzsáját birhatnám! s mégis annyi lelkesedéssel oly megragadóan, melyet Ramus is büszkén vallott volna magáénak, festi ennek üldöztetését és munkásságát s köti ezt össze a des Car-

téséval, mint az egyetemes philosophia restauratoraéval, s festi ennek munkásságát, eredményeit. Ugy hivé, hogy a bölcsészet tetőpontjának ez a kezdete.

S e pontról áttér a nyelvek tanulásának szükségességére. Egymás után rajzolja hasznait mindnyájának: görög, latin és szir-nek jellemzőleg mindenütt, de legtöbb elragadtatással a nyelvek anyját a hébert; „téged teremtett — mondja — a magas Isten az első embernek. Rajtad szólott. Téged beszélt Ádám a paradicsomban, téged az első világ. A rettenetes Mozes, a rejtelmes próféták, a barbar királyok tebenned tisztultak meg, lettek világosokká és ékesszólókká. Te szent vagy, te bölcs vagy, te mennyei vagy, s ha minden eltöröltetnék, te megmaradsz örökre!"

Igy tudott hevülni, lelkesedni Apáczai. Ennyi tüz, melegség égett keblében, ennyi rábeszélés szavaiban, melyekkel a nyelvek fontosságát, a tudományok gyakorlati hasznait ecsetelte. Mint érezhetett, midőn czéljához képest áttért magára a tanitásra, midőn elmondja, hogy sem nehéz, sem nem lehetlen ennyi nyelvet, dolgot és szerzőt elsajátitani, ott hol az értelem helyesen formáltatik s jó tanitás által ébren tartatik! S hogy ezt bebizonyitsa, nem fordul a külföldi egyetemekhez, csak azon módokat számlálja elő, melyek által költségemelés s szaporitott munkásság nélkül a meglevő erő felhasználása által az elérhetővé válik. Mert ritka ország és idő a hajdankorban, mely annyi professort felmutatni, annyi növendéket táplálni tudott s oly jeles alkotmányt birt volna. Czáfolja a magyar nemzetre ráfogott barbarságot s a miatti képtelenséget;

mert Geleji, Molnár, Szegedi, Csulai, Kereszturi, Medgyesi, Tolnai stb. továbbá Pázmány, Csanádi, Enyedi, Dálnoki egy lehelettel eloszlatják az álvélemény ködét.

Az egyedüli okot a szerencsétlen tanitásmódban keresi, s itt módokat ajánl a gyökeres átalakitásra és egy tervet mutat fel e czélból.

A tanitók hetes száma megtartandó, csak naponként 3. 4. órájokat hasznositsák másképen. A második collaborator a nyelvekkel foglalkozzék: magyar, latin, görög és héber irás, olvasás. Az első collaborator a mesterségek és tudományok meghatározásait, felosztásait magyar és a fenebbi nyelveken irassa le s tanitsa be, irasson le egy auctort s azt fordittassa magyarra, magyarázván a nyelvtani szabályokat. Igy menjen át a görög és héber nyelvekre. Ezek a tanitás elemei. A négy rector azután a többi tudományokat adná elő, mindenik két három külön tudományt s a theologus a hittan mellett a magyar jogtudományt [1]).

S itt bezárhatná beszédét. De azokra is ki akar terjeszkedni, kik a régi szokások meg nem változtatását susogják. S itt a világ haladására mutat: régi törvények eltöröltetnek, ujak hozatnak; az Isten igéje naponként olvastatik, melyről a régieknek fogalma sem volt; hány iskola nem érzi a reformatió hasznát, hol

[1]) Ugyane tervét inditványozza az iskolák javitására az Encycl. 326. l. csekély eltérésekkel. Mind ott, mind itt a legfőbb az, hogy a tudománynak szélesb alap adassék, s az iskolában az eddig föl sem vett tudományok is tanittassanak s ez által a külegyetemekre járás is nélkülözhetővé tétessék, mely három évenként 18,000 (máshelyt 267. l. ugyan ő 15,000) tallért visz ki az országból.

ezelőtt sötétség volt? S itt festi a pataki iskolát, melyet a Rákócziak bőkezüsége virágzóvá tett, s Tolnai a régi intézvények alól szerencsésen felszabaditott, melyet a messziről hivott Komen, Tolnai, Baczoni, Veresegyházi, a váradit, melyet Tárpay és Enyedy virágoztatnak, a bányait, melyet Medgyesi elvesztésével nagy csapás ért, az ujon emelt Kolozsvárit, hol szeretett tanitója Porcshalmi, Sikó és Kálmán élnek, a marosvásárhelyit s végre a Bethlenek és Rákócziak fehérvári intézetét.

Ez utóbbihoz intve fordul, hogy gyökeres átalakulását ne tartsa fel tovább, a zavar és rendetlenség, mély álmából ébredjen. Régi hirét csak igy nyerheti vissza s az elvesztett kegyeket igy szerezheti meg, s csak igy lehet viszont a magyar iskolák fejévé, mint volt hajdanában.

Ez intés szigoruabb s e dorgálás erélyesebb volt, hogysem hatását eltévesztette volna. Sok boszuságot okozott neki, mondja Seivert, Apáczai jegyzetei után, s ez óta számithatja a kellemetlenségek sorát, mely Fehérvártt tartózkodását annyira megkeserité. Mert e férfiu, ki a tanitásban egyik első kelléknek a tüz és lelkesedést [1]) vallá, nem álla meg s nem szünt sürgetni kedvencz ujitásait. Hasztalan: valamint e beszéd csak a kedélyeket ingerelt fel ellene, ugy buzgalma tiszttársai ellenzését csak makacsitá. Igy maradt eredménytelenül ez inditványa ekkor, s később aug. hóban is, midőn ujra szőnyegre hozta az iskolai rendszer változ-

[1]) Impetus impetus mihi placet cum in rebus omnibus, tum in docendo. Az Encyclopaedia előszavában.

tatásának szükségességét, de csak azért hogy inditványa heves vita után elejtessék [1]).

Hanem a fejedelem csakugyan próbát tett az intézet fölemelésére, de nem az általa ajánlott módon. Basire-t egy külföldit választott el fehérvári professorrá.

Basire Isák Normandiában Rouenben alsóbb rangu franczia nemes szüléktől származott. 1623-ban a rotterdami, s innen két év mulva a leydeni egyetembe ment. 1629-ben Morton püspök felszentelte s ennek káplánjává lett. Morton 1632-ben durhami püspökké lett s mint ilyen a Skotziában utazó I. Károly királyt gazdagon megvendégelte. A király figyelmét nem kerülte ki az ifju lelkész, ki 1635-ben miss Corbett-el egy shropsschire-i jó családból származott hölgygyel házassági életre lépett. A következő évben a cambridgei egyetem baccalaureussá nevezte ki, s a püspöktől az egglescliffi egyházat nyerte. 1640-ben hittudorrá s 1641-ben a király rendkivüli káplánjává neveztetett ki. Emelkedése itt nem állt meg. 1643-ban durhami kanonoki rangot, s 1645-ben a stenhope-i egyházat nyerte.

Ekkor már javában dult a polgárháboru Angliában s Basire sorsa e kitüntetések által szorosan a királyéhoz füződött. Utoljára a király udvarában Oxfordban találjuk öt, kitöl megbizást nyert, hogy a kedélyek lecsendesitése végett tegyen az országban utazást. Nem hajthatta végre; mert 1647. elején kénytelen volt Francziaországba menekülni. Neje és gyermekei An-

[1]) Quartalschrift V. 227.

gliában maradtak, hol egész visszatértéig nyomorral kelle küzdeniök.

Rouenben, szülőföldjén királyi párton levő nemesek fiai tanitásával foglalkozott. 1648-ban ezekkel utra kelt. A telet Párisban tölték, s onnan elindulva Franczia- és Olaszország nehány nevezetesb városát bejárták. Basire-t növendékei egymás után elhagyták, de ő tovább folytatta utját s mint missionarius és orvos keletre ment. 1653. nyarán Konstantinápolyba érkezett s a galatai reformáltak papjokká választák. Itt, hogy a görögök közt az angol episcopalis egyház elveit terjeszthesse, kátéjokat leforditá.

1654-ben a 15000 aranyból álló portai adóval Barcsai Ákos Stambulba küldetett. Alkalma lett megismerkedni a nagy hirü férfiuval, kit urának Rákóczi Györgynek melegen ajánlott. A fejedelem aug. 24-én meghivta öt. „Többeknek hitelt érdemlö bizonyitásából, főként tanács urunknak nemzetes Barcsai Ákosnak, különben portai követünknek, jelentéséből meggyőzettünk hirednek tisztaságáról, erkölcsödnek és tudományodnak tiszteletre méltó ékességéről: ez okból igyekezvén az orthodoxa ker. vallást emelni és terjeszteni ezen fejedelmi levelünkkel meghivunk tégedet, hogy a mi Gyula-Fehérvári egyetemünknél professori állomást foglalj el. És tégedet ezennel azon egyetemünknél a szentséges hittan rendes tanárává nevezünk. Egyszersmind elfoglaltatásodért évi fizetést rendelünk fejedelmi bőkezüségünkből. Egyszersmind a te professori hivatalodhoz kapcsolt kiváltságokat külön külön és együttesen megneveljük. Valamint tisztességes szabadságot

engedünk neked vagy visszatérni valamikor Nagy Britannia felséges királyához, vagy nálunk professori hivatalodban megmaradni. Melynek hitelére jelen aláirásunkkal és pecsétünkkel megrősitett diplománk szolgáland. Kelt fehérvári palotánkban aug. 27-én 1654."

Basire engedett a meghivásnak, s azon évi dec. 30-kán Erdélybe érkezett. „Bizony jól is jára — irja Bethlen Miklós [1]) mert a fejedelem 1000 tallér fizetést, professori hivatalt rendele neki, ottan csakhamar Bisterfeld is meghala (1655. febr. 6.) és az egész collegium Fehérvárott az előbbeni nagyhirü Alstädius, Piscator, Bisterfeld [2]) hire, neve, tekintete, becsületével reászálla, kivált pedig, hogy ez is idegen, még pedig anglus nemzet és ott is micsoda rendü, és onnét micsoda formán kiüzetett exul semi-martyrnak tartatott."

Érdekes s a későbbi történetek kulcsául használható, mit Bethlenben [3]) jellemzését illetőleg olvasunk: „jámbor, mértékletes, józanéletü ember, tisztességes magaviselő, affabilis, jó conversativus, kegyes, eloquens ember volt, latinus is jó, kivált a szólásban, promptus, tersus, cum pronuntiatione gallica, theologus mediocris, et in aliis etiam praeter mathesim tinctus magis, quam solide eruditus; zsidót, görögöt is igen gyengén tudott, noha tanitani akarta. Derék emberek és az ő tanitványi itéletek szerint is nem volt elégséges arra a provinciára és fizetésre."

A fejedelem kegyét csakhamar megnyerni s azt

[1]) Szalay kiadása 239. l.
[2]) Ennek hivatalát mart. 23-án nyerte el. Quartalschrift V. 243. l.
[3]) Szalay kiadása 241. l.

folytonosan megtartani is tudta, annyira, hogy Kereszturi Pál halála után fiának Ferencznek nevelését is rábizta. Saját és családja sorsa biztositva volt hát, miért a fejedelemnek II. Károly (Collen 1655. nov. 26.) sajátkezü levelével lekötelezöleg nyilvánitá köszönetét, kifejezvén egyuttal, hogy ha ő a trónt visszanyerendi, hüségéért visszaállitja régi méltóságába. De a dolgok változása nejét is hálára kötelezé: „én és gyermekem — irá 1656. jan. 2. — naponként imádkozunk fejdelmedért, Sófia herczegnőért s Ferencz herczegért. Isten segélyével elkészültem, gyermekeim közől hárommal, kiket magammal akarok vinni, tüstént utra kelek."

De meg kell vallani, hogy Basire hizelgése és alkalmazása által is képes egy széptehetségü ugyan, de hiu és elbizott uralkodó megnyerésére. 1655-ben Rákóczy hadjáratot intézett Oláhország ellen, hogy Konstantin hospodárt székébe visszaültesse, kit attól Heritza fosztott meg. Heritzát jun. 26-án legyőzte s elfogta. Egy hónap mulva jul. 26-án Fehérvárra érkezett, „magával hozván —irja Apáczai [1]) — mint diadaljeleket, Heritzát elvágott fülekkel, 44 zászlót s 35 ágyut."

A fehérvári egyetem nevében a hazatérőt Basire fogadta egy hizelgésekkel és magasztalásokkal telt beszéddel, mely ki is nyomatott. Congratulatio publica Victoriae Cedro dignae Quam, Auspice Deo Ter Opt.

[1]) Jegyzeteiben, melyeket a Seivert közleményéből ismerünk. Quartalschrift V. 247. Heritza utóbb — Apáczai szerint — Kolozsvártt nyársba huzatott. Basire a Congratulatioban 33 ágyut s 44 zászlót emlit (az 5-ik lapon).

Max. Serenissimus D. D. Georgius Rákóczi Dei Gratia Princeps Transsylvaniae, partium Regni Hungariae Dominus et Siculorum Comes reportavit. De Catilinis Sive perduellibus in Transalpina (Valachia) furentibus: die junii XXVI. Anno M.DC.LV. effusa Die XXVI. Julii sequentis (nomine Universitatis Albensis) in Palatio suae Celsitudinis tunc Reducis Ab Isaaco Basirio SS. Theol. Doctore ac Professore publico Albae Juliae. — 4-edr. 8 lp.

A haza térő fejedelmet honn másszerü küzdelmek várták. Atyjáról örökölvén a vallásos érzést, miként ez, az egyház ügyei iránt mély részvéttel viseltetett. De Geleji Katona halála óta némi nyugalom állt be. A puritanismus meg volt törve, a presbyteri eszmék inkább Patak környékén terjedtek, hol az özvegy fejedelemné ennek meg volt nyerve s Medgyesi Pál legeszesebb terjesztője lakott. Erdélyben Apáczai pártolá [1] s bár az udvar és főurak nem látták szivesen, de föl sem léptek ellene.

Ekkor vetette el Basire az égő üszköt. Nem akart különbséget ismerni a puritanismus s presbyteri rendszer közt. Szomoru éleményei számüzetésének egész keserüséggel kényszeriték halálból gyülölni ez eszméket. Károly megöletését s saját szerencsétlenségét mind ezeknek tulajdonitá, ezeknek, melyek Erdélyben is lábra kezdtek kapni. Egész erejével ellenök dolgozott a fejedelemnél, kit magának megnyerni könnyü volt. Ő — irja

[1]) Vesd össze a mit az Encyclopaedia 344. s köv. lapjain mond az egyház igazgatásáról.

Bethlen [1]) — „felette zelozus és szeles volt, melylyel az immár praeoccupatus fejedelem, urak és a vén Csulai György püspök és a praedikatorok előtt kedves, de moderatusabb és tudósabb emberek és akkori hires pataki collegium és jóindulatu ifjuság előtt unalmas volt, a minthogy haszontalan disputatiókkal (melyre Patakon cum sale et pipere megfeleltek neki) importunus turbo volt és azt a szikrát nagy tüzzé gerjesztette.“

Basire és Apáczai ily előzmények után, ily elvkülönbség mellett nem lehettek sokáig békében. Amaz ellensége minden ujitásnak, ez a haladás terén. Amaz Aristoteles követője, ez Cartesius bevallott barátja. Amaz mint professor végetlenül szerencsésebb s a fiatalság bálványozásának tárgya. Ettől csakamar unalommal fordult el az ifjui kedély. Halljuk csak Bethlent, ki tanitványa volt: „a theologiában — irja [2]) — Vollebiust tanitotta, a philosophiában bizonyos authora ki volt, nem tudom, mert maga irt otthon magának, és osztán minékünk sokat dictált; elkezdette a szón, azt egy darabig anatomizálta; a bizonyos, hogy abban a dictálásban sokféle volt: philosophia, philologia, ethicum, politicum, historicum, de én, és az én nálamnál sokkal idősebbek és tudósabb deákok semmit töle nem tanultak.“ Ez is sérthette hiuságát.

A dolog csakhamar oda ért, hogy nyilt kitörés következék be. Basire a fejdelem rendeletéből két zsinati előterjesztést készitett az egyházi s a fehérvári

---

[1]) Szalay kiadása. 240.
[2]) Ugyanott. 241.

iskolai szerkezet ujra rendezésére. Elveinek legfőbb ellenét akarta e czélból az utból elmozditani, s az episcopalisokkal egyesült Apáczai megbuktatására. Elvádolák a fejedelem előtt, mint presbyterianust, cartesianust, az egyházbéke háboritóját. S midőn ez már eléggé fel volt ingerelve sept. 24-én 1655-ben a fejdelem és udvar jelenlétében nyilvános vizsgán fellépett a presbyteriek és puritanok ellen, „Ezeket — irja Apáczai [1]) — összefoglalván, a bevezetésben — mindent elárasztva hizelgéseivel — a fejedelem indulatát ellenünk, szegény presbyteriek ellen tüzelni igyekezett, igyekezett minden áron, komolyan intve a fejedelmet, főurakat, püspököt s másokat, hogy magokra ügyeljenek, nehogy az ő angol királyának sorsa fenyegesse őket is. Söt azt is állitá, hogy ha ez hamar nem történik, ama semmirekellők vére helyett a fejedelmeké folyand."

Midőn Basire az independensekre tért, a fejedelem közbeszólt:

„Ha tanitók közt independens van, védje magát nyilvánosan."

„Nem gondolnám — mond Basire — hogy olyan volna köztök."

„De én tudom — szólt a fejedelem, — hogy egy pár tanitó valóban az."

Apáczai átértve a czélzást, nyugodtan mond:

„Nagyságos fejedelem, legkegyelmesebb uram! soha sem hallottam, hogy köztünk independens volna,

[1]) Quartalschrift V. 228.

s nem is hiszem hogy legyen, hanem presbyterianus igenis lehet. Én részemről soha sem voltam independens, nem is vagyok, nem is leszek: de presbyterianus — az vagyok."

„A presbyterianismus — mond Rákóczy — ut az independentismusra."

„Fenség! csak ugy mondják."

Most Basire a presbyterianismust támadta meg, de oly gyenge fegyverekkel — mond Apáczai — hogy benne égett a vágy föllépni a küzdtérre. Barátai alig tarthaták vissza [1]). Mindamellett nem állhatta meg, hogy a viszály végével a fejedelem felé fordulva ne mondja: „oly gyengék a presbyterianismus ellen hozott okok, hogy azokat egy középszerü presbyteri is megczáfolhatná."

Ez állitás feltünt a fejedelemnek és főuraknak, Basire érzékeny kezdett lenni; de parancsot kaptak, hogy a vitatkozást folytassák, a fejedelem várni fog. Hiában menté magát Apáczai, hogy ily fontos dologhoz nincs elkészülve, mit sem használt, egymagának mindnyája ellen küldeni kellett. S ennek fájdalmas érzetében a le nem győzött, de kegyvesztett

[1]) Seivert szerint »Superintendens Katona.« Katona akkor nem élt. Én azt hiszem, hogy e szó »superintendens«, tollhiba. A püspök unoka-öcscse hasonlag Geleji Katona István esperes, a Florus hungaricus szerzője azon időben élt s egy Apáczaihoz intézett levele mutatja, hogy vele barátságban volt. Midőn Seivert az Apáczai kéziratából jegyzeteit összeállitá, a név hasonlatossága által hozathatott zavarba. De e tévedéséből még nem következik, hogy adatait tetszés szerint travestálhassuk.

ember tudósitását Szenl Pál szavaival zárta be: „Az én első magam mentésében senki nem volt énmellettem, hanem mindnyájan engemet elhagytanak, ne tulajdonittassék ez bünül önekiek. De az ur én mellettem állott és engemet megerősitett“ (2. Tim. IV. 16. 17.).

Apáczai az udvar elött mind gyülöltebbé lett. „Hallatott akkor — mond Bethlen Miklós [1]) — olyan szó, tudom, de a fejedelem szájából-e, vagy a vádolókéból, nem tudom, megérdemlené ez az Apáczai, hogy a fehérvári torony tetejéről vetnék le. Ellenben Kereszturi Pál [2]) fiának hivja és ritka ebédje vagyon nála nélkül, ő adja tanácsul, vegyék ki ebből kollegiumból, tegyék mesterré Kolozsvárott, a rákot a Szamosba. Ugy is lett.“ — De azt Kereszturi nem érte meg, s a tény végrehajtását, aligha nem más erők is eszközlék.

Addig Basire, talán hogy megveretését palástolja, talán hogy nézeteinek barátokat szerezzen, irodalmi téren is fellépett a presbyteriek s különösen Apáczai ellen: „Triumviratus, sive Calvinus, Beda, et Zanehius, pro episcopatu in gratiam atque confirmationem fratrum pacificorum orthodoxorum subisto regimine ubicunque hactenus pie ac pacifice constitutorum (publica authoritate) excudebat Martin Major Albae Juliae 1656.“ 4-edr.

Ekkorra Apáczaitól is jelent meg egy munka, nem mint ez 1656-ban, hanem a megelözö s rá nézve

---

[1]) Szalay kiadása 246. lap.

[2]) A fejedelem udvari papja s fiának nevelője. Ezzel s más főurak fiaival tanult tőle Bethlen Miklós. Meghalt 1655. decemberben. — L. Bethlen Miklós I. 216, 17. l.

annyira küzdelmes évben, nem ephemer becsü, mint amaz, nem egyes vitályt tárgyazó, hanem az összes magyar tudományosságot közelről érdeklő.

Ez volt: Magyar Encyclopaedia, azaz minden igaz és hasznos bölcsességnek szép rendben foglalása és magyar nyelven világra bocsátása. Keletkezésének történetét fenebb láttuk s az okot is, mi késő megjelenését igazolja. Elszámlálja Apáczai bevezetésében, melyik tudományban kit követett s kik között Cartesiust, Ramust, Amesiust, Alstediust, Copernicust, Scribomust, Regiust tulnyomólag. Mindamellett Aristotelest nem tudá mellőzni, csak hogy óvakodott ennek, mint réginek nevét is emliteni. [1]

Áll az Encyclopaedia összesen tizenegy részből, melyek mindenike számos fejezetre van osztva. Itt következnek: Első rész: a tudománynak kezdetéről. Második a dolognak közönséges tekintetekről és azoknak eltalálásokról; harmadik a dolgoknak egybeköttetett tekintetekről; negyedik a dolgoknak megszámlálásáról; ötödik a mennyiségnek megméréséről és egy toldalék a testes dolgoknak módjaikról; hatodik az égi dolgokról; hetedik a földi dolgokról; nyolczadik a csinálmányokról; kilenczedik az ekkédig megtörtént dolgokról; tizedik az embernek maga viseléséről; tizenegyedik az Istenről és az ő dolgairól.

Iskolai kézi könyvnek levén a munka szánva, bevezetésének végén a használás módjához nyujt kulcsot. Át akarván az iskolákat lényegesen módositni, a tani-

[1]) Erdélyi értekezése Sárospataki füzetek. III. k. 330.

tásban az Encyclopaediák behozatalát javalja [1]), s e czélból egy tüzesen tárgyalt tantervet mutat be, mely mig a tanitás módját lényegesen könnyitené, egyes kitünö elveket foglal magában [2]). Végül szónoki lelkesedéssel a tudomány elönyeiröl beszél „azokat tartom — mondá — igazi nemeseknek, nem kik nyakukat aranylánczczal körítik s házaikat öseik képével ékítik, hanem kik saját valódi kincseikkel, tudomány, erkölcs és ékesszólással diszítik magukat. A szerencse ajándokai, valamint a birodalmak, városok elenyésznek. Megmarad, mi munka és szorgalom által lön állandósitva. E birtokot sem vas sem tüz, sem rablás sem vihar nem dúlja fel."

E munka eredménye a kezdet fontosságával nem állt arányban. Czélja volt, valamint megirásának eszméjét is ez költé fel, letenni a magyar tudományosság alapkövét: „mert szerencsétlen a nemzet, mely mindent idegentöl kölcsönöz." Nem a szélsöségig vitt purismusa gátolá elterjedését s okozá, hogy mig a Cartesi elveknek akadtak követöi, ez uton gyökeret nem verhetett. Az ügy apostolának napjai voltak megszámlálva, a tanitási rendszer megujitására ajánlott tervei nem találtak viszhangra, s a mit ennek daczára maga eszközölhetett annak eredményét nem biztosithatá. Igy hordá magában a kezdet a bukás magvát.

---

[1]) Ezért mondja a de Stud. Sap. 43-ik l. Debet (t. i. collaborator) Altstedii Grammaticam memoriae mandari diligenter jubere, eamque suis continuo explicare: at quantus hic labor? Encyclopaedia (ita me Deus amet) quam intelligo posset tanto opere et addisci et explicari et intelligi. V. ö. Az Encyclop. 25-ik s köv. lapjain elmondottakkal.

[2]) Pl. Ne memoriam exercentes judicandi amitterent facultatem etc.

Itt nem álla meg Apáczai. A következő évben (1656.) Gyulafehérvártt Magyar Logicát adott ki, a fejedelem fiának Ferencz herczegnek ajánlván azt [1]. Ugyanez évben megszabadult a fehérvári nyügtől. Áttették a kolozsvári iskolába, mely még csak a középtanodák közé tartozott, s melynek magasb tanintézetté emelésével bizták meg. Keresztúri, kinek tulajdonitja Bethlen az áttételt, akkor már nem élt. Talán ő adta hozzá az első eszmét. De bizonynyal az özvegy fejedelemnőnek, Lorántfi Zsuzsánnának is volt benne része, mert e kegyes hölgy Apáczainak pártfogója volt.

Még azon év nov. 20-án beköszönt.

Czíme [2]: Joh. Apácii Theol. Doct. et Profess. Oratio de summa scholarum necessitate earumque inter Hungaros barbariei Causis, habita cum directionem Collegii Claudiopolitani recens erecti Cels. Tranniae Principe jubente susceperet. A. D. M. DC. LVI. nov. 20. In acroaterio Academico primo.

Nem oly fényes hallgatóság előtt lőn e beszéd elmondva, milyenhez Fehérvártt szokott, de forma, alaposság s lelkesedés tekintetében nem áll alatta annak, melyet a bölcseség tanulmányozásáról mondott. De a helyzet is egészen más volt: itt neki kelle teremtőnek lenni, mig ott reform-tervei átgázolhatlan szirtekbe ütköztek. Hallgatói milyenségét a megszólitásból itélhetjük meg, melyet azokhoz intézett: „Amplissime ac

---

[1] Meg van a maros-vásárhelyi könyvtárban. Felfedezte Szabó Károly.

[2] Beirva az értekezés a kolozsvári ref. főiskola albumába, mint bevezetés. Ez album czime fenebb egész terjedelmében le van irva.

genererose consul, Senatores, consultissimi reverendi pastores, praecones discretissimi, clarissimi, doctissimique, curatores prudentissimi [1]), lectissima juventus, tuque auditorum et spectatorum corona jucundissima!"

Előrebocsátá az iskolák meghatározását. Szólott a trivialis iskolák hasznairól, az egyetemről általánosan s különösen a németországiakról. Élénk színekkel, ragyogó lelkesedéssel festé ezeket, hogy annál szembeötlőbb legyen az ellentét, midőn Magyarországra tér. S bizonynyal az egyetemekről adott erőteljes rajz után nem maradhattak hatás nélkül eme sivar szavak: „magyarok! nekünk nincs egyetemünk, a melyben ethica, a vétkek zablázója, gazdászat, a családok igazgatója, orvostan, az egészség megtartója, számtan, városok, utczák, templomok, paloták felemelöje és philosophia, minden tudományok gyökere tanittatnék. Nem szólok ékesszólás, historia, nem a logika, metaphisika, geographia, astronomia, optica, zene és cosmographiáról, mint melyek a philosophia czíme alatt foglaltatnak össze, s melyeknek tudása nélkül ennek ismeretére nem juthat. Ennyi szükségletek hiával, várhatjuk-e dolgaink előhaladását s a tudományok és ismeretek világitó fényét? Bizonynyal hamarabb eléri valaki ujjával a csillagokat, leénekli az égről a holdat, az Oceant patak medrébe szoritja s a földet Archimedessel helyéből kimozditja, mint a tudományok fáradatlan mivelése nélkül mívelt nemzetet mutasson fel. Bizonynyal a mi a szem a testen, az az egyetem vagy előkelő collegium az

[1]) Azon időben a főcurator Váradi Miklós, a Bethlen Miklós nagyatyja volt.

országban, s a mi az értelem az emberben, azok tudós férfiak a hazában. Szem nélkül a test sötét s az ember értelem nélkül bárgyu. S ezért nem ok nélkül az emberek közt legbutábbaknak, tehetetlenebbeknek s gyermekkorunk óta állati bárgyuságra születteknek tartanak a szomszéd nemzetek. Egyetemek, vagy legalább jeles collegiumok szabaditanak meg e gyalázattól, nem az erőtlen nyelv, nem a hiu vélemény, nem a vak szenvedélyek. De lássuk a roszaknak forrását."

S ilyen forrást Apáczai hallgatói előtt négyet jelöl meg.

Első: a tanuló ifjuság. Ezeknek nagy része inkább az ekéhez, mint a tudományokra született, s mivel különben örökös jobbágyságra volnának kárhoztatva [1]), hogy e jármat nyakukról lerázzák, az iskolák oltárához menekülnek, s nem a tudomány-szeretet, hanem félelem a testi nyomoroktól hajtá az iskolába. Ilyenek töltik el az iskolákat, s még a főurak fiai is kizáratnak miattok. A mi sajnosabb, e szörny-emberek papi hivatalokat is foglalnak el, s azt hiszik, hogy csak annak kell tanulni, a ki pásztori hivatal nélkül nem élhet. S mennyi gyalázat és lenézés száll e miatt a papokra, ezek miatt, kik kényszeritve tanulnak s elvonván kezeiket az ekétől, az iskolai javakat megszerezni képtelenek. Szorgalmas figyelés, tanulás, irás által sajátithatók el azok, s nem olyanok által, kik Esauval az egész philosophiát s theologiát egy lencséért eladni készek. Nem értik ezek azokat, kik Minerva zászlai

[1]) Az erdélyi törvényhozás komoly büntetés alatt tiltá a tanuló jobbágy fiúkat elfogni az iskolától. Approbata P. I T. VI. A. 1.

alatt haladnak, kerülik a fényüzést és élveket, a mi a lelket elpuhitja. Köveken alusznak inkább, mint pelyhek közt s élelmök azok, melyek a palotában nem tetszenek. A tudomány gyökere keserü, s édes gyümölcse — mond Socrates. [1])

Nem kevésbbé fontos a második: a tanitók. Az iskolák vezetői közül hányat az egyházi rendelet s nem hivatás tesz e hivatalba, hogy nyomorult életét a szegénység ellen védelmezze, csak ideiglenesen papságra előmenetel reménye alatt. Folytonosan áhitozván e

[1]) Érdekes lesz ezzel összevetni, a mit Bethlen Miklósban olvasunk: »a nemes ember gyermekeinek szüléjek kényesztetések és óstól reánk maradott a schólát a judiciummal tanulható legszebb időben elhagyó gonosz szokás miatt kevesebb idejek vagyon a tanulásra, mint a szegény emberek, városi és paraszti rendek gyermekeinek; mégis azt a kevés drága időt hiábavalósággal töltik el a classisban vélek. Irás, olvasás és az egy antichristiana latina lingvának tanulásában telik el tiz, tizenkét esztendő, mégis van-e egész Erdélyben is nemes ember jó, csak középaránt való latinus is? nem értek literatort mert az egész Európában is szük. Ez csinálta Erdélyben a sok nyomorgató istentelen urat, főembert és ezekből osztán a sok istentelen hamis birót, igazgatót, a sok bolond egymással ellenkező, egymás házait elrontó, magoknak és mindnyájoknak s maradékjoknak is eszeket vesztő ujabb-ujabb articulusokat; ez adta az alacsony és sokszor parasztember gyermekéből álló prókátor, doctor, secretarius és itélőmestereket, mert a főember gyermeke nem volt arra való, s osztán morgott, mikor utól kellett mosdani, hogy nem becsülik a hazafiat, hanem csak a sohonnaiakat; ki becsülné mint sz. Pál mondja. Beadták a vadszamár fiat a schólába, tizenkét esztendő múlva kijött egy minden felé ordító, visító, nyerítő vadszamár, sem az Istene, sem hazája törvényét, sem a historiákat, még csak a magaviselt eleinek dolgait sem tudta, mégis országot, ecclesiát, politiát, törvényt, és országos hadakat, követséges traktákat igazgasson; igen is a kőmíves csákány, kalán, kő s mész nélkül várat épitsen.« Szalay kiadása, 224, 225. lapon. Különben az ifjaknak latin nyelvvel elhalmozása ellen Tolnai is kikelt.

hivatalra, beszédeikkel akarnak a népnek tetszeni, soha sem volt komoly szándékuk megtanulni, a mivel az iskolának használhatnak, s elhagyják az iskolát, mielőtt megtanultak volna tanulni. Az ilyen, ha tanszékében jeles után következik, uj tanszerével elrontja azt, mit az épitett. Igy görgetik nálunk Sisyphus kövét, a nélkül, hogy előre görgetnék. Ez gyümölcse a tanitók örökös változtatásának s még ennél is roszabb az, hogy legyen egy köztük ügyes, szorgalmas, egy tudatlan, korhely mindig kivetheti, ha egyházi beszédeivel a népet megnyerte. Be tudnám bizonyítani, ha nem akarnék kímélni némelyeket. A szegény magyar nem tanulta még meg, hogy az Isten ajándoka különböző, másra van mindenkinek hajlama, s sokan már a kezdettől visszaijednek. Mert kevésnek adatott annyi lelki erő, melylyel lenézetését, jutalmazatlan fáradalmait békén tudná tűrni ... És ha azon idők jőnének elő, melyben a tudatlanság: bölcseség s ennek tanárai semmisek lesznek, elhagyandó-e az iskola? nem kell-e tekintettel lenni a maradékra? Járvány már nálunk, magyaroknál az eszelősség, mely alól nincs orvosság csak kényszeritett.

Áttér a harmadikra: az egyházi férfiakra. Kivételeket itt is ismer, de mily keveset azokhoz képest, kik magok is mit sem tanulván, mert nekiek a szónoklat ad kenyeret, el akarják a fiatalsággal hitetni, hogy haszontalanság philosophiát s philologiát tanulni. Pedig a theologia sas: melynek jobb szárnya a philosophia bal szárnya pedig a philologia. Vágd el akármelyiket, nem fog magasra emelkedni. S a hol a gondnok az

iskola javitásán igyekszik, azt feleslegesnek mondja, hisz eddig is adtak az iskolák jeles embereket! E mellett a tanférfiakat lenézik: ugy hívén, hogy a kéz-rátétel után annyi bölcseség és szentség szállott rájok. Szomoru példakép felhozza Szalánczi István, pataki professornak példáját, egy jeles és tudós férfiunak, kinek astronomiai munkája akkor is használtatott, kinek tanitói érdemei sem gátolhaták meg, hogy azok, kiket ő készitett el a papságra, elébe ne tétessenek. Magasra húzott szemöldökkel mondják, megkérdetvén, mi különbség a pastor és rector közt: a pásztor: pap, de a rector csak rector. A közjóval ezek mitsem gondolva, bármi kis sértésért inkább akarnák az oskolát felforgatni s a legjelesb tanárokat kiűzni, mint dühöket mérsékelni.

A negyedik forrás a három elsőből származik, s részben az inspectorokat és curatorokat terheli. A curatorok nagyrészben Magyar- és Erdélyországban alig mentek a grammatikai ismereteken túl, számtan, physika, csillagászat stb.-ről még álmukban sem hallottak. Ugy hogy ha a rectorok collaboratorokat kérnek, a nyelvtan, syntaxis, poëtika és rhetorikára, azt nyerik feleletül, hogy hát akkor nekik mi dolguk lesz? Mintha a theologia, philologia, philosophia nem volna egyéb grammatikánál. Olyan épitészek ezek, kik nedves, homokos alapra épitnek. Mert az egyház és államkormányzat alapja a collegiumok. S itt az iskolai külügyek hanyag kezelésére tér, mely miatt az ellenfeleknek gúnytárgyai. Itt hallgatni szeretne, óhajtaná kivenni a kolozsvári reformáltakat. De volna ő halnál némább, szólnak a tények.

Két éves romjaikból a falak nem emelkedtek fel, annyi sürgetés daczára sem, egy év alatt a nagy termet sem lehete eléggé kiigazitani, hol a nyilvános vizsgát vagy köz disputatiót tartani lehetne. Hol van hat terem, ugyanannyi osztály számára? oly hangosan szól ez, hogy a haza füle cseng belé. S bár mennyi áldozat tétessék is ez ügyben, bár mennyit adjanak a fejedelmek, mecoenasok, semmi sem történik, minden a régi mellett marad; mert a csatorna, melyen át az adományok folynak, el van teljesen romolva.

Veszélyes volna ezt tovább is tétlenül nézni. S itt inti a tanitványokat, hogy e pályára csak okos megfontolás után lépjenek, s lelkök kimiveléséért áldozni tudjanak, a tanitókat hogy vegyenek azoktól példát, kiket e rögös pályáról fényes meghivások sem csábithattak el, a papokat, hogy a szegény tanitókat ne elnyomják, hanem vigasztalják s az iskola javitására hassanak. Végül a curatorokhoz fordul s az iskola nevében szól, „fiúk nyomorult szüléteket emeljétek fel, elhagyott vagyok segéljetek, leányaim a muzsák számüzettek, hívjátok vissza, s melyet nagyobb növérem az egyház lefoglalt, az alapitványt a hat praeceptor számára adjátok vissza: védelmezömnek és uramnak a fejdelemnek parancsát e részben alázatos hálával fogadjátok s haladéktalanul teljesítsétek, s végre kit fejdelmem muzsáim legeltetésére hozzátok küldött, hacsak az igazság meztelen kimondása által magán a küszöbön nem sértett meg, fogadjátok el, kegyeljétek, s jóság, bölcseség és készség által lelkét a további teendőkre tegyétek képessé.“

Semmi sem lehet e beszédnél fényesebb bizonysága Apáczai nemes lelkének, rendületlen bátorságának s lángoló buzgalmának. Megjelölve az utat, melyen haladni akar, s a tévedéseket, melyek elhárítását sürgetni fogja, hogy a miért oda küldetett, teljesitse azt, a kolozsvári iskolának collegiummá emelését. E szónoklatát beiratá azon albumba, melyet a collegiumnak ajándékozott s melybe attól fogva minden professor nevét beirja. Az első lapja itt következik:

Professorum Rectorum és Lectorum Collegii Claudiop. Series.

Joannes Chierj Apacius SS. Theologiae Doctor ejusdemque et p. t. Philosophiae naturalis, itemque Linguae sanctae Professor.

Andreas P. Portsalmius Philosophiae rationalis Logicae scl. et Metaphysicae etc. Lector, Collegii Rector ordin. Introductus A. 1656. functus A. 26 in Ecclesiam evocatus A. 1682.

Paulus Tsernatoni Eloquentiae in dicto Collegio Lector et Paedagogiarcha Sholasticique Senatus scriba.

Stephanus Tolnai Theologiae et Logicae Professor. Introductus A. 1665. in Ecclam. evocatus A. 1685.

Stephanus S. Pataki Philosophiae Linguarum et controversiarum Theologicarum Professor. Introductus A. 1668. Ephorus Principis factus A. 1688.

Samuel Sz. Némethi primum Philosophiae et Linguarum tandem S. Theologiae Professor. Introductus 1683. mortuus A. 1717.

E névsorból a három első Apáczaival együtt működött, kivülök levén még a collaboratorok, mint az

alsóbb iskolák tanitói. Professori czímet csak maga viselt s ellenére az eddigi szokásoknak vette fel azt [1]. A theologiában Amesiusnak Medulláját, a Philosophiában Cartesiust és Regiust tanitotta. Ezen kivül főuraik gyermekeit (mint Bethlen Miklós) s más tehetséges ifjakat magán-órán is tanitott a Ramus Arithmetikájára, a Metius Geometriájára s Justinianus Institutioira. De ha ezekre, „mint a magyarok közt uj tudományokra" nehezen talála is hallgatókat [2], annál többen gyültek Fehérvárról a növendékek keze alá, kik Basire tanrendszerét nem szokhatva meg, távozának ez intézetből Kolozsvár, Debreczen, Fehérvár, s Patakra. [3]

De Apáczai a kezére bizott intézet hirét mélyen szivén hordozta. Szegény ifjaknak tanulhatási módot akarván szerezni, kieszközlé Lorántfi Zsuzsánnánál, hogy az öreg Rákóczy György temetéséből megmaradt bársony árának tetemes része erre forditattott. Folyamodványa s a fejedelemné válasza [4]:

Apáczai János alázatos supplicátiója ngodhoz, mint kegyelmes asszonyához.

Kegyelmes asszonyom, noha jól tudom, mely sok ecclesiák és scholák támaszkodnak a ngd fejedelmi kegyességére, mindazáltal, mivel ngdban az Isten dicsőségére való nagy indulatot mind azok is meg nem határozhatják, én is ngdnak egyik méltatlan cliense kényszerittetem scholám nevével nagy szükségében ngd előtt esedezni, hogy ngd Istenét és igaz

[1] Bethlen Miklós 239.
[2] Ugyanott 248, 249.
[3] Ugyanott 242.
[4] Eredetije a kolosvári reform. főiskola birtokában.

vallásunknak ennyi derék adversariusok között való gyarapodását klmsen megtekintvén, méltóztassék fejedelmi kglmességéből szegény scholánk előmenetelére valami beneficiumot rendelni, had tapasztalja meg scholám is, nem csak én magam, hogy az igaz reformata religionak dajkájaul ez hazában ama nagy országló király ur Kristus ngdat rendelte, ehez képest igyekezzék annál nagyobb indulattal a ngd mind világi és mind örökké való boldogságaért Isten előtt esedezni.

Külczim: Apáczai János supplicatiója Lorántfi Susánna fejedelem asszonyhoz.

Immár megizentünk volt Barcsay uram által, hogy mondja meg püspök uramnak, hogy rendeltünk ahhoz az oskolához: ezer forintot az bársony árából. A fejérvári privatus deákoknak ezer forintot rendeltünk. Azon kivül a többit azt is ide rendeltük a kolozsvári oskolához, ugy hogy arra bizonyos curatorok legyenek, viseljenek ara gondot mint hogy hoá kötik, hogy az jövendők is avval is segéthessék magokat, nekünk az tetszik, hogy szőlőt vegyenek magoknak, mert a a szőlő maga megmeli (miveli) magát: de az interes gyakorta csak oda vesz, mindazáltal a melyik jobb azt cselekedjék 23. Aprilis 1657-én in Monostor Susánna Lorántfi [1]).

Az adománylevélt e tárgyban a következő évben állitá ki a fejedelemné:

Mi Loránfi Zsuzsánna Kristusban boldogult kimult fejedelemnek a méltóságos Rákóczy Györgynek, Erdélyország néhai fejedelmének, Magyarország némely részeinek urának és székelyek ispánjának meghagyatott özvegye. Adjuk tudására mindennek a kiknek illik ez levelünknek rendiben; hogy mi az isteni szent tiszteletnek terjedéséhez és az közönséges jóhoz való indulatunkból s buzgóságunkból megtekintvén a kolozsvári orthodoxum collegiumnak mostani szép

---

[1]) Eredeti ugyanott.

állapottal való indulatját s nevekedését, azokon az rendes és épületes utakon, melyeket mostani böcsületes mester Apáczai János uram abban bevitt és vött: conferáltunk annak promotiójára, nevezet szerint a szegényebb szerü, jóindulatu s serényen tanuló alumnusoknak táplálásokra ezer magyari forintokat, jure perpetuo: Ily okon és formán, hogy a megnevezett summa pénzt a kolozsvári reformata ecclesiának és scholának curatori közakaratból kezekhez vévén, interesre szüntelenül kiadják hiteles és jó zálogos embereknek a szerént, a mint a fejérvári collegium számára valót ki szokták adni, és az esztendőnként való interessét a scholamesterek s senior és contrascriba által minden fogyatkozás nélkül az arra válogatott alumnusoknak kioszszák. Melyben mely hűségesen fognak eljárni, az arra való gondviselés, az orthodoxus püspök s esperesek a kolozsvári reformata ecclesiák praedicatorival egyetemben jó lelkiismeret szerint való inspectiójokban álljon. Melyekről adtuk ez levelünket, magunk keze irásával és pecsétivel megerősitvén. Datum in arce nostra Sáros Patakien. Anno Dom. Millesimo Sexcentesimo Quinquagesimo octavo. Die Decima mensis Augusti.

Susánna Lorántfi [1]) (P. H.)

Ez alatt Erdélyt nagy csapások érték. Rákóczyt havas alföldi és moldvai sükerei tulragadák az eszélyesség határán. Feledé a politikát, melynek Erdély önállóságát s a keleteurópai dolgokba befolyását köszönheté, Bethlen Gábornak és atyjának trónját biztositá, mely Báthory Zsigmond által már egyszer mellöztetvén, oly keserün megboszulta magát: az óvatosság, önmérséklet politikáját, hogy látszólag nagy, de bizonytalan eredményekért a meglevő biztost koczkára

[1]) Eredeti ugyanott.

ne tegye. A svéd királylyal szövetségre lépett Lengyelország megtámadására nézve, a szultán engedélyének kinyerése nélkül.

Rákóczy 1657. januárjában hatalmas sereggel s annyi fénynyel indult el, hogy Szalárdiként „a kik a belső titkot nem tudnák, hogy kész királyságra menne, azt állithatnák"; ugyan azon év aug. 4-én csaknem egyedül s teljesen megalázva érkezett Ecsedre. A szultán letételét elrendelé. Az 1657. nov. 3-kán megválasztott Rhédei Ferencz 1658. jan 25-én visszabocsátá a trónt kezei közé. Az engesztelhetlen portát ez még inkább ingerlé, s a szultán magyar birtokaiból a budai basát s a bodzai szoroson át a szilisztriai basát, a tatár chánt s a két oláh vajdát küldte a szerencsétlen Erdélyre. Rákóczy a kormányzást három helytartóra bizván, a budai sereg ellen indult, s (1658. jul. 4-én) azzal Lippánál szerencsével ütközött meg.

A bécsi udvarral kezdett alkudozásai sükerre nem vezettek, s már aug. elején magyar földi családi birtokaiba vonult. Daczára a török sereg közeledtének, Basire még mindig Fehérvártt volt, sorsát összeforrasztva uráéval s ennek pártját kitartás és tevékenységre nógatva, 1658. aug. 8-áról Konstantinápolyból kapott tudósitások nyomán jelenti, hogy a porta s a velenczések közt háboru van kitörőben, pártját a közelgő törökök ellen egyesülésre biztatja s őt is határozott lépésre sürgeti: „A különböző pártokat — irá — következő trilemmával fogom meg. E kétes és sietős körülmények közt három lehetőség van: árulás, önfeladás, vagy védelmezés. Az árulás tilos, a feladás süker

nélkül szégyen, a védelmezés dicsőséges, söt természeti, nemzetközi s mindenféle jognál fogva kötelesség. Hol az erö? Kérdik. Felelem: 1) az isten és igaz ügyben. 2) A tagok kellö öszhangzásában a fö és magokkal akkép, hogy a fö megtartására kiváló gond fordittassék; mert az a nép üdve. Különben (mint kimondám a szamosujváriaknak) a szétszakadást támadás követi. 3) Válogatott jobbágyoknak, azoknak, kik befolyásosabbak, nem földhöz ragadtak, családatyák, jóhirüek, inkább szabadságot adni — isteni mü — mint ördögi irigység, vagy gonoszság által elveszteni a magok és mások szabadságát .... Addig is magasságodnak öntudata érdekében szükséges az Istentől csak ideiglenesen rábizott országot vagy felmenteni, vagy felszabaditani, nehogy végkép semmivé tétessék s a lakosok lelkéből kitöröltessék azon rögeszme, hogy magasságod oka e szerencsétlenségeknek, melynek betudását forditsa el Isten magasságod fejéről az utolsó itélet napján."

De e közbenjárói szerepnek az idö nem kedvezett. Naponként szomorubb hirek érkeztek Fehérvárra. A tatárok aug. 11-én benyomultak, s a magyarföldi török sereg Jenöt, Lugost, Karánsebest bevette, két tüz közé szoritva ekkép az országot. A khán közeledésének hire rémülettel tölte el mindenkit, Rákóczy pártja feloszlott s a fehérvári lakosok elszéledtek. A papok s professorok is elhagyák a várost s aug. 12-én csak Basire volt még ott 35 deákkal, kiknek felfegyverzését eszközlé, habár maga is készült Szebenbe zárkózni.

„Nem akarok — irá ez napról — tanácsadói szerepet negélyleni, söt bizonyos okoknál fogva kérem

magasságodat, parancsolja meg nekem, hogy akármelyik tanács ur hivására sem elegyedjem önök politikai dolgaiba, mint melyek iskolai körömön is kivül esnek. Ennek szivemből engedelmeskedem. Isten forditsa el fejemről a Funck sorsát [1])!" Ugyan e levele a város helyzetéhez is nyujt részleteket. „Hihetetlen mily páni remegéssel van itt mindenki eltelve! ezért a város is elhagyatott. Isten irgalmazzon magasságából annyi myriád lelkeknek; kik jobb és balkezek közt sem tudnak választani, s kikre való gond és kiknek jóléte ne essék ki magasságod emlékéből, söt öntudatából sürgetőleg kérem, Isten az azok s magasságod teremtőjére! Ki tudja, hátha Isten a szorongatások ez óráját a maga dicsőségére s önnek fényére forditandja? Tetézhetlen kegyelméből legyen ugy! Ptolomaeus Lagos aegyptomi királynak bölcsesége s egyenessége miatt Soter (megtartó) melléknevе volt: bárcsak e lesujtott nép Soterévé, megtartójává tenné Isten magasságodat!"

A mitől féltek, az megtörtént. Aug. utolsó napjaiban (29—31.) a város „minthogy — mondja Szalárdi — minden fegyveres oltalmazó nép nélkül s különben is nem derekas erősitéssel volna," a tenger néptől elboritva, kész zsákmány volt. Először kirabolták, nem kimélve a fejedelmi egyház gazdag sirboltját sem. Majd a templom székeit a kettős torony alá hordták s ugy gyujtották fel, aztán a collegiumot, iskolát, fejedelmi drága épületházakat s az egész nagy rakott épületü külső, belső várost porrá és hamuvá

[1]) Lefejeztetett 1566. politikába elegyedésért.

tevék. A könyv és levéltár, mely az egyház déli oldalához volt rakasztva, az óvatos előkészületek daczára hasonlag lángok áldozata lett.

Minden felé, hol e vad hordák jártak, ugyan e dulás és rombolás, az országos zavar és fejetlenség, melynek az sem vetett véget, midőn a nagy vezér sept. 14-én Barcsai Ákost fejedelemmé választá. Oct. 6-án az országgyülés beigtatta őt fejedelemségébe, megadva a törvényes formát a törvénytelen tettnek, de koránt sem a nyugalmat a sokat háborgatott országnak, habár a hordák ideiglenesen vissza is vonultak. Gondolhatni, hogy ez idő alatt az iskolák is üresen maradtak s a tanügy nem virágozhatott. Hogy az egyházi versengést e sulyos napok sem szakiták félbe, mutatja Apáczainak következő levele, mely egyszersmind személyes állapotáról is nyujt felvilágositást s melyet Geleji Katona Istvánhoz, udvarhelyi pap és espereshez intézett. Itt következik:

Szerelmes atyámfia, s régi kedves és igaz barátom Geleji uram; a kegyelmed szerelmes gyermeke halálából, sok kárvallásából és mostani szonyoruságából származott szomoru állapotján igaz barátságos szívvel szánakozom. De mit mondjak édes atyámfiai! Nemde nem azért szokta-e a hatalmas Úr látogatni? ha gondolkodik kegyelmed sok szegény atyánkfiai felöl, kiknek gyermekek a földhöz verettetett, keresményekkel szemek láttára az idegenek osztoztak épenséggel, s magok penig e mai napon is nem pinczében, a magok szabadságában, hanem nehéz vasban, és takaródzó nélkül, a hó hátán keserves rabságban szigorognak etc.

vagyon ugy tetszik mivel vigasztalni magát. Annál inkább, hogy a mit az apostol szükségesnek itél az híveknek az halandó életre I. Tim. 6. a nélkül a jó Isten ugyan nem hagyta teljességgel kegyelmedet, noha tudom, mily nehezen esik, mikor eszébe jut kglmednek az Isten sok szép áldásának ennek előtte kglden ugyan megtornyosodása. De ilyenképen juthatunk mi a külső jóknak• és azok által a minden jó adójának bővebb ismeretére etc. — Sokan szenvednek édes atyámfia most mások is kglmeddel, és igy a szomorúság megosztódik. Én sem vagyok teljességgel szenvedés nélkül, mert ebben az esztendőben a fejedelem részéről való fizetésemben csak egy batkánit sem láttam [1]). Bántódásom is nagy vagyon, a miá' a kevély Bátai miá' [2]). Tellyességgel azon vagyon, mint kevés böcsületecskémben megkárosíthasson. Vasárnap a titulusért [3]) erősen ki praedicála. A deákok fogják fel ügyemet. Valóban ők is feladták néki a vizes inget, és még hátra is van valami. Ezekről másszor.

Immár végezetre a kegyelmed matrimonialis casusát a mi illeti, ha' csak a szent iráshoz tarthatnók csupán magunkat ugy hogy a politica constitutiók annak determinatióját kilyebb nem vetnék, könnyü volna a felelet, mert tudjuk azt, hogy az Isten conjugia in secundo gradu aequali sohul nem tiltja, mint példa: Bathal etc. Honnan megtetszik, hogy az Irás

[1]) Hihetőleg még Rákóczy által rendeltetett, de nem az, a melyet Barcsai adott neki.

[2]) Kolozsvári pap volt. Kitünt hittani munkáival.

[3]) Pofessori czím.

szerint ez az Ember, a ki Dali Katával egy testé lött volna, elvehetné Margitot, mert ha Kata férfi lött volna, ezen Margitot feleségül az irás szerint elvehette volna. Itt azért az Isten törvénye ellent nem áll, csak a politica constitutio akadályt ne szerezzen. De mivel itt mi nálunk még in tertio gradu is ritkán engedtetik meg a copula: félek, hogy hijjába igyekeznek rajta etc.[1])

Kivánnám édes atyámfia, hogy a keglmed mostani terhét én is mint kglmed régen az miénket segíthetném. De igen messze vagyunk egymástól. Azonban költség sincs, mert ide a váras közé húsz tallért adtam, az ötséimnek [2]): kik még kglmednél sokkal nyomorultabban maradtak, mert azoknak se házok, se semminemü marhájok, se buzájok, se semmiek e világon a testeknél s rajtok valónál egyéb nem maradt, s azonban az egyik talán négy gyermekkel vagyon: adtam

[1]) Itt a levél szélén idegen kéztől, hihetőleg Gelejitől, ilyen származási tábla áll:

Bathul truncus
Rebecca. Laban.
Jakob. Rachel
Matthan truncus
Jakob. Eli.
..... ia. Joseph.
hasonlóképen
Dali N. tr.

... tra	D. György
Kata és az	Margit
ő férje	
Una caro	:/

[2]) Bethlen Miklós I. 245. egyetlen testvéréről Tamásról emlékszik.

tíz tallért. — Mindazáltal, ha közelebb volnánk egymáshoz, ugyan lehetnék kegldnek valami könnyebbséggel, s igy is édes atyámfia, ha miben tudhatja kegld, hogy az én kglmedhez való barátságomnak hasznát veheti, tudósítson felőle, s nem leszek háládatlan és feledékeny a keglmed régi atyafiságos barátságáról. — Az Eutropiust ajándékon megküldöm keglmednek ezen embertől, noha a mennyit én érette adtam csak hogy a keglmedé volt, el nem adhatnók annál fellyebb. A. Socratest Tsernátoni uram vette meg, itélem egy forinton. Az Althusius egy deáknál vagyon, többet nem tudok. Köszöntöm, mind én, s mind feleségem aszszonyomat. Valóba kivánnók keglteket látni egyszer. Legyen jó egésségben kegtek; kegdnek igaz barátja és az urban attyafia Apáczai János, mp.

Claud. Decem. 27. 1658. [1])

Intézete felvirágzásán is egész lélekkel buzgott. Nov. 29-én Lorántfi Susánnánál ujabban sürgeti az 1000 frt bársony árt, ki ennek folytán egy levelet intézett hozzá, egy mást Váradi Miklós kolozsvári főgondnokhoz s az adomány-levelet is kiadá. Itt következik mindhárom:

Susanna Lorantfi celssmi con. Principis Dni. Georgii Rákóczy Principis Trnniae partium Hungriae Domi. et Sicular. Coms etc. Vidua.

Clarissime domine nobis honorande. Salutem cum favore nostro $\frac{a}{29}$ Novembris irt kegyelmed levelét circa 20. Decembris vettük, melyből értjük: hogy az ennek előtte igért s mostanság Fogarasból megadatott ezer forintok felől való reménysé-

[1]) Az eredeti példány találtatik a k. fejérvári Battyáni könyvtárban. N. 5. IV. 5. 257. szám alatt.

gében és ez mostani állapotokhoz képest annak beteljesitésében ambigálván, kgtek nem vélte valamit effectuálnának, mind addig is mig a dolgok különben nem fordulnának, kit megtudván, mely Istennek dicsőségére rendeltünk légyen: s igyekezvén az serényen tanuló, jó reménységü ifjaknak az iránt is használnunk; mindennyi kereszt próbáink közt is másoktól való megbántattatásinkért igéretünkről meg nem feledkeztünk; az Isten az, a ki az embereket reánk bocsátta ostorúl s nem is a porbul jön a nyomoruság, kiket hagyjunk az ő felsége itélete alá. Azonban penig az alumnusok tartásában mind az 1000 frtok s mind a mostan deputált restantia bársony ára interesséből azon mód állitással, a mint kgd jobbnak itéli, cselekjék, de minthogy abban nem respectáljuk magunk böcsületünk captálását s héában való dicsekedést, hanem csupán csak az Istenes dolgoknak promotioját, nem is kivánjuk a mi nevünkről neveztessenek, tudván azt, mit parancsol az ur Kristus arról, ha ki alamizsnát ád, ne tudja a bal keze, mit cselekszik a jobb keze, ahoz képest patens levelet is nem egyébért adtunk, hanem hogy ha mi vicissitudók lennénck is, az lenne pro testimonio. A mi nézi végre az fehérvári privatusoknak conferált ezer forint bársony árát (kiről nem tudjuk donatiót adtunk volt-e? vagy nem) jóllehet örökösen nem adhattuk oda, mindazáltal megirtuk püspök uramnak, ő kegyelme adja oda a kolozsvári collegiumnak, interessét annak is forditsák jó tanuló hasznos ifjaknak és épüljön addig az mig a fehérvári helyreáll, hiszem ha szintén Enyeden akar is ő kegylme bizonyos számu alumnusokat állatni, van azoknak külön proventusok s nem is azoknak conferáltatott a megemlitett ezer forint. Im mit irtunk ő kgk a curatoroknak és Váradi Miklósnak, azoknak párját ez inclusába kegyelmednek is megküldtük, kivanván tartsa s éltesse Isten kegyelmedet sokáig jó egészségben. Datum in arce nostra. S. Patakiensi 10 Janu. Anno. 1659.

Susanna Lorantfi (m. p.).

Clarissimo Domino Johanni Cséri de Apácza s. sanctae Theologiae Illris collegii apud Claudiopolitanos Reformati, Doctori et Prefessori.etc. Nobis honorand. [1])

Mi Lorántfi Susánna a néhai méltóságos üdvözült Rákóczy György urnak, Erdélynek Fejdelmének, Magyarország némely részeinek urának, és székelyek ispánjának etc. özvegye. Adjuk mindeneknek, az kiknek illik, emlékezetül, hogy mi az Istenhez való buzgóságunkból és jó indulatunkból, megtekintvén egyszersmind Apáczai János urnak a kolozsvári reformatum collegiumban való hasznos és épületes forgolódását, üdvözült ur és fiunknak temetésekre való bársony árából fehérvári privatusoknak tőlünk deputált ezerf orinton felyül valami megmaradt, mind az megirt kolozsvári collegiumhoz conferaltuk, s azon móddal és usura, mint az elmult napokban Fogarasi várunkból adatott ezer forintot, ugy hogy, mint annak, ennek is intereséből a szerént jó indulatu alumnusok tartassanak; kiről adtuk ez pecsétes és subscriptiónkkal megerősitett levelünket. Datum in arce nostra Sáros Patakien. nona Januar Anno Dni Millesimo Sexcentesimo Quinquag. nono.

Susánna Lorántfi (P. H.)

Kivülről: Literae Donationales Susannae Lorántfi Principissae de flor. 1000 [2])

Susanna Lorántfi celssmi quon. Principis Dni Georgii Rákóczi Princp. Trasnnae partium Hungrae Dmi. et Siculor. Coms etc. Vidua.

Prudens ac circumspecte nobis grate, salutem cum favore nostro. Üdvözült ur s fiunk temetésébe való bársony árában deputálván ezer forintot ennek előtte a fejérvári privatusoknak adatni, kit mint vött fel Csulai uram nem tudjuk, hasonlóképen ifju Zákány Andrásné asszonyom is mit adott abba, ő kegyelme keziben; hanem megirtuk püspök urnak,

---

[1]) Eredetije a reform. főiskola birtokában Kolosvártt.

[2]) Ugyanott.

azt az ezer forintot kitöltvén, valami azon felül megmarad conferáltuk a kolozsvári reformatum collegiumnak a minap Fogarasból adatott ezer forinthoz. Kegyed is azért igy értvén abbeli kegyelmességünket, a mely bársonyt kiosztván még kegyelmed irása szerént egy jut eszünkben ad minimum hat száz forintra felmenne, azt is adja azon collegium számára, hogy annak interesén is, mint az ezer forinton, a szerént mint Apáczai János uram már elkezdte, tartassanak jó indulatu tanuló alumnusok. Cui de coetero quoque manemus benigne propensi. Datum in arce nostra S. Patakiensi 9. Januarii 1659.

Susánna Lorántfi.

Külczim. Prudenti ac circumspecto Nikolao Váradi de Colosvár. etc. Nobis honorand. [1]).

Apáczainak az uj fejedelem is pártfogója volt. Bethlen János ennek korlátnoka „a rendszerént való kolozsvári fizetésén felyül esztendőnként az aknáról 400 frtokat" szerze neki [2]). Ezen uralkodó alatt megpendité egy erdélyi egyetem alapitását, melyet már Encyclopaediájában sürgetett [3]). Most egy tervet nyujta be neki „Modus fundandi Academiam in Transilvania." Ugy hivé, hogy a fehérvári intézet gazdag jövedelme erre elegendő lesz, kitelvén abból „nyolcz professor, akademia és classisok tanitására való gymnasium. Nem hiszem — folytatja Bethlen — Barcsai Ákos ha floreál valahogy fel nem állitja vala [4])."

Idő és körülmények nem engedék. Rákóczy sokáig

---

[1]) Eredeti ugyanott.

[2]) Bethlen Miklós I. 247.

[3]) Szavait idézi Erdélyi ur. Idéztem én is még korábban a Prot. Egyh. s Iskolai Lap 1859-iki folyam 128. lapján, valamint a Budapesti Szemlében is.

[4]) Szalay kiadása I. 247. V. ö. Quartalschrift. V. 230.

habozott, folytassa-e a küzdelmet, vagy felhagyjon azzal? daczoljon-e, vagy hódoljon a körülményeknek? Ez állapotában vette Basire levelét (1658. dec. 29.).

„Tegnap késön kaptam magasságod parancsát, melyet teljesítni sietek, habár a helynek számtalan az egészségtelenségig menö kellemetlenségeivel kelljen is daczolnom, milyenek lakhelyemnek koromhoz, télszakhoz, s a rámbizottakhoz nem mért alkalmatlan volta, ... a pénz és magasságod által igért eszközök hiánya.... Ezt könnyebben megemésztem. De azalatt éjjel nappal nyugtalankodom, mig önnek ingadozó állapotát látom, melyet vagy nem érez, vagy ha igen, nem ügyel eléggé... Bizonynyal kegyelmes uram a török játszik csak önnel, nehogy életét is eljátsza! Erdély zsarnoka naponként inkább elhagyja, söt a mint mondják, már hadra is készül....

Tasnád aug. 13-án irt nekem magasságod. Parancsolá, hogy hirdessem ki hogy mint jó pásztor kész volt életét adni juhaiért. Magasztaltam és megtettem. Forditsa el Isten, hogy kétségbe esés vagy vakmeröségböl juhait tegye ki saját lelkeért. Távol legyen a fejedelmi pásztortól e fekete gondolat „ha elveszek, veszszenek mások is!" Kárhozatos szavak inkább, valamely pogány Nerohoz, mint keresztyén fejedelemhez méltók! Kegyelmes uram, a fejedelmeknek sem hízelgöje, sem imádója nem vagyok, csak körömben leghívebb intöje. Nemde megjósolám az egyetemes elhagyatást? Maga a dolog beszél. Hányan fognak Erdélybe visszamenni? De „vestigia nulla retrorsum." Udvar, sereg, megyék, mint olvadó viaszk, szétfolyának. Szánom az ártatlanokat.

Lelkismerete érdekében áll a keresztyén világnak, már-már elveszendő maradványait megmenteni, ha lehet, mit Isten adjon, vagy feloldozni, ha megmenteni nem lehet, nehogy ön hibája miatt végkép semmivé legyen.

Felemlitvén hogy Ausztria, Svédország s a nyomatott magyaroktól mily kevés remélhető, kérdi: „nemde helyesebb Istennek ez idő szerént haragvó kezét csókolni, mint ellenkezés által azt haragról dühre ingerelni? nemde dicsőségesebb felhagyni valamivel, mint attól elmozdittatni, leszállni, mint letaszittatni? nemde az utókor évkönyvében tisztességesebb lesz, önként az örökös jog fentartásával lelépni, mint akaratlanul kiűzetni, s hacsak Isten közbe nem lép, kitöröltetni s históriává lenni?“ S itt felemliti V. Károly, svéd Krisztina, Rákóczy Zsigmond, Bethlen István példáit, kik magok is lemondtak. „Erős szavak! fogod mondani. De erősebb a keresztyén ország feldúlása, talán megsemmisitésének betudása az itélet napján, midőn talán kora lemondás a birodalmat a végpusztulástól megmenthetné?“ Felhozza a Rákóczyak érdemét a protestantismus körül, különösen nagyatyját Zsigmondot, ki a vizsoli biblia költségeihez járult [1]), s annyival inkább, mert sürgetését a magyar biblia ujranyomására felelet nélkül hagyja, talán csak nem azért, mert pénzét jobban szereti a szentirásnál.“

E levelének fogalmazványára Basire e megjegyzést irta: „Respondetur gratiose. 3. Januarii. Tandem

[1]) Hibásan mondja Basire az 1600. évet 1590. helyett.

1. Aprilis cessionis actus. Actus iste fuit pro rerum statu necessarius aut non. Si non, cur cessit? si fuit, cur non cessit tempestive, cur vulgatur consilium?"

Barcsay a Rákóczy lemondásáig alkudozott, annak megtörténtével — talán mert a lelépés őszinteségében kétkedett — a máj. 24. szászsebesi országgyülésen proscribáltatta Rákóczy pártját, söt annak jószágait is elkoboztatta. Rákóczyt ez kétszeresen sérté, pártját ujabban szervezte s készületeket tett a trón visszafoglalására; csakugyan a sept. 24-iki marosvásárhelyi országgyülés visszahelyezé.

Basire ez év végéig mindig Fehérvártt volt. Innen igyekezett ura számára külsegélyt nyerni. Egy Székelyhidon dec. 13-án kelt levele tanusitja, hogy ügyét Olasz- és Németországban buzgón igyekezett elömozditni. De hasztalan. Majd Fehérvártt — hol ez évben Krsykowsky lengyel tudor és jesuitával disputatiót tartott — elhagyá, hogy Rákóczy Ferencz nevelését átvegye.

Ugyanez évben november elején Apáczainak is volt Kolozsvártt disputatiója Veres Ferencz kath. lelkészszel e tétel felett „Cristus non est pro omnibus mortuus." Apáczai e tételét Spángár szerint két óráig védelmezte, s végre is azon kérdéssel, hogy a jelenlevő hallgatók közöl kiért nem halt meg a Krisztus? lön elhallgattatva, ha ugyan a Spángár bizonynyal egyoldalu tudósitásának e részletet illetöleg is teljes hitelt adhatunk. [1])

[1]) Spángár Pótó folytatása 19. l. Hibásan Apátyait ir. Az évben is téved 1660. irván. Halála napját uj esztendő napján elég pontosan adja.

Ez volt Apáczai utolsó nyilvános tette. 1659. utolsó napján viradólag 1660-ra meghalt. „Az Isten — mond Bethlen [1]) — ebből az ostoba, háládatlan magyar világból, mely ő reá méltatlan volt, kivette, azután az igen gyámoltalan belga feleségét, gyermekét is magához szedte; a szörnyü tanulás és az Isten háza és közönséges jó miatt való buzgó szorgalmatoskodás betegíté száraz betegségben, melyben is semmit nem kedvezvén az erős lélek az erőtlen testnek, ki kellett menni belőle, úgy tetszik ultima die 1659, hogy az égben mondhassa igazán és örökké új esztendőben mi vigadjunk, dicsőült Jézus mi imádjunk.“

Halálának megdöbbentő hirét, mely a magyar tudományosságra nézve oly érzékeny csapás volt, gyászversek hirdeték, az akkori kor szokása szerint, melyeknek czimiratát érdekesnek tartom ide igtatni: „Epicedion [2]) in mortem viri rever. ac clariss. D. Joannis Tséri Apacii, s. s. theolog. doctoris ejusdem q. et Hebr. L. Philos. q. Natural. in collegio refor. Claudiop. Professoris diligentissimi. Itemque primi ejusdem collegii reformatoris. Qui ob vigilias, et indefessum in re literaria promovenda studium, dum maximum artibus lumen praebet, ipse Phthisis et Hec . . . invalescentis vi sensim exha . . . . Anno aetat. 35. prid. Calend. Jan.

[1]) Szalay kiadása 253.

[2]) Eredeti egykori nyomtatványból, mely dr. Ötvös A. ur ajándoka folytán birtokomban van. A nyomtatvány alsó része hiányzik. Néhány nappal halála után jelent meg Nadányi János jogtani értekezése „De jure Pacis“ (Leyda 1660.), melyet ez Apáczainak ajánlott. Van-e más könyv is ajánlva neki? én egyet sem láttam.

labente. Anno VIta M pLaCIDe fInIt novoq; mox ineunte moerens soLe CaDente parnassVs, sVo parentat phoebo."

Szomoru napok voltak azok, melyektől Apáczait a halál megkimélte. Barcsai a megerősitett Szebenbe zárkozott, hogy Rákóczi támadása ellen sikerrel védhesse magát. Itt küldé be az ostromolt várba következő munkáját: „Tuba Transilvanica seu considerationes viro Hungaro vere Christiano dignissimae ab homine, non quidem ortu, sed revera affectu hungaro in domino toti genti jam jam valde periclitanti sub obsidione Cibiniensi. Anno 1660. sincere oblate" [1]). Öt pontban mutogatja az ország egyesülésének szükségességét. E Tubára Bethlen János felelt élesen és czáfolólag, s végre is Rákóczy eredmény nélkül kénytetett odahagyni az ostromlott várost.

Ezalatt Angliában II. Károly trónra jutott s első gondjai közé tartozott a családjához mindig hü Basire-t visszahívni. — De Basire addig nem akart menni, mig növendékének nevelőről gondoskodva nem lesz s mig ügyeit rendbe nem hozta. [2])

Rákóczy máj. 22-én a Gyalu- és Fenes kti csatában halálos sebet kapott. Basire-t özvegye is szerette volna megtartani nevelőül fia mellett — de visszavágyódott Angliába, s a mi időt még magyar földön töltött, azt inkább ügyei rendezésére fordítá. Sürgönyöket, leveleket indít utnak eltévedt holmiai visszaszerzésére.

[1]) Megjelent a Trausch által kiadott Cronicon II. k. 109. s köv. l.

[2]) Basire levelét Geleji K. Istvánhoz Nyelvtudományi Értesitő I. k. 499. l.

Mind hasztalan. Ugy tetszik, fizetési hátralékát sem kapta ki, s a még Barcsaitól lefoglalt irományait s könyveit sem szerezhette vissza. Utolsó levele Erdélyből 1661. máj. 27-ről kelt s jul. 10-én már Durhamban szónokolt a püspöki egyház tisztaságáról.

Erdély zavarai még ekkor sem csendesedtek le. Uralmát a fejedelemségben Kemény János sem szilárdithatá meg — ez csak Apafinak sikerült, kiben a kolozsvári tanügy pártfogóra talált, mint következő adománylevele bizonyitja:

Nos Michael Apafi Dei gratia Princeps Transnniae partium Regni Hungrae Dominus et Siculorum Comes. Adjuk tudtára mindeneknek, az kiknek illik ez levelünk által mind mostaniaknak, mind következendőknek, hogy mi böcsületes tanács urhiveinknek azért való törekedéseket kegyelmesen megtekintvén, mind pedig meggondolván, főbb tisztünknek s hivatalunknak lenni az ecclesiákra és scholákra, s az Isten dicsőségének előmozditására való gondviselésünket; nyilván lévén az is előttünk, hogy néhai nagyságos Bánffi Dienes az gyalui jószágnak mindennémü dézmáját és azon jószág proventussából két száz forintokat superalt volt annuatim az kolozsvári reformata religionkon levő collegiumunkhoz; annakokáért mi is azon megirt gyalui jószágból proveniálandó mindennémű dézmát, azon jószágból proveniálandó pénzbeli jövedelemből való két száz forintokkal együtt adjuk és conferáljuk azon kolozsvári collegiumhoz; assecurálván és biztatván az iránt az collegiumot, hogy a modo in posterum successivis semper temporibus annak birásában és két száz forintoknak egyszersmind való administratiójában és perceptiójában meghagyjuk és tartjuk, másokkal is megtartatjuk, ez levelünk által; kötelezvén annak megállására mind magunkat, s mind utánunk következendő törvényes fejedelmét

Erdélyországának s más minden rendeket is valakiket ezen dolog illet, vagy illethetend, melynek megmásolhatatlanúl való megállására és elkövetésére adtuk ezen subscriptionk és pecsétünk alatt költ levelünket. Datum in Civitate nostra Alba Julia die vigesima tertia mens. Decembris. Anno Domini Millesimo sexcentesimo septuagesimo quarto.

Michaël Apafi (P. H.)

Franciscus Lugossi Seccretar. [1])

S a következö századokban még több történt hazafias érzelmü pártfogók részéröl a kolozsvári intézet fölvirágoztatására.

[1]) Eredetije a ref. föiskola birtokában Kolozsvártt.

HALLER GÁBOR

MEGÖLETÉSE.

Bethlen Miklós Önéletirása (I. kötet 414. l.) melyet a mint nyomozó és feldolgozó egyiránt kitünö Szalaynk mutatott be az olvasó közönségnek, egy nagy fontosságu, csak kevesektöl ismert és senki által fel nem használt adatot tartott fenn Haller Gábor megöletését illetöleg, mely e tényt egész más világitásban tünteti fel.

Bánffi Dénes notázása alkalmával Bethlen Miklóst és Dániel Istvánt bizták meg ama férfi leveles ládáinak átkutatásával. „A missilis levelek közt — irja Bethlen idézett helyen — találók a fejedelemnek a maga kezével irt egy levelét Bánffi Déneshez, melyben irja, hogy már bizvást nyuljon Örményeshez, mert Haller Gáboron elébb adatott. Ó Isten, né az Ábel vérét mint elé tudod keresni!"

Haller vére még eddigelö a történetben nem Apafira, hanem az ozmán hitetlenségre kiáltott. Még eddigelö nem volt tudva, hogy a gögös és nagyravágyó Bánffi Dénes keze is a bünös játékba van elegyedve. De Bethlen Miklós nem az az ember, ki ily nagy vádat könnyelmüen mondana el. Ö itt, mint szemtanu beszél egy levélröl, mely létezett, s melyböl tudjuk, hogy a Hallerre különben is haragvó török csak eszköz volt.

De másfelöl megállhat-e ez adat a történet elött annak többi adataival összehasonlitva? Hogy igenlö

válaszunkat az olvasó indokoltnak lássa, fölösleges egyebet tennünk, mint egyszerüen a dolgot magát elmondanunk.

Haller Gábor előkelő családból származott, mely német földről a XV-dik század folytán kibujdosván, az erdélyi szászság közt települt le. De már Bocskay korában a Hallerek magyar nemesek voltak.

A mi Gáborunk, fia Haller István küküllői főispánnak s Kendy Juditnak, született 1614. sept. 26-án. Még tizenöt éves sem volt, midőn 1629-ben Brandenburgi Katalin udvarában inassá — azaz apróddá — lett. A következő évben reformálttá lett, mely miatt atyjának haragját vonta magára, s tiz éven át feszült viszonyban is állt vele. De e körülmény nem hatott gátlólag az ifju tudományos fejlődésére. Nem sokára az 1630-ik év máj. 22-én azon követséggel, melyet a fejedelemasszony atyjához küldött, külföldre indult, hol tanulmányait felváltva az Odera melletti Frankfurtban, Franekerában s Leydaban folytatta, mignem 1635. május végén hazatért. Még ez évben a Rákóczy szolgálatába állt. Ezóta folytonosan részt vett a közügyekben, mint ama fejedelem egyik pártfogoltja, kinek korát 1644-ig terjedő naplókönyvében nehány érdekes adattal illustrálta.

Ifjabb Rákóczy alatt befolyása és tekintélye nőtt, s politikai pályájának fontosabb része tulajdonkép itt kezdődik. Nem sokkal trónralépte után e fejedelem jenői kapitánynyá nevezte ki, mely hivatal, mint végvár-parancsnokság, egyike volt a legtekintélyesbeknek. S ő erre érdemes is volt, mint „jó vigyázó — irja Sza-

lárdi — és gondviselő, jó fundáló és szorgalmatos épitő ember, csakhogy Jenő környül semmi jószága nem lévén, a mely mellett ott continuus szüntelen való lakása lehetne, e miatt nem sokára nagy kár követte vala a véghelyet.“

A gyulai törökök ugyanis a jenői dézmákban kárt tettek. Ezek azért a roszat nem gyanitó Muharim agát fiastól együtt elfogták s lefejezték. A boszuszomjas törökök 1652 sept. 8-án a végháztól csak egy negyedmértföldre fekvő Gyarakot [1]) felgyujták. Az őrség segitségére ment a szerencsétleneknek: s most az ozmanok és magyarok közt forma szerint ütközetre került a dolog, melyben mindkét fél sokat vesztett. A békének ily nyilvános megszegése nem volt ugyan szokatlan ez időben, s mint rendesen, törvényes vizsgálatra adott okot: azonban Haller Gábort vigyázatra inté. S teljes erejét és gondját e vár megerősitésére forditá. De halljuk e tárgyról magát Szalárdit, ki ez épitkezés részleteit is fentartá. Ugyanis mint „jó fundáló, szorgalmatos épittető teletszaka mind mészégetéssel, kőhányatással, hordatással úgy hozzákészül vala, hogy majd minden kikeleten, tavaszon, nyáron egyegy külső reguláris bástyáját a várnak megépitteti vala. És igy elsőbben is a napkelet és dél között lévőt, melynek épitése, hogy a Körös folyóvizének ereje szintén azon szegeletbe ütközvén, hasittatnak kétfelé a várnak körül való folyásába, legbajosabb volna, a viznek legnagyobb

[1]) Talán az, mely ma Gurba nevet visel, s mely Jenőhöz csakugyan nagyon közel van. Gyarak nevü helyek valósággal messzebb Biharban vannak, s Zarándhoz nem tartoznak. L. Kozma Zaránd megye 7. l.

apadásában, hogy a bástya szegeletinek és napkelet felől való szárnyának majd mindenestül a vizben kellene esni, egymást érő sürű czövekek verésével való erős fundamentumon építette vala. Azután az éjszak és napnyugat között valót, hogy, a láttatnék szükségesebbnek, ez kettőt mind épen és igen szépen elvégeztetett vala. Ezután a város, avagy napnyugat és dél között valót kezdette volt, mely a párkányáig rakattathatott volt fel. A negyedikéhez, az napkelet és éjszak között lévőhöz nem kezdethetvén, hanem a csak a régi palánkkal való épitésben maradván a veszedelemig.

„A váron felyül napkeletrül pedig, a mely szigetben az 1636-dikbeli hadakozáskor a tábor szállittatott vala, a Körös partját azon sziget felől, egész a Körösnek területitül fogva a várnak éjszak és napkelet között való bástyája szegleti arányáig, nagy erős földtöltéssel mindenütt jól megtöltetvén, hogy az árviz azon ki ne üthetne, és a sziget eleit Béli, avagy éjszak felől, a Körösnek felső tekerületitül avagy hajlásátul fogva, az utolsóban emlitett bástya szegeletinél napnyugot felé alá forduló Körös árkára és folyamára, nagy, jó, tágas és alkalmatos mélységü árokkal általszakasztatván, és az árkon belöl erős töltött palánkkal megerősittetvén, ott is egy jó várost ültetett vala ráczokkal és egyéb jövevény emberekkel; s a két várost emelcsös kapus hiddal egybefoglalván, a sziget előtt levő árokra is Béli felé hidat és emelcsös kaput, s a felett alkalmatos trázsáló helyet épittetett vala. De, jaj óh nagy Isten! hogy im édes nemzetünknek ennyi sok véres verítékjével, sok költségével való nagy munkája, mind

csak a hatalmas idegen nemzet javára és gyönyörüségére mint esék!"

E sorokban érintett veszedelem 1658-ban következett be. A szerencsétlen kimenetelü lengyel hadjárat következtében a fényes porta kimondá Rákóczynak letételét. De Rhédei Ferencz, kit a rendek helyébe választottak, ellenében nem tudta magát sokáig fentartani s ő visszafoglalta trónját, országát, melyet ennek következtében török sergek, tatár hordák versenyezve pusztitottak. A had koczkája eleinte kedvezett neki. Jul. 4-én Lippánál elég fényes diadalt nyert Sinan budai basán, egy puha és épen nem harczos emberen. A szerencsének e csillámа nem sokáig tartott. Ő visszavonult jószágaiba s a bekövetkezett hosszas és véres küzdelem, mely végre is Erdélyt gazdag és szép megyéktől s fontos végházaktól fosztá meg, s köztök a figyelmetlen örség által gondatlanul védett Jenötől is, melynek örzése a megyei alispánra s az alkapitányra volt bizva.

Haller az esemény alkalmával távol volt Jenötől. A következö évben máj. 24-én tartott országgyülésen váradi kapitánynyá neveztetett ki s e hivatalába jun. 16-án be is igtattatott. E tisztét már Barcsaitól nyerte, kit a török e fejedelemségre kijelölt, s ki ebben a Rákóczival kötött egyezkedés utján megerösültnek látszott. Ez egyezkedés nem volt tartós, s Rákóczy ujabban készületeket tett Erdély visszafoglalására. De hogy azt meg is tarthassa, nem kis fontosságu dolog volt Várad visszaszerzése. Ez nem volt kis feladat: Haller Barcsainak adott esküjéhez makacsul ragaszkodván.

És ő, hogy az erősséget meg is tarthassa, a vár sánczait, falait folytonosan erősité, a lakosokkal naponként hadgyakorlatokat tartatott.

De a várban Rákóczinak hatalmas pártja volt, mely a készületek meghiusitására törekedett s czélját izgatások utján igyekezett elérni. Ily körülmények között érkezett Rákóczinak egy levele a várba (aug. 23.), melyben a lakosokat a neki tartozó hűségre figyelmezteté, s a vár feladására felszólitá, söt a következő nap már hadja is érkezett a vár alá, mely a kedvező választ erőszakolja. Ily körülmények közt Haller Gábor az őrséget s a városi lakosokat és hivatalnokokat felesketvén, az ország hüségére fölnyittatá a vár kapuit, s megadta a kivánt assecuratiót. E biztositékkal távozott ugyan a Rákóczi serege: de tulajdonkép semmi fontos azzal elérve nem volt, s a vár azért mégis idegen kezek közt maradt. Haller Gábor hajthatatlannak mutatta magát: s a vár megkeritését csak csel által eszközölhették: a Rákóczi-elleneseket t. i. hivatalokból eltávoliták, az őrséget megvesztegették, s Haller Gábort szép szin alatt a vár elhagyására birták, s annak főkapitányságát ujolag Gyulai Ferencz vette át. Tudva van, hogy Váradnak ez elpártolása feldúlatását s az ozmanok általi elfoglaltatását idézte elő: azon tanácsok s mentőszerek daczára, miket Haller Gábor a vész elháritására a parancsnokokhoz küldött leveleiben adni nem mulasztott el.

Közepette e veszélyeknek Barcsai nőül vette Bánffi Zsigmond leányát Ágnest, midőn a násznagyi kötelességeket Haller Gábor, mint udvarmester teljesité. A

fejedelem pedig hüséges szolgálataiért Balázsfalvával ajándékozta meg a már is gazdag és tekintélyes tanácsurat.

Barcsainak fejedelemmé erőszakoltatásával uj, az eddigieket jóval felülmuló terhek rovattak az országra, melyeknek leszállitását eszközlendő Barcsai Haller Gábort követül Ali basához küldte, ki e fejedelmi tanácsost roszul fogadta, söt nem sokára börtönbe is vettette, lábaira hatvanhárom fontos vasat veretett; a börtönből csak Várad elfoglalása után szabadult ki (Bethlen J. Comm. II. 36.). De Barcsainak Kemény János személyében félelmes versenytársa támadt, ki Haller Gábornak maga pártjára vonását unokatestvére Bethlen Farkas által próbálta meg, s kit e czélból találkozásra kért fel. E találkozást egy kötelezvény kicsikarására használta, hogy öt nem fogja ellenségnek tekinteni. De tényleg csak a Barcsai lemondása után állt mellé, s midőn ez trónját ujolag vissza akarta foglalni, azon főurak sorában találjuk, kik ezt nem helyeselték.

Azóta Keménynek volt híve a Barcsai megöletése után is. Apafi a török által a fejedelmi székbe emelve, megnyerésére nagy sulyt helyezett, söt egy 1661. nov. 23-án Hajdu Péter hü szolgája által küldött levelével felszólitá, hogy miután Kis-Selyk városában a rendek fejedelemmé tették, ismerje el ő is annak. „Intjük kegyelmedet — irá neki — mint jó akaró kedves atyánkfiát, ne ellenkezzék többet az országgal és hatalmas császárral, mi is meghíláljuk te kegyelmednek hüségit“ [1]).

[1]) Árpádia I. évf. 250. lapján közölve e levél.

Mindamellett Haller a Kemény pártján maradt, s ennek oldala mellett vett részt a nagyszöllösi csatában, melynek szerencsétlen kimenetele s Kemény elesése után Görgénybe menekült. E fejedelem pártja még egy ideig halála után is fentartá magát: de midőn Apafi szigor helyett kegyelmet léptetett életbe, a legmakacsabb ellenkezők is átállottak táborába, a Görgénybe vonultak feladták menhelyöket s Segesvárott személye körül gyülekeztek össze.

Ezek közt volt Haller is. Miután azonban a béke helyreállása a török kitakarodását nem vonta maga után, 1662. jun. havában Kolozsvár alatt tartott tábori országgyülés Ali basához Temesvárra követséget nevezett ki, melynek fejévé Hallert tette. Haller „noha mentségi voltak, melylyel elvonhatta volna magát ettől a bajos és veszedelmes szolgálattól“ [1]), elfogadta azt s Temesvárra ment, hol Ali basa Piri basa által titkon egy deftert (regestrumot) csináltatott, melynél fogva Biharon kivül Kraszna és Közép-Szolnok, Kolozs, Belsö-Szolnok és Doboka megyéknek részeit követelte — ellenére a nagy-váradi egyezkedésnek. E czélját Haller Gábor, ki mint Apafinak e tárgyban hozzá küldött biztosa, Temesvárott mulatott, megvesztegetett hivatalnokok által kitudván, fejedelmével közölte. S igy ez még korán lépéseket tehetett a czélzat meghiusitására.

Arra azonban kevés volt a remény. A portán már el volt határozva, hogy Magyarországot haddal támad-

[1]) Haller Gábor levele Tudományos Gyüjtemény 1821. évf. VII. k. 185. l.

ják meg, s ily körülmények közt Erdélyt folytonos zaklatásban akarák tartani, hogy annyival simulékonyabb legyen. Az ürügy, melylyel Ali szigorát igazolá, a sarczhátráléknak be nem szolgáltatása volt. Mindig és untalan ezt sürgette, s azalatt a behódoltatásokat folyton folytatta. Apafi hasztalan küldte kérelmeit a szultánhoz, nagyvezérhez, hasztalan küldte Temesvárra Csepregit, Pünkösdit s tette az igéreteket, utoljára már ezeknek sem adtak hitelt s Daczótol megvonák a követi praebendát. Ily körülmények közt 1663. maj. 24-én aggódva irá Haller: „azt mondá a vezér, tökéletlenség, czigányság minden dolgunk, egynehányszor ngod ugy irt kevés hija az adónak, és azon lészen kitöltse s küldést küldi ngd be az vezér irása szerént, kit innét az vezér is ugy irt az fővezérnek, a fővezér a császárnak; hazugságba maradt ngod miatt; Ali pasától is titkolta ngod az pénznek mivoltát, még az Ali béggel való beszéd: bizony kglmes urunk ha az pénz a fővezérhoz vitetett volna, és itt az vezérrel való szemben létel az pénznek mivoltának megtudása és abból ugyan az vezér akaratjából lött Csepregi uram expeditiója ngodhoz nem következett volna, ngodat igen derekas busulás, és az országot ujabb romlás találta volna, s holott a mint Baló uramék tudják az portán is meg volt mondva ugy tudjuk ngod akaratjábul az adónak meglétele. Mi azért kglmes urunk látván elöttünk az tüzet gerjedezni, azon vagyunk, részünkről se Isten se ez világ elött ne okoztassunk, ha most is az változó elmék miatt immár ujabban való utolsó romlás követi azt a szegény hazát, mert noha mindenütt

de főképen ez nemzet előtt, embernek szavát irását ugy kell viselni, egy nyomban találtassék. Ngodat azért kérjük alázatosan irását igen meggondolkozva cselekedné, reá kell emlékezni mit irott, mert ezek bizony nem felejtik el, Csepreghi uramat ennek előtte való irásunk szerént meg nem késlelnie, az hátramaradott pénzt küldje be ngod, mert itt nincsen helye az mentségnek és mi bizony Isten előtt sem adunk sem számot, ha mi veszedelem találná országostol ngodat; ne is vélje ngod magunk féltéséből viseltetvén irnánk és siettetnők annyira (noha magunk veszedelmében sem gyönyörködhetünk) mint az közönséges veszedelemnek eltávoztatására nézve, mely ha meg nem orvosoltatik idején, bizony nem jól fog lenni, melyet Isten ő szent flge ngodról s az hazáról ingyen való kegyelméből forditson el.“ [1])

Hasonló leleplezéseket tett Haller erdélyi barátainak is, ezeknek nem csekély rémülésére. Mialatt hát az adó felhajtásához készületeket tettek, egy kapucsi basa érkezett Fehérvárra, ki már nemcsak a pénzt sürgette, hanem parancsot hozott, hogy Apafi ültesse fel összes fegyveres erejét és csatlakozzék a megindult táborhoz. A megrémült férfi jul. 23-án kézbesité mentségeit a kapucsi basának, hogy a Leopolddal szövetkezett lengyelek miatt sem vonhatja ki országából hadait, melyekkel saját határait kell védnie, de a keczei táborból jul. 23-áról a rendekkel kiadta parancsát a „porta contentatiojára kivetett“ adó behajtására.

[1]) Eredeti fogalmazványról gr. Mikó Imre birtokában.

S valóban Daczó János beindult még e nyáron egy részlettel s következő emlékirattal: 1) Az váradi pasától az országnak nagy részének meghódoltatása, elfoglalása, ki nem gondolván htlms császárunknak s ngodnak az országhoz való kegyelmességének ajánlásával fenyegetőzések ármások és török vitézek által ez mai napig is hódoltatja raboltatja nagy részét az romlott országnak és az fejedelem ő ngk igaz járásbeli szolgáit és katonáit rabokká teszi és levágatja. — 2) Az nemzetek is az országnak némely részeiben erősségében benn lévén inségek, sarczoltatások, koboztatások miatt azok közül levő szegénység htlms császárunk adajában semmit sem adhatott, mely is hogy ngodtól jó mód alatt megorvosoltassék könyörög alázatosan ngodnak az fejedelem és az romlott ország. — 3) Az mely része az országnak az fejedelem ő nga szabadosb birodalmában láttatnék is lenni, az is az török vitézek számára rendkivül való élés adásoknak alá s fel járások és az szegénységgel kiméletlenül való bánások miatt annyira elfogyatkozott, hogy nagy részint éhel halásra jutó állapottal vannak; holott Ali basa ő nga bennlételekor való rendeléshez (mely szenvedhető lött volna) nem tartván magokat, az előttök járok telyességgel elfogyatták az országot. Melynek igazságában ha ngod kételkednék, küldje meghitt emberét az szegény országnak nyomóruságának meglátására; azonban csak egynehány székeknek költsége mire ment, arról hit szerint küldettetett regestumokból ngod megitélheti, melyeket is ha kiván ngod kész vagyok beadni. — 4) Hogy penig az adó csonkán

inditattatott volt meg, nem az fejedelem ő nga, az szegény romlott ország vakmerősége, hanem az ngod kapucsi basájának és Ali basa ő nga parancsolatjának siettetése volt oka. Könyörög azért engedelmesen ngodnak az fejedelem ő nga és az szegény ország romlott és elégtelen állapotját látván, Istenre tekintvén, ezt az elviselhetetlen adót idvezült császárok athnaméjok szerént elébbeni állapotjában állitani méltóztassék; mivel penig htlms császárunktól ngodtol az ország határinak eligazitása is Ali pasa ő nga által igértetett, melyért is tekint. és ngos Haller Gábor uram több követtársaival Ali pasához ő ngához az fejedelemtől ő ngától az romlott országtól küldettetett volt, kik közülök életben megmaradtak majd esztendeje hogy itt várakoznak, hogy minden abból következett akadályok megszünjenek, méltóztassék ngod kedves válaszszal vissza bocsátani és azzal is az fejedelmet az országot megörvendeztetni."

S most Haller azt hitte, hogy szabadságot nyerend haza térni. Csalatkozott. Alinak az első nap Daczónak irányában bizonyitott barátságos magaviselete megváltozott s szigoru hangon kérdé Hallertől: „Mért nem küldi ura az egész adót? tán a török s tatár erő haragját ingerli fel? Haller mentsége, hogy ő nyolcz hó óta mint fogoly, mit sem tud az erdélyi dolgokról, nem eszközölheté ki szabadon bocsátását, sőt nem sokára Nándor-Fejérvárra vitetett, hol Ali a fővezérrel összejött.

E szigor csakhamar megváltozott. Achmet Kiuprili nagyvezér roppant seregével átkelt a Dráván, megkezdendő Magyarország ellen intézett hadjá-

ratát. Haller eleinte Belgrádon maradt, de csakhamar érte küldött két csauzt. Roppant félelmek közt ment táborába, hol nem remélt szivélyes fogadtatásban részesült. A nagyvezér leültette, megajándékozta kaftánynyal, tovább egy óránál barátságosan beszélgetett vele, s távoztakor kinyilatkoztatá, hogy bármikor szabadon menjen sátrába.

E fogadtatás a Kucsuk által mindenfélével vádolt Apafi fejébe nagy szeget ütött. Sokan gyanakodtak, hogy e kegyvesztett ember helyett a nagyvezér Hallert teszi fejedelemmé, s hitöket Apafival is közlék, kinek „félelmét — irja Bethlen Comentariusában — az is nevelte, hogy a nagyvezér némely udvaronczai besugták, mikép urok töle elidegenedett."

Ily körülmények közt félelmét a török táborból épen ez időben visszatérő internunciusok csak nevelték, kik azon hirrel kedveskedtek neki, miszerint Haller már meg is kináltatott a fejedelemséggel.

S a dolognak volt is némi alapja.

Ezen internunciusok egyikének, Baló Lászlónak Haller, miután az hallgatását esküvel igérte, bizalmas vallomásokat tett. A reis-effendi tudatta vele, hogy Apafi letétele s helyébe az ő kineveztetése forogna szóban, azon helyeken, hol ezek felett döntenek. De e sürü fejedelmi változás már is sok veszélyt hozott az országra, s az ily dolog veszélyezteti is a szabad választást. Kövessenek el mindent, hogy Apafi megmaradhasson, de ha ez nem sikerül, tanácskozzék Fleischer Endre szász királybiróval, Béldi Pállal s Haller Jánossal és tanácskozásuk eredményét tudassa vele.

A másik internuncius Daczó János pedig, ki az adót vitte meg, a főbb hivatalnokok közt nagy idegenséget tapasztalt Apafi személye irányában: mit ő azonban rendkivüli ajándékok igérete által enyhitni tudott.

Baló és Daczó visszabocsáttatván Erdélybe, Alvinczen találkoztak a fejedelemmel. S most az első Hallernek nemcsak bizalmas nyilatkozatát árulta el, hanem őt az Apafi életére töréssel is vádolta, mig Daczó saját érdemeit emelte ki, s eljárását, mit a fenyegető veszély elháritására tett, legjobb tapintattal eszközöltnek hirdette.

A megrémült Apafi Szilvási Bálintot küldte a nagyvezérhez, részint e körülmények utáni tudakozódás, részint czélszerü intézkedések megtétele végett, s egyszersmind a Daczó által igért ajándékok kézbesitésére. E tudakozódások Hallert ártatlannak bizonyiták. Semmi sem sült rá, mi a vádakat igazolhatta volna. S most ő nem habozott Hallernek felfedezni küldetése valódi és fő czélját: minek folytán ez egy saját személyét mentő s eljárásait igazoló levelet intézett a fejedelemhez (1663. aug. 23. az esztergomi táborból), „mindenek fölött nagyságod becsületét akartam helyre állitani — irá ebben — s ha ez nem sikerül, akarám, hogy valaki a főrendek közül választassék fejedelemmě, inkább mintsem egy basa elfoglalja hazámat.“ [1])

A következmény igazolá, hogy az Apafi lelkében feléledt gyanut sem e levél, sem a Szilvási jelentése nem olták ki.

---

[1]) Közölve e levél Bethlen János által, ennek Commentariussai folytatásában, az I. kötetben.

Ily körülmények közt kapta a fejedelem Radnóton sept. 14-én a nagyvezér meghivását, hogy bár kevesed magával, de tüstént siessen az érsekujvári táborba. Ő engedett a parancsnak, s ez által megmenté ingadozó trónját. Remény fölött szives fogadtatásban részesült, de kérelmei teljesitetlenül maradtak, még athnamet sem vihetett haza magával. „A mit nyert — irja Szalay — abban állott, hogy a nagyvezér Haller Gábornak fejét vétette.“

De neki ez is elég volt. A mint hitte, egy veszélyes, legalább veszélyessé válható versenytárstól menekült. Megöletését azonban akkép eszközölte, hogy legalább a szin őt e gyilkosságban ártatlannak mutassa. De halljuk Czeglédi Istvánt, ki a már nagyon is ritka Dagon ledülése (Kolozsvártt 1670) bevezetésében a dolgot legkörülményesebben irta le.

November 14-én harmadszor fogadta el a nagyvezér Apafit. Ez alkalommal „emlitette vala — irja Czeglédi — a fejedelem ezt is a vezérnek, hogy Haller Gábornak is haza jöveteliben, ha lehetne, ne tartana ellent; de azt mintegy hallatlanná tévén reá semmit nem felele. Azért megbizván magát az ur, vélek elindul, gondolkodván igy; hogy ha a vezér a fejedelmet elbocsátotta, ötet sem tartja tovább mellette. Azért a hidhoz visszaérkezvén, nagy nehezen általmene a fejedelem is, s meghála Alsó-Németyiben, hiveivel együtt.

„Azon éjtszaka egy kapucsi pasa feles magával Haller Gábor után küldeték, kik a fejedelem szállását környülvevék, mert azt gondolják vala, hogy ott volna

az ur is, a kik pedig látják vala, valóban megijedtek vala, hogy a fejedelem után jöttek volna. Mikor azért a fejedelem felköltét Kapucsin sokáig várná, megizeni, hogy bé akar menni, bémenvén azért Haller Gábort kezdé kérdezni; meg kelle azért szállását kénytelen mondani; hová mindjárt feles magával menvén, környülvéteti, megmondván, hogy készüljön, mivel viszsza kell menni; és igy annyira erölteti, hogy még azt sem akarja vala megengedni, hogy a fejedelemmel szemben legyen. A csauszok pedig sehol nem tágitják vala. Midőn azért hintóját s konyhakocsiját elkészitettek volna minekelőtte maga, a fejedelem szállása előtt lovára felülne, a kardját leoldatják oldaláról. Visszaérkezvén pedig a vezér eleiben, kit nagy haraggal gy riasztá meg: Miért mentél te el hir nélkül? kire az úr felelni akarván, csak meg sem hallá mentségét, hanem csak inte, s mindjárt vivék a mészárló helyre, holott fejét is vételé, mindenében zsákmányt vetetvén, söt talán testét is csak eltemetetlen hagyván. A szolgáival is fel akarának osztozni, de a vezér békével öket a fejedelem után bocsátá."

Bethlen János Commentáriussai folytatásában (Horányi kiad. I. k. 83.), hol a részvét és fájdalom hangjain mondja el a tényeket s bánatos hangon kiván nyugalmat ama kitünő embernek, — nem is gyanitja Apafi kezét a gyilkosságban. Cserei már hireket emlit, mintha Haller a fejedelemséget solicitálta volna, s „azt megértvén Apafi Mihály úgy munkálodta volna halálát a fővezér elött." Azonban „mint bizonytalan dolgot" abban hagyta a kutatást. Az ujabb történetirók

közül Szalay a tényt valószinünek tartja, mint fennebb idézett szavai mutatják.

Kétségtelenné azonban ez állitást csak Bethlen Miklósnak czikkem elején fölhozott szavai teszik. E tényt Rozsnyai Dávid fenmaradt naplója is megerösiti, kinek adata után tudjuk, hogy Örményes elfoglalásáról, mely az 1663. sept. 10. országgyülésen történt, Haller nem sokkal Apafi feljövetele elött értesült. Egy másik munkájában, mely Apafi érsekujvári utját irja le, még bövebben illustrálja e tényt. Miután felhordja és megczáfolja a forgalomba jött pletykákat, felemliti a „mészárszékre hurczolásnak" három okát.

„Elsöben, — mondja — mert a fejedelemséget Haller Gábortól igen féltjük vala, mely tisztet valamely nehezen válalánk fel a vásárhelyi mezön Nyáradtönél, százszor s meg százszor nehezebben valánk arra valakinek aspiratioját hallani, igen készek (ha valaki hazudja vala) hinni.

„Másodszor, nem kell csudálni, ha erdélyi dolog volt élete fogyása, mert maga megmondotta szegény sokszor, hogy azt ö jól tudja, jószága elvételével csak a világ meg nem elégszik, hanem ha fejét is megeszik annak a kigyónak, kinek a farkát elvágták. De bizony azt is kell hinni, hogy nem örömest mégyünk szembe az olyan nálunknál nagyobbal, kinek honn nem létében, akaratja ellen szállottunk házába. Egy szóval bizony ez a materia sem kivánja vala soha Haller Gábort Erdélyben látni.

Szegény Haller Gábornak harmadik mirigyét sem hagyom el; nézzetek itt is egy kis politiát; Haller

Gábor s Balog Máté egyszersmind voltanak ez előtt három négy esztendővel kapitihák e vice, ama fő. Nem valának ezek még akkori valami dolgok aránt controversia nélkül, kik nem hogy Erdélyben, de ott a török táboron sem igen jól nézik vala egymást. Ezt a Mátét veté az erdélyi politia egyiket azon utazásra urunk ő nsága mellé, tudván az emberek, hogy Haller Gábornak is aemulussa, s taliter qualiter portai ember is, és tudja hol s mint kell ferdőt készíteni a feredendőknek."

„Ezekből — irja végül — concludáljon a kinek kell, Erdélyben holt-é meg Haller Gábor vagy Törökországban."

Igaza van. Apafi gyanakodó természetü ember volt s fejedelemségét különösen féltette. Ali pedig bizonynyal örült, hogy nagyobb igéretek teljesitése alól ily olcsó árért kivonhatja magát. Nem sokat gondolt vele, ki ül a fejedelmi székben, csakhogy annak hüségében oka legyen bizni, s Hallert annyival könnyebben feláldozta, mennyivel melegebben biztatta a fejedelmi székkel: mihelyt nem volt oka e biztatásokat teljesiteni [1]).

Haller még elsö áldozat volt: s ezt titokban eszközlék. Kik utána következtek, azoknál fölöslegesnek hitték e formát megtartani.

---

[1]) Jankovich a Tudom. Gyüjt. 1828-ik év v. k. 92. l. emliti, hogy közönséges hagyomány szerint Haller Gábor szathmári főkapitány 1660 táján saját fiának, mivel ez árulással vádoltatott, a piacz közepén fejét vétette. Más Haller Gábor nem élt ez időben: de ez nem volt szathmári főkapitány, s az egész dolog történeti alappal nem biró monda lehet.

BÁNFFI DÉNES

KORA ÉS MEGÖLETÉSE.

Akademiai székfoglaló 1859. mart. 19-én.

Erdély történetének kétségtelenül egyik legnevezetesebb forrása Cserei historiája. Memoire-irodalmunknak e munka legélvezhetőbb terméke, s legelterjedtebb is egyszersmind, mely mielőtt a sajtó által közkincscsé vált volna, már több száz példányban lemásolva kerengett. S ez épen nem csoda. A jó öreg — mint sokszor nevezik — oly naiv hangon, oly ügyesen tud elbeszélni valamit, hogy az olvasót egészen elbűvöli. S épen ezért mindazon dologra nézve, mit csak tolla alá vesz, bizonyos és megállapitott közvéleményt tudott teremteni. A történetkedvelő mintegy oraculumhoz járul hozzá, s ráesküszik arra, mit ő mond. Az ő nézetét ma már költők, közönség sokszor magával a történettel zavarják össze, s itéleteikben egészen az ő nyomdokin haladnak: más forrásaink, söt halmaza az okleveleknek mondjanak bár ellenkezőt. Én nem azt mondom, hogy e nézetek közt nincs sok helyes, de azt merem állitani, hogy azok nem mind helyesek. Évekkel ezelőtt az Uj Magyar Muzeumban Szilágyi István egy pár adversariát irt hozzá. S ez kezdet volt. Szükséges Cserei munkáját a többi forrásokkal összehasonlitni, s igazat szolgáltatni neki, hol igaza van: de egyszersmind tévedéseit is kimutatni.

Én, Tekintetes Akademia! midőn ma a széket, melylyel ugy hiszem ösztönül s nem jutalomul tisztel-

tettem meg, elfoglalhatni szerencsés vagyok: Cserei históriájának egy nem nagy ugyan, de nevezetes részletét próbálom illustrálni s a Bánffi Dénes megöletését. E nagy fontosságu ténynél ő csak a legközelebbi eseményekre terjeszkedik ki, azokra, melyek az 1674-ik év második felében történtek, habár tagadhatatlanul némely korábbi dolgokat is ezen évbe sorol. Mint ki az eseménytől távol állt s inkább szóhagyományokból meritett, oly szempontból tekinti ama tényt, mely az egészet egy ember árulása s egy párt gyilkosságának tünteti fel.

De ez nem ugy volt. A ligát Bánffi ellen Erdély legtekintélyesebb férfiai, s köztük sok tapasztalt és becsületes hazafi, szőtték, s ennek, mint a német párt fejének kellett bukni. Kitűnik ez, ha az esemény fonalát ott kezdjük, hol kezdeni kell, s annak fejlődését a katastropháig figyelemmel kisérjük.

A bécsi udvarnak az egész XVI-ik század folytán kedvencz terve volt a két különvált magyar tartományt kormánya alatt egyesiteni. S midőn czélját végre elérte, az általa előidézett rázkódás nem csak eddigi minden fáradalmát semmivé tette, hanem egyelőre még a kilátástól is megfosztá, azt ujabban létesithetni.

A XVII-ik század második fele alkalmasnak látszott a félbenhagyott tervek megujitására. A félhold fénye már halványulni kezdett, s e körülmény lehetővé tette, hogy ez ország főurai közzül híveket toborzhasson magának, söt, hogy egy saját pártfogása alatt álló fejedelmet ültethessen trónjába. Keménynek, a nádorrali összeköttetéseinél fogva e szerepre kiszemelt

Keménynek sikerült ugyan a török által feltolt Barcsait eltenni láb alól, de uralmát többszörös kisérlet után sem tudá állandósitni. Háromszor hagyta el Erdélyt, háromszor tért oda vissza. Sem pártja, sem a neki nyujtott segitség nem eszközölheték megszilárdulását, söt elesése után a nagy-szöllösi csatatéren versenytársa, az utolsó ellenfejedelem, Apafi, nem háboritlanul ugyan, de folytonosan birtokában maradt a trónnak.

Apafit török erö emelte fel, s török erö tartá meg székében. E vereség daczára is a német párt nem volt semmivé téve, s csak a jelen kényszerüségének hódolt akkor, midön Apafinak zászlója alá esküdött. Csak elhallgatott, s várta az alkalmas idöt, hogy fejét ujból fölemelhesse. E párt feje Losonczi Bánffi Dénes volt.

Bánffi Dénes részt vett II. Rákóczy György lengyel hadjáratában. Nevét Szalárdinál [1]) azon föurak sorában találjuk, kik a miedziborzi egyezkedéskor a a fejedelemmel visszasiettek az országba. Ennek letétele után Rhédei Ferencz párthívei közé tartozott. Midön Rákóczy ujabb kisérleteket tett Erdély visszafoglalására, s kiadta proclamatióját az ország rendeihez, hogy csak neki engedelmeskedjenek, mint törvényes uroknak: a Rhédei által (1658. jan. 24.) Medgyesre hívott országgyülés Bánffi Dénest küldte Gyaluba egy hozzá intézett levéllel s azon szóbeli megbizással: „kedvezne a szegény hazának, szándékát tenné le, s a meg-

[1]) Siralmas Magyar krónika. 329. l.

lett erős hittel való végzés szerint a fejedelemségnek is hagyna békét.“ [1])

Sem a rendek levele, sem Bánffi előterjesztései nem birhatták a hatalomszomjas Rákóczit visszalépésre; ki egy szavával kért, másikkal fenyegetett, s végre is esküdözött, hogy ha a török az ő visszahelyezéséért megtámadná az országot: térdet hajtva állja ki a halálos büntetés azon nemét, melyet a rendek rá mérni fognak. A gyülés nem bizott ez igéretekben, s midőn másod izben Barcsait, a rendek elnökét, küldte hozzá: ő ezt letartóztatva, hadseregét Medgyes alá vezette, s megszavaztatá visszahelyezését [2]).

A következő három év történetét az ellenfejedelmek egymással való küzdelme képezi. Erdély ezen idő alatt az ismételt dúlások csapásait szenvedte. A bécsi udvar alkalmasnak vélte ezen időt arra, hogy befolyását Erdély felett megalapitsa. Legkönnyebben elérhetőnek hitte e czélt, ha fejdelme az ő pártfogása alatt álland. Csakhogy az erre kiszemelt Kemény Jánost nem pártolta elegendő erélylyel, habár ennek befolyása alatt az 1661. apr. 23-án Beszterczén tartott országgyülés kimondá az ország elszakadását a portától s felhatalmazá öt Leopoldnál sürgetni segélyt. Ily szellemben szerkesztett utasitással látta el Kemény János Bánffi Dénest, követét a bécsi udvarnál, ki biztatást hozott ugyan urának eleget, de nem annyi segélyt, mennyi elegendő lett volna daczolni a

[1]) Szalárdi. 353.

[2]) Joannes Bethlen Commentarii. Neugeboren kiadása, I. k. 53 l.

törökkel, ki megfeszitett erővel törekedett tervei kivitelére [1]).

E követség Bánffira döntő befolyást gyakorolt. A császár által gyémánttal kirakott arany éremmel megajándékozva [2]), azon meggyőződésre jutott itten, hogy Erdély csak ugy nyerheti vissza nyugalmát, ha egyesül a magyar koronával. S épen ezért Keménynek legkitartóbb párthive lett, s ennek eleste után a nagy-szőlősi csatából Bethlen Farkassal saját Betlenvárába menekült, s ezt még azután is vonakodott feladni, mikor már párthivei Görgényt Apafi birtokába juttatták. Szerette volna a fejdelemséget Kemény családjánál megtartani, s bizott a német beavatkozásban. Ily czélból Kemény Simonhoz, s ennek megegyezésével Bécsbe követet küldött: „nehogy az erdélyi erősségekből kimozditsák az őrséget, inkább ujitsák meg azokat.“ E sürgetéseknek nem a várt eredménye lett. A várakban maradtak ugyan a német őrségek [3]), de Kemény Simon ügye elejteték, söt ennek párthiveit a Görgény-Szent-Imrén 1662. mart. 10-én tartott ország-gyülés nótázta [4]).

[1]) Szalay: Történelmi Emlékek. I. k. 258. s köv.

[2]) Mikola: Hist. Geneologico-Transilvanica. 1731.—16.

[3]) Bethlen J. Commentarii II. 107. s köv.

[4]) Ezen articulus végzése s a notázottak nevei annyi variatióval vannak előadva, hogy történeti irodalmunknak hasznos szolgálatot vélek tenni, annak az akademia birtokában levő eredetijéből való közlése által. — „Articulus XVII. Egynéhány főrenden valóknak megnótáztatásokról. Kegyelmes urunk, Kemény Simonnak, Kapi Györgynek, Kornis Gáspárnak, Bánffi Dienesnek, Thorma Istvánnak és Jánosnak, Teleki Mihálynak, Alvinczi Istvánnak, Ébeni Istvánnak, Damakos Jánosnak, Henter Pálnak, Székely Istvánnak, Macskási Bol-

Valóban azonban a fejedelem nem akart erőszakot használni, söt kéz alatt alkudozott a zendülökkel, kik közül vele Bánffi Dénest a sógorság köteléke

---

dizsárnak, Bethlen Farkasnak, Kemény Péternek, Tordai Jánosnak s többeknek is ártalmas és haza ellen való cselekedetek már világosan constalván egynéhány rendbéli elfogott levelekből, melyek in specie exhibeáltattak előttünk, magok engedetlen vakmerőségekről is mivel atyafiságosan megintettek tőlünk, hogy ellenünk concipiált gonosz szándékokat félretévén, Nagyságod és az ország hűségire s velünk való egyetértésre redealnának, elégséges napot és terminust praefigalván nékiek az hozzánk való jövetelre, de atyafiságos intésünket megvetvén, nemhogy ide redealtak volna, vagy redealni akarnának, de ujolag sok rendbéli elfogott levelekből ellenünk való gonosz szándékokat és cselekedeteket nyilván látjuk és megtapasztaltuk. Minekokáért az ilyen nyughatatlan elméjű embereknek ártalmas cselekedetek és praktikájok miatt rajtunk esett nagy kárainkon, romlásinkon tanolván, hogy elébb ne menjenek ezek is gonosz igyekezetekben, kényszeríttettünk ezen gyülésünkben megnotáznunk őket, mások is tanolnának rajtok. Melyet meg is irtunk nékiek, s tudtokra adtuk, hogy ha az rendelt napra meg nem jelennének köztünk, articulust írnánk ellenek, és mind magok, jószágok s minden javok, magok részek szerint valók, vigore praesentis articuli, exclusis omnibus juridicis remediis finalis executioban is vétettenek. Mivel azért nem szüntek meg ellenünk való gonosz igyekezetektől, negligalták hozzánk való jöveteleket is, végeztünk egy consensusból, hogy a megnevezett személyek, több complices társokkal együtt, manifestus notoriusoknak tartassanak, és ezen articulusunknak vigorával Nagyságod exequaltassa is rajtok, s haszintén ezután gonosz cselekedeteknek vétkitől meggyőzettetvén, lelkiesméretiben megdobbannának és redealnának is az Nagyságod és ország hüségire, Nagyságod méltóságos fejedelmi authoritása helyben maradván, in hoc casu, ország kedve, híre, akaratja és consensusa nélküli gratiát se adhasson nékik, és ha ország elejébe fogna terjedni abbéli dolgok, deliberatioból menvén ki dolgok, az országnak nagyobb és számosabb voxa álljon meg ez dologban. Mikes Kelemen is hasonlóképen notoriusnak tartassék, és modo praenotato büntettessék, ha irása szerént nem supervenial közinkben, és Nagyságod s az ország előtt meg nem mentheti magát.«
Ez articulust az 1664. nov. 19-én Segesvártt tartott gyülés eltörlé.

füzte össze, neje a fejdelemasszonynak Bornemisza Annának testvére, Katalin, lévén. Mindamellett fészkét, melyben oly biztosan érezte magát, nem hagyta el, s csak nehány hó mulva, midőn a Kemény Simon iránt melengetett tervei füstbe mentek, határozta el magát egyezkedni a fejedelemmel „ha ezzel beszélni megengedtetik neki, s a Kemény Jánostól nyert javak háboritatlan birtokában meghagyatik.“ Kivánatai teljesitését megnyerte, s a találkozás Apafi táborában, Kolozsvár alatt történt meg. E városban akkor német őrség volt, s a fejdelem azt a törökökkel közösen ostromolta. Bár eleinte hüségét, mint bőbeszédü ember, hosszan bizonyitgatá, de már a fejdelem asztala felett fenyegetőzött azokra, kik párthiveihez irott leveleit elfogdosák, s mindebből ki lehet látni, hogy mint Bethlen irja: „bár sem kora, sem érdemei nem helyezék mások fölé, magánál nagyobbat, vagy csak hozzá hasonlót is Erdélyben nem akar türni [1]).“

Ez átállással nem változtatta meg elveit. Elszakadni a töröktől, csatlakozni Leopolddal, s alatta egyesitni a magyar királyság szétdarabolt tagjait: e jelszavakat irta zászlajára. S ha ugy látszik is, hogy elveit a rokonság kedvért megtagadta, hogy a családi összeköttetéseket azoknál felebb becsülte — szin volt az csak, s szomoru halála megtanit bennünket, hogy a kitüzött ösvényen minden körülmények közt habozás nélkül haladt.

Ekközben a törökök és németektől szorongatott

[1]) Commentarii, II. 139.

Erdély szeretett volna a kétfelöli pártfogástól szabadulni. Minden igyekezet füstbe ment: egyik a másikra utalt, s mindenik hatalom akkorra igérte sergeinek kivonulását, ha azt a másik hamarabb megteszi. A császár pedig e fölött még azon aggodalom következtében sem sietett helyt adni Apafi sürgetéseinek, mert gyanitotta, hogy a porta az athname nélküli fejdelem elmozditásával Erdélyt szandsaksággá akarja változtatni. S ez aggály nem volt alaptalan: az Erdély ügyei elintézésére szerdarsággal megbizott Ali basa Piri basa által titkon egy deftert csináltatott, melynél fogva Bihar, Kraszna s Közép-Szolnok megyéket egészen, Kolozs, Doboka s Belsö-Szolnoknak részeit, mint állitólagosan az elfoglalt váradi kerülethez tartozókat, — birtokaiba kebelezte. A hódoltság ily erőszakos növeése elárulta a tervet, melynek végkivitelét a porta a megkezdendö hadjárat sükeréig halasztá.

Mert daczára a szinleges békealkudozásoknak az udvarral, a hadviselés már el volt határozva. 1663. jun. 8-án Köprili Amhád nagyvezér Nándor-Fehérvárra érkezett. A nagyvezér Érsekujvár vivásával kezdte meg müködését, honnan felszólitá Apafit, hogy csatlakozzék hozzá „nem sereggel, hanem személyesen,“ s kogy felhivásának több nyomatékot adjon, sejtetni engedé vele, hogy a csatlakozandó Magyarország birtokához fog csatoltatni. Már magában e meghivás elegendö volt Apafit s a rendeket megrémitni. Az ijedelmet növelte a nagyvezér elözékenysége, melylyel most a korábban vasra vert Haller Gábor irányában viselteték. Nem ok nélkül hitte, hogy benne ellenfejedelmet

hizlal a török, azon esetre, ha ő a parancsnak nem engedelmeskedik [1]).

Apafi tehát rá szánta magát s elindult, mialatt a vásárhelyi országgyülés folytatta müködését. Hangos panaszok emelkedtek a török adó ellen, mely a hódoltság tetemes megszaporitása mellett is a régi maradt. Ily körülmények közt próbát tettek, a productionale forum életbe léptetése által jövőre gátot vetni a fejdelem könnyelmü donatiói, s különösen a fiskus javainak igazgatója Vizaknai Péter zsarolásai elébe, s hogy a fejedelemné ezt a kellő tisztelet áthágásának ne vehesse, Bánffi Dénest bizták meg ezzel tudatni a határozatot [2]).

A fejdelem pedig ezalatt megjárta Érsekujvárt, s minden, mit ki tudott eszközölni, annyi volt, hogy a nagyvezér Haller Gábort feláldozta. Athnamét sem nyert, s felhivásai is a magyar rendekhez, hogy csatlakozzanak a török ügyhöz, eredménytelen maradtak. Még azon évben visszatért országába [3]).

A hadjárat még a következő 1664. évben is folyt. Végre a szentgothárdi diadal után megkötötték a vasvári békét, oly alapon, mintha e csatatéren a török maradt volna győztes. Csak Erdély szandsaksággá változtatása lön meggátolva. A német és török őrségek

---

[1]) Hammer: Gesch. des Osmanischen Reiches, 2-ik kiad. III. k 586. s köv. l. — Bethlen Commentariusai IV-ik k.

[2]) Joan. Bethlen: Hist. Rerum Trans. producta. Kiadta, Bécs 1782. Horányi. I. k. 51—55. ll

[3]) Dagon ledülése, Czeglédi Istvántól. Kolosvár 1670. I. k. A. bevezetésben, hol ez utazás terjedelmesen le van irva.

elhagyják az erdélyi területet és erdélyi várakat, de Szathmár és Szabolcs s az ehhez tartozó hajduság a német császár uralma alá kerülnek. Karánsebes, Lugos és Nagy-Várad környéke (de nem több a Piri defteréből) a szultán hatalma alá esnek. Erdély szabadon választhatja fejdelmét, de Rákóczy Ferencz s Kemény Simon ki vannak zárva a választásból. Székelyhid elrontassék, el Zerinvára is [1]).

Midőn Baló László, az erdélyi török követ a béke jótékonyságáról korlátnok Bethlen Jánosnak beszélt, ez elszörnyüködve kérdé töle: „ugyan atyámfia! hol van e béke mellett Magyarország biztossága, midőn Érsekujvár elveszett, hol Erdélyé a váradi vár nélkül?“ S valóban a békepontok egy része e körülmények közt lehető legroszabb volt: csak töröknek kedvezett az jelenben, s Leopold titkos terveinek jövőre. Egy lépéssel közeledett Erdélyhez, midőn Szathmár, Szabolcs, Kálló és Ecsed várakat kénye-kedve szerint megerősitni jogában állt. S a veszély nagyságát, mely más oldalról is fenyegette őket, jól érzék az erdélyi rendek, midőn a segesvári országgyülésről nov. 12-ről Teleki Mihályt, ki a békének őket illető pontjait Rottal egy levelében vitte meg ez országgyülésre, egy nyilvános és egy titkos utasitással ellátva, a császár ama felhatalmazottjához küldék. Ez utóbbiban a béke veszélyes pontjai ellen protestáltak. Mindez hasztalan volt. Csak annyit sem nyerhettek töle, hogy a békepontok ellenére török birtokban tartott helyek visszaszerzését megigérte volna.

---

[1]) **Katona: Hist. Crit. XXXIII. 564.**

Ily körülmények közt Apafi 1665. márcz. 25-én Bánffi Dénest Bécsbe küldte, hogy a mik iránt Rottallal siker nélkül folytak az alkudozások, próbálja Bécsben elérni; s ha az erdélyi ügyek halasztatnak, vagy épen mellöztetnek, nyujtson be ünnepélyes ellenmondást. De ez az utasitásának csak titkos pontja volt, nyilvános küldetése azért történt, hogy a császár tiltsa meg Rákóczinak a fejedelmi czimmel élést, hogy a protestánsok üldözésére ne engedje magát csábittatni, s eszközölje ki számára az athname kiadatását. „Noha — irá a fejedelem Fogarason márcz. 25-kén magánutasitásában — nem kételkedünk abban, ö kglme mint ennek az hazának igaz fia, s több böcsületes hívünk, ha szintén sem tölünk, sem az nemes országtúl, nem adatott volna is instructioja, nem egyebet hanem édes hazájának megmaradására való dolgokat igyekeznék mozdítani, mindazáltal hogy az dolgok rendesebben folyhassanak, és ö kglme is tudhassa magát mihez alkalmaztatni: parancsoljuk kglmesen mi is ö kglmének, tartsa az ország adta instructiohoz magát minden részeiben, melyet mi is magunkénak ismerünk, azon kivül ne is lépjék, azt kivánván ö kglmétül hozzánk és édes hazájához való kötelessége.“ Bánffi ez utjáról 1665. sept. havában Radnóthon tartott részletes országgyülésen számolt egy a császár nevében kiadott leirattal, mely elegendö biztatást tartalmazott. De a nyomatékosb beavatkozást a bécsi udvar tán a magyarországi ügyek miatt nem hitte czélszerünek. [1])

---

[1]) Bethlen János, Hist. Cont. I. k. 185. 223. 242.

A vasvári béke itt is felzaklatá a kedélyeket. De Zrinyi Miklós halála után bal irányban indultak a hazafias törekvések, melyeknek, míg élt, ő volt központja. Most Wesselényi, a nádor vezette az elégületlenek ügyét, s tekintélyével azt korlátok közt tudta tartani, habár a franczia udvarrali alkudozások elárulák, hogy Zrinyi czélzatain már túlmentek. Ez megbizottaival 1666. tavaszán Murányban tanácskozmányt tartott, melyen Teleki Mihály és Bethlen Miklós is jelen voltak. Általuk a nádor fölkérte Apafit, hogy eszközölje ki a portánál, hogy ez Magyarországot évi 60,000 tallér adó fizetése mellett vegye oltalmába. „Míg mi a hazánktól elfoglalt helyek visszavételéért küzdtünk, tudtunk nélkül megköttetett a béke, mely a mi szabadságunkat szélnek ereszté. Ha veszünk, veszszünk Sámson módjára“ ... ezt üzenék az elégületleneknek a követektől. Apafi a legmeghittebb protestánsokkal tartott tanácskozmány után, augustusban a már számos követségben forgott s tapasztalt Baló Lászlót küldte a portára. A nagyvezér Kandiában harczolt, s Balónak 1667. januárjában ujolag útra kellett kelni. Csak öthavi vészteljes utazás után ért el Kandiába. A vezér kihallgatta a követet a tihaja s az osztrák zsoldban álló tolmácsa, Panajot jelenlétében. „Mért nem tették a magyar urak ajánlataikat a béke megkötése elött?“ kérdé a vezér; s tiz nap mulva kiadta Balónak válaszát: „a megkötött béke s egyéb ügyek gátolják ugyan most a beavatkozást, de lesz nem sokára alkalom, melyben hü szolgálatait kitüntetheti.“ S a hajó, mely a nagyvezérnek, a tihajának s Panajotnak buz-

dító leveleivel Balót a szárazra szállitá, magával hozta Panajotnak egy másik levelét is, melyben a bécsi udvarral tudatta az összeesküvést.

Wesselényi már ekkor nem élt. A szövetség ügyeinek vezetése most Zrínyi Péter és Nádasdyra szállt. Ezek meghasonlottak egymás közt, s a szövetkezést nagyravágyó tervek elérésére akarták felhasználni. Csak abban értettek egyet, hogy a külföld beavatkozása nélkül sükerre nem juthatnak. Ily czélból felszóliták Apafit, hogy a nagyvezért ügyök előmozditására ujabban szorgalmazza, mert már e miatt nálunk — irák 1667. octoberben — vizsgálat is kezdetett, s ő felsége örökös tartományaiban sereg-összeirásról hallunk. Tudja meg hát nagyságod, oly állapotban vagyunk, hogy hacsak a török pártfogás korán nem ragad ki a veszélyből, rövid idő alatt végünk lesz."

S valóban Apafi Inczédi Pétert a portára küldte, hogy ez a nagyvezérnél, s ha ehhez nem férhetne, a kaimakámnál szorgalmazza az ügyet, s egyszersmind Panajot árulását jelentse fel. A nagyvezér még mindig Kandiában volt, s Inczédi, hosszas és fárasztó téli utazás után, csak deczemberben érkezett e szigetre. A vezér őt csak leánya s egy tolmács jelenlétében fogadta. Inczédi követsége czélját saját tolmácsa által adta elő, s a nagyvezér Panajot árulásának hirére nem kevéssé hökkent meg. Azonban Panajot a nagyvezér leányát, s ez által őt magát is meg tudá az osztrák ügynek nyerni, s Inczédi 35 napi eredménytelen várakozás után azon válaszszal bocsáttaték haza, hogy nem tanácsos a csak nem rég kötött békét megszegni. Azonban Apafi hűsé-

gének jelét kedvesen veszik. Azért hát legyen jó reménynyel, s míg e hüségben állhatatos marad, nem lesz oka Zólyomi cselvetéseitől tartani [1]).

Zólyomit a porta, mint kéznél lévő ellenfejedelmet Konstantinápolyban hizlalta. Nagyravágyó, könnyelmü, de gyenge, vagy, mint Cserei jellemzi „semmirekellő, részeges, csaknem féleszü" ember, s már II. Rákóczi Györgynek és Keménynek is versenytársa volt, kik közül az első Ecseden, az utóbbi Huszton tartá fogva. Most Apafi elől a portára menekült, s minthogy itt be tudta magát hízelegni, azt kivánták, hogy az erdélyi fejedelem Gyaluvárát adja neki vissza.

De Gyalu már Bánffi Dénes birtokában volt.

E férfi a török párt folytonos diadalai daczára, a fejdelemné befolyása és saját ügyessége által magasra emelkedett. Az 1666. sept. 18-án megnyilt fehérvári országgyülés az ezen idő tájban elhunyt Ébeni István helyébe kolozsmegyei főispánná s Kolozsvár főkapitányává nevezte ki, s egyszersmind a török végbeli sergeket az ő parancsnoksága alá helyezé, — Béldi Pál, ország generálisának nyilvános hátratételével, kinek, mivel a sergek a végeken valának felállitva, alig maradt egyéb puszta czímnél. E percz óta engesztelhetlen gyülölet támadt a két főurban egymás iránt. A versenygés azonban nyilt kitörésre ez uttal nem került köztök; — annyival elkeseredettebb volt a harcz, mely

[1]) Bethlen Hist. Cont. I. k.-ben szétszórva; v. ö. Wagner: Historia Leopoldia, Majláth: Gesch. des Öst. Kaiserreichs IV-ik k., Gunesch a Bethlen Continuatiója, kiad. Trausch II., mindenütt az illető évszámok alatt, s Katona XXXIII. kötetével.

Bánffi — s Béldi egyik barátja Páskó Kristóf közt folyt le ugyanez országgyülésen. Páskó ugyanis több izben viselt török követséget, s ilyen alkalommal nem egyszer figyelmezteté a fejdelmet azon veszélyekre, miket egyes személyek Erdélyre hozhatnának. Bánffi, mint a német udvar lekötelezettje, a czélzásokat magára vette, s az országgyülés színe elött nyilvános elégtételt követelt Páskótól. Ez ember, éles gúnyjával: hogy czélzatait, ki nem bünös, ne vegye magára, nem vágtaketté a dolgot; bár a köztetszés, melylyel azt fogadták, figyelmessé tehette volna Bánffit, hogy mily kevés népszerüsége van, — s ö más nap még hevesebb kitörésekben szellöztette haragját.

Ugyanekkor Zólyomi ügye is felkerült. Ez ember Apafi által visszanyerte jószágait és hivatalát, a hunyadmegyei föispánságot, söt fejdelmi tanácsossá is lett; azonban felségárulással vádoltatván, fogságba vettetett, honnan 9 hó mulva szabadult ki. Ezalatt föispánsága Kun Istvánnak adatott, de két év mulva a fejdelem ezt is elmozditá s a hivatalt Kapi Györgyre ruházta. Zólyomi kiszabadulta után Magyarországra menekült s a hivatal csakugyan Kapinak maradt. Most Zólyomi egyet gondolt s még ez országgyülés megnyilta elött Erdélybe jövén szorgalmazta Apafit, hogy hivatalába tegye vissza. A fejedelem azt magánosan megigérvén, Zólyomi kérvényét Bánffi által nyujtá be az országgyülésnek. A dolog nem remélt véget vett: Bánffit Kapi is megnyerte magának, s az Naláczi Istvánnal kieszközlé Zólyomi elmozdíttatását.

Az országgyülés eloszlása után Apafi Kolozsvárra

ment, hol Bánffit beigtatta hivatalába. De itt a fejedelem egyetlen fia meghalt — s midőn a következő 1667. jan. 5-én Marosvásárhelyt tartott országgyülésen Bánffi szokatlan fényüzéssel, kiserettel lépett fel, s a lakomákat egymásra tartá: találkozának, kik ugy vélekedtek, hogy ama halálozás által nyert öröködési reményei növelék gőgjét ennyire. S midőn a fejdelem e lakomában Bánffi fiát, örökös hiányában, saját fiának nyilvánitá, a közirigység irányában még növekedett. E gyülésen Zólyominak egy ujabb ügye merült fel. Ugyanis e főur nőtestvérének, Perényi Gábornénak leánya, Barkóczy Sándorné, bizonyos kiegyezés folytán, attól az anyai (Bethlen Istvánné-féle) jószágokat követelte, s a hunyadmegyei törvényszéken meg is nyerte. Ekkor ellene Bethlen István egy másik leányának Gyulaffi Sámuelnének örököse Tököly István lépett fel, s ez a jószágokat fejdelmi itéletnél fogva kezéhez kapta.

Zólyomi kétségbeesetten ment Hunyadra, innen Magyarországra, s innen viszont Váradra a törökhöz, hol Hamza basa tárt karokkal fogadta. „Mindenét elvették, panaszolá ennek, s jószágait a hatalmas császár ellenségeinek, Tökölynek, Barkóczinak adták!“ s ennek tanácsára utját Belgrádba s innen Konstantinápolyba vette.

E menekülésről a fejedelmet Bánffi Dénes értesité, ki a Zólyomi-jószágokból Gyaluvárát nyerte. S most Apafi figyelmessé tétetve az abból származható veszélyekre, Nemes Jánost tetemes ajándékkal a portára küldé felvilágositást adni, hogy „Zólyomi maga idegenité el kötlevelek által jószágait.“ De ennekkevés

sükere lett; nem a szultán, hanem a kaimakam irt Apafinak: a nagyur parancsa, hogy Hunyadot Tökölytől, Gyalut Bánffitól s a főispánságot Kapitól visszavegyék és visszaadják Zólyominak. „Barátom, — irja, — a mit tettetek, nem volt helyes, mert a nemesi birtok nálatok fiúra száll."

Az 1668. jan. 10-iki beszterczei országgyülésen a fejdelmi propositiók egyike felszólitá a rendeket, hogy kárpótolják Bánffit Gyaluváráért, Szamosujvárnak, ámbár a fiscus várának, elegendő biztositék melletti átadásával. E birtokkal már több izben kinálta Bánffit a fejedelem, de ő azt csak egyedül a rendek kezéből, az ország törvényeivel egyezőleg, s nem azok ellenére, akarta elfogadni. A rendek azonban határozottan kimondák, hogy azt ők soha sem fogják magános embernek adni, s hogy Bánffit máskép igyekezzék a fejdelem kielégitni. Most Apafi pénzzel kivánta őt kárpótoltatni, részint szolgálataiért, részint mert Gyaluért 10,000 magyar forintot fizetett a fiscusnak. De a rendek erre azt válaszolták, hogy a tizezer forintot nem ők, hanem a fejdelem tette zsebre, s egyszersmind figyelmezteték a fejdelmi conditiókra, melyeknek megtartását hittel fogadta, s melyek szerint a fiscalis javadalmakon kivül nem tarthat mást magánál: pedig a kezén lévő Vincz, Radnóth és Balázsfalva nem ilyenek, s ezekből Bánffi bőven kárpótoltathatnék. Apafi visszaizent a rendeknek, hogy Balázsfalvát a fejdelemné megvásárolta, Radnóth és Vincz a fejdelmi udvartartásra szükségesek. De a rendek ez izenettel kevéssé törődve, más tárgyra tértek át, s midőn Apafi értesült, hogy ezek az egész

terhet az ő nyakában akarják hagyni, nem minden indulat nélkül rájok izent: Bánffit majd ki fogja ő elégitni; azonban a kiknek fiscusi jószág van a kezökön, arról rögtön mondjanak le, mert ő ezeket visszaveszi. A rémület általános volt, mert a rendek alig egy tizedrészének kezén nem volt fiscalatus.

Az általános lehangoltság közepett épen jókor érkezett vissza Nemes János, oly hirekkel, melyek kilátást nyujtottak, hogy a porta felhagyand Zólyomi ügyének szorgalmazásával. A Bánffi kárpótlásáróli tanácskozást is elhalasztták, s Gyalut még most kezén hagyták. De teljes megnyugvást a Zólyomi-ügyben csak az Inczédi fen irt követsége nyujtott nekik, ki febr. 23-án 1668. érkezvén haza, a magyarországi szövetkezetteket értesité követsége rosz eredményéről. Ezek azért megmaradtak feltételök mellett s reményöket XIV. Lajosba vetették. De Apafihoz is küldtek ujabban egy követet, Kende Gábort, hogy az ügyöket ellenző nagyvezér haláláról értesitse őt. A hir hamis volt, ezt jól tudták Apafi udvarában, s minden, mit Kende kieszközölhetett, annyiból állt, hogy Apafi az elégületlenek által a portára küldendő követet tehetsége szerint gyámolitni igérkezett [1].

A szövetkezettek ügye hovatovább mindig gonoszabbul fejlődött. Hogy a franczia segitség, melyhez oly tartózkodva nyúltak, puszta igéretnél nem volt egyéb: már 1669. juliusban beláthatták, midőn értesültek, hogy az aacheni kötés által helyreállt békét

[1] Bethlen János 285, 300, 305, 309, 318—28, 351—64. V. ö. a fenebb emlitett források egyes helyeivel.

Lajos nem fogja megzavarni, sőt őket is koronás fejök iránti engedelmességre inté [1]). S főnökeik bizonytalan és habozó magaviselete ellentétben állt azon folytonosan hevesülő kitörésekkel, melyek koronként a részletes gyüléseken nyilvánultak, s melyek közzül az 1669. april végén 13 megye s néhány város által tartott a legzavarosabbak egyike volt. Apafit Kapi, Teleki és Nemes János képviselték, oly czéllal küldve oda, hogy Erdély sérelmeit a királyi biztosok elébe terjeszszék. Ezek május végén érkeztek oda, s utjokban a magyarországi protestansok által is felszólittatván, hogy az ő sérelmeik orvoslását is sürgessék: 23 pont alatt benyujták azon tárgyak sorozatát, melyeknek eligazitását óhajtják. De a gyülés eredménytelen maradt, az erdélyi sérelmek föl sem vétettek, s a magyar elégületlenek biztatásnál egyebet nem nyerhettek. Most ezek elkedvetlenedve, de saját jövőjük iránt is aggódva, kérték Apafit, hogy a portát ujabb követséggel keresse fel [2]), s ez october elején Rozsnyay Dávidot gazdag ajándékkal utnak inditá.

Az elégületlenek főnökei, kiket nemcsak a haza sérelmei, hanem saját nagyravágyásuk is ösztönzött a fölkelésre, s a haza felszabaditását saját emelkedésökkel hozták kapcsolatba, s épen ezért nem egy keserü tusa folyt köztök, s nem egyszer tettek próbát, ügyök elárulása által érni el azt, mire törekedtek: e főnökök közül Zrinyi Péter és Rákóczi Ferencz, ugyanazon idő-

[1]) Szalay: Magyarország Tört. V. 119.
[2]) Szirmay: Notitia Histor. Com. Zemplén 215. V. ö. Bethlen J. I. k. 422—52.

ben, midőn Rozsnyay az ő érdekökben a nagyvezérnél volt, Bukovaczky Ferenczet, Zrinyi udvarmesterét a portára küldték, oly ajánlattal, hogy Magyarország kész lesz a szultánnak 12,000 tallér évi adót fizetni, ha ő ez országot pártfogása alá veszi, s Zrinyit magyar, Rákóczit pedig erdélyi fejedelemmé teszi. E két követséget a nagyvezér Kandiában csaknem egy nap fogadta, s ez elegendő ok volt, hogy sükert egyik se nyerhessen [1]. De ezzel, ez időre legalább, Erdélyben is elrontották ügyöket az elégületlenek. Már a bécsi udvar pártján lévő Bánffi Dénes figyelmezteté Apafit egy május 4-én irt levelében, hogy Rákóczi Ferencz emissáriusai működnek Erdélyben, az azoktól elvett leveleket megküldé neki, hogy lássa: „mint éljen az erdélyi fejedelemnek titulusával Rákóczi Ferencz uram, és még a magyarországi királyságot sem fogván meg, immár osztja a jószágot s nemességet“ [2]. A császár pedig, mihelyt terveikről biztos hire volt, nem késett Kászonyi Márton kanonokot Erdélybe küldeni, hogy ez ott tudomására juttassa Apafinak a megbuktatására czélzó törekvéseket, s midőn ez azokról a visszatérő Rozsnyay Dávid jelentése s a nagyvezér leveléből kimeritőbb adatokat s meggyőződést szerzett, hálálkodással válaszolá a császárnak: „Felséged kegyes, csaknem atyai indulatját alázattal csókolom (exosculor) s mindazzal, mi ennyi nehézség közt erőmet nem haladja meg, hálaadással szolgálni kész vagyok“ [3].

---

[1]) Hammer III. k. 646. V. ö. Bethlen II. k. 14—15.

[2]) Kemény Józs. Apafi Mih. időkora ered. levelekben Árpádia II. 55.

[3]) Bethlen II. 19.

Zrínyi, Frangepán és Tattenbach ekközben serget get gyüjtöttek, próbáltak szövetkezni a török bégekkel és budai basával: — de mielött a forradalom Magyarországon kitörhetett, már el volt nyomva. Horvátország tiltakozott s az ellenök küldött sergek csaknem kardcsapás nélkül meghódoltatták a túladunai részeket. Zrinyi és Frangepán Bécsbe hivattak, és fogságba tétettek. Csaknem ily könnyü volt felsö Magyarország lecsendesitése is. Itt Rákóczi elfogta Stahremberg Rüdigert, husvéthétfőn, Patakon, egy lakomán, melyet rendezett; míg Bocskai István bevette Ónodot, Szepesi és Szuhai pedig Tokajt ostromolták. A már ekkor Bécsben levö Zrinyi Rákóczit fegyverletételre szólitá fel, s a császár egy proclamatióban inté az ország lakosait, hogy hüségöket meg ne szegjék. Az ellenök küldött sergek még meg sem érkeztek, midőn a 13 megye meghódolt; Rákóczi eleresztě foglyait, s maga anyjához Munkácsba zárkozott [1]).

A mozgalom el volt nyomva; Spork jövetelének hirére és Rákóczi Ferencz intése folytán, hogy társai anyja katonáinak ne higyjenek, mert ez a császáriak kezébe akarja öket játszani, továbbá a kegyetlenségek következtében, melylyel Spork és Kopp utjokban fölléptek: megkezdődtek a menekülések. Az agg Bocskai István családját, mindenét elhagyva, álöltönyben menekült Mármarosba. Nejét s mostoha fiát Rákócziné a németek kezébe adta, ez utóbbi tiznapi fogság után követte atyját. Ispán Ferencz, Kende Gábor családjá-

[1]) Katona, Wagner és Majláth az idézett kötetekben. V. ö. Wagner Analecta Scepusii-val, s Histoire des Troubles en Hongrie (1689)-val.

val, Gyulaffi László, Csernel Pál, Fábián Farkas, Kende Márton, Szuhai Mátyás, Petróczi István, Forgács Miklós, Szepesi Pál, Vai Mihály, Keczer Menyhért, Kubinyi László, Urai Mihály, Serédi Benedek, Wesselényi Pál, Lónyai Anna s még többen is az elégületlen főnökök közül hasonlag ez országban kerestek menedéket. „Apafi — irja Bethlen János [1] — czélozva arra, hogy az elégületlenek amazt a fejedelemségből ki akarták tuszkolni — a roszat jóval fizetve nemcsak megengedte, hogy birodalmában legyenek, hanem többeket közülök asztalához fogadott, biztatta őket s közbenjárást igért a római császárnál". Ily czéllal küldte ez Hedri Benedeket Bécsbe, hogy a kabinetot szelidebb bánásra birja, s Baló Lászlót a portára ajándékokkal, hogy a magyarok pártfogoltatását kieszközölje.

Még ez év (1670) augusztusában, ugyanazon héten tértek vissza Hedri és Baló minden eredmény nélkül. Bécsben nem hitték, hogy az oly nagy zajjal kezdett mozgalom könnyen elnyomassék, s ezért Hedrit nemcsak tisztelettel fogadták, hanem biztatásokkal is tartották. De midőn naponkint érkeztek a hirek, hogy az eszélytelenül kivont fegyver még eszélytelenebbül dobatott el, megérkezettnek hitték az időt, melyben a magyar alkotmányt megszüntethetni, és Hedrit egy mit sem mondó levéllel küldték haza. A löcsei bizottság Rottal elnöklete alatt összeült, s a bebörtönözések és zsarolások a legnagyobb kiterjedésben folytak, nem csak a mozgalom vezetői s a közép

[1]) Historia Prod. II. 37. l. V. ö. Szalay V 131.

nemesség, hanem a szegény nép ellen is, s midön ez eljárás szeliditését Apafi egy, a magyarországi teljhatalmazotthoz Rottalhoz küldött ügynöke által sürgeté, a császári biztos azt hosszas idön át magánál tartotta, s csak október-hóban ereszté vissza saját biztosával és a fejdelemhez, Bánffi Déneshez s Teleki Mihályhoz irott levelekkel, melyekben mézes szavakkal igérte közbenjárását az udvarnál. De üldözése csak enyhült és nem szünt meg; s még ez év folytán a menekültek számát Erdélyben Tököly Imre és Balassa Imre szaporiták.

Ily körülmények közt küldetett 1670. novemberében Rhédey Ferencz a portára az adóval s egy emlékirattal, mely a magyarországi események iránt akarta a portát felvilágositni. „Miolta — irá a fejedelem — Érsekujvárnak megvétele után az két császár között az békesség végben ment, tagadatlan dolog, hogy Erdélyre nézve soha az békesség meg nem tartatott, mert az erdélyi határban levö szegény emberektöl csak egy öreg marhát, ugymint ökröket teheneket ménes lovakat többet hajtottak el az német császár pártján valók harczminczezernél, az juhoknak számát sem tudjuk, vertenek egész falukat fel, sok helyeken öltenek meg embereket, legközelebb ezen az nyáron, miolta uj német hadak jövének alá, kétszer csaptanak be az erdélyi birodalomban, falukat vertenek fel, sok marhákat is hajtottak el. Igaz dolog, hogy egész táborral az erdélyi határban be nem jöttek, de az felyebb megirt dolgokat bizonyosan megcselekedték, annak felette hódoltató leveleket az erdélyi birodalomra sok

rendben küldöttenek, halálnak fenyegetése alatt kényszeritették élés adásra a szegény embereket, annak felette arra is, hogy ha csak egy török jön ki is Váradról, az hirt megvigyék nekiek." S itt áttér a magyarországi dolgokra, felszámitja hogy minö várakba tétetett német örség, s azután folytatja „Ez is megértésre szükséges dolog, hogy midön német császár az hadakat meginditotta alá Magyarország felé, minden tartományokra hitleveleket küldött ki, közönségesen is, mindeneknek külön külön is sok nevezetes embereknek arról, hogy csak fegyvert tegyék le mindeneknek kegyelmet ád, senkit nem bánt; amazok a hitlevélnek hivén letették az fegyvert, azután csak nyakon kötötték öket, sokoknak közülök kebelekben volt az hitlevél s ugy vitték az tömlöczre. Az ki egész Magyarországban a palatinus után legnagyobb ur volt, tisztire nézve is ország birájának hivattatott, Nádasdi Ferencz, ezt is hitlevéllel Bécs felé felhitták, Szent-Mihály havának harmadik napján hadakat küldvén reá, megfogták, szolgáit meglövöldözvén és minden javait felprédálván Bécsbe vitték fogságra."

„Az több magyarországi urak és föemberek ki imide, ki amoda vonták magokat várakban, minden nap várván az veszedelmet fejekre, mivel hogy bizonyos dolog német császár az mennyi ujabb hadat fogadhat naponként küldtön küldi le Magyarországba ha csak két három ezernek teheti is szerét, néha csak öt hat száz az is jö. Valakiket az magyarországiak közül még eddig az német császár megfogatott és valamely helyekben német hadakat küldött közönségesen

mind azokat vádolja azzal, hogy hatlms császárunkhoz akartak hódolni, s azért cselekszi rajtok, jól tudván azt hogy Magyarországot minden szabadságában igen megbántotta és magától elidegenitette. Ezeknek az sok német hadaknak Magyarországban kijövése csak már is nagy kárára volt Erdélynek egyéb dologban is, mert az tallér s arany onnét Magyarország felől jött be kereskedés által mind eddig, melyet az pénznek formája is megmutat hogy az tallér s arany, az melylyel Erdély él, nagyobb részint odafelé való országokban verettetett; de miolta azok az német hadak ez idén alá jövének Magyarországban, arra felé való kereskedésnek épen esze veszett, csak Isten tudja mely nehezen tölt ki mostan is az adó, ha azok az németek ott laknak nem hisszük soha többször az adónak jó pénzül szerét tehessük. Mindezeket a fényes porta ugy elhidje mintha szemével látná, mert hibát irásinkban egy szót sem talál semmi részében valamit ide felyebb irtunk.“ S végül a bécsi kormány czéljait találgatja: ugy hiszi hogy a hatalmas császárt akarja megtámadni s magát ez esetre biztositni [1]. Rhédei követségének kevés sikere lett. Rosz válaszszal kullogánk ki, mondja önéletirásában Rozsnyay a török deák, ki meg volt bizva a követ támogatására.

E közben Apafit rávette Bánffi, hogy a Zólyomi notáztatása után fiscusra szállt Huszt várát az inscriptionalis summában adja neki. A fejdelem hajlott volna rá, de az ügy a rendek erélyes ellenállása folytán

[1]) Kézirat az Erd. Muz.-egylet birtokában. Velem Szabó Károly barátom közölte.

megbukott, s a szakadás Bánffi és a főurak közt e tény által is nevekedett. S e kellemetlenséghez épen ez időben ujabb járult. Baló Lászlót a Kandiából diadallal visszatérő nagyvezér szigoru szavakkal fogadta: mért nem adja ki a fejdelem a Jenö környékén levő 49 falut? De midőn értesült, hogy a német katonák a fejdelmi birtokba beütéseket tettek, a vezérbasa hangja változott, s a németek e zsarolása ellen a magyarföldi basákat segélyadásra kirendelte [1]).

De azért a béke fel nem bontaték, söt a porta a Jenö környéki faluknak kiadatását ujabban sürgette. Ekközben a lőcsei bizottmány eloszlott és egy ujabb ült össze Pozsonyban, hasonlag Rottal elnöklete alatt. A telt börtönök rabjai ez elébe állittattak, s mig Bonis és Fügedi Nagy halált szenvedtek: jószág- elkobzással nem csak az élőket, hanem az időközben elhaltak maradékait is büntették: Zrinyi, Nádasdy, Frangepán és Tattenbach kivégeztettek; s minthogy az elégületlenek közt protestansok is találtattak, ezeknek rendszeres s tiz hosszu éven át tartó üldözése megkezdetett. Az ország lakosaira terhelö adókat vetettek ki, „hogy a katonákat, — irja Bethlen János, — kiket épen az elnyomásokra tartott a magyar király, abból fizessék.“ A menekültekre pedig fő- és jószágvesztés büntetését szabták [2]).

A menekültek ily körülmények közt Petróczy Istvánt és Szepesi Pált a portára küldték s ezek 1671.

---

[1]) Bethlen János II. 35—54.

[2]) Katona XXXIII. k. Vera et deducta Descriptio Criminalium Processuum stb. kézir. Bethlen fenidézett szavai a 100. lapon olvashatók.

junius végén Philippopolisba megérkeztek. A fejedelem a portán levő követe Daczó János tolmácsának Deák Györgynek meghagyta, hogy e követeket mindenben segitse, „a haza veszedelmére czélzó dolgokon kivül, azonban nyomukban legyen s minden tettöket irásba foglalja.“ E czélból leveléhez hozzá tette: „Ha ő kglmek kimenetelünket sollicitálják is, hüséged ne interturbálja, vigyázzon csak arra, hogy e hazának romlására való dolgok ne agitáltassanak“ [1]. A követek jó fogadtatásban részesültek a nagyvezér által: „a hatalmas császár pártfogásába fogadja a magyar nemzetet, menjetek a budai basához, ki a magyar ügyek vezetésével meg van bizva“ — mondá s egy főrangu törököt rendelt melléjök utitársul, ki utját Bécsig lesz folytatandó s itt tudatni fogja a magyar királylyal, hogy hacsak háborut nem akar, a hozzá küldött levél tartalmát teljesitse.

Ez alig remélt eredmény külön követ által tudtul adatva a bujdosóknak, szokatlan hatást eszközölt. Apafi seregét már korábban hadi lábra állitá, s most a menekültek azt hivék, hogy e sereg őket fogja gyámolitni. Csalatkoztak. Mert e perczben Apafi udvarában a német párt győzött. Már Daczó, az orator el volt látva titkos utasitással, hogy a menekültek ügyében hallgasson, s most midőn ezek a fölkelést és a budai basávali csatlakozást hangosan sürgették, az augustus havában e végre Radnóthra gyüjtött fejdelmi tanács ugy találta, hogy irásos meghatalmazás nélkül puszta

[1]) Árpádia III. 83.

szavak nem elegendők ily fontos ügy elintézésére. A menekültek zugolódtak, hogy a fejdelmi tanácsosok kákán csomót keresnek; megnyugtatásokra ezek Baló Lászlót a portára és Brankovics Györgyöt a budai basához küldték. De magok a bujdosók Apáczai Tamást inditák a portára. „Kéntelenittetünk — irák emlékiratukban — ujabban ngodhoz folyamodnunk, mivelhogy az mi nemzetünk nyomorusága és siralmas állapotja naponként nevekedik, és mentől tovább halad ez dolog annál veszedelmesebb, mert az német nemzet szüntelen nyomorult országunkat pusztitja, prédálja, népét fogyatja, főrendeit fogdossa, némelyeket közülök megöletett, magát naponként erősiti és az Isten tudja minő hallatlan dolgokat nem követ, vallásunkat üldözi, templomainkat foglalja, kikről ngodat ezen levelünket megadó nemzetes Apáczai Tamás böcsületes atyánkfia bőségesen tudja informálni. Ngodnak ezért esedezünk alázatosan minthogy immár hatalmas császár és fényes porta bennünket oltalma alá vett, ezen dolgot ne késedelmezze, hanem a mlgs erdélyi fejedelemnek adjon annuentiát és az moldvai, havasalföldi vajdáknak parancsoljon. A mlgs erdélyi fejedelem ő nga egy értelemben levén az hatlms budai vezérrel is, minden halasztás nélkül induljanak fel szegény nemzetünk oltalmára és htlms császárunk birodalmának terjesztésére.“ [1]) Mind e törekvések sikeretlenek voltak. A követek oktober hóban visszatértek. A budai basa mindenre késznek nyilatkozott, ha parancsot kap, de ez még nincs kezénél. A vezér pedig szemrehányást

[1]) Eredeti fogalmazvány az erdélyi Muz.-egylet birtokában.

tett, hogy a bujdosók az érsekujvári felhivás után elmulasztták a csatlakozást: most pedig a szultán kedvökért nem fogja a békét felbontani. A menekülteket e leverő hir sem csüggeszté el. Utolsó reményszálok a porta volt s a fejedelem ujból közbevetette magát a nagyvezérnél, a portánál értök [1]. S parancsára Szepesi Pál „igen megbomlott egészséggel és sok keserves alkalmatlanságokkal," mint maga irja, a török földre ment [2].

Ekközben a Jenő környéki falukért folyton folytak az alkudozások. A porta koronként sürgetőbb, kiméletlenebb leveleket irt, s midőn ezek miatt az aggodalom már tetőpontját érte el, érkezett Ratnóthra a moldvai hospodárnak egy figyelmeztető követe: hogy a fejdelem legyen készen, mert a török Erdélyre hozza hadait, s azokkal Zólyomit. Most már valóban nem tudák mihez kezdjenek, midőn a rettegésnek a török követ megérkezése véget vetett. Ama hir hamis volt s a török egészen más ügyben járt. „A német követ, irá a nagyvezér, panaszkodik a hatalmas szultánnál, hogy rablók és zsiványok a római császár hivatalnokai által rájok mért büntetéstől féltökben hozzád menekültek s melletted vannak. De a porta tudja hogy te becsületes ember vagy, s nem hitte el a panaszt. Ha azonban mégis ugy volna: tüstént küldd el a zsiványokat, mert császár a békét sértetlenül akarja megtartani, s annak értelmében zsiványok nálad nem létezhetnek." A követ e levelet a tanácsban nyujtá át.

[1] Bethlen II. 108—112.
[2] Árpádia III. 95.

A nnak átolvasása után magára kivánt maradni Apafival, mi megtörténvén, a fenebbi soroknak ekkép adta magyarázatát: a német követ valóban zsiványok kiadatását sürgette, s ha nálad olyanok volnának, azokat add ki. De nem a hozzád menekült magyar urakat és nemeseket, ezek maradjanak a császár birodalmában, s nagyságod állapotjok és számokról tudósitsa a portát, hogy ügyökben intézkedni lehessen.

S valóban nem sokkal azután kassai és szathmári parancsnokok fenhangu levelekkel követelték a menekültek kiadatását a béke s az ottoman porta parancsa értelmében. S midőn mit sem nyerhettek, fenyegetésekkel távoztak, hogy majd ujra meg fogják ők Erdélyt látni [1]). Ennek folytán Apafi is jónak látta sergét hadi lábra állitni. Már jun. 10-én kiadta parancslevelét, hogy Szamosfalván azon hó 18-án seregszemle tartassék. A nemesség és főurak erről haza mehetnek ugyan, de oly készülettel legyenek, hogy minden perczben kiállhassanak. Az ott maradandó hadaknak pedig Bánffi Dénes adja tudtul, mikép e sereg főparancsnokává Teleki Mihály neveztetett ki. E főur pedig utasittatott, hogy minden támadásra készen álljon, de az ország határait át ne lépje [2]). E rendszabály mozgalmat idézett elő: a nemesség zugott, hogy szemlét fölöttök csak a fejedelem tarthat, nem egyes főur, s még akkor sem csendesültek le, midőn megfenyitésökre Kolozsvárról őrséget hoztak. Hanem

[1]) Bethlen János 162—174.

[2]) Árpádia II. 109—112. az e tárgyban kelt levelek, instructiók.

végre a szép szónak engedtek, Bánffi Dénes rábirta őket az engedelmességre.

Jenő környékét a nagyvezér még mindig sürgette. Daczót, az oratort biztatta ugyan a csausz basa, hogy próbálja ama falukat pénzzel megváltani: de ez nem sikerült, s a követ egy máj. 23-áról irott levelében panaszkodik, hogy a ki nem bocsátás miatt vele szigoruan bánnak. „Itt bizony, irja, a sátrakba sem bocsátnak, vagy meleg, vagy eső, mint az ebek ugy kuczorgunk imitt-amott a fal alatt; én bizony ma is megmondám, ha igy bánnak velünk, bizony Erdélyben vétetjük inkább a fejünket el, hogy sem követségbe ide jön emberséges ember ily gyalázatra.“ De mondhatott Daczó bármit, s Apafi költhetett ez ügyben pár év alatt 30,000 aranyat, ki kellett ama falvakat adni, s minden a mit Apafi nyert, annyi volt, hogy nem a kivánt s szerteszét eső, hanem a határszélen fekvő falukkal érte be a porta [1]).

Mindez csak kezdete, helyesebben, folytatása volt egy rendszeressé válandott bekeblezési munkálatnak. Az idő erre most, midőn a menekültek miatt Apafi a német udvarral is meg volt hasonlva, különösen alkalmasnak látszott. Mert a porta még ama czélját el sem érte, midőn már is uj követelésekkel állt elő. Kucsuk váradi basa, Erdélynek a korábbi időkben nyomorgatója „ki a fejedelemmel, mint maga irá, sok sót és kenyeret evett“: jul. közepén 30 spáhit küldött Fehérvárra, kiknek főnöke a nagyvezértől s Ku-

[1]) Bethlen 169, 179—183. Árpádia II. 104—8. Daczó levele.

csuktól Apafihoz s ez utóbbitól a fejedelemnéhez irott leveleket nyujta át. Kucsuk sokat beszélt a maga barátságáról az uralkodó pár iránt [1]); de a nagyvezér a Piri basa defterében kitett helyeket követelte. A levél kelet nélkül volt, s ez a tanácsosokban gyanut támasztott. Elhatározák a fényes portát egy követséggel fölkeresni és értesitni a felöl, hogy a kivánt helyek Erdélynek felét teszik s azok nélkül az adót lehetetlen lesz behajtani. Szilvási Bálint, Nemes János s a szászok részéről Hirling György [2]) nyomon elindultak, de választ csak a következő 1672-ik év februárjában hoztak haza, midőn a szultán tudtára adta Apafinak, hogy „a panaszlott nehézségeket kegyelmesen megfontolandja, az adót kegyesen vette,“ buzditá, hogy maradjon hü és igazságos. Üres szavak, melyek az ügyet e perczre ugyan elhalasztottnak mutaták, de teljes megnyugovást nem eszközölhettek, annyival kevésbbé, mert ez ügy megvizsgálására a porta biztosokat küldött, kik Váradról Somlyóra, Hadadra s onnan Gyaluba mentek, hol őket Bánffi Dénes gazdagon megvendégelte, s bár ezek pártfogásukat minden módon igérték: egy nem sokkal ezután küldött levele a nagyvezérnek mutatta, hogy igéretöket be nem váltották.

Ugyanis e teljesen váratlanul érkezett levél, heves szemrehányás után, Várad környékének ki nem adásáért oly rendszabályokhoz nyulást követelt, hogy a váradiaknak többé ne legyen panaszra okuk, s különösen sürgeté, hogy „a somlyai kapitányt, e nyugha-

[1]) Kucsuk levele Árpádia II. 112—14.
[2]) Bethlen J. 182. Gunesch Trauschnál II. 170.

tatlan s a törökkel ellenkező férfit tüstént letétesse s helyét békeszerető emberrel töltse be, a kolozsvári kapitányt pedig rendre utasitsa, hogy olyakat, mint eddig, ne merészeljen a török végbeliek ellen [1]).

E panasz kiválóan Bánffi Dénest illette. Ugyanis ő volt a kolozsvári kapitány, s a somlyai uradalom is az ő birtokában volt. Ama végvár kapitányja Keresztes András [2]) megtartá a parancs daczára hivatalát, mert a szabadságukra féltékeny rendek méltán gyaniták, hogy ha most engednek: „a végházakban török tenne és választana tiszteket.“

Ekközben azon sivár keménység, mely Magyarországban a biztosok politikai és vallásos üldözéseit csaknem eltűrhetlenné tette s általános elégületlenséget idézett elő, — a bujdosókat azon gondolatra birta, hogy egy szerencsés invasióval most az egész országot lángba borithatják. 1671. végén Radicz Andrást a portára küldék, ki Rozsnyayval összeköttetésbe lépvén, a divány tagjaihoz emlékiratokat nyujtott be 1672. jan. 3-án. Felhozzák, hogy követjöket „vezér ő nga kegyelmes szemmel látván, Istennek hála jó választ is adott vala követ atyánkfiának, hogy htlmas császárunk szárnya alá bennünket befogadott és mint Erdélyt meg akar ő htlga oltalmazni. De azután nem régen fővezér urunk ő nga azon mi dolgainkban a mlgos erdélyi fejedelemnek minő reméntelen választ adott ebbeli szívünk szomoruságát levíni nem tudjuk. Mivel azért tudjuk azt valaki egyszer győzhetetlen czászárhoz folyamo-

[1]) Bethlen J. 203—218.

[2]) A Bánffi elleni vádpontok e czikk végén.

dik, siralmas arczával el nem bocsáttatik, mi már egyszer győzh. császár szárnyai alá folyamodván, fényes köntösét meg is fogtuk, attúl mi semmikép elszakadni nem akarunk, hanem igyekezetünk azon változás nélkül megmaradnunk" [1]). Ujabban és sürgetőbben kérik a segélyt. De Erdély által is akarák ügyöket a portán előmozditni. Itt Teleki Mihályt megnyerték ügyöknek, s ennek köszönheték, hogy a fejdelem Cserményi Mihályt a portára küldé, nem egyenesen ügyök szorgalmazására, hanem oly nyilatkozattal, hogy lehetlen a békét a magyar királylyal tovább is fentartani, mert ennek birtokaiból folytonos kicsapások történnek az erdélyi részekre, s idevaló kalmárokat fogságba vetettek. Ez ügyben már tábornok Spankauval is folytatott levelezést: „Uraságod eljárásában nemhogy a jó szomszédságnak, de még a becsületes ellenségnek nyomát sem találhatjuk fel" irá neki s felszólitá, hogy békét akar-e vagy háborut, nyilatkoztassa ki. Ekkor még remélte, hogy támadásra engedélyt nyerend. De Cserményi martius havában oly válaszszal tért vissza, milyet legkevésbbé vártak. „Csodálom, irá a nagyvezér, hogy e tárgyat, miután végleges és határozott választ kaptál, még is sürgeted. Hidd el, hogy ez esküvel megerősitett békét, míg más oldalról megtartják, a porta nem szegi meg senki kérelmére. Annak feltételeitől, hacsak azt akarod, hogy jó dolgod legyen, te se térj el egy hajszálnyira sem. Azon panaszodra, mely a magyar király katonái által elkövetett méltatlanságokat illeti, à magyar király követe azt feleli, hogy ti

[1]) Cserei gyüjteménye az erd. Muz.-egylet birtokában.

még többeket követtek el. Tolladat tehát féken tartsd, s ne alkalmatlankodjál mindig a császári udvarnak." De egy titkos iromány Szaidi basától tudatta, hogy ez ügy a szultán, a nagyvezér és mufti közt el van döntve; hogyan? az hármok titka. Ne piszkálja tehát most, ha rá kerül a sor, majd tudatja vele [1]).

A bujdosók ebben nem nyugodtak meg, s azon tervvel, hogy egy beütés Magyarországba általános fölzendülést idézhet elö, nem hagytak fel. Apafinak elsö dolga volt Spankaut megnyugtatni, ki mind hangosabban kezdé öt békeszegéssel vádolni [2]). Azonban elméjében mást forgatott. April havában Fogarasban volt. Petróczit és Szepesit több izben titokban fogadta, s a hajdúkhoz intézett leveleket adott nekik, melyekben biztatta ezeket, hogy csak keljenek fel, ö erélyesen fogja öket támogatni. Blanquetteket is nyertek ezenkivül a fejdelem pecsétje és aláirásával ellátva, hogy szükség szerint töltsék be annak idejében. Ugyanekkor Bánffi Dénes és Farkas is az udvarban voltak, de mindenről sejtelmök sem volt. A dolog azonban Dénes elött gyanusnak tetszett, s Székely László fö postamestert faggatni kezdé. Székely sem mondhatott többet, mint hogy két levelet a fejdelem nagyobb pecsétjével ellátott, melyeket aztán Szepesinek adott át. Bánffi most sejteni kezdé a dolgot, s annyival inkább, mert Szepesitöl hallá, hogy az Kövárba Telekihez, s onnan a hajdúk közé menend. Most hát Bánffi minden áron ennek elutazását akarta hátráltatni, s erre jó alkalomnak

[1]) Bethlen J. 209.

[2]) Árpádia II. 68–74

látszott a Wesselényi Pál menyegzője Béldi Pál leányával, mely e napokban tartaték, s melyen a fejdelem s azon főur is jelen volt.

Ennek tartása alatt magán-beszélgetésben a fejdelemmel Bánffi Dénes felhozta a magyarországi nyomorokat, az üldözést, mely ott a protestánsok sorsát elviselhetlenné teszi, s mely hangosan kiált segélyért. Apafi ennek folytán elmondta Bánffinak, hogy segélyről már van, és mikép van gondoskodva. A tanácsnok köpenyt forditva feltárta a helyzet minden nehézségét. Átkozott volna, mondá, ki nem akarna segítni a nyomorgatott hitfeleken, de hát a nagyvezér levelét, mely Apafit végveszélylyel fenyegeti, egyszerüen félretehetni-e? ez az üldözötteken sem fog segítni, s nekünk is végünk lehet miatta!

Bánffi végre győzött. Az ügy az államtanácsosok elébe terjesztetett. S ezek elhatározák, hogy Szepesitől a leveleket vissza kell venni. A menekültek pedig május 5-ére Beszterczére gyülést hirdettek, tanácskozandók, hogy most már mihez kezdjenek? s míg Apafi a magyar ügyekről tudósitó leveleket intézett Európa protestáns uralkodóihoz, ők ujolag két követet inditottak utnak a nagyvezérhez. De ezeket a havasalföldi vajda feltartóztatta: nem tanácsos a portát, mondá, tovább is ingerelni; várjanak, míg ő kitudja a dolgok ottani állását.

Midőn e hirrel a követek egyike visszatért, s a helyébe küldött Balassa Kristóf, Imre fia, sem eszközölhetett semmit, a bujdosók Tordára gyülekeztek, s innen ujolag fölhivták Apafi segélyét, kérve, hogy induljon elődjei, Bethlen és Rákóczi példáin. Hiában

figyelmeztette őket Apafi eddigi sikertelen lépéseire e tárgyban, reményökkel nem hagytak fel, s csak annyit sürgettek, hogy egy biztos hely jelöltessék ki számokra, hol szervezhessék magokat. De a tanácsosok e kérelmet sem hitték teljesithetőnek az országgyülés beleegyezése nélkül, mely Radnóthon junius 26-kán volt öszszegyülendő [1]).

A gyülés a kitüzött napon megnyilt. Egyike volt a zajosabbaknak, mely a sérelmeket sok elkeseredéssel tárgyalta. Ennek folyama alatt érkezett egy kapucsi basa a szultán levelével. A nagyur tudatja, hogy a lengyelekkel háboruba keveredett, s rendeli, hogy hatszáz hatökrös liszttel terhelt szekeret küldjön táborába a fejdelem [2]). De Erdélyben az azelőtti években szük termés volt, a rendes adót sem birták behajtani, minek folytán a fizetni nem tudók nyakára katonaságot küldtek [3]), pedig a nép saját szükségét is a Havasalföldről vásárolt gabonával pótlá. Azonban a parancs ezuttal félre nem tétetheték; Gyulai Tamás az orator megirta,

[1]) Bethlen J. 210—24.

[2]) Gunesch Trauschnál II. 173.

[3]) Bánffi Dénes (Árpádia III. 99.) irja a fejdelemnek: »Immár az nemes ország gyülésének fél esztendeje elmult, mégis ennyi rendbéli ngod méltóságos parancsolatira az nemes ország végzete szerént is sem az vármegyékről, sem az universitasrúl az praesidium fizetésére rendelt adóban csak egy pénzt is még nem administráltanak, kik micsoda fogyatkozással legyenek, ngod bölcsen megitílheti, és hanemha én pénzemmel őket eddig ne segítsem, kényteleníttettek volna elbujdosni, avagy éhel halásra jutni« ezért jelenti, hogy »tovább nem állhatván nyavalyások, mostan bocsátottam ki vagy negyven lovast Szebenszékre« s kéri ujabban megparancsolni a megyéknek s — a szász — universitasnak, hogy az adót beszolgáltassák, különben az egész praesidiumot rájok küldi.

hogy minö ingerült hang uralkodik ellenök a portán, hol azt hiszik, hogy a 600 szekeret egyetlen erdélyi mágnás is ki tudná állitni [1]). Itt hát tenni kellett s a fejdelem tudatta a kapitihájával (oratorral): „Kéntelenség alatt abból kell kitelni az élésnek, a mit most aratnak, mindazáltal azon leszünk, messzére ne haladjon ha lehetne, egy órában vinnök véghez“ [2]). S az ajándékokat és szekereket Baló felügyelete alatt még augustusban utnak inditák.

Ugyane gyülés folyama alatt julius elején a menekültek követe Nemesányi, Ghika Gergely oláh hospodártól visszaérkezett. Ghika igerete szerint valóban sürgette a portán a menekültek segélyezését, s a nagyvezértöl ezen választ eszközlé: Ha a magyar bujdosók hiszik, hogy sikerrrel sikra szállhatnak a német ellen, a porta nem ellenzi, csak inti öket, hogy vigyázattal járjanak el. A menekültekbe ez uj életet öntött, s még inkább nevelte azt azon körülmény, hogy a Nemessányi által Ghikánál hagyott Absolon Dániel és az idöközben oda érkezett Balassa Kristóf aug. elején tudósiták öket, hogy „a porta a lengyel háboru bevégzése után a magyar ügyeket tárgyalandja, s beütésöket a magyar birtokba, csakhogy eszélyesen tegyék, addig sem ellenzi.“ — Természetesen, mert a portának érdekében állt Leopoldot a lengyel háboru folyama alatt minél inkább foglalkodtatni [3]).

[1]) Bethlen J. II. 731. s köv.

[2]) Apafi levele Gyulai Tamáshoz Árpádia III. 111.

[3]) Bethlen II. 234. Absolon levele bujdosó társaihoz Árpádia III. 103—10.

A bujdosók még mindig Tordán tanakodtak. Absolon visszaérkezésénél jobban megerősitették őket czéljokban a Magyarországból kapott hirek. A vallási üldözés naponként növekszik, s a protestánsok templomait egymás után foglalgatják el. Fenmaradt egy a bujdosó papoktól Debreczenből Apafihoz irt levél, mely ez eseményeket élénk szinekkel festi. „A religio dolga, irják ebben [1]), ez romlott hazában naponként sulyosodik. Kezünknél nem tudunk már többet: Zemplén vármegyében a megyaszai, Ujvármegyében a kassai és szikszai, Szepesben a lőcsei templomoknál, Sárosban penig egyet se tudunk. Több vármegyékben is akképen halljuk a religiónak oppressióját. Persecutoroknak minden magokviseléséből fenyegetéiseikből is nem egyébb tetszik ki, hanem hogy maholnap (ha Isten szándékjokban előbocsátná) a véres persecutióhoz fogjanak, a hispanica inquisitiónak regulái szerént. Ily siralmas sorsban, kegyelmes urunk, a nagy Isten után nincs e földön sehova, kire szemeinket vetnünk, egyes egyedül ngodra. Istenért reménkedünk ngodnak, tekéntse maga vérét, s tagjait, de inkább az Isten ügyét, minden differentiákat szerezhető respectusokat félretévén, Istentül hivatalos tiszti szerént munkálkodjék benne, ne illettessék szidalommal tovább édes hazánkban az izráel Istenének neve, mely ma gyalázatban forog.“ Az üldözések folytonossága által felbőszitett nép kölcsönt kölcsönnel fizet. Már a hithagyó Bársony György püspököt Turalukán keményen elverték s testvérét Jánost agyonütötték. Ezenkivül a császár el van foglalva. Az

[1]) Árpádia III. 112—13.

őrségekből, állitják, a bujdosók katonáit a lengyelek segélyezésére küldte s ezenkivül még a francziával is háboruba elegyedett. Ez mind szép, vélekedtek a bujdosók: de bizonyost kellene tudni, hogy a felkelést szervezhessék, s e végett kémeket küldtek ki. A törökök diadalmas előnyomulása a lengyel földön, Kamenicz bevétele csak nevelék bátorságukat, s a rendszeres beütést megelőzőleg Mármarosból egyes kirohanásokat tettek. Spankau, bár hiában, tiltakozott, Debreczent végpusztulással fenyegette, s véletlen megrohanással akarta e várost kezébe keritni: a váradi törökök és a hajduság azonban a támadást visszaverni készen álltak, s ő kénytelen volt csapatjával visszavonulni [1]).

Az ingerültség Erdélyben nöttön nőtt. A közhangulat a testvérhaza felszabaditását hangosan sürgette, s a fegyverkezés az országban átalános volt. Teleki Mihály felhasználta e körülményt, hogy Apafit a beavatkozásra birja. Csereiből tudjuk, hogy a fejdelemné is kezére dolgozott. „Azt hányja szemére — irja ez [2]), hogy csak otthon heverne, olvasna, órát igaz-

[1]) Bethlen J. II. 235. s köv. Hammer III. 661. Árpádia III. 114. Ezekből kitünik, hogy Spankau a debreczeniekre annyira rájok ijesztett, hogy azok a bujdosókat onnan ki akarták üzni. Mind Bethlen János, mind Bánffi Dénes kikeltek ez ellen. »Méltó ngd, irja ez indignatióval a fejdelemhez, olyan vála‹zt adjon nekik, igenis béfogadják szállásadással, s minden jó akarattal legyenek inkább nekik, mert különben megbúsulnak; elég sok ratiókkal élnek ők, és hogy félnek az németttül, de az kegyelmes uram csak pokrócz, mert bizony őket addig az német nem meri csak megilletni, míg az török császárral oda nem vesznek, akkor is megoltalmazza Isten, s török és nagyságod is.«

[2]) Kazinczi Gábor kiadása 67. l.

gatna, és nem vigyázna arra, mit cselekedtenek az előbbeni erdélyi fejedelmek, mennyit hadakoztanak és mely nagy hirt nevet szerzettek magoknak, s fejedelmi jószágot maradványoknak; bujjék ki azért valaha az asszonyok mellől; az erdélyi fejedelemséget megtalálja mindenkor; kellene bizony, ha Magyarországban is szerzene jószágot, mert Erdélyben kevés az ősjószág; ha több fiok leszen, egyik bár fejedelem lenne is, a a többi osztán mit csinál jószág nélkül? Veszi most hasznát Rákóczi Ferencz, hogy a nagyapja Magyarországban fegyverrel nagy jószágokat nyert magának; már most az unokája fejedelmi módon él belőle." Apafi ez okoknak engedett, de a korlátnok Bethlen János közbenjárása eszközölt annyit, hogy a végrehajtás elhalasztatott sept. 17-ig, midőn tiz ország-tanácsos Radnóthon ez ügybeni tanácskozás végett összeült.

A tanácskozás folyama alatt Topheus Mihály udvari pap Teleky Mihálynak egy a tanácsosokhoz intézett levelét kézbesité. A bujdosók ügyének Apafinál Teleki volt fő előmozditója. Az éles szemü Bethlen, a történetiró, államférfi, e rejtélyes embernek buzgalma mögött politikai czélokat lát, s Cserei azt hiszi, hogy mindent a nádorság elnyerésének reményében tett. De elég eszélyes volt vágyait, reményeit gondosan titkolni. Mind arra egyetlen szó, czélzat sincs e terjedelmes levélben, mely melegen ugyan de higgadtan tárgyalja az ügy állását. Közli a levelezést, melyet a fejdelemmel folytatott, a kezdeményezést egyenesen erre háritja, s magát, mint ennek eszközét tünteti fel. Midőn pedig az ügy elhalasztására parancsot vett: már

késő volt. Most már nem lehet visszalépni. Az ügy különben is hazai és keresztyén, s ő a tanácsurak gyámolitását és részvétét kéri; azt föl sem teszi, hogy urokat az ellenkezőre birják. Nyughatatlanul várja a kedvező határozatot, hogy „azon veszélyeket, melyek elébe az Isten, haza és vallásért menendő, lelkesültebben fogadhassa.“

S itt festi a bujdosók előmenetelét Magyarországon, hol a zendülés e napokban már ki volt törve. Spankaunak emlitett fenyegetőzése volt erre a jeladás. Kende Gábor, Szuhai Mátyás és Szepesi Pál mintegy 800 földönfutóvá tettel szövetkezve s az átalános elnyomatás által támasztott elégületlenségben bizva fölkerekedtek a hajduság felé. Hasszán a váradi aga, a fenyegedtett Debreczen védelmezésére, a basa rendeletéből velök megy. Igéretek és fenyegetések által sikerült a hajduság felültetése s Spankau kénytelen volt visszavonulni. A magyarság átnyomá őket a Tiszán, s bár Kállónál a törököket haza bocsáták a fölkelők, de táboruk csakhamar 15,000-re nevekedett. E szerencsés kezdetet több sikeres lépés követte, melyeknek felsorolásával Teleki a tanácsosok ellenkezését legyőzni hitte. Elmondá, hogy Szuhai és Szepesi Kassát fenyegetik, Petróczi Kendével Regecz alatt táboroz, hová Rákóczi a katholikusokkal zárkozott, Wesselényi Pál Megyesen naponként neveli táborát, Ónod, Patak, Tokaj, Szendrő már meg vannak szállva, Béltek pedig már el is esett.

A levél átalános megdöbbenést okozott. Rákóczinak a lengyel ügyekbe avatkozása még ujabb dolog volt, hogy sem elfeledhették volna a tanácsosok annak sze-

rencsétlen következményeit. Nem is mertek beelegyedni a porta nyilvános tilalmának ellenére, s jónak látták Telekit arra figyelmeztetni, mi e részben eddigelé történt. Minden általa ajánlott intézkedés, a követség a portához még korai, s azt sem engedhetik meg, hogy Kővárból az ágyukat valamely magyarországi erősség ostromára kivigye. Sőt czélzatait sem helyeslik, nem is hiszik, hogy azok jót eredményezzenek, s nem is kell mindent koczkáztatni hiu reményekért. Ily határozott ellenzés után nyiltan nem lépett fel Apafi, s minthogy látható volt, hogy a beütés már ekkor megtörtént, Baló Lászlónak utasitásban adta, hogy ha a porta az ellen szót találna emelni, őt és a rendeket ártatlannak nyilvánitsa, s mindent a kővári kapitány nyakába háritson. Másfelől Macskási Boldizsárt Bécsbe küldte. Tanácsurait az ennek adandó utasitás nagyobb zavarba hozta. Bevallják-e, tagadják-e, hogy a töröknél sürgették a béke felbontását? Végre abban állapodtak meg, hogy a császár kormányának ballépéseit nyomatékkal emelje ki, mint a mely eljárásával Magyarország lakosait szélsőségekre kényszerité, s menti Erdély közbevetését a töröknél. Macskási valóban elindult, de a fölkelők földjein át csak álöltönyben s nem minden veszély nélkül érhetett el Bécsbe.

Apafi pedig nem akart lemondani azon befolyásról, melyet a menekültekre Teleki által gyakorolt, s e czélból annak beütését kéz alatt pártolta. September 16-án ez Wesselényi Pál, Forgács Miklós, Gyulafi László, Ispán Ferencz, Keczer Menyhérttel csatlakozva, hétszász lovas s valamivel kevesebb gyaloggal Szath-

már alá érkezett. Egy kis csatározása a német őrséggel minden nagyobb eredmény nélkül maradt, s Vasváriba huzódott vissza, bevárandó csapatának erősitését a közel megyékből. Azonban hasztalan várt. A német őrség sept. 20-án kiütött, s taraczkjaival nagy pusztitást vitt véghez a magyar seregben. A gyalogok nagy része a 2000 gyalog katona támadásának áldozata lett [1]), de Teleki maga, fél saruját a mocsárban hagyva [2]), s nem minden veszély nélkül és a lovasság futás által csakugyan megmenekültek. De ez nem egyetlen csapás volt, mely a bujdosók ügyét érte: diadalmas előhaladás s az enyiczkei megnyert csata után lassanként minden előnyeikből ki lőnek forgatva, Spankau és Kopp egyesültek, a hajdúság elpártolt tőlök, s a Györkénél oct. 26-án elvesztett csata az elfoglalt váraknak német kezekbe jutását eredményezé [3]).

Kobb nánási táborából 1672. nov. 8-án amnestiát hirdetett: „adjuk emlékezetére, a kiknek illik, hogy hatalmas győzhetetlen római császár etc. kglmes uramnak tüzes fényes vasas hadaival küldetvén a rebellisek kergetésére alá Magyarországba, ez előtt való napokban az hét hajduvárosi lakosok törökkel és egyéb tyrannussal fenyegetvén őket a rebellisek, állottak volt melléjek, de mivel már redeálni akarnak ő flge hűségére, szolgálatjára, ő flge is szárnyai alá veszi őket, gratiát adván nekik, én is azért assecurálom őket, hogy ha redeálnak, se személyekben, se feleségekben, se

[1]) Bethlen J. II. 247—279.
[2]) Trausch Chroniconja II. 175.
[3]) Bethlen J. II. 309. Babocsay Fata Tarczaliana: Rumi I. 35.

gyermekekben, se javakban, sem tőlem, sem másoktól semmi bántódásuk sem leszen, szabadosan vissza haza szállítattnak, sőt ha kik igaz hűségöket meg akarják mutatni ő figéhez, valakik ezen rebelliseknek principalisokat úgymint Petróczi Istvánt, Szuhai Mátyást, Kende Gábort és Szepesi Pált táboromba hozzám hozzák, és ezzel igaz hűségeket megmutatják, ezer-ezer tallérral megajándékozom őket." [1])

Ezalatt Erdélyben az okt. 10-én megnyilt országgyülés számon kérte a fejedelemtől, hogy „mikép állanak az ország ügyei a két császárnál?" s ez némi habozás után felmutatta Baló László leveleit, melyekből kitünt, hogy a porta csakugyan tett az oratorhoz kérdéseket a menekültek beütése ügyében, — de ez a fejedelemnek részvétét a dologban eltagadta. Ennek folytán egyes követek különösen a tanácsosokat s névszerint Bánffi Dénest sürgették, hogy ez ügyben kielégitő nyilatkozatot tegyen. A haragra lobbant tanácsur az országgyülés méltóságos magatartása folytán visszanyerte ugyan nyugalmát, de nem habozott a fejedelem és kővári kapitány egyetértését bevallani. Ennek rendiben elhatározá az országgyülés megkeresni a fejdelmet, hogy a porta részéről fenyegethető veszélyt igyekezzék minden áron — még azon esetben is, ha az ügy valódi állásának felleplezésével Telekit kellene mint bünöst felmutatnia — elháritani.

Más nap, okt. 15-ike volt, Kornis Gáspár a rendek kérelmével a fejedelem elébe járult. Ez már teljesen

---

[1]) Rozsnyay Dávid gyüjteménye gróf Mikó Imre birtokában.

át volt hangolva Teleki pártja által, mely nem mulasztotta el a dolgot, mint az uralkodó megaláztatását terjeszteni elébe, s Kornis a legroszabb fogadtatásban részesült. „Gondoljanak ő kegyelmek a magok ügyére, az ország jelvényei egyedül nekem adattak, s nem türöm beavatkozásokat" — a követet ezzel eresztė el; a sor ezután a tanácsurakra került: kemény szavakkal vádolta őket a megelőző nap interpellatiójáért, árulást hányt szemökre s fenyegetőzések közt távozott szobájába, a tanácsosokat az elfogadó teremben hagyva.

E szokatlan jelenetre azok csak összenéztek. A csendet Bánffi Dénes szakitá félbe. „Nem a fejdelem hibás itt, hanem azok, kik tapintatlanságokkal ilyenekre kényszerítik, s kiknek ösztönzésére szólaltak fel tegnap is a követek, hogy engem megalázhassanak." Béldi Pál ezt czélzásnak vette, s nyilatkozatra szólitá fel Bánffit, ha valóban öt értette-e? A kérdésre ez igenlöleg felelt; s most mindketten, a végek parancsnoka s a nehéz székely — igy nevezi magát Béldi — régidő óta két vetélytárs, sérelmeiket emlegették fel. A kellemetlen jelenetnek, mely a két gögös föur feszültségét nevelte, a többi tanácsosok közbeszólása vetett véget. Elhagyák a palotát: de midőn a templom előtt mennének el, a szokás szerint ott összegyült rendek magok közé hivaták őket, s közösen nyomasztó érzés befolyása alatt elhatározák, hogy többé semmi ügyben sem interpellálják a fejdelmet, s hogy azon hó 17-én a rendes tanácskozás targyaira fognak áttérni.

A dolognak itt nem szakadt vége. A gyülésről néhányan Bánffi Déneshez mentek ebédre. Ez, külön-

ben is ingerült állapotban lévén, a poharazások által méginkább hevült, s kifakadásai perczenként élesebbekké lettek. „Hamarabb elvész Erdély, kiálta bőszülten, mint én, vagy a fejdelem." Majd a mámor elgőzölgésével e kitörését is megbánta, s más nap elég ildomos volt Béldit néhány barátja közbenjárásával megengesztelni. De e kitörés méginkább siettető az országgyülést, hogy a tárgyalásoknak véget vessen. Ez oct. 28-án megtörtént. A bezáró lakomát szokás szerint a fejdelem adta, ki a porta megengesztelésére már útnak inditotta 1000 aranynyal Nagy Lászlót; s most poharazás közben, talán hogy a pártokat czélzatai iránt annyival inkább zavarba hozza, talán valóban neheztelve a kővári kapitányra vállalata rosz sükeréért: az ablak párkányához támaszkodott Bánffit megszólitá, „kegyelmed bizonynyal találkozni fog Telekivel. Tudjuk, hogy miket követett el ellenünk, s legujabban kiütésével is minket akart veszélybe dönteni. Megérdemlené a nótát, azonban egyelőre figyelmeztetjük, hogy mindenre emlékszünk." Teleki ellenei örültek diadaloknak, mit e nyilatkozatban föltalálni véltek, de megbuktatását elmulaszták keresztülvinni [1]) s Bánffi Dénes pártnézetei félretételével könnyen kieszközlé sógoránál neje unokatestvérének az uralkodói kegybe visszafogadtatását [2]). Söt a közelebbi ministeri tanács-

[1]) Bethlen J. II. 278—298.

[2]) Telekinek az anyja Bornemisza Anna volt, leánya Bornemisza Lászlónak. Ennek a Lászlónak testvérétől Páltól négy leány származott: Kemény Boldizsárné, Apafiné, Bánffiné és Szentpáliné, kiról alább lesz szó.

kozások egyenesen Teleki-pártiakkal mentek véghez s e főur több mint száz lovas kiséretében oly fénynyel érkezett Gyulafehérvárra e tanácskozásokra, mintha a vasvári ütközet diadalmenetét akarta volna ünnepelni. Kegyvesztése ennyi ideig tartott, s fenyegetései elleneit még jobban megrémiték.

Nem sokkal ezután, deczember havában, midőn a fejdelem Balásfalván vadászatban keresett szórakozást, Macskási Boldizsár Bécsből visszaérkezett a haditanács válaszával, melyben az udvar szolgálatait Erdély irányában, másfelöl ennek hálátlanságát hánytorgatták; és Bánffinak, kivel utközben találkozott, egy levelével, melyben e nagy tekintélyü főur a német ügyet különös nyomatékkal ajánlá [1]), Pálffi Tamás, herczeg Schwarzenberg s a svéd követ, van der Nath leveleivel, melyek elvonni igyekeztek öt a bujdosóknak ez idö szerinti pártfogásától [2]), s mi mindezeknél fontosabb volt, néhány magyar főhivatalnok, kiválólag Leopold kegyenczei, szóbeli izenetével. Bármily óhajtandó is, izenék, a magyar alkotmány visszaállitása: de a menekülteknek nem az a czéljok. Vállalatukat önzés vezeti s Erdély nagyságos fejedelme ön érdekében cselekednék, ha nem hagyná őket tovább is zajongani. A porta titkos czélzata a lengyel háboru végeztével a császárt támadni meg, s székét az elfoglalt Bécsbe tenni át. De ez ellen Európa nagy része coalitiót formál, s urad olyaténkép tarthatja meg országát, ha velünk fog szövetkezni, legkönnyebben elveszti, ha ellenünk lesz.“

---

[1]) Bethlen J. II. 298—302.

[2]) Árpádia III. 117—120 az az illető levelek.

A felkelők veszteségei felső Magyarországon, melyekről a tudósitás egy időben érkezett meg ez izenetekkel, nagyobb nyomatékot szereztek ama szavaknak. Szepesi Pál volt az, ki eme csapások hireit meghozta az udvarba, s a megvert lázadóknak menhelyet kért, mint azoktól Erdélybe küldött követ. Innen Apafi engedelmével a portára ment, ügyöket ott is szorgalmazandó. Ekközben a bujdosók egy töredéke Petróczi Istvánt generalisokká választá, s a portára menéssel bizta meg, mint az „összes magyarság" követét. Utközben megállt tanácskozás végett Bánffi Dénesnél Gyaluban. A tanácsur megtudta tőle, hogy ő a portánál a havasalföldi vajda segélyével kiván élni, s minthogy küldetése a Szepesiétől eltérőnek látszott, s különben is mellőzve van vele Erdély fejdelme: előleges jelentést tett Apafinak. Mire Petróczi kiséretével Gyulafehérvárra érkezett, már el volt határozva kedvezőtlen fogadtatása. Kihallgatás iránti kérelmére az udvarmester Balog Máté tudatta vele a fejdelem akaratát, hogy ötödmagával az udvari asztalhoz bocsáttatik, de kihallgatást csak délután nyerhet. Petróczi ezt kérelme megtagadásának vette. Kardjához csapott oly nyilatkozattal, hogy sok ezer magyar van ahhoz csatolva, s harag miatt reszketve távozott. A tény nem volt olyan, mit egy uralkodó könnyü szerrel elnézhetett volna. Elfogatása el lőn rendelve, s hogy ki nem végeztetett, azt a fejdelmi tanács sürgős előterjesztése tudta csak meggátolni. A fölszabaditására tett kisérletek meghiusultak, s ő a következő évi (1673) jan. 10-kén Fogarasba kisértetett.

Ez egész idő alatt Teleki hívei közzül a fejdelmi udvarnál többen-kevesebben, de folytonosan tartózkodtak. Hirek kerengettek, hogy a kik csak e párthoz nem tartoznak, hivatalaiktól el fognak mozdittatni, s ezek közt főként, hogy az udvarhelyszéki kapitányságot Bethlen Miklós letételével Bánffi Dénes tizéves fia nyerendi el. Látszott, hogy Teleki politikája naponként szélesb alapot nyer, hogy ez idő szerint Bánffi Dénes is kezére játszik: oly két dolog, mely e főur irányában az erőszakoskodásai által felidézett ingerültséget tetemesen növelte. Ő Apafit január hó folytán Fogarasba kisérte, hol ez ama párttal titkos tanácskozásokat tartott. A fejdelem innen Brassóba ment, s itt tetszék ki, hogy a kibékülés Bánffi és Béldi közt csak színleges volt, midőn némi katonai tisztelgések mellőzéséért az előbbi heves kitörésekre fakadott, mintha a dolog szándékos lett volna. A béke ujolag helyreállt ugyan, de ki bizott volna tartósságában?

Még korábban, január hó folytán Baló László a portáról megérkezett. A szultán levele a magyarországi fölkelésekről mit sem szólt, s csak a szokásos kifejezéseket tartalmazta. Annyival keményebben hangzott a nagyvezér izenete: „üljön veszteg az erdélyi fejdelem s tartsa meg a császárral kötött békét. Ha a másképen cselekvésből veszedelme származik, tulajdonitsa magának.“

Ez izenet nem kis zavarba ejté a fejedelmet, mit Szepesi visszaérkezése csak növelt. S valóban előadása, hogy mikép fogadtaték, erre teljesen alkalmas volt. Bebocsátást a nagyvezérhez csak nehezen nyert. A párt-

fogást esedezőt itt kemény szavakkal fogadák: „Nem pirúltok-e annyit alkalmatlankodni? az ország sem tart veletek, hiszen titeket is magyar csapatok vertek szét, annyira, hogy csak néhány zsivány menekülhetett meg, tégedet is, mint társukat ezek küldtek.“ Hasztalan volt minden mentegetőzés, elbocsátották. Éjjel azonban ujolag a vezér sátrába vitetett s ez most más hangon beszélt vele: „Fontos dolgot akarok veled közleni. Már évek előtt a budai basához utasítottalak benneteket, de akkor nem lehetett többet tenni. Most jobban állanak az ügyek, s ha a szultán a háborura teljesen készen lesz, felbontja a császárral a békét. Akkor a magyar nemzetet oly állapotba helyezi, hogy örökre lekötelezettje legyen. De erről most hallgatni kell, s ha kora fecsegéssel elrontod a dolgot, tudd meg, hogy a szultánnak hosszu keze van, mely a világ minden részébe elér. Apafit a dologba be ne avasd, mert ő nem tud titkot tartani. Nyerjétek meg különösen a főurakat, s egyet azok közül közakarattal ide küldjetek, kit a nagyúr királyotokká emelhet.“

„Nem tudom, válaszolá az elbámult Szepesi, hol találjak hálaszavakat. Bizonynyal a magyarok istene indítá könyörületre a hatalmas szultánt. Azonban a dolog aligha maradhatand az erdélyi fejdelem előtt titokban, mint ki körül vagyunk most összegyülve. Követséget is bizonynyal fogunk küldeni, de nem olyat, melyből a hatalmas szultán az ország első méltóságát kiválaszthatná, mert a magyar nemzetnek kiváló szabadalma a királyválasztás. De egy más igen nevezetes bajunkat nem lehet titkolnunk. Az erősségek

Magyarországon német katonákkal vannak megrakva, s ezért sokan a főurak közül visszavonúltak váraikba, s nem mernek velünk tartani nyíltan, de kéz alatt szövetségeseink, s ezek sürgetnek legjobban, hogy ezen ügyet a hatalmas császár udvarában mozdítsuk elő."

„De hát, kérdé a nagyvezér, Eszterházi, Batthyányi, Erdődi s a többi hatalmas urak velünk fognak-e tartani?"

„Ó bizonynyal!" felelt Szepesi habozás nélkül.

„Nos, hát te ráveszed a főurakat, hogy a kitől csak telik, vegyen részt ama követségben; a többieknek elég lesz, ha leveleik, vagy titkos követeik által lesznek képviselve. Midőn a császár fegyverei a magyar határokon villogtak, mindenki hozzátok csatlakozhatott volna; de talán azt hiszed, hogy a hatalmas császár nem tud mindent, a mi nálatok történt? Felelj: nem segítettek-e már eddigelé is az erdélyi fejedelem s a vagyváradi basa a magyar király ellen folytatott csatározásokban?"

Szepesi erre próbálta ugyan elejénte tagadni, majd szépitni a dolgot, de a nagyvezér szeme közé nevetett s minden részletet elmondott, oly hozzáadással, hogy: ha ügyeteket eddigelé is nem kegyeltük volna, mindezek nem történhettek volna.

S ezzel elbocsátá magától Szepesit, ki februárban visszaérkezve, a dologba elejénte csak Telekit s Bánffi Dénest avatta be, majd ezek tanácsára közölte azt a fejdelemmel is, s utóbb a magyar főurakközzül azokkal, kikben bizhatott. S ezek valóban kinevezték a követséget, nagy szakállu főurakat, Forgács Miklóst, Kendi

Gábort, Szepesi Pált, Pécsi Gáspárt, Kubinyi Lászlót, kik a fejdelmi tolmácscsal Brenkovics Györgygyel Magyarország hódolatát bemutassák. A fejdelem pedig e dolgot tanácsurai közül egynehánynyal megfontolgatta, s minthogy a vezér által nyilvánitott titkolózási szándékból, valamint azon körülményből, hogy a porta míg őt egyfelől a beavatkozástól szorosan tiltja, a váradi basának azt megengedi, nem jót sejtett: elhatározá, hogy a bujdosók követségéhez hozzá csatolja kegyenczét Székely Lászlót, ki a török főurakat dús ajándékokkal megnyerje, amazokra felügyeljen, s ha Apafit veszély fenyegethetné, elháritsa. Petróczi Istvánt pedig szabadon bocsátá, megesketvén, hogy ellene mit sem fog kezdeni [1]).

Ily remények közt a bujdosók kicsinybe vették azon csapást, melyet épen ez időben szenvedtek. Január végén csapataikat a németek keményen megverték, de maradványaikat a váradi basa székhelye körül rendezé el téli szállásra s ellátta őket a szükségesekkel, míg törökjei a magyarokat örökös lakomával tartották. Ezek török lovassággal gyakori kiütéseket tettek. Tábornok Kopp aprilis havában ellenök indult, hogy gyors támadással semmivé tegye őket. Átkelvén a Tiszán, utját Debreczennek, a bujdosók főfészkének vette. De szándéka kitudódván, feles számu török és magyar csapat ment ellene; ő azonban a túlnyomó erő ellenében nem akarván sergét koczkáztatni, a gyalogságot Kállóban hagyta, maga pedig a lovassággal Kassára

[1]) Bethlen J. II. 302—363.

menekült. Egy csapat [1]), mely vegyesen magyar és németekből állt, s kapott parancs szerint Kálló felé tartott, egyesülendő Koppal, ennek meneküléséről mit sem tudva, előnyomultában a török-magyar seregre bukkant s ez által felkonczoltatott.

A bujdosók ekközben fényes reményekkel közeledtek Drinápoly felé, nem is sejtve, hogy ügyök fordulatot vett. A lengyelek ugyanis felmondták a megelőző évben kötött békét s a nagyvezér ily körülmények közt, midőn csapatait folytonosan ezek ellen kelle küldeni, s ezáltal összes erejét igénybe vettnek tudta, nem tartá tanácsosnak a római császárt is magára zúditni. Midőn hát a követség megérkezett, a várt fényes fogadtatás helyett egy Drinápoly melletti faluban szállásoltatott el [2]), hogy jelenléte Leopold biztosa Kindsberg [3]) előtt titok maradjon, de a melyről ő mégis tudott urának jelentést tenni. Székely László elválva tőlök, mint neki parancsolva volt, üdvözölte Csank basát s a számára küldött adományokat átadta. A társalgás hosszas és bizalmas volt, s bár a basa mindent igért, de azt is tudatta vele, hogy a porta soha sem engedi meg, hogy Magyar- és Erdélyország egy fő alatt egyesüljön, ha az előbbinek fölszabaditása keresztülvitetnék is.

A követség sok sürgetés után egyelőre csak annyit tudott kieszközölni, hogy megérkezése után hat nappal

[1]) Szalainál az ónodi. Bethlen Jánosban II. 364. s köv. nem találom megemlitve.

[2]) Bethlen János II. 367.

[3]) Szalai V. 159. Hammer Gesch. des Osman. Reiches, 2-te Ausg. III. 650. Kindsberg jelentése: de ez a bujdosók teljes lajstromát nem birta.

a tihaja fogadta el s ez is titokban. Szepesi kifakadásaira figyelmezteté őt a tihaja, hogy a változott körülmények miatt a nagyvezér igéretét kénytelen ugyan elhalasztani, de legyenek türelemmel s várjanak. Harminczhét napi várakozás után végre a nagyvezér is elfogadott közülök hármat, esti tiz órakor egy Drinápoly melletti kertjében. Az értekezlet hosszan tartott, a vezér jövőre mindent igért, de jelenre mindent megtagadott. S midőn Szepesi ugy nyilatkozott, hogy 10,000 török elegendő volna Magyarország elfoglalására, a nagyvezér kimondá, hogy ne tartsa oly gyengének a német császárt, s ő nem fogja a maga hirét s a szultán hatalmát koczkáztatni. „Brenkovicsot, folytatá, hagyjátok itt, ha valami történend, ő fogja veletek tudatni. Addig ez ügyben felesleges lesz több követséget járatni, nehogy az által a titok elárultassék." A nagyvezér ezután Apafi hüségéről tudakozódott, s midőn e részben a követek megnyugtatólag válaszoltak, elbocsátá őket [1].

A követek hazatértek, s küldőiket az sem hangolá le, hogy puszta biztatásnál egyebet nem hoztak. A magyar alkotmány eltörlése, Ampringen Gáspárnak kormányzóvá kinevezése s a kormányzóság beállitása [2]) megtanithatá őket, hogy kegyelmet nem várhatnak. Azon körülmény pedig, hogy a téritési munka túlbuzgóan lőn folytatva, s hogy a protestánsok naponként látták templomaikat, iskoláikat elvétetni: a folyton

[1]) Bethlen J. II. 368—70, 385—7.
[2]) Kazy Franciscus Hist. III. 128, 142.

folyó háborunak kiválóan vallásos színezetet adott [1]. Ily körülmények közt arról lehetett szó, hogy a várakozás keserü óráit mikép hasznositsák. Kérték tehát a fejdelmet, hogy adjon nekik egy közös vezért, s erre legalkalmasbnak Teleki Mihályt tartották; továbbá hogy elviselhetlen nyomoraikat a legszükségesebbek kiállitásával enyhitse.

A tanács, főként Bánffi Dénes közbevetésére, ez utóbbit elfogadhatónak találta. Bánffi junius elején bizonyos összeg pénzt kapott kezéhez, nagy részben a szultán számára kivetett évi adóból, s ezt ő saját ajándokával megnövelve kiosztotta köztök, s felesketé őket Apafi hüségére.

Az első pont ezúttal elhalasztatott. De midőn a lengyel ügyek folyamából beláthaták a menekültek, hogy a török segélyre egyhamar nem számithatnak, ujabban egy követséget küldtek Radnóthra, mely kihallgattatást eszközölt magának. A szónok Szepesi volt s a dolog ujolag segélykéréssel végződött. A tanácsosok hosszas vita után elhatározták, mind pénzzel segítni őket, mind Turzai Györgyöt ügyökben Drinápolyba küldeni [2].

De hogy Teleki a menekültek fejévé lehessen, az ellen Petróczi tényleg tiltakozott. Ugyanis másodszülött fiával Váradra menekült s a körül-belől levő bujdosókkal csatlakozott. Megirta ugyan Apafinak s Bánffi Dénesnek, hogy ő ellenök soha semmit sem teend, de

[1]) Ribini Memorabilia II. 21.
[2]) Bethlen János 394, 396—400.

azt is tudatta velök, hogy ő a felkelők generálisává választatván, nincs joga e hivatalról lemondani. A fejdelem ily körülmények közt Bánffi Dénes tanácsából Lóczi János és Szobonyai Jánossal elfogatta Petróczit fiával együtt Váradtól nem messze eső saját birtokában, s Szamosujvárra vitette. A menekülteket e tény haragra lobbantá. A küldött segélypénzt elrabláк, szitkokat és fenyegetéseket szórtak azon esetre, ha Petróczinak bántódása történnék [1]. „Mert mit remélhetünk, mondák, mi szegény legények, ha a kapitányt elfogták; azért csak viseljünk magunkra gondot." A váradi basa is haragra lobbant. Hasszán agát mintegy 25 törökkel kiküldé Lóczi elfogatására, mit ezek, bár az lakában védelmezé magát, végre is hajtottak. Mentegetőzésére, hogy ő csak a fejdelem s Bánffi Dénes parancsának végrehajtója, szabadon ereszték ugyan, de oly köteleztetéssel, hogy fejedelmi megbizatása bemutassa [2]. Ekkor a váradi basa haragja egészen a fejdelem ellen fordult, s kieszközlé a nagyvezérnél, hogy ez régi rendeletét Bihar, Kraszna, Szolnok s csaknem egész Doboka és Kolos megyéknek a hódoltságba bekebeleztetését illetőleg fölelevenité, miután a somlyai kapitány, Bánffi befolyása alatt, nem tartja meg a barátságot [3]: fenyegetés, mi mindannyiszor megujult, valahányszor bármi ügyben panaszuk volt az uralkodóra, de mit ők sem szándékoztak teljesedésbe

[1]) Bethlen J. 395, 401.
[2]) Lóczi János levele Apafihoz Árpádia II. 78—81.
[3]) Bethlen János 403.

venni. Az ifju Petrócziak pedig a váradi basához menekültek, s ettől késő őszszel a portára mentek [1].

E bajokhoz egy más is járult. Kopp megujitá panaszait az iránt, hogy a lázadókat Erdélyből pártfogoltatni látja: Ő felsége a császár a zendülés elnyomására hatalmas serget állit ki, s figyelmezteti, hogy a más veszedelme tegye vigyázóvá. Mert nagy veszélybe dönti magát, ha nem szünik meg a lázadókat tovább is pártfogolni. A válasz, mit neki adtak, a nyilt beavatkozás vádját elhárítá Apafiról, ő csak a béke eszközeivel igyekszik a mozgalmaknak véget vetni, s épen ezért, bár ismeri a császár hatalmát, semmi oka sincs attól tartani. De Koppot e válasz nem nyugtatá meg, s most hímezetlenül megirta, miszerint ő tudja, hogy Teleki uj beütést tervez.

Ekközben Turzai is visszatért a nagyvezértől. Levele, mit a fejdelemnek irt, a békepontok megtartását sürgette, de ugyanakkor ujabb biztatásokkal látta el a bujdosókat. Apafi pedig összehivta tanácsát Radnóthra, hová Bánffi Dénes ágyban fekvő betegen érkezett meg, s hol három kivételével minden tanácsur megjelent. A többség véleménye a bujdosók ügyének elejtését óhajtá. „Üljön veszteg a fejdelem, mondák, s hagyjon békét a magyarországi dolgoknak, nehogy Erdély is a fejdelemmel együtt elveszszen miattok,“ de Bánffi és Teleki keresztülvitték ez ügy elhalasztását sept. 22-ig. A fejdelem pedig befolyások alatt zászlókat és segélydíjakat osztott ki azok közt. September

[1] Bethlen János 411, 438.

havában egészen reménytelenül, söt nem is óhajtva egy levél érkezett a nagyvezértől Apafihoz, melyben az tudatja, hogy két év elötti kérelme folytán a németek határpusztitásaiért vizsgálatot kivánt a bécsi udvartól. A Debreczenben összeülendő bizottmányra ő is küldjön meghatalmazottat. A tanácsosok jól tudták, hogy akkori panaszuk már elévült, hogy most a határsértésekkel őket is vádolhatni: de engedniök kellett s Cserményi Mihályt elküldék, oly utasitással, hogy egyedül a régi kártételek felemlitésére szoritkozzék. A bizottmány azonban sohasem ült össze. Cserményi visszatért a nélkül, hogy valahol biztost látott volna, s az egész dolog egyike volt azon fogásoknak, melyekkel a porta az erdélyi udvart mindig függőben igyekezett tartani [1]).

A menekültek ügyét a tanácsosok sept. 22-éről ujabban elhalasztták. Közös tanácsban állapitsák meg kivánságaikat, hangzott a végzés, melynek folytán ezek Krasznán oct. 18-kán összegyültek, s innen a fejdelemhez juttatott kérelmökben ujolag csak azt sürgették, hogy a fejdelem egy kapitányt, természetesen Telekit, nevezzen ki fejökké. Apafi megint halasztással felelt. A pénzt és titkos pártfogást nem kimélte tőlök: de nyiltan nem mert fellépni, a porta határozott tilalmai folytán, s a lengyel háboru kimenetelétől várta, hogy a beavatkozásra jogot nyerjen. A várakozás mindkét fél reményeit meghiusitá: Chozimnál Sobiesky teljes diadalt aratott a nagyvezéren (1673. nov. 11.), mely

[1]) Bethlen János 406—415, 421—24, 438.

minden fényes igéretet és biztatást, mit csak a bujdosóknak adott, egy lehelettel elfútt s minden ezzel kapcsolatos tervet dugába döntött [1]).

A menekülteket e hir sem fosztá meg reményeiktől. A nov. 18-án megnyilt országgyülésre uj követekül Baranyai Gáspárt, Kubinyi Lászlót, Hamvai Pétert s Szentkirályi Györgyöt küldték, kik szokott kérelmeiket: segélypénzadást, Telekinek kapitányokul kinevezését s ügyöknek a portán szorgalmazását terjeszték elő. Már korábban visszaérkezett a portáról Szilvási Bálint, ki a szultántól szokatlanul hangzó kegyelmes szavakat s oly intést hozott, hogy a magyar királylyali béke megszegésétől tartózkodjék. Daczára ennek a bujdosók követei ügyét tárgyalni kezdék, midőn a nyolcz hó előtt Drinápolyban maradt Brenkovicstól tudósitás érkezett, hogy ő utban van. Levelet pedig csak a tihajától hozott a bujdosóknak, ki ezeket ügyöknek ujabb elhalasztásáról értesité. Az országgyülés kérelmöket ennek folytán visszautasitá, s ők ideiglenesen Wesselényi Pált kapitányokká választák, oly hozzátétellel, hogy majdan e hivatalát Telekinek adja át.

Ez országgyülés Husztvárat a fejdelemasszonynak inscribálta (artic. XV.), az adó rendezésére s Kolozsvár, Somlyó és Sebes végvárak megvizsgálására egy bizottságot nevezett ki. De a betegsége miatt még mindig távollevő Bánffi Dénes e határozat által megsértettnek hitte magát, s azt arra magyarázá, hogy a rendek hűségében kétkedve, őt az őrség hópénzének

[1]) Bethlen 424—25, 433—43. Hammer 666.

elsikkasztásával vádolják. Apafi osztozott kegyencze nézetében, s a pont az országgyülési végzések közül valóban kitörültetett.

Bár mily zokon esett is a rendeknek e megaláztatás, Bánffi azt nem sokára ujabbal tetézte. Az év elején meghalt Szentpáli Jánosnak özvegye, ki édes testvére volt a fejdelemnének s Bánffinénak. A házastársak Báldon egy ékes udvarházat épitettek, mely haláluk után, Ignáczot, János testvérét illette a többi javakkal együtt, s ez most kérelemmel fordult a sógorasszonyokhoz. Bánffi régi adósságok követelésével állott elő s osztozást ajánlott, Szentpáli nem akart jogáról lemondani, s a rendekhez fordult. Az ügyet felkarolta az országgyülés, s erélyesen közbelépett a fejdelemnél, ki valóban egyezkedésre birta a feleket [1]). De ez Bánffinak nem tetszett: ráküldött az udvarházra s azt tövestől lerontatá, göggel mondván: „tegyen róla az ország, ha bánja, s épitse meg a házat [2]).“

Gondolhatni, mily érzelemmel vette az országgyülés, midőn annak vége felé Teleki a rendek közé lép s jelenti: „A Bánffi-család ősidőktől fogva, békében és háboruban kitünő embereket adott a hazának, kiket a királyok érdemeik jutalmául uradalmakkal s fényes hivatalokkal jutalmaztak, akkor, midőn a nemzet dicsőségben magasan állt. Az érdem jutalmát most a hanyatlás korában sem volna méltányos megtagadni.

[1]) Bethlen J. 444—57. Cserei e gyülést 1774-re teszi; de ennek kronologiája nem pontos.

[2]) Cserei 75. Bánffi vallomásaiban ez ügyben magát ártatlannak s a lerontást kötlevél következtében történtnek mondja.

Érett megfontolással tehát elhatározta ő nagysága a fejdelem, hogy tekintetes Bánffi Dénes uramat méltóságos czímmel ruházza fel." A jelentés átalában hidegen fogadtatott, s még a szokásos éljenzést is csak kevesen hangoztatták.

Mert Bánffi népszerüségének erőszakoskodásai következtében vége volt. Rokona s barátja Teleki mindez ideig azt hitte, hogy közösen egy czél felé dolgoznak. A menekültek is egyik főtámaszuknak tarták, az 1674-ik év eleje ellenkezőről győzte meg őket. Már régóta titkos összeköttetése vala a német udvarral, levelezéseket folytatott, melyekkel saját vallomása szerint is nem más czélja volt, mint „a haza és nemzet állapotját jobb karba hozni" s egy alkalommal némely Magyarországon eső ősi jószágait visszaszerezni. És most a császár, hogy magának jobban lekötelezhesse s általa a bujdosók ügyét ellensúlyozhassa, bárói czímmel ruházta fel [1]). E perczben belátta Teleki, hogy a menekültek ügyével összekapcsolt tervei kivitelében Bánffi legeszesebb s leghatalmasabb ellenfele, tudta, hogy vagy évek óta táplált terveinek, vagy e főurnak kell bukni. E mellett Bánffi, mint a végvárak főparancs-

[1]) Apor: Metamorphosis Transilv. (kézir.): »Bánffi Dénesnek Leopoldus császár adta volt a bárósságot.« Cserei (70. l.): »Bánffi Dénesnek is, kinek nagy authoritását tudja vala a fejedelmi udvarban, titkon sok igéretet tön, és baronatusi titulust is külde neki (mely az akkori idöben ritka és becsüs vala), hogy a fejedelem elméjét verje el a magyarok mellöl.« Hogy a tény mikor történt, egyik sem emliti, de Bethlen J. Historiája 1773. utolsó napjáig terjed, s e részletes munka bizonynyal fölemlitette volna ama fontos eseményt. Azonkivül Bánffi s Teleki közt ez ideig fenállt az egyetértés; a szakadás köztök csak ezután történt.

noka, a nagyváradi basával mindig ellenkezett, erélyesen visszaverte annak minden határnövelési kisérleteit, mi a basa hívei részéről a somlyai katonáknak, söt még a fejedelem embereinek is legyilkolását vonta maga után. Söt ennek folytán magok a bujdosók is Erdélynek „kiváltképen oda kiljebb való részein nem kevés insolentiákat követtek el," ugy hogy a fejdelemnek azok megzabolázására Teleki Mihályt utasitani kelle [1]).

De a háboru üszke Magyarországon még folytonosan égett. 1673-ban már határozottabb színt ölte a protestáns papok üldözése, midön a sept. 25-iki törvényszék 32-öt részint kivándorolni, részint téritvényt aláirni kényszeritett. Nagyobb mérvben folyt az üldözés a következö évben. 1674-ben mart. 5-én a prot. papok, tanitók megidéztettek, mint a folyton folyó mozgalom fö okozói, s apr. 4-én elmarasztaltattak. A feles számmal összegyültek közül némelyek téritvényt irtak alá, mások megszöktek, sokan várakba hurczoltattak foglyokul, szám szerint 61-en gályákra küldettek [2]). A mellett a hadi törvényszékek folytatták kegyetlenkedéseiket, hasztalan parancsolta a császár azok megszüntetését, hasztalan cserélte ki a kegyetlenebb tiszteket ujakkal, a büntetésekben bárd, kerék, karó játszák azontul is a föszerepet; kurucz és labancz vetekedve kínozták egymás foglyait [3]).

[1]) Árpádia II. 83—86. Apafinak kétrendbeli levele a fövezérhez és Teleki Mihályhoz.

[2]) Kösziklán épült ház ostroma, kézirat, Bod Pétertöl. — Ribini Memorabilia II. 35. Lampe Hist. Eccl. Ref. 446.

[3]) Kornéli Szalainál V. 165—6.

A két fél ezalatt is folytonosan s minden eldöntőbb nyereség nélkül küzdött. A franczia háboru Leopoldnak nagyobb erejét vette igénybe, hogysem kellő nagy serget küldhetett volna magyar birtokaiba, hol a bujdosók sokszor voltak legyőzve, de soha semmivé téve, s Erdély által pártoltatva s a törököktől segitve, a küzdelmet minduntalan megujiták. Február végén kurucz had ment Nánás ellen, azonban reménytelenül Barkóczi István ott mulató sergére bukkant, s szétveretett [1]), de májusban már Pálffi horvát serge szenvedett nagy veszteséget [2]), s midőn Kopp Rosenbergben kiadta fenyegető nyilatkozatát, melyben az ellenállókat kínos halállal fenyegette [3]), a háboru még elkeseredettebb színt ölte. Egy török sereg ugyanekkor Érsekujvár alól Pozsonyig száguldott s az egész vidéket megadóztatá, s a menekültek ebből reményt meritve, Fábián Farkast a portára küldték, honnan az szokás szerint üres biztatásokkal tért haza [4]). De ezekkel jól összeillett XIV. Lajos bujtogatása, kinek ügynöke Beaumont 1674. sept. 13-án megjárta Erdélyt, hogy Apafit s a magyarországiakat Austria ellen hadra birja, s kémlelje ki, nem volnának-e hajlandók ezek magoknak franczia vérből királyt választani? [5]).

---

[1]) Babocsay: Fata Tarczaliana Rumi I. 35.

[2]) Kornéli Katonánál XXXIV. k. 205.

[3]) Kazy III. 163.

[4]) Histoire des Troubles de Hongrie. Amsterdam, 1689. 254. l. Cserei a divánnál a profugusoknak ezen választ adatja: »Menjenek ki Konstantinápolyból akár jobbra, akár balra; hatalmas császár bolondokkal nem közli dolgát.«

[5]) Szalai V. 167. a Petrovits Gyüjteményéből. Cserei is emlék-

Ily körülmények közt sem lehetett Erdély rendeit rávenni nyilt és határozott beavatkozásra a bujdosók ügyében. Bizonytalanért nem akarák ezek hazájok jövőjét koczkára tenni, s véleményöket e tárgy körül híven jellemzi Cserei, ki a tanácsurak szájába ilyen szavakat ád: „Úgy szeressük felebarátunkat, hogy azalatt magunkat érettek örökös nyomoruságban ne ejtsük; mert könnyü a hadakozást elkezdeni, de ha egyszer elkezdjük, még a maradékunk sem éri végét. Különben is a franczia sokat igér, keveset praestál; a míg ö ide dobol, elüti a német rajtunk. A magyarországiaknak jó refugium volt Erdély, de ha mi kiszorulunk Erdélyből, vajjon melyik nemzet fogad be bennünket?“ [1]) De Teleki keresztülvitte, hogy a fejdelem mégis küldött követet a portára a bujdosók ügyében, hol azt ezek biztosával, talán épen Fábiánnal, egy időben hallgatták ki. A válasz nem volt kedvező: „Üljön veszteg Apafi, most senki sem bántja s ha bántaná valaki, a császár megvédi. Ha kimegy egyszer Magyarországra a császár akarata ellen, többször be ne jöjön; talál a hatalmas császár fejdelmet Erdélynek.“

E válasz, mely a többség véleményét nagy mértékben igazolá, nem tetszett sem Apafinak, sem a bujdosóknak, sem különösen Telekinek, ki terveiről lemondani könnyü szerrel nem szokott. Nincs okunk azt

---

szik e tényről (70. l.), azon hozzáadással, hogy Lajos pénzt is küldött volna Erdélybe, mi lehetséges.

[1]) Cserei 68. Ezeket a tanácsurak Radnóthon 1673. mondhatták volna az akkor tartott ministeri értekezletben: azonban a többség véleményét csakugyan híven jellemzik.

állitani, hogy ő minden önzés nélkül pártolta a bujdosókat, kik bizonyosan nem kinézés és előleges igéretek nélkül sürgették oly sokáig kapitányukká kineveztetését. De ha csak az önzést állitanók tettei egyedüli rúgójának, nem kevésbbé tévednénk. Volt azokban a hazafiságnak is szerepe. Hisz nagyravágyását más uton könnyebben kielégithette volna, azon például, melyen Bánffi haladt, mint ezen, midőn azokat nemzeti ügygyel kötötte össze, s éveken át kitartás és erővel folytatta. Az időt és körülményeket legalkalmasbaknak hitte most merni valamit, midőn a franczia biztatott s a porta nem nagyon ellenkezett. Neki ugy tetszett, hogy ez utóbbi nem ok nélkül segiti a zendülőket kéz alatt. Most midőn a császárt a franczIávali hadfolytatás nagy mértékben foglalkodtatja, s az elégületlenség Magyarországon az elkeseredés fokára csigázódott, a beütés Erdélyből több sikerrel kinálkozott, mint valaha, a nagyur pedig, ugy hivé, az eredményt megbocsátja. A két év előtti beütés megbukása nem rettenté vissza: az kis erővel történt s különben is elsietett volt. De azon akadály, mi akkor utjában állt, a rendek ellenállása, most is meg van, sőt egygyel több s hatalmasabb: báró Bánffi, kiről még akkor azt hivé, hogy vele egy kézre dolgozik.

Bánffinak állása és jelleme pedig minden kétségét eloszlatá, hogy terveit ennek megbuktatása nélkül keresztülvihesse. De itt sok megfontolni való volt. Rokona [1]) s éveken át barátja volt ez, ki befolyását az

[1]) Anyja s Bánffinénak az anyja testvérek voltak.

udvarnál érdekében sokszor felhasználta; a mellett hatalmas és tekintélyes főur, a fejdelemnek pedig sógora. Nem fogja-e Bornemisza Anna minden befolyását arra használni, hogy Bornemisza Kata férjét megtartsa? Azonban másfelől nagy pártra számithatott, midőn Bánffit, e rettegett és gyülölt főurat akarta megbuktatni. Udvartartása ennek már régóta vetekedett a fejdelemével. Könnyü volt mint tanácsurat perbe idézni az ország sarkalatos törvényeinek megsértéseért. Jószágait erőszakos foglalásokkal nevelte, s a kisebb nemesek marháit akárhányszor hajtatta fuvarba. Mint az éjszakvidéki őrségek feje jelentékeny haddal rendelkezett s ezzel ő mint sajátjával bánt. Összekocczanásaiban semmi tekintet sem tartá vissza, s a főurak, többé-kevésbbé mindnyájan ellenségei voltak. Igy támadt szakadás közte és Béldi Pál közt [1]), s ujabban egy gőgös tettével gróf Csáki Lászlót is fejére zúditá. A gróf ugyanis Bánffinak bonczhidai erdejében vadászott, mire ez őt feles számu puskásokkal körülvette s barátságos lakoma színe alatt akarata s protestátiója ellenére fogva vitte Bonczhidára. E megaláztatást Csáki nem feledheté.

Egy körülmény Telekit gyors elhatározásra birta. Azon meggyöződésre jutott, hogy Bánffi valamit for-

[1]) Cserei (71. l.) hosszan beszéli el, hogy Teleki Bánffit és Béldit miképen vesztette össze. De e harag sokkal korábbi a két főur közt s táplálékot is elég alkalommal nyert. Az általa felhozott história, hogy egy alkalommal az ittas Bánffi Béldinét megcsókolta, nem valószinütlen, azonban engesztelhetlen gyülöletök egyébben is talált elég indokolást.

ral [1]), talán a bécsi udvarral kapcsolatban, mely ugy gondolkodhatott, hogy Apafinak a fejedelemségből elmozditásával Erdélyben más politikát juttathat diadalra, s talán hogy épen ő maga akarja elfoglalni a trónt. Voltak-e erre biztos adatai, nem tudom, de hogy azt mint vádat használta ellene, az bizonyos. A fejdelmet előre elkészité tervének megfelelőleg, anélkül, hogy annak végczélzataiba beavatta volna, mit a fejdelemasszony miatt sem tartott tanácsosnak. S ez neki könnyen sikerült. Hivei mindig voltak az udvarnál; Naláczi István a marsal uram [2]) s Székely László póstamester, Teleki teremtménye s mindketten lekötelezettjei, kik a fejdelmet érdekében és óhajtása szerint tudák hangolni.

S most a főurakat a Bánffi ellen készitendő ligába vonta be. Ennek fogalmazását ő készité, Macskási Boldizsárral két példányban letisztáztatá, hogy az egyik nála maradhasson, mig a másikat Béldi Pálnak adta át. Mert mindenek fölött e tekintélyes és hatalmas főurat akarta megnyerni, ki oly sok sérelmet szenvedett Bánffi gögjétől. Fölkereste Bodolán, saját várában, s közölte vele, miket Bánffi czélzatairól tudott. Ha Csereinek hihetünk, a közlemény főpontját azon vád tette,

---

[1]) Legalább Bethlen Miklós előadásából az tünik ki, csak olvassuk meg higgadtan, a miket Önéletirásában, Szalai kiad. 396, 418 l. — mond, s látni fogjuk, hogy a liga nem épen ok nélkül keletkezett ellene. Hogy Csereinek azon előadása, miszerint Apafi előre meg volt nyerve, tévedésen alapul: azt Bethlen Miklósból határozottan állithatni. De hogy arra az út el volt készitve, azt hiszem.

[2]) Azaz főudvarmester; Balog Máté a hopmester azaz udvarmester volt.

hogy Bánffi az ő családja semmivé-tételére tör. Béldiné, ki a szomszéd szobában hallgatta Teleki vádjait, esküvéseit, talán csak sejtve, hogy mi készül: „Uram, szerelmes uram, szívem uram! ne adj hitelt Teleki Mihály szavainak, mert bizony megcsal s elveszt tégedet is!" szavakkal a szobába tör, nem tudva többé felindulásán uralkodni. Az intés nem használt s Béldi Pál aláirta nevét a ligának. Töle Csákihoz ment, ki sérelmét nem tudva feledni, hasonlóul aláirta a ligát. Azután Kapi György, Bánffi Zsigmond, Bánffinak személyes ellenségei, Haller János és Pál, Rhédei Ferencz tanácsurak, Naláczi István, Székely László, Kornis Gáspár, Keresztesi Sámuel, Macskási Boldizsár jegyzették alá neveiket. Azután Bethlen Miklós, udvarhelyszéki főkapitányt hivatta magához Sorostélyra. Czélja volt ezáltal felültetni a székelységet s ekkép csikarni ki a fejdelem beleegyezését a ligába. Mert tudta, hogy Bánffit személyes megjelenésre hivatalos idézés nem birhatja, söt ha a némethez menekül, ő tervétől könynyen végkép eleshetik.

Bethlennel november első napjaiban a dolgot titokban közölte, s a hallgatás iránt előre szavát kivánta. „Ezek, mondá Bethlen, rettenetes dolgok, de megbizonyithatni-e ezeket rá?" Teleki esküdözött. „Ha Bánffi, mondá, a nov. 18-iki országgyülésre eljöhet, Apafi tovább nem fejedelem, és sok főrend s azok közt te is, nem élsz tovább. Azért az a tanácsi rend conclusuma: kegyelmed Udvarhely és Kornis Gáspár Marosszékről vegyetek számos hadat fel, és Bánffi Dénest Fehervárra jöttében meg kell fogni, vagyis ölni, s ezzel

sietni kell, mert Bánffi nov. 18-a körül jön Fehérvárra. Most uram ideje, ha istennek, urunknak, hazánknak akarunk szolgálni, aut nunc, aut nunquam."

„De hát, ellenveté Bethlen, mi mellett ültessem fel a hadat, hol a fejdelmi parancs?"

„A fejedelem ezt gyengesége s összeköttetésénél fogva csak a tett végrehajtása után tudhatja meg, annak idejében majd tudatjuk mi vele."

„De kell hát, ellenveté Bethlen, hogy a tanácsi rend parancsa vagy egyéb valami kezemnél legyen!"

„Nincs egyéb, mint a liga, az instructio Haller Jánosnál van."

A ligát némi ellenvetések után Bethlen átvette, oly nyilatkozattal, hogy ő elfogja ugyan, de meg nem öleti Bánffit. Ekkor miután kipuhatolta, ha nem fog-e ama főur a gyülés megnyilta előtt csanádi udvarházába menni, Keresden atyjával, a tapasztalt országlárral, ki jól ismerte Bánffi gögjét és nagyravágyását s épen ezért a vállalatra áldását adá, Búnon Bethlen Gergelylyel közölte a dolgot, a ligát aláiratta s végre hozzáfogott a székelység felültetéséhez. Hasonló rendelet volt kiadva Nemes János háromszéki, Kornis Gáspár marosszéki és Daczó János csíki főkapitányoknak, kik közül Kornis és Bethlen a fölkeléssel leghamarabb készen voltak.

Bethlen Gergely azonban elállt a ligától, s Bánffi barátait, Bethlen Farkast és Eleket tudósítá. Ezek viszont Bánffinak irták meg: de már késő volt. Bánffi ekkor családjával keresztelőben volt Koppándon Vitéz Ferencznél, hová Kolozsvárról nagy pompával nov.

15-én érkezett.[1]) A vendégek épen asztalhoz akartak ülni, midőn két futár érkezett a hírrel, hogy ellenséges lovas csapat közeledik. E hirre a megrettent Bánffi, Pályik János nevü szolgáját Kolozsvárra küldé a lovas őrségért, maga pedig nejét átvitte Vitéz Gábor házához, s némi kisérettel ott hagyva, Péterd felé sebesen távozék. Elmenetele épen jókor történt: nyomban utána megérkezett Kornis Csákyval s a marosszéki haddal. Ezek ellenében védelmezte ugyan a hátrahagyott csapat a Vitéz Gábor-féle udvarházat, de csakhamar feladta magát s Bánffiné foglyúl esett. A „tatárnál kegyetlenebb popule“ mint Cserei nevezi őket, kiméletlenül bánt a szerencsétlen asszonynyal, kiprédálá, megfosztá ékszereitől, s nagyobb bántalmaktól is csak Kornis tudá megmenteni, eltakarván, hosszú mentéjével. Bánffi szerencsésen Kolozsvárra menekült. Útjában Feleken szembe találkozott a Pályik által vezetett őrséggel, de ezt visszaparancsolá s csak egy hadnagyot külde, hogy nejéről hirt hozzon.

Ekkor már Bethlen Miklós is Tordán volt sergével. Elindúltakor azon hirt terjeszté el, hogy Keresztúrnál seregszemlét akar tartani, s onnan Kolozsvár alá siet, visszanyomandó a váradi törökök beütéseit. Valóban pedig Csákyval s Kornissal akart egyesülni, úgy várandó be a többi székelyeket, hogy ha Bánffi az őrséget felültetné is, a rendezettebb katonaság s túlnyomó erő fel ne tarthassa. Bethlen és Csáky egyesültek Lónán s innen, elválva ugyan, de mindkét csapat

[1]) Egykoru följegyzés Béldi Pál egyik (1677. nov. 29-én kelt) levelén.

Gyéres-Szentkirályra, majd Nagylakra vonúlt. Itt kapák a fejedelem parancsát titkos pecsét alatt, melyben vállalatukat helybenhagyja, annak kivitelét elrendeli, s nem fukarkodik biztatásokkal és igéretekkel.

Apafit már ekkorra meg tudá nyerni a liga. Ennek tagjai közül többen a gyógyi fürdőben gyültek össze, oly határozattal, hogy nem sükerülés esetében meneküljenek; de a vett jó hirek folytán Gyula-Fehérvárra mentek a fejdelmi udvarba. Itt Apafit először nejétől idegeniték el [1]) s azután Bánffi terveit, czélzatait, s mindazt, mit csak életéből gyanús dolgot felhozhattak, elébe terjeszték. S a fejdelem, mig egyfelől a már fölkelt székelységet nógatta: a még mindig késlelkedő csíkiaknak parancsot adott, hogy „lovas, gyalog keljen fel, és jó készülettel, sem éjet sem napot nem várván, mindjárt menjen viritim Szamosújvár felé a több szekély hadak után“ [2]), magát a derékhadat is a nagy pecsét alatt kiadott parancscsal felülteté. „Ilyen a világ!“ mondja némi húmorral Bethlen Miklós Önéletirásában, negyven év múlva higgadtan tekintve az eseményekre vissza.

Bánffi Dénes szorongatott állapotjában még Lónára irt Bethlen Miklósnak egy feddő levelet. Az azonban figyelmeztette, hogy nem egynéhány emberrel, hanem az országgal van dolga, s felszólitá, hogy küldje

---

[1]) Mint Cserei mondja s mi igen is hihető. Maga Bethlen Miklós is emliti feljebb, hogy „a fejedelemnek a Báthory Zsófia szépségét fejébe ütötte az ördög“ s ezért el akart nejétől válni. Valami ilyes történhetett ekkor is.

[2]) Árpádia II. 93. Apafi érintett parancslevele.

hozzá biztos emberét, ki által a dolgok folyamáról meggyőzhesse. Bánffi Kolozsvárról, hol a somlyai, csehi, segesvári őrségekkel megszaporitá erejét, sergével együtt elindúlt Nagylak felé a felkelt székelység ellen. De Ajtónnál megállapodott, s kitudandó a dolog mibenlétét, egyszersmind válaszúl Bethlen Miklós felszólitására Pályikot Tövisre küldte, hová ekközben a székelység húzódott. Pályiknak Bethlen megmutatta a ligát s azon tanácscsal eresztő el: „ne fegyverkezzék, hanem minden késedelem nélkül menjen Magyarországra s onnan békéljék, mert bizony elvesz!" [1])

Bánffi nem egészen fogadta meg a tanácsot. Visszatért ugyan Ajtónból Kolozsvárra, s ezzel eljátszta azon egyetlen perczet, melyben megmenekülhetett volna, söt mint biztosabb helyre Szamosújvárra vonúlt: de a drága idöt habozás közben tétlenül engedé elrepülni. Meg volt rettenve. Nem tudta, hogy a liga csak egy töredéknek s nem az egész nemzetnek müve, hogy abba a tanácsi rend bele sem egyezett, hogy a csíki és háromszéki had még akkor alig ült fel, messze van s közeledésének hire is csak költött dolog. Megforgatta elméjében, hogy oly tömérdek had ellenében, miként ö hivé, fen sem tarthatja magát, s felkelése esetében valóban és okkal fog a haza ellenségének nyilvánittatni; félt a töröktöl, kivel annyi baja volt; bizott barátiban, a fejdelemné befolyásában: s a dolgot kiegyenlitni, nem elkeseritni akarta. Ily czéllal a reformált püspököt, majd az örségböl néhány tisztet Fehérvárra

---

[1]) Bethlen Miklós Önéletleirása I. 409.

küldött, hogy ott a fejdelemnél közbenjárjanak. Az első útközben Csánból visszatérittetett, az utóbbiak pedig épen vesztét okozák. Ezeket ugyanis Fehérvártt a főurak meg tudák nyerni magoknak, s midőn őket visszaküldötték, magokkal vitték a parancsot, hogy Bánffit tegyék fogságba. És úgy lőn. Maga az őrség fogta el Számosújvártt, mely eddig azt hivé, hogy csak néhány főúr akarja Bánffit megbuktatni, most, midőn meggyőződött, hogy ez a fejdelem akarata, s kisérte Kolozsvárra.

Ezalatt az összes székely had is Kolozsvárra érkezett, hol Béldi átvette a főparancsnokságot. Nem sokkal ezután megérkezett a fejdelmi parancs:

1) Esküdjék meg az őrség a fejdelem s az ország hüségére.

2) Bánffi Bethlenbe vitessék fogva s ott Kornis Gáspár őriztesse.

3) Nejét is vigyék oda hozzá.

4) A székelység Nemes János parancsnoksága alatt jószágain helyeztessék el.

5) Béldi s a főurak menjenek Fehérvárra a gyülésre.

A parancsok egyenként teljesittettek. A székelység Örményesen, Bonczhidán Bánffi jószágain elhelyeztetve; borzasztó zsákmánylást vitt véghez. A drága ruhákat széttépték, némely góbé az ezüst tálakat, ólomnak vélve, golyóknak olvasztá össze, az okosabb jól felpakolt azokból, s minden felkelhető, a mit csak kézre kerithettek, kardalészára jutott.

Ekkép minden el levén végezve, a főurak Fehér-

várra mentek, hol nov. 17-én megnyilt az országgyülés. Nem volt köztük még ekkor Béldi Pál, ki Kolozsvártt, Ajtonban járkált, nem Gyerőfi, ki Bonczhidán, Gyaluban minden felé megfordult, hol Bánffinak ingóságai voltak, minthogy ezek lefoglalása már meg volt kezdve, s a zár alá tételt épen ők vezették. S valóban Bánffi jószágain temérdek kincs vala együtt — szorgalommal, de nem mindig kellő lelkiismeretességgel gyüjtve, összehalmozva évek hosszu során át [1]). S Béldi valóságos lelkiismeretességgel igyekezett kivinni, hogy abból semmi se maradjon rejtve. Nov. 29-én Kolozsvárról irá Gyerőfi Györgynek e tárgyban egyik országos megbizottnak: „Kegyelmed levelét vöttem, irását értem, az inventáláshoz hogy kglmetek hozzá kezdett jól vagyon. Mindeneket kglmetek inventálván, hagyja jó gondviselés alatt. Spanyolviaszat küldtem. Az praefectus azt mondja hitivel is, hogy behozta s beadta, de hová tötték, ő azt nem tudja. Szorgalmatosan kglmed vigye véghez az inventálást s pecsételje be s hagyja úgy jó alkalmatossággal." S még ugyan az nap Ajtonba ment, honnan hasonlag e tárgyban irt Kornis Gáspárnak: „Idejövő utamban is érkezék a mi kglmes urunk ő nga parancsolatja. Azonban már azokról concludáltunk a mikről sonál; hanem édes öcsém uram úgy hiszem ma Gyerőfi György bement; azért a mit beszél-

[1]) Bánffi Dénesnek rendkivüli gazdagságát mutatja egy kis fenn maradt jegyzéke: „1673. die 10. juli. Töttem az vasládába Isten kegyelméből tizenkétezer szép aranyokat, mely van nyolcz zacskóban, négyben két-két ezer. Van poltura és garas is három ezer. Isten dicsóség legyen te néked érette B. Dienes." De e vasládában nemcsak ennyi volt, mint a következmény megmutatta.

getének a 96 (t. i. Bánffi Dénes) szállásán való árnyékszék alkalmatosságáról, Vista nevü faluban lakó Gyalai kulcsárt parancsolja behivatni Gyerőfi uram s azokat a rejtékeket kerestesse meg a fundamento; lássuk miket találnak, de ha nem találnak semmit is, az strázsa az Bánffi uram szállásán kettő-kettő meg ne szünjék elvitele után is; Isten akaratából én is holnap Enyedre megyek, hátas lovai Bánffi uramnak (96) ott maradjanak, azt is inventálják, semmiképen elvinni ne engedje kglmed, hanem tegyen oly dispositiot, maradjanak ott, bátorságosabb ez a hely, ha úgy kivántatnék is, parancsolván kglmed nekem.“ [1])

Ezalatt Fehérvártt megtörtént az elhatározó lépés. Mit tegyenek Bánffival, a legyőzött, kézre került Bánffival? e kérdésen törték fejöket a liga tagjai azon tanácskozásokban, melyeket Béldi és Bánffi Zsigmond szállásain tartottak. Egy rész: Bethlen Miklós, Horváth Kozma s többen azt akarák, hogy jó fedezet mellett hozassék Fehérvárra, hol a közügyigazgató a törvény értelmében perelje be, s védelmét kihallgatván hozzanak itéletet. Mások, különösen Teleki párthivei azt kivánták, hogy a vádakat irásban küldjék meg neki, s erre érdemlegesen (azaz anélkül, hogy az vele többé közöltetnék) feleljen: nehogy személyes jelenléte által befolyását a fejdelemre visszanyerje s a kardot épen ellenök forditsa. Némelyek még ettől is féltek, s kihallgatatlanul kivánták elitéltetni. Ez utolsó vélemény semmi viszhangra sem talált. S most a főurak

[1]) Eredetiekről, melyek K. Papp Miklos barátom birtokában vannak.

egymás közt irásos kihallgatásában megegyezvén, a dolgot a gyülés elébe terjeszték. Bánffi Zsigmond ez idő szerint letette az elnökséget, s azt Kapi foglalta el. A harminczegy vádpontot Teleki fogalmazta, a decz. 5-én tartott gyülésben pedig Sárpataki Márton, a közügyigazgató kiadta. Ezeket most, miután a ligát a fejdelem s az összes rendek aláirták, Macskási Boldizsár, Dániel István és Trajner Andrástól Bethlenbe küldték.

A küldöttség a pontokat dec. 7-én Bánffival kö zölte. Azok czáfolatát ö Pataki István kolozsvári professorral, ki fogságában folytonosan mellette volt, készitette el. Ugy hogy dec. 13-kán az már a gyülés elébe volt terjesztve, hol szokás szerint felolvastatott:

Méltóságos úr tekintetes nagyságos [1]) Losonczi Bánffi Dienes úr ő nagysága ellen való publicum gravamenek; melyeket a nemes ország becsületes fő rend atyjafiai által in scriptis ő nagyságának bethleni fogságában praesentáltatott, ő nagyságának azokra tett replicajával együtt, melyek alternatim így következnek:

Primum gravamen.

Mindeneken való uralkodása, mindeneket semminek való tartása és becsülése.

Replica.

Sőt az én emberi gyarlóságom szerént mindeneknek a mennyiben lehetett, becsületet tenni bajos tisztem, alattvalókon is nemhogy törvénytelenül uralkodni, sőt annak minden speciesit távoztatni kivántam, melyrűl tégyenek bizonyságot lelkek szerént azok, a kik én környűlöttem, velem akármi

[1]) Bánffi Dénes nem mint erdélyi főur lett báróvá, s e czímet azért nem használja e gyülés.

állapotban forgottak; egyébaránt gyarló ember voltam, s vagyok ma is, bűnös Ádám maradéka, de az én törvénytelen uralkodásommal sem lelkében, sem testében senkit meg nem nyomorítottam; tisztemhez képest keménységgel kellett lennem, azt kivánván a közönséges haza java, de hogy törvénytelenűl valakit bántottam volna, lelkem esmérete nem vádol, hanemha hirtelen nem percipiáltam volna a dolgot; mindazonáltal a kiket privatim megbántottam, nemcsak megesmérem fogyatkozásomat, de orvoslani is minden keresztyén útakon kész vagyok.

Secundum gravamen.

Az országnak s annak minden rendeinek urunk előtt való vádolása, urunkat ő nagyságát az országbéliek előtt kedvetlenségben való hozásának szándéka.

Replica.

Ez boldogtalan zűrzavaros világban ki maradott szó és vád nélkül Erdélyben? a mostani időben fenforgó sokféle gonoszokhoz képest az embereknek elméje s kivánsága sokfelé járván. Mindazonáltal kegyelmes urunk s asszonyunknak belső emberei tégyenek bizonyságot, ha ártalmára s veszedelmére való vádakat valamely hazámfia ellen tettem, sőt a sok vádok miatt s vádok között csendesítém az ő nagysága elméjét. Ezzel incusare sufficiat, quis innocens erit. Egy személy nálamnál ebben a materiában többet nem szenvedett, a minthogy e mostani siralmas állapotomban is keservesen érzem azt, midőn látom édes nevelő hazám előtt is oly dolgokkal vádoltatom, melyeket hazám javára hűségem mellett cselekedtem, most pedig a jó indulattól (a mint gondolom) származott cselekedetem terhel. Hogy pedig uramat hazámtól kedvetlenítettem volna, azt teljes tehetségem szerént távoztatni, sőt ha lehetett volna bizony ő nagyságát az haza között való egyezésben, mint az fiát az atyák szerete-

tében úgy tartottam volna. Másképp ha az én jó igyekezetem és az haza kivánsága végben nem mehetett, Isten akaratja volt, hogy úgy legyen.

Tertium gravamen.

Mind az hazát, mind urunkat illető dolgoknak maga szabad akaratja szerént való igazgatása, senkit affélékben nem adhibeálván.

Replica.

Az Isten, maga kegyelmes urunk, a tanácsi rend s az ő nagysága belső hívei tegyenek arról bizonyságot, hogy nemhogy magamra kivántam volna venni azt a nagy és súlyos terhet, sőt a végbéli dolgokban is, annál inkább ha valami meritalis jószágos dolgok érkeztenek s ő nagysága tudtomra adta, mindjárást az urak javallását javallottam, mint az elmúlt nyáron is hopmester és postamester uraimék által sollicitáltattam, de ha ő nagyságának nem tetszett, mit tehettem róla, tett sokszor akadályt az urak távollétek, kire nézve az urakot ő nga nem örömest fárasztotta; hogy pedig énnékem odamenésemet (én közelebb lévén), vagy censurámat adni parancsolta, azt nem denegáltam, hanem nyilván adtam mind az udvarnál, mind távollétemben.

Quartum gravamen.

Idegeny országokra urunkkal ő nagyságával azt íratta, a miket akart, házánál concipiálván a leveleket, csak leírni küldötte ő ngához.

Replica.

Idegeny országokra az haza veszedelmére való dolgokat soha nem írattam; ha a végbeli dolgokról, kikben én voltam nagyobb interessatus, informatiókat tettem ő nga s a tanács eleiben (midőn jelen voltanak) vettem és adtam, de Istennek hála hasznára cselekedtem, a mint az haza határainak dolga is megmutatja. Más idegeny országokra pedig, hogy

akármely ártalmas dolgokat irattam volna expresse tagadom; kiről ő nga tégyen istenes recognitiót, s tegyenek azok is, a kik az ilyenekben követek lehettenek volna; a mely írást Naláczi uram visszaküldött difficultast ő nga. tétetett, kiben az országnak hallom nagyon megütközését, nincsen is abban olyan, mely az urak között sokszor fenn nem forgott, a mely írás nem egyébre, hanem a porta intentiójának kitanulására czélozott, és a bujdosó magyarok sok vád alól való elhárítására, kinek a processusában hogy uram parancsolatjára, s több urak hírek nélkül lett expeditio: vétkemet esmérem, mindazonáltal hazám veszedelmére való intentióm (ha a processusban vétettem) ebből is ki nem jőn, ilyen formában ma is e mostani időben duralhatnak azok, ebbéli fogyatkozásomat kegyelmességének palástjával fedezze el, alázatosan kérem.

Quintum gravamen.

Portára jövő kapithiaknak, követeknek expediálásit, azoknak instructio adásit szabad akaratja szerént cselekedte, kapithiákat is olyakot küldött, a kiket akart, még egy falkában maga embereit.

Replica.

A kapithiák dolgát is a mi illeti, nem magam, hanem az urak előtt commendáltam, kik is az ő rendek szerént zálogos igaz hazafiai lévén úgy tudom a nemes országot híven és igazán szolgálták; mostan elküldött kapithiákat közelebben tudja ő nga, hofmester és postamester uraimék, midőn ő nga az időből kirekedett volna, úgy ránták elő, kiket a nemes ország vonjon rámára, nem félek ott is mocsok térjen és férhessen hűségemhez.

Sextum gravamen.

A végbéli dolgokban senkit nem adhibeált tanácsúl, mikor azok miatt az országnak baja érkezett, ő ngával és az urakkal költetett.

Replica.

Instructióm mellől a végbéli dolgokban soha nem recedáltam, valami az ország javára lehetett, elkövettem, nemhogy nem adhibeáltam, sőt inkább azokban a terhes dolgokban (a mint tegyek bizonyságot róla) mennyiszer megmondottam magának ő ngának és az egész tanácsi rendnek, hogy szükség volna Kolozsvártt és Szamosújvártt lakni, mert nem egy főre való az a nagy tereh-viselés, de ha nem volt kit adhibeálnom, mit tehetek róla; egyébaránt ha mi oly meritalis dolgok recurráltanak ő ngának (kivált mikor Fogarasban lakott ő nga) mindenkor értésére adtam; sőt hogy az urakat ő nga efflélékben convocáltassa, sokszor sollicitáltam, sok dolgok azokban történtenek, kikről tudósítottam ő ngát, kivált mikor Fogarasban lakott ő nga s az idő kirekesztett, a mellettem lévő becsületes emberrel, mennyire az idő engedte s Isten segitett elkövettem. Áldassék Istennek nagy neve érette, az én tisztem alatt az haza határai nem romlottanak, hanem épültenek.

Septimum gravamen.

Az országgyülését rontotta csak azért, hogy a hazafiaival meguntatván a követséget, annálinkább maga szája ízént való dolgokra vihesse.

Replica.

Teljességgel tagadom, mert tudod én Istenem csak gondolója sem voltam; ugyanis az országgyülésének rontásában nékem mi hasznom lett volna? nem redundálván semmi énnékem onnan, ha hosszas volt is a gyülés vagy rövid. Egyébaránt mikor egészségem megengedte, mind a nemes ország között, mind ő nagysága tekintete előtt, s a tanácsi rend között az én tisztemet tettem, kihez képest úgy tetszik, hogy annak még csak árnyéka is hozzám nem térhet.

Octavum gravamen.

A tanácsot semmiben az ország régi szokása szerént nem admittálta, a mikor országot gyűjtetett is már régen expediáltatott, a mikor a tanácsot hogy már admittálni látszott is, de nem a tanács conclusuma szerént lettenek az expeditiók.

Replica.

Feljebb is írám a tanácsi rend gyűlését nem ellenzettem, authoritásokat nem bontogattam csak egyszer is a tanács végzését az én expeditióm megelőzte volna, soha, jó lélekkel irom, olyannal lelkem esmérete nem vádol. A tanács conclusuma, hogy sokszor nem effectuáltathatott, abban nem eszközi, hanem compatiens voltam, ha Isten azt cselekedte, hogy ilyen ártatlanságomban, kit Isten tud, hazám előtt suscipióban esem: keserves szegény lelkemnek, de mit tehetek róla.

Nonum gravamen.

A mikor a tanács és az ország elvégezte német császárhoz, lengyel királyhoz expediáljon követeket, urunknak azt izente, árulói azok ő ngának, kik azt javallják, azután mikor néki tetszett, tanács tudása s végzése nélkül expediáltatott, a kit akart.

Replica.

Német császárhoz és lengyel királyhoz ország végzéséből való expeditiókat hogy én elbontottam, sőt árulóknak mondottam, a kik javallják, bizony csak még mikor lett volna, azt egészben tagadom és reá sem emlékezem. Egyébaránt én affélében sem német császárhoz, sem lengyel királyhoz nem expediáltattam. Miszli felmenetelét, és kihez volt s miben állott, ő nga s ő kegyelmek is végire mehetnek, levelet vitt és nem követséget, a levél is pedig, hogy nem ártalmas volt, kitanulhatják mind magától, mind másoktól, mind magából a levélből és válaszból.

Decimum gravamen.

Az országot szidta, árulózta, rágalmazta, hogy soha egy urához sem volt igaz.

Replica.

Nevelő édes hazámhoz soha bizony azzal az háládatlansággal nem voltam és káromkodással, a melyet teljességgel tagadok. Ugyanis, ha az ország nem igaz, kihez bízhatók mind ura, mind fia az hazának? én pedig boldog állapotomban is mind magam, mind szegény rab feleségem és fiam (holtom után való dispositiómban is) Isten után hazám tekintetes státusoknak gratiájokban nyugtattam volt meg életemet, nemhogy ellenek háládatlansággal fizettem volna, bizony most is csak Istennek s hazámnak hirtelenül fellobbant haragja csendesedjék meg, hogy hirtelen motusban, szokott kegyességétől el ne távozzék az haza, elhiszem (noha sokakban fogyatkozásimat megvallom) ebbéli ártatlanságomat Isten világosságra hozza.

Undecimum gravamen.

Keresztes Andrásnak tisztiből való kivettetését a fővezér erősen megporoncsolta, de ő véghezvinni nem engedte.

Replica.

Keresztes Andrásnak tisztiből ki nem vettetését nem én vittem véghez, hanem az haza nagy rendei előtt forgott az a nagy és szokatlan parancsolatja a fővezérnek, melyekből veszedelmes consequentiáját látván az hazának kijönni, és Molduvánál és Havasalföldénél alább való lenne, úgy is, ha az erdélyi végházakban török tenne és választana tiszteket, azért halasztá dolgát, az alatt megcsendesíté Isten a dolgot, abból pedig semmi gonosz nem következett az hazára.

Duodecimum gravamen.

Zólyominak bészökése mely káros, és veszedelmes volt most is, a fényes porta jószágát Gyalut visszaadatni poroncsolta, visszaadván kiküldi, de csak nem engedte, melylyel az országnak s ő nagyságának félelmét nevelte.

Replica.

A nemes haza emlékezzék kegyelmesen a Zólyomi jószágaira és dolgára, nemhogy én az ország ellen Gyalut oltalmaztam volna, sőt mikor rendkivül való parancsolat érkezett a kajmakamtól, a mi kegyelmes urunk engemet Szamosujvárral kínált, de én nem vettem el, országra halasztottam, a minthogy az akkori beszterczei gyülésben nagyságtok kegyelmetek gratiájához folyamodván, ugy marada meg nálam Gyalu, nem pedig erővel tartatott meg tőlem, soha nemes országunk veszedelmére nagyobb alkalmatosság nem adatott volna annál, ha Isten azt a dolgot le nem csendesítette volna; de úgy is ha nagyságtok kegyelmetek parancsolatja vala, hogy visszaadjam Gyalut, úgy is a nemes hazám parancsolatjának engedelmeskedtem volna, kiről az egész ország előtt a beszterczei templomba viva voce resolváltam vala is magamat: hogy az ország egy óráig is ne veszedelmeskedjék Gyaluért, kész vagyok remittálni, kiről nagyságtok s kegyelmetek emlékezhetik sokan, kire nézve nékem akkor is patronusom volt s nem vakmerőségem tartotta meg Gyalut, így is hát nem méltán vádoltatom engedetlenségért.

Decimum tertium gravamen.

Az hódoltságon senki nagyobbára jószágát nem bírhatta, soknak jószágát a sebesváriak hódoltatták, s a verus haeresek távul nézték.

Replica.

Nemhogy én valakit a hódoltságon jószágának bírásában impediáltam volna, de az egész földön, mely az én kezem

alatt volt, oly békességgel bírta most jószágát a nemesség, hogy soha ezelőtt embernek nem lehetett, kit Isten vitt ugyan végben, nem én, de bizony merem vallani, azért szenvedtem én a hatalmas nemzet nehézségét, hogy mások bírhassák jószágokat. Igaz dolog, instructióm szerént vigyáznom kellett a közönséges jóra, de nem lehetett mindennek jószágát fegyverrel felhódoltatni, kiváltképen Zólyomi bémenetelétől fogva a nagyságtok kegyelmetek instructiója is tilalmazván a garázna keresést, egyébaránt pedig birodalmában a törökkel való békességnek mely nem praejudicált, kiket s miben impediáltam, csak érthessem, kész vagyok számot adni magamról. A sebesváriakat pedig minden kóborlástól elfogni igyekeztem, tisztem viselése után látván abban semmi fenyitékkel őket meg nem gátolhatom, amoveáltam onnét már sok esztendeje, s mindazolta hogy senki jószágát nem hódoltatták, tudja az egész darab ország.

Decimum quartum gravamen.

A vármegyékre gyakran akasztással fenyegető poroncsolatokat irt, mindeneket úgy ültetett.

Replica.

Nemhogy olyanforma stylussal irtam volna a vármegyékre, sőt hogy csak tőlem függjenek is olyanforma stylussal ne irjanak, lelkemre kénszeritettem, postamester uramat (tegyen bizonyságot róla) ő kegyelmét kértem, hogy vigyázzon az olyanforma expeditiókra, de úgy tetszik tíz esztendeje tisztemnek, s azólta sok nyughatatlanságával magamnak s a kezem alatt lévő kevés hadaknak, távoztatám azt hogy a nemes vármegyék és a tekintetes székely natió elmúlhatatlan szükségén kivül üléssel ne terheltessenek; mely azelőtt minden esztendőben megleszen vala.

Decimum quintum gravamen.

A somlyai korcsomát, malmot, és partiumbéli jószágokat, melyek a Compilátában praesidium számára s fizetésére rendeltettek, az előbbeni possessorok idejében magának foglalta.

Replica.

Valami országé volt és valami ország praesidiuma számára rendeltetett, semmit el nem foglaltam, sem magam ususára nem forditottam, Somlyót magam igaz pénzemen vettem, cum omnibus portionibus et appertinentiis, kiket az ország articulussa mellett Gyerőfi uram apprehendált volt. A korcsoma soha az országé nem volt, hanem a földesuraké. Igaz dolog mig a praesidium fizetése máshonnan elődeden ki nem telhetett, a perceptorokkal néha a várban árultattam korcsomát, azután a körül való földét apródonként béhódoltatván s fizetés kitelvén úgy szüntettem meg a korcsomárlást. Ugyanis enyim lévén az egész föld baja, én is lévén már possessora az helynek, nem tartoztam a magamébol tartani a praesidiumot, elég lévén az, hogy az ország szolgáinak fizetések kitölt. Ugyanis a nemes ország a patronusok jövedelmét el nem veheti a végházakban is. A malmot pedig a nemes praesidium épitvén, és Ugrai Gergely uramtól én rehábeáltam, Ugrai uram maga nékem cedálta a maga részét, mely száz forint volt, a németeknek is száz forintot tettem le a perceptorral, kit azután a várral és jószággal rehabeáltam. Egy szóval sem korcsoma sem malom soha az országé nem volt, sem soha az ország számára nem foglaltatott, hanem a földesurakat illette.

Decimum sextum gravamen.

A praesidiáriusok fizetését, hópénzét magának foglalván, búzával, disznóval fizetett, igen drágában adván nékiek.

Replica.

Erről az ország fizetőmesterei tégyenek tanúbizonyságot, Istennek tartó lelkek szerént az egész praesidiummal együtt, sőt ha én nem tartottam volna őket pénzemmel, búzával, esztendőnként az ország adója későn és apródonként administráltatván, soha a praesidium Kolozsvártt nem subsistálhatott volna.

Decimum septimum gravamen.

Az ország nagy költségeivel tartott szolgáinak számát tudni nem engedte, ha vizsgálták, a haza fiait szidta, rágalmazta és fenyegette.

Replica.

Soha annak rendes megtudását nem ellenzettem, sőt hogy az ország meg ne csalattassék, az ország jövedelméből egy pénz is máshová ne fordittassék, minden fizetéseit, valamennyit személyre fizetett a fizetőmester, pecsét alatt tartozott a tisztektől zászlók szerént quietantiát tőlök venni, és ha csak egy absens volt is, fel kellett iratni. Tagadhatatlan dolog, a tavaszi fejérvári gyüléskor, midőn sulyos nyavalyámban estem volna, a kezem alatt lévő kicsiny hadaknak kevés becsületemnek oly nagy megsértődésével való mustrájokat vizsgáltam, nem fenyegetődéssel, sem szidalommal, hanem kegyelmes urunk előtt való alázatos instantiámmal kivántam orvoslani, de rendes úton módon való vizsgálását soha sem ellenzettem, sem nem sajnállottam, mivel nem is volt miért sajnáljam.

Decimum octavum gravamen.

Az ország articulusait kivonatta.

Replica.

Micsoda articulusait vonattam ki? és mikor? kész vagyok számot adni az iránt magamról.

Decimum nonum gravamen.

Némelyeknek jószágait elvette, s a mit akart, vetett érette, a mit akart elkövetni, azt cselekedte.

Replica.

Nem tudom bizony soha oly dolgomat, senki jószágát hogy elvévén akármit vetettem volna érette, ez haza törvénye szerént igaz regiusok előtt contraháltam, vettem, cseréltem abban a formában, melyet az haza legitimált és megengedett. Ha ezeken kivül valamik lettenek (dato) nemes haza törvénye és kegyes itélete alá bocsátkozom abban is.

Vigesimum gravamen.

Udvarházát Szentpáli Ignácznak fundamentomából elrontotta és megcsúfolván (azt mondá) épitse meg az ország.

Replica.

Szentpáli uram házát hatalmasúl el nem rontottam, hanem annak épületéhez és épitéséhez erogált költséghez klmes asszonyunkkal, ő ngával lévén praetensiónk, melyet is akár tábla, akár tanács istenes itéleti által kivánván decidáltatni, ő kegyelme recusálta, azután pedig midőn a nemes ország instált kegyelmes urunk előtt, arra tekintvén, contractusra mentünk kegyelmes asszonyunkkal ő ngával együtt, melynek erejével nyúltunk azon épülethez, nem pedig hatalommal. A haza becstelenitése pedig és csúfolása ezen matériában is méltatlan vád ellenem.

Vigesimum primum gravamen.

Némely nemes atyánkfiait erővel való contractusra vévén, jószágokat úgy apprehendálta.

Replica.

Erővel való contractusra kit vettem olyan útakon és jószágokat is kinek apprehendáltam, örömest értenem, annál

inkább kit fogtam meg? kit tömlöczöztem? kivel tettem erőszakos fassiót olyan formában? másképen kinek jusokat levelei mutatják meg, ha ilyen vádnak helye lesz, kevés jószág Erdélyben, melynek barátságos birodalmában lehete valaki; de mint egyebekben, úgy ebben is hazám kegyes itélete alá bocsátom.

Vigesimum secundum gravamen.

Hogy a török ellen inkább keménykedhessék, urunkkal ő ngával levelet iratott, az olyakot a váradi basának béküldötte.

Vigesimum tertium gravamen.

A budai vezérhez is jártatott, onnan is követ jött és a német udvarnál correspondentiát tartott, a mint leveleiből kitetszik.

Replica.

Úgy tetszik e két punctumban való difficultások és contrarietasok az én felőlem való suspicióját a nemes országnak találják. Holott a huszonkettedik punctumban a vagyon felvétele, hogy a török ellen inkább keménykedhessem, urunkkal ő ngával gyakran irattam a váradi basának, azonban a budai vezérnek is irattam, s onnét követ jött hozzám, melyből is olyan suspiciót látok lenni ellenem, mintha a budai vezérnek is veszedelmes dolgokat tractáltam volna, de tudni való dolog a váradiak ellen való keménykedés a budaiaknál sem talált kedvet, sőt micsoda kedvességem volt nekem a török nemzet előtt, a mindennapi dolog megmutatja. Bizony ha én a török nemzet gratiáját affectáltam volna, hazám határáért s annak békességéért a váradiakkal nem gyülölködtem volna. Budára pedig kit és micsoda alkalmatossággal küldöttem és mivel? Istennek tartozó lelkivel mondja meg, a ki oda járt, azt is nem titkon, hanem ő nga hirével és ő nga levelével cselekedtem a közjóért elsőbben, azután hogy méltatlan személyemmel mind a váradiak, mind némely magyarországi uraim előtt

hitelem légyen; egyébaránt az én tisztem, ő nagyságától és a hazától adatott instructióm szerént való auctoritásom azt én tőlem nem tilalmazta, azzal a Budáról jött nem követtel, hanem inkább Szabonya uramot kisérő törökkel a kolozsvári tanács és abban lévő becsületes nemes rendek jelenlétében voltam szemben, tegyenek istenes bizonyságot a dologról. A német udvarnál is titkos, annálinkább veszedelmes correspondentiát nem tartottam, esmeretségben lévén előttök, nem tagadom, hogy nem irtam, mert onnan is irtak, nemcsak nekem Erdélyben, hanem többeknek is, de bizony ártalmas dolgokról sem irtam, sem izentem, hanem olyakról, melyek hazámnak s nemzetemnek ily boldogtalan állapotját jobb karban hozván segithették volna, avagy csak esmeretségiért a politiának satisfaciálhattam volna, valamikor pedig mi levelem, válaszom s hirem jött, soha bizony ő nagyságától el nem titkoltam; egy szóval sem töröknek, sem németnek való irásomért (Isten hozza világosságra és napfényre) nem félek a gyalázatos árultatásnak mocskával hogy vádoltassam s terheltessem; odafel való Bánffi-jószágok solicitatióját nem tagadom, melyek is adtanak alkalmatosságot arra, hogy szabados uton favort keressek és irjak, de azokat is az ő nagysága annuentiájából és recommendatiója által folytattam. Budáról micsoda leveleket hozott Szabonya uram, Radnothra vittem, ő nga török iródeákja forditotta meg őket, ő nga s ő kegyelmek is végére mehetnek.

Vigesimum quartum gravamen.

A portára ajándékokat küldött, melyek privatus emberektől tilalmasok voltanak.

Replica.

A portára való ajándékküldésre mely nehezen vettem magamat, Teleki uram ő kegyelme és Naláczi uram tegyenek bizonyságot, sőt noha a kapithia megirta, hogy mivel sokkal

vádolnak a váradiak és magyarországiak közzül némelyek, azért nem árt kedveskednem a nagyvezér tihajájának, de mégis a Naláczi uram bémenetelekor is, noha volt ő ngától is rá amnestiam, nem cselekedtem, hanem most Naláczi uram kiérkezvén, s ő kegyelme is járulván úgy küldöttem a vezér tihajájához száz aranyat Dávid deák [1]) uram kezében, sőt levelet sem irtam a tihajájának is, hanem Dávid deák uramnak, irtam, hogy ha kivántatik, irjon egy levelet nevem alatt. Hogyha pedig egyéb dolgot solicitáltam Istennek tartó lelkekkel recognoscálják Dávid deák uramék.

Vigesimum quintum gravamen.

Sok atyánkfiait fogsággal fenyegette.

Replica.

Soha bizony olyan számon ki nem jött fenyegetésképen, annálinkább ha cselekedni akartam volna, miért kellett volna fenyegetőznöm? sőt az én lelkem az olyan törvénytelenségtől ennyi zürzavaros idők között irtózott.

Vigesimum sextum gravamen.

Terminusoknak tételét ellenzette, maga jószága féltésével.

Replica.

Sőt bizony a terminusoknak sürübben való kiszolgáltatását senki nálamnál jobban nem kivánta, s ha egyéb akadályok nem interveniáltanak volna, sürübben senki nálamnál nem solicitálta volna, egyébaránt felső jószágom bizony énnékem nem is volt.

Vigesimum septimum gravamen.

Ország s tanács hire nélkül a magyarországi hadaknak béhozásában igyekezett, melylyel is a hazafiaknak nyomori-

---

[1]) Rozsnyay Dávid.

tására, veszedelmére, a fejedelemnek a fejedelemségben való subversiójára igyekezett.

Replica.

A magyarországi hadaknak a haza fiainak veszedelmekre és az ő nga fejedelemségének elfordítására való béhozásokat honnan vette a nemes haza, nem tudhatom, holott még a partiumban is őket bé nem bocsátottam, sőt most Déván is, midőn dolgok az urak előtt fenforgott, ott is cathegorice megmondottam, valamíg az haza őket nem recipiálja, soha bizony én is jószágomban nem szenvedem, egyébaránt hogy ő nga őket ilyen extremitásokban jó szavával, lehetséges dolgokban való költségével animálja, azért az urak tetszéséből cselekedte ő nga, az urak is sokszor sokképen discuráltak irántok, de bizony a vád formája szerént soha őket béhozni nem akartam, sem bizony nem gondoltam. Fontolják meg ő ngok s ő kegyelmek, ha titkos collusióm lett volna ő vélek, nem volnának ma is vádolóim a magyarországi atyafiak, noha én bizony mindenkor jót kivántam nékiek, jót is intimáltam, mivelhogy egy nemzetek lévén, az ő romlások is vélünk köz volt.

Vigesimum octavum gravamen.

Sokaknak határait elvette.

Replica.

Ki határait vettem el, csak tudhatnám, ez iránt is kiktől s miben vádoltatom, örömest menteném magamat, ha az magamét törvényesen oltalmaztam, vagy másoknak egy szóra nem adhattam, az talán nem halálos vétek?

Vigesimum nonum gravamen.

Sokaknak jobbágyait az praesidium közzűl az ország végzése ellen ki nem adta.

Replica.

A praesidium nemes emberekből nem állott, a végházakban eleitől fogva a micsoda mód tartatott, én is azt kivántam, hites kezest meg nem tartottam; de másképen kinek processusit impediáltam? ha pedig csak szóra processus nélkül kiadtam volna, bizonyos az, hogy a végházak üresen maradtak volna, ebben is énnékem semmi hasznom nem volt, hazám közönséges javára vigyáztam ebben is inkább.

Trigesimum gravamen.

A szegény partiumbéliek magok megbántódásoknak orvoslására ha követeket akartak az országhoz és a mi kegyelmes urunkhoz küldeni, nem bocsátotta, magának a Partiumban majd mindenütt tizedet és kilenczedet exigált. Egyszer Biharvármegye követét, hogy panaszolni jöttek volna, az egyiket Szamosújvárra küldötte, mindaddig fogva tartotta, míg meg nem sarczolta; praesidiáriusokat, kolozsváriakat és másokat urunk vagy ország supplicálására (nem tetszvén neki a dolog) nem eresztett.

Replica.

Nemhogy partiumbéli uraimat magoknak s nyavalyájoknak orvoslására nem eresztettem volna, vagy jutalmaztam volna, követeit impediáltam volna, de bizony inkább segítettem s promoveáltam, volt néha olyan kivánságok, melyek az ország instructiói és pecsét alatt nekem adatott rendelései ellen voltanak, az olyanokban nékiek a tehetetlenséget tempestive megmondottam, de bizony egy követjeket is nem impediáltam. Bihar vármegye követjét is hasonló dolgáért, hogy talán leczkéztem volna, soha bizony reá nem emlékezem, egyébiránt mint olyan keresztény decretiótól elszokott népet illendő keménység nélkül reformálni bizony nem lehetett, de huzásomat vonásomat az egész inspectióm alatt lévő földön lássa meg a nemes ország, ha igazak-e az iránt való vádak

én ellenem. A kolozsváriakat, praesidiáriusokat is teljes életemben soha bizony semmi megbántódások orvoslásában, sem ország, sem kegyelmes urunk supplicálásában nem gátoltam. Mindazonáltal nincsen keresztény tisztviselő ember, ki mindenekben tetszhessék, és ha az alattvalóknak dolgok ilyen formában megáll, nem hiszem egy tiszt is megállhasson s megálljon.

Trigesimum primum gravamen.

Maga számára feles gyalogokat kezdett volt fogadni, kiket más ember jószágán quártélyoztatott.

Replica.

Mennyi számu gyalogokat fogadtam, a nemes ország vitesse computusban, úgy emlékezem reá huszonhetet, vagy huszonnyolczat hagytam meg bennek, a végre azokat is, hogy oly félelmes helyen lévő házomat bátorságosabban járhassam, kiket is hanemha béhozásokban két s három falukban szállíttattanak meg, mihelyt megértettem érkezéseket, Bonczhidára, onnan Gyaluba vitettem őket, senkinek tudtomra kárt nem tettek. Mint feljebb is irám, ily keves számban vévén őket, recipiáltam Gyaluba, ezeknek is fogadások s tartások nem tilalmas, sem új dolog ez hazában nem volt, ma is nékem az én rendem szerént félelmes helyeken való lakásomra nézve meglehet, méltán is azért az énnekem nem tulajdoníttathatik.

Mindezekkel és egyéb ehhez hasonló cselekedetével tanácsuraságot ledálta, azonban a mi kegyelmes urunknak 9. és 15. conditiói [1]) ellen cselekedett.

[1]) E conditiók közül az első az országgyülés önállóságát, a második a tanácsurak felelősségét határozza el s irja körül. De szóljanak magok a conditiók:

IX. Conditio. Hogy minden rendeknek és mind az három natióknak eleitől fogván becsuszott és articulusokban iratott, vagy szokásból vött szabadságtalanságait és megbántásit első közönséges országgyülésében ő nagysága megorvosolja, és a szabadsággal ellenkező articulu-

Replica.

Mint feljebb is irám, a nagy búsulás miatt elerőtlenedett testem, és elfáradott elmém, és igen rövid időhöz képest azért, a mint engedtetett ím magam mentségemre a punktumok szerént nagy alázatossággal választ tettem, sőt ha a vádak megbizonyitására való documentumokat láthatnám, úgy tetszik Istenem segítségéből a sok nehézségek és suspiciók alól magamat inkább enudálhatnám. De látom ez iránt Istenem nagy haragját ellenem, hogy minden jó alkalmatosságok tőlem elrekesztetnek, és a nagyságtok s kegyelmetek szívek is egészlen nehézségben fekszik ellenem. Azért én, mint legboldogabb állapotomban is kegyelmes urunk és nagyságtok s kegyelmetek gratiájában nyugodtam Isten után: úgy boldogtalan sorsomban is ragaszkodom csak egyedül ahhoz.

---

sokat tollálja; sőt ennekutána is ha valamely dolgot mind az három natio maga hasznára valót itél, megegyez és áll rajta, ő ngát requirálva tartozzék confirmálni: melyet ha nem cselekednék; articulusban irassék és ereje légyen.

XV. Conditio. Hogy tanácsokat pleno numero, azaz tizenkét számúakat mindenik natióból az ország választván ő nagyságával együtt; ő nagysága confirmálja: kik közül ha decedálnának; első közelbik gyülésen az megirt mód szerént helyére állattassanak, kik is juramentumokat deponálják az ország és fejedelem hüségére ugyan az ország előtt, kiknek tanácsokhoz oly köteles légyen ő nga, hogy azoknak megegyezett akaratjok nélkül derekas országos dolgokat ne igazgasson: országházaiban is főtiszteket ne oszszon és tégyen, azokkal együtt is az ország articulusa kivül ne, különben az ország semmivé tegye. Ha pedig tanácsok közzül országunk törvénye, szabadsága, decretumi ellen valamelyik lelkiismeretit nem tekintvén, veszedelmes és ártalmas tanácsra inditaná ő ngát: comperta rei veritate, kedvezés nélkül afféle tanácsadót proscriptióval és notoriussággal büntessenek meg. A tanácsrendek kivül is, ha kik másoknak veszedelmére, hazánk szabadságának romlására ártalmas és törvénytelen dolgokra való tanácsokat adnának: azokat az egész tanácsnak megjelenteni tartozzék; kik is a feljebb megirt poenával modo praemisso büntettessenek, az országtól comperiáltatván a dolog.

Reménykedem azért a nagy Isten kedvéért, s minden szerelmesek boldogulásáért, hogy a melyekben mentségemnek helyes voltát tapasztalják, legyen azokra irgalmas és méltó tekintet, a melyekben pedig emberi erőtlenségemből származott fogyatkozásimat látják (minthogy vétek nélkül valónak magamat lenni nem mondhatom, s nem vallom, mert én is bűnös Ádám maradéka vagyok) mindazokat szokott, és atyai indulathoz eleitől fogvást méltán hasonlittatott szeretetekből, nékem kegyelmesen megbocsátani méltóztassanak, végyenek bé elébbeni kedvekben, megtekintvén azt is, hogy ha vétkeim, fogyatkozásaim megvagynak is, de az hazának régi dícséretes praedecessoraim, s én is pedig a mint lehetett szolgáltunk, most is nem idegeny bírákhoz, (melyre elég időm és szabadságom engedtetett volna), hanem édes hazám kegyelmességéhez kivántam folyamodni. De tekintsenek kiváltképen, hogy az egész világon az irgalmasságtételrűl hirdettetnek az országok és dícsértetnek az hazák, Isten is a bűnbocsánatot hirdeti és poroncsolja.

Én az én dolgomban, Isten oltalmazzon, hogy nagyságtoknak kegyelmeteknek praescribáljak, csak keresztényi szeretetekben, úniójokban és gratiájokban bévegyenek, valamit a nemes ország maga javára s securitására feltanál, én is magam megalázódásával annuálni, cedálni kész vagyok és lészek, csak szegény feleségem neveletlen gyermekemmel és hazám született földében engedjenek csendes és békességes lakást.

Istenért esedezem nagyságtoknak, kegyelmeteknek, forduljanak irgalmas orczával és szemmel szegény megesett szolgájokhoz! szánják meg szegény elalélt lelkű feleségemet és neveletlen fiamat!

Melyet cselekedvén, az Isten nagyságtokkal kegyelmetekkel mind az életben, mind halálok óráján cselekedjék irgalmasságot.

Szóval is ezen becsületes követ atyámfiai által nagyságtoknak kegyelmeteknek alázatosan supplicálok, az Istenért

vigasztalni és kegyelmes választételekkel megvídámítani méltóztassanak és ne késsenek.

Legyen az Isten lelkének kegyelme nagyságtokon, kegyelmeteken és vezérelje az irgalmasságra.

Nagyságtoknak kegyelmeteknek alázatos rabszolgája
Betlen 7-a decembris 1674. Bánffi Dienes m. p.

Datum et extradatum Albae, die 5-ta decembris in generali congregatione nostra, per dominos regnicolas in Anno 1674. celebrata per magistrum Martinum Sárpataki, illustrissimi domini principis Transilvaniae ex parte scilicet dominorum statuum et ordinum in eadem congregatione existentium punctorum praemissorum gravaminum protonotarium.

Reportatae vero Replicationes super praemissis omnibus ex parte domini Dionysii Bánffi per dominos delegatos nuncios ex praedicta generali congregatione eorundem dominorum statuum et ordinum ad eundem deputatos generosum scilicet Balthasarum Macskási, Stephanum Daniel suae celsitudinis spectabilis tabulae judiciariae adsessores juratos et Andream Trajner concivem bistriciensem in Anno praescripto die 13-a decembris ibidem per eosdem propriis partim eloquiis, partim in scriptis clarius et fusius articulatim referentes, reportantes et exhibentes.

Non homo, sed lapis est, quem non clementia tangit,
Qui non alterius miseranda sorte movetur.

S ezzel megkezdettek a tanácskozások, legelöször a tanácsurak nyilatkoztatták ki, hogy a vádpontok nincsenek megczáfolva s azok mind igazak. E véleményt az országgyülés magáévá tette s most szavazásra bocsáták a dolgot. A tanács együttleges szavazata „nota“ volt. A rendek fejenként szavaztak, a mint a catalogusból a szavazókat kérdező irnok Csengeri olvasta a neveket. A szavazatokat Sárpataki gyüjté, s Kapi, az

ideiglenes elnök ellenjegyzé. De a dolog kimenetele kétes volt, sokan csak örök fogságra itélték, annyira hogy kérdésbe tétetett, ha a többség nem ez utóbbi vélemény mellett nyilatkozott-e? Különösen a szászok szavazata volt kétes: ezeket hát ujra kezdék. A natió nevében Semringen [1]) Mátyás szebeni polgármester felelt. „Megegyezett a natió, az urak voxa nota.“ Ez lön, mond Bethlen Miklós, Bánffi utolsó unctiója. A nota ki volt mondva, s az itélömester még az nap, dec. 17-én elkészité a sententiát, mely ekkép hangzott:

„A vitézlő és régentén dicséretes magyar nemzet mennyi munkával szerzett országlást és birodalmat magának, és azt minémü szorgalmatossággal oltalmazta, bővön irnak erről a historicusok, azon magyar nemzetnek pedig egyik nevezetes része nemes Erdélyországa mennyi költséggel és fáradsággal, többször pedig vérrel is régi határait tartotta és oltalmazta máig is! A mi keveset pedig Isten kezünknél meghagyott benne a hatalmas nemzetek ellen, megmondhatnák, ha tudnának szólani a mezők: Kenyér, Keresztes, Barcsa, Miriszló, Vaskapu, Gyalu mezei s többek is, noha a kegyelmes Isten érdemünk szerént sok büneinkért ennyire megsujtolt bennünket, mindazonáltal háláadással kell vennünk, hogy teljességgel mégsem fogyatott úgy el, mint más, nálunknál nagyobb nemzeteket, úgy hogy valami kis határt kezünk között is meg nem hagyott volna, melyért dicsértessék az ő nagy neve igaz tisztelettel e kevés megmaradott magyar nemzet között is.

Megitélheti azért valaki józan elmével akar gondolkodni erről, Erdélyben e kevés magyar nemzetnek, a ki ennyi számú hatalmas nemzetek között megmaradott, kinek fejedelme csendességet és békességet szerető, maga birodalmában igaz hivei

[1]) Ez volt igazi neve. Lebrecht Prov. Bürgerm. 128. Bethlen M. Zimrigernek irja.

között minden háborgás nélkül nemzetével jól megalkuvó s istenfélő, nem nehezen mondhatom itélje meg a világ valaki közöttünk jó mód és törvény ellen nevekedett személy miatt, ősről maradott régi törvényünk haszontalanságra, nemesi szabadságunk becstelenségre, fejedelmünk állapotja félelmes változásra jut! holott mindez világra kiterjedett nemzetségek eleitől fogva azért költek fel, azért ontották véreket, fegyver alatt sok ideig azért éltenek inkább háborúságban, mintsem az ilyenekben fogyatkozást akartak volna szenvedni, sőt az Isten népének is szabad volt mindenkor törvénye mellett felkelni.

Ez ilyen mián esett most búsulása szegény és egyébaránt is sok gondokba merült Erdélyországának, mert a mely törvényeket, fejedelmünktől meghagyatott és megerősitett ország végzését, közöttünk lévő nemesi szabadságunkat az erős és hatalmas nemzetek nem bántották, sőt azok felől nagy áldozásunk által egymás között csendesen éltünk, magunk közzül kirugódozott Bánffi Dienes akarván mindnyájunknak nyakára ülni, a ki egyedül kivánt uralkodni minden törvényeinken; uralkodott is egy ideig. A ki magához képest mást semminek tartván, sokaknak régi határokat elfoglalta, ki előtt szegény atyánkfiainak igaz ügyét sem volt szabad megjelenteni, ki előtt a törvénynek könyve úgy be volt kapcsolva, hogy akárki is perleni elfelejtette véle, nem a törvényes igazságtól, hanem hatalmától és kegyetlenségétől félvén.

De ha ezek kevésnek láttatnának némelyek előtt, noha a nemesi szabadságot szerető nemzetnek nem látszik kevésnek, voltanak oly vétkek is benne, melyeket nemcsak káros lett volna, de veszedelmes, sőt lelkiesmeret ellen való dolog is elszenvedni, holott régi birodalmában már megállapodott fejedelmünket méltóságos székiből oly szemlátomást akarta kiforditani, s igyekezett hogy akárki is általlátja.

Articulusink rendje szerént méltóságos fejedelmünknek

is idegeny követekkel, meghitt tanácsos hivei előtt kelletett szemben lenni, a megnevezett úr pedig egyedül maga személyére vállalta sokszor a tractát s idegen követekkel való szemben lételt, melyeknek minden időben felettébb nagy tilalma volt e mi hazánkban, mit jelentett pedig meg urainknak s hazájának, mit nem, rajta állott, idegeny országokra hazája hire nélkül mennyi követeket jártatott, nyilván vagyon mindeneknél. Ilyen megfogyatkozott országunknak mennyi felvetett adóját takaritotta bé a maga tárházában, mindnyájan tudjuk, mely helyett mennyi dohos búzájával töltötte kebeleket a szegény vitézeknek sohajtották, de panaszolni nem merték!

Volt a nemes országnak szép serege keze alatt, de nem mondhattuk országénak nyavalyásokúl, hanem Bánffi Dienesének igazábban.

Ha kivántatott a nemes haza szolgáit mustrálni, nem engedte, egy szóval, ha Isten ingyen való kegyelméből az hazának első rendü státusit fel nem serkentette volna, a sok titkos és maga állapotját nevelni kivánó practikái miatt el kell vala már veszni ennek a keresztény kis hazának, holott minémü szerencsén fordúlt meg, valamikor fejedelmi változást szenvedett Erdélyországa, más birodalmak is tanulhatnak róla.

Nem hagyta volt azért még az Isten olyan pusztán földünket teljességgel, melyben fejedelmet is ne hagyott volna — kire szemeinket függesztenők, nem is olyan árvául, hogy a tanácsot mindenestől tőlünk elvette volna, hogy ne találtatnának fejedelmekre, igazságra és nemesi szabadságra vigyázók, kihez képest ne kárhoztassa senki a nemes országot ha a vétkes és ura mellől elszökött szolgát megbünteti; mert az érdemes és végig megmaradandó szolgát mindenkor méltó becsülettel szokták becsülni.

Avagy nem kellett-é előttünk haza megmaradásának annyi tekintetének lenni, hogy egy kegyetlen elvesztő embert

elforditanánk róla. — Isten oltalmazzon hazánkra és fejedelmünkre való vigyázatlanságtól bennünket!

Elhihettük mondanak sokan olyat: hogy törvény volt volna első orvosa a vétkes embernek, és rosz példa az erőszaktétel: úgy vagyon, a mint azt siratják szemünk láttára is némely nemes rendek, hogy nem lehetett reménységek a törvényhez! Ha azért az egész világ törvénye megengedi, hogy szabad az erőnek erővel elleneállani, szabad volt Erdélynek is azon szabadsággal élni és a gonosz szándékoknak mentől harmarább ellene állani.

Kihez képest példa légyen a nyughatatlan s szivekben felfuvalkodott embereknek, akárkiknek is, ezután megbecsülje fejedelmét, s hazájának megrögzött törvényét és a szép nemesi szabadságot, ki nélkül az élet nem élet, hanem veszedelem és nyughatatlan nyomorúság.

Datum in congregatione nostra die 17-a mensis decembr. Ao. 1674.

Status et ordines trium nationum, regni Transilvaniae. [1])

Kapi ez nap nagy ebédet adatott. Midőn annak végével a sor borozásra került, Bethlen Miklós a mellette ülő Mikola Zsigmondnak súgá: „Bizony nem ivásnak, tor, vagy áldomásnak napja ez, hanem tanácskozásnak. Ha megtették a törvényt, már lássák, mit csinálnak tovább.“ A szó szájról szájra feljebb adatott, a főbb urak a lakomának véget vetvén, valóban összeültek tanácskozni. Még egy nagy munka volt hátra: az itéletet aláiratni a fejedelemmel. Az út erre már ki volt egyengetve: nejétől

[1]) Az itélet s a gravamenek együtt adattak ki, az itéletet a vádpontok elé sorolva bevezetésül. Ugy látszik ez utóbbi az, miről Bethlen M. (Önéletirása 414.) mondja, hogy ő készité. Én mindkettőt dr. Ötvös Ágoston ur velem közlött másolatából igtattam ide.

még mindig elkülönitve tartották, a főurak hozzá mentek s előterjesztéseikkel rá tudták birni, hogy a sententiát aláirja. De a dologgal sietni kellett, míg Apafit valamely körülmény máskép nem hangolja, s a végrehajtással megbizott Csáki László rögtön elindult.

A fejdelemasszony nem hitte a dolognak e kimenetelét, s most, midőn arról értesült, mitsem gondolva férje haragjával, szobájába rontott s térdét átölelve kétségbeesett hangon kiálta: „átkozott ember, ne ontasd ki az ártatlan vért!“ Apafi egy perczig habozott, de neje mély bánata által meginditva mondá: „ahol gratiát adok ez egyszer bátyádnak, küldd el hamar utána.“ A kegyelemlevél megiratott nyomban s a fejdelemasszony azt egy gazdag ajándékkal s négy paripával ellátott étekfogótól Bethlenbe küldé. Egy vég bársonyt is adatott ennek, hogy ha későn érkeznék, a holttestet abba takarják. Az étekfogó mindenütt vágtatva ment, ugy hogy két ló ki is dült alóla s más nap éjjel a vár alá érkezett, de a kaput bezárva találta.

Csáki már akkor ott volt. Ő is mindenütt gyorspostán sietett, s az étekfogó előtt csak kevéssel érkezett meg. Bebocsáttatván a várba, a kapukat felvonatta s erős őrizetet rendelvén parancsot adott ki, hogy senkit se ereszszenek be. Azzal Patakihoz ment, felkölté álmából, s Bánffihoz küldé, hogy imádkoztassa s készitse el halálra.

A rab ur csendesen aludt, midőn Pataki hozzá bement. De a zajra neje is fölébredt s most Pataki deákul mondá: Nagyságos uram! keljen fel nagyságod és készüljön a halálhoz, mert eljött Csáki László a sen-

tentiával s meg kell halni nagyságodnak! Bánffiné aggódva tudakozá beszélgetésök tárgyát, mit végre hoszszas halogatás után tudattak vele. A gyönge és már az eddig történtek által is lesujtott nö elájult. Igy öntudatlan állapotban más szobába vitték, hogy a szerencsétlent egy borzasztó jelenettől kiméljék meg. Bánffi hosszan és buzgón imádkozott, majd háló mentéjét felöltötte s Patakit a pitvarba kisérte. Csáki már itt várta egy megfizetett és leitatott czigánynyal, ki a bakó szerepét volt viselendő. A földre egy szőnyeg volt teritve, Bánffi, talán még mindig kegyelemre várva, késedelmezett a letérdepléssel s a szőnyeget több izben körüljárta. „Uram, ennek meg kell lenni!" mond végre Csáki türelmetlenül, s Bánffi letérdelt. Pataki biztatta és imádkozott, a czigány pedig sujtott pallosával; csapását azonban többször kelle ismételni, mig a földön vérben fetrengőnek lemarczangolhatta fejét, mert gyakorlatlan volt, mert „elijedt oly nagy úri embertől."

Ekkorra felérkezett a jelentés, hogy alant a kapuban fejdelmi futár áll. A kaput leeresztték, az étekfogó bejött: elég jókor még — hogy a holt testet a bársonyba takarhassák.

Csáki a tény végrehajtása után visszament Fehérvárra, hol Bánffi élitéltetését articulusba tették, mely is ekkép hangzik:

Articulus XXVIII, Bánffi Dienes proscriptiójáról. — Megolvasván szorgalmatosan ngos Bánffi Dienes ellen országúl közinkben béadott punctumokat, melyek néztek mind hazánk törvényinek letapodtatására, azonban szegény hazánk

csendes békességének felbontására s jó kegyelmes urunk méltóságának, fejedelemségének mozgatására, mint ilyen rendetlen és maga erejében bizakodó emberhez, rendkivül való útakon kelletett hozzá nyúlnunk, feljebb becsülvén egy privata personánál jó kegyelmes urunk székiben való megtartását, édes hazánknak békességben való megmaradását. Hogy azért se hazánk lakositól, se körülöttünk való keresztény nemzetektől azzal ne vádoltatnánk, hogy az ellene való vádakat csak értésére sem adtuk volna, az három nemzetből álló becsületes atyánkfiaitól, in scriptis megküldöttük, melyekre is punctatim magát resolválta, és resolutióit azon becsületes atyánkfiai azon közönséges gyülésünkben reportálták. Melyek is megolvastatván, nagyobb részént helytelennek és erőtlennek lenni itéltettek, mivel azokban a punctumokban feltött hibás és vakmerő dolgait, úgymint: hazánk szabadsága, kegyelmes urunk ő nga harmadik, 4-dik, 5-dik, 8-dik, 9-dik, 13-dik, 15-dik, 16-dik conditiói [1]) és maga tanácsi rendi kötelessége ellen való ártalmas tanácslásit, az hazában idegen hadnak behozásában való fáradozását, a tanácsurak ő kegyelmek kötelességek szerént és mások is replicái ellen bizonyitották. Azonban az ország ellen való maga egynéhányszori elata oppositióit, sok privatus nemes és nemtelen rendeken tött nagy büntetéseket érdemlő rendkivül való excessusit, insolentiáit, ország jövedelminek interversióit és ország fizetett szolgáinak defraudatióit, mind az egész ország recognoscálja. Ezekért azért a vétkes cselekedeteiért in terribile exemplum aliorum juxta continentiam decreti et articulorum,

[1]) Ez articulusok rövid tartalma: a
3-iké, hogy a portától Apafi el nem szakad, a
4-iké, hogy offensiv hadat nem indít, az
5-iké, hogy követséget nem küld a status tudta nélkül, a
8-iké, hogy a tanácsnak libera voxot enged, a
13-iké, hogy az eddigi articulusokat megtartja, a
16-iké, a föispánok és végvárak állapotja,

in notam perpetuae infidelitatis incurráltnak lenni pronuntiáljuk, vigore praesentis articuli. Ilyen declaratióval mindazáltal. Az ország maga kegyességétől viseltetvén fiához, régi ős jószági intacte megmaradjanak fiának s maradékinak; felesége ő kegyelme ős és per legitimam successionen apprehendált jószágai is kezében maradván, semmiben azt nem illetvén. Egyéb akármi úton s módon acquirált jószági s javai megirt Bánffi Dienesnek a decretum szerént amittáltassanak. Ha mely jószágot, territoriumot, vagy jobbágyokat praeter viam juris maga hatalmával vagy praesidiumnal akárkitől is elvett, azok legitime comprobáltatván, restituáltassanak azon megkárositott atyánkfiainak.

Ugyanakkor fiáról is gondoskodtak s a köv. törv.-czikk ekkép szól:

Articulus XXIX. Bánffi Dienes fiának Bánffi Györgynek circumscribálásáról. — Meg kell vallanunk ez hazában gyakran történt keserves példák inditottak ez mostani articulusunk iratására, vigyázván édes hazánk csendes békességes megmaradására. Azonban magunkon s maradékinkon eshető s történhető gonosznak eltávoztatásáért kelletvén circumscribálnunk néhai Bánffi Dienes fiának Bánffi Györgynek educatióját, s javainak s jószáginak öregbülésit ezen punctumok szerént: I. Scholában való jártatása s tanittatása édes anyjának légyen szabadságában, ha maga mellett tanittatja, avagy penig a kolozsvári schólában beadja, s ott tanittatja, de másuvá hogy adja, szabadság nem engedtetik. II. Udvarnál való educatiója s tanittatása teljességgel elrekesztetik. III. Isten a mi kegyelmes asszonyunk életét hosszabbitsa, édes szerelmes gyermekivel együtt, de mivel ő ngok is halandóság alá lévén vettetve, ha ő ngának defectusa (kit Isten messze halaszszon) történnék, az ő nga defectusán, az ő nga jószágiban, értékiben megirt Bánffi György ne succédáljon, mivel láttatik, a nagy érték, ha kezében menne, édes hazánk

békességét mozgathatná és el is fordithatná véle. Azonban hazánk lakosin is mind külön külön s mind közönségesen a vindictát véghez vihetné. A mely jószágok pedig asszonyunk ő nga kezében per sortem divisionum szállottanak, azok az ő nga defectusán reá szállhatnak, specifice penig Huszt, Fogaras, Balásfalva semmiképen reá ne szállhassanak. Az res mobilisekben is penig csak úgy succedálhasson, mint az asszonyunk ő nga kezénél való jószág, mely sorte divisionum jutott ő ngának, mint annak jövedelme tenne. Azonban a mennyi res mobilisi ő ngának az atyai, vagy Szentpáli Jánosné asszonyom res mobilisiből jutottak, urunk ő nga is jószágot neki ne conferálhasson, mely ellen ha cselekednék maga is Bánffi György, comperta rei veritate, minden nemü jószágának felét amittálja eo facto.

Jószágairól a harminczegyedik czikk rendelkezik:

Articulus XXXI. — Néhai Bánffi Dienes acquirált jószágai végett sok suplicans atyánkfiai vadnak; végeztük azért, hogy valakiknek azon articulus útat mutatott, azon jószágoknak igazitásáról a közelb esendő országgyülésin akár celebráltassanak törvények, akár ne, mindazáltal a tábla fiai tartozzanak táblát ülni és azon dolgokat igazitásban venni, ha peniglen terminus lenne elébb, azon terminus alatt igazittassék el.

Mivel penig néhai Bánffi Dienes mostan történt alkalmatlanságival minden nála lévő levelek bizonyos személyek kezében estenek, melyek között ős jószágiról való levelek is familiával együtt vadnak, azonban özvegye jószágáról is. Végeztük azért, hogy azon leveles ládák mind bépecsételtessenek a káptalanok által, és vigyék be a káptalanban, és egy rövid terminuson vitessenek fel Maros-Vásárhelyre, ugyanakkor a fejérvári káptalanok is menjenek oda és ott egyik itélőmester Kendi János atyánkfia jelenlétében látogassák meg a leveleket és valamelyek az ős Bánffi-jószá-

got illetik, és a domina' relicta jószágiról való leveleket is praecise asszonyunk ő nga kezében adják, ezeken az leveleken kivül penig ha mely levelek ott találkoznának, azokat adják az igaz praetendenseknek, mivel csak azon jószágokról való levelek adatnak asszonyunk ő nga kezében, a mely jószágok az ország mostani végzése szerént és verség szerént illetik és kezekben hagyattatnak a domina relictának és Bánffi Györgynek [1]).

S ennek értelmében szerzeményein csakugyan megosztoztak. Azokból Apafi kapta Gyalut, melyet később visszaadott s Örményest, melyet utóbb 15,000 frtért Bánffi Zsigmondnak adott el. A peres Szinye Béldinek, továbbá Visa Kapinak, Köbölkut Székely Lászlónak, Batiz Naláczinak, Szokoly Csákinak, Libáton Kornisnak, Kórod-Szentmárton Nemes Jánosnak, a legnagyobb rész: Gernyeszeg Telekinek jutott. Bethlen Miklós pedig önelégülten mondja: „ismét meg ismét hálá Istennek, hogy semmie sem elegyedett jószágomba!“ [2])

De ingóságainak összeszedése még havakon át tartott. Az ügyet Béldi és Gyerőfi vezették s levelezésök az eljárásra jellemző világot vet. „Kegyelmed levelét — irá decz. 20-án Béldi Gyerőfinek — ez estve elvöttem, tudósitását értem. A mely erdélyi nemes ember ezüst tálból eszik rántottát, hamar megcsömörlik tüle. Egyébiránt Istenért kérlek igen szorgalma-

[1]) A magyar akademia birtokában levő eredetiből.

[2]) A liga keletkezésétől e pontig az események Cserei és Bethlen Miklósból vannak összeállítva, figyelembe véve azonban a töbi följegyzéseket is. De természetes, hogy minden adversariákban az egykorú Bethlent követtem, mint hitelesebbet.

toskodjál. Valóban emlegetik a monetát. Se papra, se barátra egy cseppet se hajts; senkire sem hajtván semmiben, ládát valamennyit kaphat csak vegye kezébe kegyelmed. Innét kömives nem ment, de hiszen vagyon ott kőmives. A mint szokták mondani: mitte sapientem et nihil ipsi dicas, az alkalmatosság mindenekre megtanitja kegyelmedet. A mi a lovak dolgát illeti, én ellenem nincsen elvitetések, egyébiránt Teleki uram adott volt oda kettőt maga paripáiban, csak azok ne legyenek. Nem árt az szobában lévőket is kibocsátani a világra, csak papok, esperes hirével legyen a dolog. Tegnap is irtam kglmednek, Bánffi Farkast, feleségét, szolgáit el ne hagyja. A kik eddig a Bánffi uram szolgái függőben voltak Bonczhidán, már ki hova akar menni elmehet, tegyen dispositiot köztök.“

S négy nap mulva ujra ir neki: „kegyelmed levelét becsülettel vettem, választ reá eddig nem tehettem, arról kegyelmed megbocsásson. Ugy értem kegyelmednek szüretje jó vagyon, valamig tart. Im most értem Toldalagi János öcsémtül uj nyereségét. Kihez képest az mi kegyelmes urunk ő nagysága kglmednek és Kun István uramnak szólló commissióját küldék kezemhez, hogy mindjárt küldeném kglmeteknek. Ő nga tudja mit parancsoljon ő nga, én azt ugyan nem tudom, mindazonáltal a dolog siető látom. A mi azért ad praesens kglmed kezénél vagyon a monetában, vagy hiteles embertül küldje el, Stenczel Ferencz vagy mások által menten küldje el s tudósítson engemet hova hamarébb. Postátul küldtem a levelet hamarébb voltáért nem Hajdu Györgytül. Azonban kérem a

commissiót, ha megolvasta küldje vissza, had lássam. Ha szükség meg visszaküldöm kegyelmednek.“

Még 1675. január elején sem volt az ügy befejezve. E hó 1-ső napján két levelet irt Béldi Gyerőfinek: „Urunk ő nagysága commissioját küldém kglmednek, miről szóljon kegyelmed, meglátja; kihez képest kglmednek én is intimálom hogy mindjárt két katonától kglmednél levő pénzben küldje kezemhez, vagy penig kolozsvári két becsületes embertül, katonát is advàn melléje, valahol engemet tanálnak hozzák oda. Kglmed maga becsületinek consulál vélle, kérem igen el ne mulaszsza.“

A másik levél egy a Bánffi jószágán levő ló tárgyában kelt: „Urunk ő nga kegyelmes parancsolatjából akarám kglmedet tudósítani, hogy az mely török lova Petróczy uramnak Kende Gábor uram nevezeti alatt ott vagyon Gyaluban, ez levelem megadó emberének mindjárt assignálja s adja kezébe kegyelmed.“ [1])

Az összeszedett és el nem kobzott ingóságokat — maga a készpénz 80,000 frtot tett — Fogarasba vitték a fejdelmi tárházba.

Ez alatt, s még az országgyülés folyamában, a fejdelem s az együtt ülő tanácsurak gondoskodtak, hogy Bánffi halálának hiréről az illetők oly módon értesüljenek, a mint ez az ő érdekeikkel leginkább megegyezik. Főként a nagyváradi basát igyekeztek megnyugtatni következő levelökkel:

[1]) Mindhárom levél az eredetiről, mely Papp M. ur birtokában van.

Hatalmas győzhetetlen császárunk kedves böcsületes úr híve vég Várad várának, ahoz való végházainak, azokban levő fényes hadainak és hozzá tartozó sasakságoknak főgondviselője tekintetes és ngos vezér Sziliktár Mehemed basa szomszéd vitéz úr, kedves jóakarónk.

Nem kételkedünk nyilván lehet kglmednek s hatalmas győzhetetlen császárunk több vitéz úr híveinek és az szomszédságban minémű kimenetele és büntetése következett légyen Bánffi Diénesnek hosszas tűrése és szenvedése után nemes Erdélyországának, és az utánna való végbeli tiszteknek mindenünnet való változtatások az szegénységeken való elszenvedhetlen húzások vonások és károsittatások végett; mely miatt hatalmas császárunk fényes portájára tartozó adója is az országnak megcsonkulván gyakrabban nagy interesre kívántatott kölcsönzésünkkel teljesíttetnünk. — Kiknek az véghelyekből való változtatásokkal akarván hatalmas győzhetetlen császárunknak fényes portáját csendesitenünk, az végbeni állapotokat is jobb karban állitanunk, és az hódoltságbeli szegénységeket eddig való teherviselésekből könnyebbítenünk. Ez okért a nemes Erdélyországának egyenlő akaratból három nemzetül becsületes tanácsúri és főrenden levő választott hazafiait híveinket bocsátottuk az végekben szomszédságos minden jó dolgoknak és rendeléseknek tisztességes és hasznos elkövetésekre; mely becsületes úri és főrenden levő híveinknek ez alkalmatossággal az mi és ország dolgaiba való szükséges kimeneteleket az végekbe szomszédságos jó akarattal akarók értésére adni kegyelmeteknek, kivánván hogy ez írásunk találhassa hatalmas győzhetetlen császárunk fényes szerencséjére kglmedet szerencsés életben és jó egésségben.

Kglmed jó akarója. [1])

* * *

[1]) Eredeti fogalmazvány, Mike Sándor ur birtokában.

Az ország Bánffi halálának hirét mély részvéttel hallá. Áldozatnak tekinték, s a szín e hitnek igazat adott. E véleményt nevelte azon körülmény is, hogy ő a vádpontokat, több kevesebb alapossággal, de mindenütt határozott hangon megczáfolá. Nem tudák, hogy a legfőbb, az igazi vád nem is volt e pontokban: azon vád, hogy német befolyás alatt, s hihetőleg segitséggel a bujdosók ügyét elejteni, s a török befolyást az országból kiszoritni igyekszik. S ezért kellett neki halni, hogy a közös magyar ügy a veszélyeket s talán a végmegbuktatást kikerülje. Valóban a bujdosók pártolása többé nagyobb akadályra nem talált. Éveken át kitartással s több izben tényleges segitséggel küzdött mellettök a fejdelem, vont kardot érettök Teleki, amaz anélkül, nogy, — mi valóban czélja volt, — Bethlen és Rákóczi nyomaiba léphetett volna, ez pedig anélkül, hogy az áhított nádori hivatalt valaha elnyerhette volna. Söt végre ők magok karolák fel Bánffi politikáját.

De már jóval azelőtt, hogy a bécsi udvar s Apafi közt a közeledés megtörtént volna, az özvegy, az árva szerencsétlen anyja s a közvélemény oly nagy nyomást tudtak a fejdelem és rendekre gyakorolni, hogy ezeknek befolyása alatt kényszeritve látták magokat Bánffi halálának következményeit enyhitni s utóbb megsemmisitni. Több országgyülés visszatért e tárgyra: igy az 1678. oct. 1. tartott fehérvári, mely Bánffi György circumscriptióját tollálta, az 1682. aug. 1. tartott gerlai, mely a ligát tollálta, s 1684. mart. 8-iki fogarasi, mely ennek netalán elmagyarázható pontjait semmi-

siti meg. De mutatják magok az articulusok a hangulatot, melyben irattak, s épen ezért közlésöket nem tartom feleslegesnek:

Az 1678. oct. 1. Fehérvártt tartott gyülés XIV. articulusa: Hogy kegyelmes urunk, néhai Bánffi Dienes atyánkfia relictájának ngos Bornemisza Kata asszonynak fiáért, Bánffi György atyánkfiáért való supplicatióját a mi alázatos instantiánkra méltó tekintetben vette, ngodnak, mint kglmes urunknak alázatosan megszolgáljuk. Nem is kételkedvén semmit is mind mostani s következendő időbéli igaz hazafiúságában, azért mi is kglmes urunk egész országúl, három nemzetűl ngod kglmes resolutiója szerént az elmult 1674. esztendőbéli, Szent András havának 17-ik napjára indicaltatott fejérvári gyülésünkben azon Bánffi György atyánkfia circumscriptiójáról írt és emanáltatott 29-ik articulusunkat in toto tolláljuk, cassáljuk, annihiláljuk és in perpetuum abrogáljuk, és azon Bánffi György atyánkfiát megírt articulusunk alól absolváljuk, és nemesi szabadságában, hazánk törvényében magunkkal együtt igaz haza fiának agnoscáljuk és tartjuk.

Az 1682. august. 1-jén Gerlán tartott gyülés egyetlen pontja:

Kénszeríttettünk, kglmes urunk, keservesen szíveinknek fájdalmával megvallanunk, hogy az elmúlt időkben szegény hazánkban régi szent királyoktul és dícsíretes emlékezetű méltóságos fejedelmünktűl adatott és eleinktűl reánk maradott és eddig meg nem tartott szép szabadságink és törvényink s privilegiumink ellen amaz Istent és minden keresztyén nemzetet s igaz hazafiat irtóztató és lelkiismeretet sértő ligának nyakunkban, kényszerítő fenyegetés alatt való bécsúszása és vettetése, a melyet a minthogy in omnibus partibus törvényünknek és szabadságunknak praejudicálni ismértünk; mi is országul, három nemzetül unanimi voto et consensu, senki nem kényszerítésébűl szabadoson a ngod kegyes atyai

szereteti és fejedelmi kegyelmessége ehhez járulván, mától fogva in perpetuum, praecise csak magát azt a ligát in toto et in parte cassalunk, invalidálunk és sub anathemata, et poena perpetuae notae infidelitatis in perpetuum tollálunk és proscribálunk, hazánkból explodálunk, úgyhogy ennekutána immár, mától fogva senki azzal ne élhessen, se mást ne éltethessen (mint hazánknak minden szabadságos törvényeit elrontó törvénytelenséggel), melynek nagyobb erősségére végeztük, hogy ab expiratione hujus diaetae ad quindenam Mikes Kelemen itélőmester atyánkfiának a kolozs-monostori s fejérvári káptalanokban és a szebeni és brassai tanácsházakban (és ha másutt is volnának a szász városokon) béadott és collocaltatott pecsétes és subscribált ligát kihozzák és ő kegyelmének kezében adván ő kglme a ngod mostani hadi expeditiójábul honn maradott tanácsi és főrenden lévő, és másik ítélőmester Alvinczi Péter atyánkfiai személyek jelenléte előtt égesse el mindeniket, Isten penig ngodat édes hazánkba viszszahozván, az ngod haza jövetele után Isten kegyelmességébül közelebb celebrálandó gyűlésre, a kinél csak párja maradna is azon átkozott ligának, a feljebb megírt poena alatt tartozzanak indifferenter, minden rendek személyválogatás nélkül, megnevezett ítílőmester atyánkfiának kezéhez béadni, és azokat is hasonlóképen ő kglme tartozzék elégetni, ennek utána peniglen ha kik olyan istentelen lelkiisméretű emberek találtatnának, kik ilyen, vagy ehez hasonló, hazánk, törvényink és szabadságunk ellen való törvényt csinálnának, vagy csináltatnának, azok mind magok és maradékok átkozottak és örökké való notoriusok legyenek. Azon alkalmatossággal íratott articulusok, donatiók ide nem értetvén, hanem azok in vigore maradjanak. Datum in generali congregatione nostra, in possessione Gerla, ex edicto suae Celsitudinis principalis, ad diem 1. mensis Augusti, Anni 1682. indicta et celebrata die 4. mensis Augusti praetacti ultima videlicet congregationis nostrae Anni omnino 1682.

Az 1684. mart. 8-iki fogarasi gyülés XV-ik articulusa: Articulus XV. Losonczi Bánffi György atyánkfia circumscriptiója tolláltatik. — Losonczi Bánffi György atyánkfia, ngod méltóságos személye eleiben adatott alázatos supplicatiójára tött ngod kglmes resolutiója szerént kegyelmes urunk mi is egész országul nagy reménységgel lévén az ő kegyelme jó hazafiúsága felöl, az mint virtute Articuli 14. constit. regni An. 1678. diebus mensis octobris emanatae ő kglmét az circumscriptio alól felszabadítottuk; úgy ha mi difficultása ő kglmének in articulo regni An. 1682. die 1. mensis Augusti emanato lehet is, azt is ea ratione et in ea parte virtute praesentis articuli teljességgel et in perpetuum tolláljuk és cassáljuk; egész erejében hagyván minden részeiben az ő kglme circumscriptiójának tollálásáról írott 1678. esztendőbéli 14-ik articulusunkat [1]).

Ugyanezen Bánffi György, ki atyja gögje és eszéből sokat örökölt, volt Erdély elsö kormányzója az osztrák ház uralma alatt, s nyerte el családja ez ágának a grófságot Leopoldtól. Utólsó ivadéka 1859-ben halt meg.

[1]) Mindhárom a magy. akad. eredeti példányából.

FÜGGELÉK.[1]

Instructio Generoso Dionisio Bánffi de Losoncz, ad sacrmam Romanorum Imperatoriam Mattem per regni status expedito data Anno Dni 1665. die 25. Marty.

Isten felvivén ő kegyelmét Bécsben római császárhoz ő felségéhez oda szólló alázatos levelünket adja meg, azt megadván legelsőben is igen alázatoson köszönje meg mind az mi kglmes urunk, mind mi nevünkkel azokban az fenforgó boldogtalan állapotokban ő felsége hozzánk megmutatott atyai kglmességét, mely ha nem járult volna megvalljuk mulhatatlanul magunkban hagyattatván (akkor is ugy hittük, mostan is ugy hiszszük) egészlen elfoglaltatott volna hatalmas nemzettül Erdélyországa, söt ennek utánna is ha Isten után az keresztyénség fegyverének félelme meg nem tartóztatja öket, azon veszedelemtül tartunk országul.

Köszönje meg ő kegyelme azt is ő felségének, hogy noha az békesség végben menésének elötte ő felségét alázatos könyörgésünkkel meg nem találtuk, nyavalyáinknak speciessit és punctumit per particularia meg nem jelentvén, mindazáltal mint keresztyén Isten-

[1]) Bánffi Dénes első ivei már ki voltak nyomva, midőn e rendkivül fontos okmányt m. Mike Sándor ur velem közölni sziveskedett. Ez az oka, hogy csak mint függeléket adhatom. Tartozik a 185-ik laphoz.

félő monarcha in generali posito inserálta az emlitett békességnek conditioi közzé régi állapotunkban való helyreállásunkat Egyszersmind illendő szónkkal megjelentvén azt is, hogy az két hatalmas nemzet között végbe ment békességnek híre még Erdélyben köztünk nem hallatott volt, midőn septemb. böcsületes atyánkfiát, nemzetes Teleki Mihály urat expediáltuk vala ő felségéhez nyomoruságinknak megjelentésére, és azoknak megorvoslása felől való könyörgésre, ki Szatmárig érkezvén, találkozott szembe az ő felsége méltóságos úr hívével, belső titok-tanácsával és plenipotentiáriussával gróf Rottál János urunkkal ő ngával, ugyanaz ő nga javallásábúl is nem ment feljebb, hanem ő ngának ugymint ő felsége plenipotentiariussának mondta meg a reá bizattatott követségünket, söt (úgy értjük) in veris paribus ki is adta neki adott instructiónkat, melyben mi lett légyen, kétség nélkül ő felségénél nyilván vannak. Mind ezek így lévén, nem az ő felsége kegyelmességének megvetése miatt történt, hogy az békességnek végben menése előtt ő felsége eleibe követünk fel nem ment, hanem az békességnek ilyen hirtelen, és megvalljuk az mi elméinket felülhaladó alkalmatossággal való végben menése rekesztett ki bennünket az időből. — Könyörgünk azért igen alázatosan ő felségének, vétkül ezt mi nekünk ne tulajdonitsa, hanem az mely kegyelmességét eddig rajtunk fentartotta, továbbá is azont rajtunk kiterjeszteni méltóztassék, melyre igen jó alkalmatosság vagyon fen, mert egyszer in generali posito (ut praemissum) inseráltatva lévén az békességben régi

állapunkban való helyre állatásunk, melynek minemű részei vannak hátra és micsoda veszedelmes nyavalyáink alatt nyögünk országostul ma is, noha az ő felsége méltóságos plenipotentiáriussának belső titoktanácsának gróf Rottál János urunk ő ngának, Teleki Mihály atyánkfia által iteratis vicibus megjelentettük, nem is kételkedünk benne mindenek ő felsége előtt nyilván vannak, mindazáltal egy s két szóval szükségesképen meg kell említenünk, nem lehetvén fájdalmunkat hallgatással elmulatnunk.

Két kiváltképen súlyos nyavalyáink vannak, melyeknek megorvoslását Isten után ő felsége kglmessége által várjuk s reméljük. 1) Hogy az mely tartományok, kastélyok, faluk az váradi várnak megvételekor adatott Ali basa hitlevele ellen elfoglaltattak tőlünk, azok az ő felsége méltóságos interpositioja által visszaadassanak u. m.: Papmező, Telegd, Belényes, Sólyomkő, Kereki, Kereszszeg, Szalonta, Sarkad, Adorján, Bajom, Sáka, Szentjob, Petrelin, Palota, azokonkívül Bihar, Kraszna és Középszolnok vármegyék egészlen, Kolozs, Doboka és Belső Szolnok vármegyéknek egy részei és Arad, Zörény, Békés, Zaránd vármegyéknek eddig tőlünk bíratott részei, melyeket annak előtte is bírtak atyáink, midőn Jenő török kéznél volt.

Mely határoknak eligazitására (avagy kezünkből való kiigazítására) noha az fővezér ő nga mostan követét küldte be Erdély országába hozzánk (ki is mit fog cselekedni, késedelem nélkül tudósítani fogjuk böcsületes atyánkfiát Bánffi Dénes uramot), de az mely nemzettel dolgunk vagyon kelleti felett ismervén, elér-

hetetlennek tartjuk, hogy római császár ő felsége, kglmes urunk interpositiója nélkül azt cselekedje, az mire az Ali basa hitlevele őket kötelezte. Egyszersmind lenne arról is expresse végezés, hogy az erdélyi határba (követeken kivül) török ne járna, söt az követ is hírré adván jövetelit az szélben levö tiszteknek, azoknak kísírőivel együtt jünne be, egyébaránt hamaridőn veszekedés leszen az kétfél között miatta bizonyosan. 2) Midőn Jenő, Káránsebes, Lugas, Zsidóvár, Deszni az mostani fövezér atyja által tölünk elvétettek, Várad penig körülötte levö sok kastélyokkal és tartományokkal még keresztyén kéznél vala, vetett volt országul reánk az a hatalmas nemzet nyolczvanezer tallér adót, noha szultán Szulimán athnaméja szerént harminczezer tallér adót tartoztunk esztendőnként adni, Váradot hogy már valaha kezünkbe jusson, (Istentül meglehet ugyan) de reménségünk semmi nincs, az pacificatiónak condiciói is kirekesztvén ennek reménségétül. Ezenkívül egynehány egész tartományok az holdoltatás miatt veszedelemben forogván, melyeket Teleki Mihály atyánkfia által böségesen megjelentettünk, mindenik részében reiterálni nem is akarunk, ennek az mi nyomorult hazánknak több részei is annyira elpusztultak hogy nagyobbára csak az puszta föld maradott. Ez megirt akadályok miatt teljességgel elégtelenek vagyunk országul az nyolczvanezer tallérnak esztendőnként való megadására. Mely két akadályok, ha római császár urunk ő felsége méltóságos interpositiója által nem tolláltatnak, és határunk meg nem adatik, adónk az régi állapotban nem állíttatik, midőn az hatalmas nem-

zet parancsolatja meghaladván erőnket, véghez nem vihetjük, belénk garázdálkodik s olykor borít el bennünket midőn a megsegítésnek nem leszen alkalmatossága.

Igen tartunk attól is, az római császár ő felsége kglmes parancsolatjára elrontatván Székelyhid várát, annak alkalmatosságával ne vesszen el határunknak nagy része, holott attól fogva kezdének az váradi török vitézek annál inkább keménykedni; ha ezért ilyen szép erősségünket magunknak kelle könyező szemmel elrontanunk, méltóztassék római császár ő felsége kglmes interpositiója által megorvoslani, akár csak az helye és tartománya ne vétessék el töllünk, és az ő felsége kegyelmes interpositioja által végben menendő dolgokra adassék athname is az török nemzettől, mely nélkül az végbe ment dolgok könnyen megváltoztathatnak.

Egynehány izben megemlitett ő felsége belső titoktanácsának, plenipotentiariusának gróf Rottál János urunk ő nagyságának ezekről bővebb szóval megjelentette panaszunkat Teleki Mihály atyánkfia, sőt ezen kivül egynehány rendbeli más instantiáinkat is, melyeknek szórul szóra való kiírásával időt nem akarván tölteni, recurrálunk mostan is mindazokra mint ő felsége előtt nyilván való dolgokra, nem kételkedvén kegyelmes resolutiót nyerünk ő felségétül.

Ezt hozván az mi büneinknek méltó érdeme, hogy az mely szép erősségünkben (Székelyhídba) reménlettük Isten után megmaradásunkat magunk kezével kelle elrontanunk, noha egyébaránt vérünk hullásával is

örömest oltalmaztuk volna, abban az szép végházban levő munitiókat küldtük volt Károlyban, hogy azzal is annál inkább veszedelem nélkül mehessen végbe az két hatalmas monarcha között concludált békességnek conditiója, azért ő felsége parancsoljon, hogy valamikor érette küldünk, akadály nélkül és egészlen adassanak meg.

Nem lehetetlen fordulhat elő kérdésben ez is: római császárnak ő felségének nagy kglmességét tapasztalván országul magunkon, mi lehetett annak oka, hogy a mi nemü recognitionálist az ő felsége atyai kglmességének megvallásárul tőlünk országul kívánt gróf Rottál János ő nga olyat nem adtunk volna ő ngának? de erre egyenesen minden színezés nélkül ő kglme ezt felelheti: az megnevezett méltóságos úr úgymint ő felsége plenipotentiáriussa, szeme előtt viselvén urához való kötelességét, nagyobb gondja volt az ura méltóságának respectálására, kétség nélkül tudván azt ha mi nyavalyáink vannak, nekünk kell azt inkább éreznünk és megjelentenünk. Ehez képest magunk keservesen érezvén nyavalyáinkat, senki sem csudálhatja méltán ha azt megjelenteni akartuk, megköszönvén elsőben valamit római császár ő felsége kegyelmesen cselekedett velünk, annak utánna esedezvén a fenn levő akadálynak megorvoslása felől. Söt mostan is nem egyebet, hanem azt irhatjuk az mit akkor irtunk volt: mind ő felsége mind ő felségével megegyezett keresztyénség hozzánk megmutatott kglmességét alázatosan kell megköszönnünk; e szerént adjon ő kglme recognitionálist, penes literas plenipotentiales, ha az szük-

ség fogja kivánni. Azonban az mely akadályink még eddig meg nem orvosoltattak, esedezzék, könyörögjön annak megorvoslása felöl, tudván maga ö kglme, hogy egyébaránt nem sokára végsö veszedelem követ országgal bennünket. Ne is csudálja azt senki, hogy ö felségét nyavalyáink felöl ily sürün búsítjuk, mert az nyomoruság fejünkön lévén az kénszerget. Nincs is semmi oly elmélkedésünk, hogy szántszándékkal se ö felségét, se más keresztyén fejdelmeket offendáljunk, a avagy annál mélyebb dolgokra czélozzunk, hanem csak könyörgés, esedezés dolgunk, alázatos megköszönéssel hálaadással tartozván gyenge tehetségünk szerént az jótéteményért mindeneknek.

Ezeken kívül egynehány rendbeli dolgokrul adtunk volt instructiot Teleki Mihály atyánkfiának, ki is mindeneket in veris paribus Rottál uramnak ö ngának beadott, ö felsége elött kétség nélkül constálnak, mindazokrul alázatosan könyörögjön ö kglme, mint felyebb is megirtuk.

Annak felette az két felséges monarcha között végbe ment pacificatiónak punctumi közzé inseráltatott, úgy látjuk, hogy az mi kglmes urunk fejedelmünk Apafi Mihály urunk Istennek kglmességéböl Erdély országának fejedelme Magyarország részeinek ura és székelyek ispánja etc. az fejedelmi méltóságában helyben hagyatott, söt holta után is ö ngának (kit Isten messze halaszszon) az libera principum electio nekünk meghagyatott, de az mi szabadságunknak nagy praejudiciumával, s az két felséges császárok közt végbe ment békességnek böcstelenségével, Rákóczi Ferencz ö nga

azzal az titulussal nem átalja élni; söt az dologban tovább lépvén az religiónak is persequalásához már is hozzá nyult, azon alkalmatlan buzgóságot kétség nélkül követni fog. Ő felségének azért ö kglme alázatosan instáljon mind az két dolognak megorvoslása felöl. Egyébaránt az közönséges békességnek bontogatása nélkül legyen megengedve ö felségétül, hogy orvosolhassuk meg, lehetetlenség lévén elszenvedése, egyszersmind csalhatatlanul hívén, ö felségétül ilyen méltatlan dologra alkalmatosság nem szolgáltatott, sem engedelem nem adatott.

Továbbá mivel Istennek sok rendbeli látogatásai miatt felette exhauriáltattunk, annyira hogy az portára esztendönként küldendö adónkat mások jóakaratja nélkül jó pénzül meg nem szerezhetjük, instáljon ö kglme az kik elött illik azon, hogy az mely summa pénzt római császár ö felsége az végek sustentatiojára gyakran szokott felküldeni, méltóztassék poltura pénzünkért annak Magyarországba szokott válora szerént nekünk adatni, permutatio pecuniae lévén Szakmártt.

Ezeken kívül pedig ö kglme felyebb és tovább semmit ne lépjék, hanem az mennyire az recognitionálisunk ereszti, melyet ö kglme pecsétünk alatt kezében adtunk, és ez jelen való instructiónk.

Universi Status et Ordines Trium Nationum Regni Transilvaniae et Partium Hungariae eidem adnexarum.

Magyar **székely** **szász**
nemzeti pecsétek helye.

BÉLDI PÁL

ÉS

A BUJDOSÓK.

Akademiai felolvasás.

Szokása Csereinek azon sülyedést, melybe Erdély XVIII-ik század elején esett, Apafi uralkodásával s az ezt megelőzött időszakkal hozni kapcsolatba. De míg egyfelöl ez állitásnak igazságát kétségbevonhatlannak hiszem, nem tartózkodom kimondani, hogy a részletekben gyakran nincs igaza; — emlékiratának történeti becsével nem áll arányban itéleteinek történeti hüsége. — Szülötte a kornak, melynek történeteit tárgyalja — s olykor a közvélemény, máskor a rokon- vagy ellenszenvek által hagyá magát megvesztegettetni. De irályának bája, elbeszélése, modora s a könnyüség, melylyel tollát kezeli s ezek felett a jólértesültségi nymbus, melylyel azt bevoná, a mely pedig néha nem emelkedett a napi pletykák fölé, teljesen alkalmas hamis fogalmak, elferdült meggyőződések terjesztésére. A jó öreg egy dráma- és regényiró iskolát teremtett, mely nagy készséggel hirdeti az ő tévedéseit.

Ma, tekintetes Akademia, épen egy ilyen részletet fogok feltüntetni: a Béldi Pál forradalmát. E férfiu kedvencze Csereinek s alig van regényiró, ki több ügyésséggel eszményített volna történeti személyt, mint ő, e nem tehetségtelen ugyan, de gőgös, nagyravágyó, kegyetlen s az elhatározó perczben csüggeteg és habozó főurat. Gyengeségei, botlásai iránt süket,

hogy a haza elesett ügyét megsirathassa e bukott székelyben. Kicsinálta forradalmának részleteit, kigondolta hozzá az indokokat, egymással kapcsolatba hozta a tényeket, mik közt alig lelhető fel az egybefüggés, s kész volt az ő Béldije, kit a történet itélőszéke mindig el fog vetni.

Lehet, hogy az igazi Béldit ugy, mint élt és működött, nekem sem sikerül előállitanom. Ily igényeim nincsenek is, s forrásaim elégtelensége mellett nem is lehetnek józanon. Munkám nem akar több lenni, mint ismert és néhány most először napfényre hozandó adatból összeállitott adversaria.

Két dolog volt, többek közt, mint Apafi Mihály erdélyi fejedelem 1673. máj. 22-én a lengyel korlátnokhoz irta, — két dolog volt, a mi a magyar nemzet sorsára a XVII. század vége felé gyászos befolyást gyakorolt: „discordia civilis, ac spes in externis auxiliis plus justo posita“ [1]).

A törökök hódoltsága s Leopold birtokai a kis Erdély kapcsolt részeivel nem egyesülhettek közös érdekben, még a közös szerencsétlenség súlya alatt sem. Amaz porig alázva s önállóságától megfosztva, mintegy szabad zsákmánya a török spahiknak, semmi életjelt sem adhatott. De e két utóbbi, a megyék és a fejedelemség is, pártok által elválasztva, gyakran állottak egymással szemben. Ugy látszott, hogy a Bethlenek

[1]) Lünig: Literae Procerum Europae, st. Lipsiae 1712. Part. II. P. 710.

és Rákócziak letüntével más idők állanak be. Az evangelikus rendek vallásszabadságának biztositására hiában próbálta Apafi ama két uralkodó szerepét megujitni. Künn és benn oly akadályok gördültek elébe, melyek egy erélyesebb jellem szándékát is meghiusitották volna. A bujdosók, az üldözöttek, a segélytnyujtók soha sem tudtak egy közös tervben megegyezni: elleneiknek nagy szerencséjére.

S alig lehetett volna szerencsésebb körülményeket képzelni, Lobkovicz és társai bukása után, utódai czéljainak előmozditására. Ez is azon „csodák“ közé tartozott, melyekről XIV. Lajos mondá, hogy „ezektől fél és nem Leopold kormányától.“ Midön az 1671-ik szomoru év annyi hazafit kényszerite önkénytes számüzetésbe menni, ezek nagyobb részben Erdélyben találtak menedéket. Rábirni a törököt, hogy a vasvári béke felbontásával megujitsa a háborut s addig is Apafinak beütésre engedélyt adni: ez volt nyilvános czéluk. Tervöket sok erélylyel sürgeték, s az idö is kedvezni látszott annak, midön 1672-ben a franczia király az imperiumot megtámadta.

Lajos csak elödjei politikáját követte akkor Magyarország irányában, ennek elégületlenségét saját czéljaira használván fel. — De többször és sivarabb lelketlenséggel egyik sem zsákmányolta ki azt, mint ő; követei a lengyel és török udvaroknál, — többnyire ügyes és uruk érdekeit szemmel tartó diplomaták — alkalmas eszközül szolgáltak. Maguk vagy titkáraik, vagy olykor csak leveleikkel keresték fel Apafit és környezetét, hogy czéljaiknak megnyerhessék, söt gyak-

ran ennek oratorai vetették meg egy-egy sokat igérő, de mindig eredménytelen egyezkedés alapját. A hugenottákat államaiban kiirtó absolut fejedelem keveset törődött a magyar protestansok sérelmeivel. Magyarország elégületlensége s a fölkelés, melyet itt szított, eszközül szolgált, hogy foglalási terveit a Rajna mellett könnyebben valósithassa, s a biztatottakat cserben hagyni, igéreteit megszegni soha sem habozott, mihelyt érdekei nem kivánták az ellenkezőt.

Azon eljárás, mely Magyarországon a Zrinyi-mozgalom leverése után bekövetkezett, uj anyagot szolgáltatott a fölkelőknek. Apafinál és a portán a bujdosók untalan egy invasio megkisértését sürgeték — s amott több sikerrel, Telekit Apafinak alárendelt de már is hatalmasodni kezdő tanácsurát, teljesen megnyerék, midőn őt 1673. okt. 18-ki krasznai tanácskozásokból vezéröknek kérték.

De habár Erdély a testvéries vendégszeretet jogát a bujdosóktól egy perczre sem tagadta meg, ügyök nyilt támogatására nehezen volt birható. Saját önállóságát, mely csak a török és német, e két egymással versengő hatalmasságok közti ügyes magatartása által volt fentartható, nem akarta egy bizonytalan kimenetelü vállalat koczkájára kitenni. S midőn Teleki mintegy kierőszakolandó ezt, 1672 nyarában beütést tett a magyar király birtokaiba, a fejedelmi tanács s az országgyülés nyiltan tiltakoztak ellene, sőt az uralkodó s a rendek közt heves kitörés támadt (okt. 15.), annyira nem volt a beavatkozás politikája még akkor népszerü.

S ez valóban csak lassanként, inkább a franczia befolyás által érlelődött. 1674 őszén Beaumont, XIV. Lajos ügynöke, az erdélyi kormány előtt azon diadalokkal kérkedett, melyeket ura seregei nyertek a Leopoldéin, Apafit és a magyarokat Ausztria ellen hadra ösztönzé, s e czélból segélyt igért nekik, s mint alapos okokból gyanithatni, a bujdosók közt pénzt szórt, tudakozódott, nem volnának-e hajlandók franczia herczeget fogadni uralkodóul, s mindenek fölött és mindenek előtt a támadás megkezdését sürgeté. Teljesen nem ért czélt. — De midőn küldetése után egy pár hónappal Bánffi Dénes, a német párttöredék feje és vezére, az ellene szőtt ligának áldozatul esett, a terv kiviteléhez ujabb lépéssel közeledett Teleki, ki helyett a bujdosók ideiglenesen Wesselényi Pált, a Béldi Pál vejét választák kapitányukká, oly kikötéssel, hogy hivatalát majdan amannak adja át.

S valóban minden arra mutat, hogy Telekit a franczia biztatások teljesen megnyerték. Marquis Bethune, a lengyelországi franczia követ, pénzt, lőszereket osztogatott a bujdosóknak s 1675 elején titkára, Akakia Roger Erdélyben volt s a fővezérségnek Telekire átruházását sürgeté a bujdosóknál s ezeknek támogatását Apafinál. Apafit a vállalatra Teleki már régóta kedvezően hangolá, midőn a bujdosók Totiban 1675. marcz. 25-én tartott ülésekből magát Tököli Imrét 8 bujdosóval s fényes kiserettel Fogarasba küldék, hogy a fejedelemmel értekezzék s Akakival szemben legyen [1]).

[1]) Lásd az ezeknek adott igen érdekes utasitást a czikk végén, mint »Függeléket«.

A követség választ husvét szombatja előestéjén nyert, mely óhajtásuknak megfelelt: „segélyt minden esetre nyernek, titkost, ha a porta ellenzi, s nyilvánságost, ha ez meg lesz nyerve.“

De ez utóbbira még nem lehetett gondolni. Egyik másik török basa kéz alatt csatolt ugyan csapatokat a fölkelőkéihez, de maga a porta részvétét vagy tudomását tagadta, sőt Erdélynek kéz alatti beleelegyedését sem ismeré el. A szokásos határvillongásoknak állitá ez összecsapásokat, milyenek a török-foglalás óta Magyarországon soha sem szüntek meg, s melyek most az ország ingerült állapotában még kikerülhetlenebbek. De a császár szeretett volna valahára ezeknek is véget vetni, s hogy a portát jobban lekötelezze, a hajdúk által időközben tett zsákmányokat és foglyokat visszabocsátá (Junius).

Mind hasztalan; a dolgon ez mitsem változtatott. Az országos sérelmek a folytonos vallásos üldözések, a labanczok mesterséges kinzásai, melyeket Kopp, Strassoldo, Spankau, Smidt tábornokok stb. nem csak helyeseltek, hanem elömozditottak, s melyek a kuruczoknak hasonló eljárásait idézték elő, csak növelték a gyúanyagot, melyet hasztalan törekedtek félengedményekkel — például amnestia a fegyvert letevőknek, s szabad vallásgyakorlat, a mennyiben minden megye külön birhat egy evangelicus lelkészt — kioltani.

A kuruczoknak küzdéseik folytonossága, idegen segélyigéretek, Erdély titkos részvéte kitartást és reményt kölcsönöztek. Ezért ez évek krónikái telvék apróbb csatározásokkal, kisebb sergek küzdéseivel,

melyek a vitézségnek és kegyetlenségnek elég példáit mutatják fel. S e vállalatokban nem egyszer látunk erdélyi csapatokat küzdeni, titokban ugyan, de mégis eléggé nyilvánságosan, hogy a fejedelem részvéte kitünjék, a török végek portyázó csapatait, melyeket a zsákmány reménye s a basák elnézése csábitott oda.

Már ez évben czélja volt a fölkelőknek Nagybányán a császári bányákat kezökhöz keritni; Spankaunak oda küldött csapatai meggátlák a terv kivitelét. De Szathmár alatt a bujdosók [1]) s a császáriak közt tényleges összeütközésre került a dolog egy eldöntetlen csatában. A kuruczok Erdélyből segitséget nyertek, melylyel Szathmárt ostromolni kezdék, mialatt Apafi követei által, hihetőleg, hogy a magyarországi dolgokba elegyedésének jogszinét fentartsa, megujitá a bécsi udvarnál a vasvári béke óta többször ismételt sürgetéseit Szathmár, Kálló és Tokaj visszaadása iránt. Adott válaszában a császár a törökökkel kötött békére hivatkozott, s hogy legalább időt nyerhessen, a fogarasi udvarba biztost küldött, mialatt egy követe Drinápolyban panaszt emelt Apafi eljárása ellen. Hogy pedig a bujdosók ellen annál hatályosabban léphessen fel, összes magyarországi csapatait egy hadtestbe akarta gyüjteni — de ez a kiadott rendelet daczára sem hajtatott végre, mert Spankau azon év jul. 13-án meghalt.

Közepette a meg nem szünő hadfolytatásnak, melyek egyikében Sennyei Ferencz kállai kapitányt

[1]) Histoire des Troubles (Amsterdam 1689.) ezeknek számát 600-ra, Keteler a Kazy folytatója 7000-re teszi. Ez utóbbi világos túlzás.

(jul. 30.) Nagy-Tárkányban megölték a kuruczok, ezek közül pedig egy Forgácsot Barkóczi István foglyul ejtett, mig Schmidt Torma Mihályt Diószegnél legyőzte (itt esett el Petróczi idősb fia), hogy ezért viszont a kuruczok Kállónál álljanak boszút, mialatt a küzdelem dühe Érsek-Ujvár s Pozsony közt csaknem szakadatlanul tartott, — mondom, a fegyverzaj közepett a diplomatiai alkudozások nem pihentek. Egy csausz, kit a budai basa küldött Heisterhez, olyan követelésekkel állott elő, melyekből ez gyanithatá, hogy a török a béke megszegését tervezi. September havában egy aga s Apafinak egy küldötte mentek Bécsbe, de mialatt ezek Győrött mulattak, a bujdosók török segítséggel Szathmárt és Kállót igyekeztek kézre keriteni, s ennek nem sikerültével Zsomboron (sept. 15.) gyülést tartottak a jövő hadfolytatás tervének elkészitésére s portyázásaikat azután is folytatták.

A budai basa Szujoldzsi Ali, ki ez év jun. 15-én neveztetett ki, s hivatalát nem rég foglalta el, ezalatt egymásra gyüjté az élelmi szereket. A császár az ujon hivatalba lépettnek üdvözletére tolmácsát Messignit küldé ajándékokkal, — valójában azért, hogy annak terveit kipuhatolja. E küldötte a béke fenmaradása iránt épen kevés reményt nyujtott, mint Cardiati, ki hasonló czélból az Apafi udvarát járta meg. Eredmény sehol semmi s még sem került a dolog nyilvános kitörésre. A folyton folyó franczia háboru a császárt visszatartá a vett sérelmeknek erélyesebb megtorlásától, s a törököt a lengyel háboru jobban elfoglalá, hogysem ez apró csatározások elnézésénél többet tehetett volna.

1676-ban Spankau fővezéri helyét Strassaldo foglalá el. A körlevél, melyet február 20-án tett közzé, bizonyságul szolgált, hogy ő is küldetve van a békétlenséget és hadfolytatást erélyes rendszabályokkal végezni be. De ez irományának kibocsátása előtt, azon év elején Debreczen elfoglalása s megrohanásával akart a töröknek ijesztő példát mutatni. Magát e tényt, melyet a török könnyen a béke megtörésének vehetett volna, már ama nyilatkozatában igyekezett menteni. „A lázadás, irá ebben, csak a dühös lélek makacsságára és Debreczenre támaszkodhatik: Debreczen a zsákmány raktára, a gonoszok menhelye, a segédhadak széke. Ez okon kelle őket is bolygatni“ [1]).

De a merénylet gyanithatólag nagy zajt csinált. A török parancsnokok e miatt fennen panaszkodtak; a nagyváradi basa nyolczszáz lovassal elindult, hogy Strassoldót megbüntesse, s czélját csak a vizáradások miatt nem létesitheté [2]). De ugyanekkor Szepesi Pál s Pancsó Husszein a nagyvezérnél e miatt panaszt emeltek, melynek folytán Kindsberg a császári internuntius kérdőre fogatott [3]). A bécsi kormány teljesen készületlen levén egy támadható török háboru veszélyeit kiállani, Strassaldónak rendeletet adott Debreczennek rögtön odahagyására. De az ott kézre keritett bujdosókból Strassaldo hasznot húzott s az elfogottak közöl Kiss Ferenczet huszárhadnagygyá nevezte ki, s Török

[1]) Szalai forditása. Történetei V. 172. A levelet magyar eredetiből latinra forditva közli Korneli után Katona is. Stirps mixta XV. 242.

[2]) Histoire des Troubles. 267.

[3]) Hammer Geschichte des osmanischen Reiches. III. 682.

Jánost, Kiss Péterrel — kik ugyanekkor kerültek kézre — megbizta, hogy igyekezzenek társaikat zászlói alá csábitani.

A bujdosók reményei régóta nem voltak ily vérmesek, hogy a törökök a békét felbontandják a császárral. A lengyel hadjárat, a legfőbb akadály, mely eddigelé annak utjában állt — be volt fejezve, s most ugy hivék, a porta hosszas biztatásait teljesedésbe veendi. Csalatkoztak, mint már annyiszor. — Apafi orátora annyit sem tudott kieszközölni, hogy Teleki Mihály a fővezérséget nyiltan átvehette volna. S a bujdosóknak most is az Apafitól kéz alatt, a francziától s a szomszéd lengyelektől [1]) nyert segélylyel kelle a küzdelmet folytatni, miután az annak megszüntetésére tett kisérletek hajótörést szenvedtek. A hüségben maradt magyar urak tanácsát, hogy az alkotmány állittassék vissza, nem fogadta el a bécsi kormány, s Csáki László közvetitését a bujdosók vetették vissza [2]).

A küzdelmet ez évben több szerencsével folytatták a bujdosók. A törökök, kiket a debreczeni veszteség után egy másik ért Károlyvárosnál, hol őket Eszterházi nyomta vissza huszárjaival (febr. 8.), megboszulandók e sérelmeket, nyiltabban csatlakoztak a fölkelőkhöz s Szathmár környékét kezdék pusztitani. A császári tábornokok szigoruan eltiltának ugyan minden

[1]) Szirmai Not. hist. Com. Zemplén 243. l.

[2]) Corneli és Wagner (Historia Leopoldi) e küldetés történetét egymástól különbözőleg adják elő. Annyi igaz lehet, hogy Csáki, ki már ekkor az erdélyi német párthoz tartozott, próbálta a lázadókat lecsendesiteni.

összeütközést s támadást: de már későn. A bujdosók közől nyolczezer ember a Tisza vidékén portyázott, Erdélyből tizezer készült támogatásukra s ezeknek ez évben is Wesselényi Pál volt tábornoka, a budai törökök pedig Érsekujvár körül gyülekeztek, hogy Sélyét foglalják el. De e tervöket egy ellenök küldött csapat hiusitá meg, most hát megfordultak és Surányt támamadák meg, a környéket feldúlták s jelentékeny zsákmánynyal tértek vissza.

A tiszavidéki bujdosók még több szerencsével hordozták zászlaikat. Collalto dragonyosait Szathmár vidékén megtámadták, mintegy 300-at felkonczoltak s maga Collalto is az elfogatást azzal kerülte ki, hogy a templomban elbújt. Innen Kassa felé mentek. De Strassaldo közeledése visszatérésre birta őket. Julius elején két csapat, egyik 600, másik 1500 emberrel, pusztitotta a vidéket Szathmár és Kassa közt s a Pálfi horvát ezredén diadalt aratott. Nem sokára megint megverte a Collalto csapatját, mint hitték, egy kapitány báró Velendorf árulása következtében, kit ezért Bécsben haditörvényszék elé állitottak. A dulásoknak, miket Felső-Magyarországon tettek, hiában próbálta Strassaldo utját állani: a szétszórt bujdosó csapatok egyesültek s a császáriakat diadallal visszanyomták.

E hadfolytatások alatt a nagyváradi basa követei s Apafi biztosai, a bujdosókkal az ezeknek adandó segély fölött tanácskoztak. Ezalatt a törökök Ujfalut, hol a németek nem régiben épitettek váracsot, felprédálták, majd Eger körül gyülekeztek, Ónodot fenyegetve, de a bujdosókkal csatlakozva, a bányavárosok

felé vették utjokat s ott követtek el rablásokat. Srassaldo ezalatt segélyt kért a bécsi kormánytól, s midőn ez megérkezett, Ónodból Nyitrába akart menni, hogy ezen, a kuruczoktól fenyegetett helyet megvédelmezze. A bujdosóknak e vidéken 9000 embere volt, ezek közül egy csapat mintegy 400 ember [1], alig félórányira a várostól, Harsányi György vezérlete alatt meglepte a német parancsnokot. Ennek kiséréte hősileg védelmezte magát, de midőn Collalto őrnagy a Pálffi-ezredből s Villeda lovaskapitány elestek, Gregori őrnagy pedig sebet kapott, a sereg futásnak indult. Maga a tábornok arczban kapott terhes sebet s csak podgyásza elhagyásával menekülhetett.

Most nyitva állott az ut a bujdosóknak Nyitrába, s annak elfoglalásával Beszterczebányáig barangolták be a vidéket, zsarolván minden felé (sept. havában). De egy csapatjuk, mely Ónod alól Kállónak tartott, Barkóczy és Schmidt által tetemes veszteséget szenvedett, egy török sereg hasonlag megveretett, sőt ez időben a horvát határszélen is előnynyel harczoltak a császáriak. A bécsi kormány ennek folytán hivatva érzé magát a bujdosók jószágainak elkobzásához szigorral látni, s midőn ebből sem szerezhetett elegendőt hadainak fizetésére, a zsidókkal alkudozott, hogy ezeknek tetemes összeg pénzért megengedi az örökös tartományaiban való kereskedést [2]. Kopp pedig négy

[1] Ennyire teszi számukat a Histoire des Troubles a 274-ik l. A többi történetirók az egész 9000 embert operáltatják. De az általam idézett munka oly részletesen adja, hogy semmi okom adatán kételkedni.

[2] Histoire des Troubles. 277.

lázitót elfogott, kik közül kettőt nyársra huzatott, egyet tüzbe vettetett, egyet pedig ló-farkon hurczoltatott [1]). Oly tény, mely a magyar tanácsosok részéről erélyes fölterjesztéseket vont maga után.

E tény nem magában állott. Szathmárban két kuruczot német álöltönyben elfogtak s felakasztottak. Egy mást, ki Erdélyből sürgetett volna segélyt, felkonczoltak. Murányt ugyanekkor a németek fel akarták adni a töröknek: Kopp rá jött az összeesküvésre Barkóczi katonáit muzulmán ruhában a várba küldé s a kézrekerült árulókat keményen bünteté. A törökök ezt viszont a Veszprém táján elkövetett kegyetlenséggel torlák meg [2]). Tábornok Schmidt egy csatározás alkalmával csaknem kézrekerült, Götz ugyanekkor elesett. De Schmidt még novemberben is szenvedett veszteséget Barkóczival, s a bujdosók Sopron vidékén is mutatkoztak. Strassaldó 3000 emberrel ellenök ment. De a visszavonulókat távozni engedé. A császár pedig a segély végett, melyet a bujdosók az erdélyiektől s török végektől nyertek, ujabban panaszt emelt, s hogy annak nyomatékot adjon, egy előkelő hadifoglyot szabadon eresztett [3]).

A részvét, melylyel Apafi e hadjáratokat kisérte, a segély, melyet folytonoson nyujtott neki, mutatta, hogy elközeleg az idő, melyben a bujdosók érdekében nyilt hadjáratot kezd a császár ellen. Szeretett volna a Bethlen és Rákóczi nyomdokin járni s miniszterét,

---

[1]) Das verwirrte K. Hungarn. Hisroria Leopoldi.
[2]) Wagner Historia Leopoldi, I. 550.
[3]) Histoire des Troubles 277.

Telekit, aligha nem a nádorság fénye vakítá, midőn urát a bujdosók karjaiba vetette, ki Bánffi Dénes megöletésével nagy akadályt gördített el az utból s hatalmas lépéssel közeledett czéljai kiviteléhez. Ez ügy azonban a fejedelmi tanácsban még sem volt oly népszerü, hogy Teleki nagyravágyó terveit minden akadály nélkül létesithette volna. S a kis haza szerencsétlenségére, a tanács és a fejedelmi környezet két egymással szemben álló pártból volt összealkotva.

Az egyik pártnak, mely a fejedelmi kegyet teljes mértékben birta, feje és vezetője Teleki Mihály volt. Ő gondoskodott, hogy az udvarból saját teremtményei ne hiányozzanak. Igy tette be Székely Lászlót, egy Magyarországból szakadt szegény nemest, a jövedelmező postamesteri hivatalba. Mint ilyennek kötelessége volt a fejedelem személye körül lenni, ha csak valamely követséggel nem bizatott meg. Egy másik hive, Naláczi, a hopmester, hasonlag tagja a fejedelmi környezetnek. A főurak közül pártján volt Mikes Kelemen itélőmester s fehérmegyei föispán és Bethlen Gergely, ezek együtt „rettenetes barátosok voltak, merö Pilades és Orestes" [1]), továbbá ez utóbbinak testvérei, Bethlen Farkas a történetiró és Gergely.

A beavatkozási politikának legerélyesebb ellenzöje Béldi Pál volt. Elsö, ki a mezei hadak tábornoka czímét az „erdélyi hadak tábornoka" czimmel cserélte fel, s ez által felügyeletét a megyei nemességre s a székely székekre is kiterjeszté [2]). A hivatali hatalom-

[1]) Bethlen Miklós, kiadta Szalai. I. 439.

[2]) A mezei hadak tábornoka az egész sereg főparancsnoka volt;

nak ily szokatlan kiterjesztése elsö keményebb összeütközését okozá Bánffi Dénessel, midön a fejedelem hadiszemle tartásával bizta meg. Béldi erélyes ellenállásra talált s a hadiszemle elmaradt (1671. jun. 18). Más alkalommal, midön az országgyülés Telekitöl a Magyarországba tett beütést kérte számon, s maga a fejedelem is a támadásnak kézalatti pártolásáért erélyes interpellatióknak tétetett ki, heves szóváltás támadt a két fö ur között (1672. oct. 15.) s a gyülölet köztük még keményebbé vált. Bánffi halálának egyik fö oka volt. Az együgyü nem vette észre, hogy ugyanekkor saját végitéletét jegyezte alá.

Mert Teleki belátta, hogy Bánffi halála nem elég. Ha terveit akadálytalanul akarja keresztül vinni: szükség Béldit és pártját is legalább erkölcsileg tönkretenni. A sikerben nem kétkedett, oly udvarban, mint az Apafié, hol az ármányok és cselszövényeknek tág tere nyilt. S ezt a Béldi jelleme is könnyité: hiú, ingatag és erőszakos — három oly tulajdon, mely a számító, hallgatag és elörelátó Telekivel kezdett tusáját nagyon is aránytalanná tette.

S különben is Béldi nem dicsekedhetett népszerüséggel. Az elégületlenség Apafi kormányával, szerze a hatalom magas polczán állónak barátokat, s nem személyes tulajdonok. S ezeket is megfontolatlansággal igen gyakran compromittálá, mert nem volt ereje terveit titokban tartani, s a cselekvés per-

alárendeltjei a megyei nemesség s a székelység tábornokai. »De mind a háromnak authoritása az had leszállásával exstirpált és békességben az országban semmit is nem parancsolt egyik is.«

czében mindig erőtlen, ingatag maradt. De gőg és nagyravágyás nem hagyák pihenni s a személyes sértések megboszulása politikai müködésében lényeges rugót képezett. Mint ember és pártvezér egyaránt gyarló volt. Eszközül engedé magát felhasználtatni a Bánffi megbuktatásában s egy pár év alatt ugyane kelepczébe esett. S e mellett alattvalói irányában kegyetlenkedett. Tophaeus a szószékből mennydörögte elébe: „nem üres a tömlöcze soha deáktól, mestertől, jámbor istenfélő embertől, emberséges nemes emberektől, a sok ügyefogyott nyomorultaktól, a kiket is oly inségben tart, hol félesztendeig is alig volt szabad hozzájok menni, éhel is csak hogy meg nem haltanak!“ [1]).

Ilyen ember hatalmánál fogva rettegett lehetett, de nem volt alkalmas valamely ügyet népszerüvé tenni Bánffi megöletésében főeszköznek tarták, s különösen Bethlen Gergely és testvérei, Daczó János, Székely László s a Bánffi özvegye az udvarban „vágni kezdik a fát alatta“ [2]). A seregszemlével s egyes nemeseken elkövetett erőszakoskodásaival a megyéket maga ellen ingerlé s ezek az 1675. maj. 25-én Fehérvártt tartott országgyülésre ellene postulatumot adnak be, és „Küküllő vármegye nyesi leginkább“. „Haller Pál furiál szörnyüképen mint a felfujt duda“, a higgadt és nyugodt lelkü Bethlen János, az ország korlátnoka sorompóba lépett ellene. Szóval a kifakadások egész halmazát fejére zudíták. Teleki még ekkor ke-

[1]) Szent zsoltárok resolutiója 1683 623. l.
[2]) Bethlen Miklós I. k. 447.

zeit mosta, habár gyanitani lehetett, hogy a vihart ő támasztotta fel, söt Bethlen Miklóssal egyetemben a háborgók lecsendesítésére mindent elkövetett. S valóban teljes sükerrel: a föuri eröszakosságok meggátlására törvényczikkely hozását határozák el, a készitéssel Sárpataki Márton itélömestert, Nemes Jánost, Bethlen Miklóst s egy szászt, bizták meg, kiknek munkálatát Bethlen Miklós olvasta fel:

Articulus XVIII [1]).

Az elmúlt 1674. esztendőbeli gyülésben [2]) a nemes ország a mi kegyelmes urunk ő nga kegyelmességéből concludált volt, hogy ez hazában lévő minden nemesi és privilegiumi szabadsággal élő rendeknek szabadságok megbántódván, megorvosoltassanak. Isten már az előttünk álló gyülésre juttatván bennünket, akarván sok rendbeli bántódásunkat szabadságtalanságunkat helyre állítani, melyek ugy látjuk s vesszük eszünkben sok rendbeli quaerelákból, hogy inkább ez hazának felső, közép és alsó rendeitől estek. Végeztük azért, hogy ennek-utánna afféle köztünk való sok megbántódások közülünk teljességgel kitöröltessenek és ez alább megirt punctumok illaese tartassanak meg minden rendektül.

---

[1]) A m. tud. akademia birtokában levő eredeti példányból.

[2]) Az itt emlitett articulus az 1674. nov. 14-ki gyülés végzései közt az V. s ekkép hangzik: »Megbántódásoknak orvoslása igértetik. Vadnak sok megbántódásai némely atyánkfiainak, hol egy, hol más alkalmatlanságokban, kik is ez mostani felzendült állapotok miatt, a ngod méltóságos személye eleiben terjeszteni nem érkezhettünk, melyeknek ez mostani gyülésről el kelletik haladni. Hogy azért, a mely szabadságtalanságinkat dificultásinkat első országgyülésünknek alkalmatosságával igéri kegyelmesen megorvosolni, a ngod igért kegyelmességit alázatosan meg igyekezünk szolgálni nagyságodnak mint kegyelmes urunknak.«

I. Mivel ez hazában egyik megbántodás és kiváltképen a nagy rendeknek egyenetlensége következik abból, hogy valamelyik másnak tiszti alattvalókon akar jurisdictiót exercealni. Végeztük azért, hogy mind a vármegyék, székelység s végbeli szolgák és egyéb akár minémü rendei ez hazának, kiki maga főtisztitől ugy mint magok főispányoktól, főkapitányoktól, s főkirálybirájoktól dependeáljanak, és igy sem vármegyék, sem az egész székelység, sem a végbeli tisztek békességnek idején immediate senkitül ne dependeáljanak hanem, csak a mi kegyelmes urunktól ő ngától, és az egész tanácsi rendtől, kik is egyik a másik gabonájában ne vessék sarlójokat, és kiki alattvalóit az haza törvénye és nemesi szabadságnak maga előtt való viselése szerint igazgassa, sub amissione honoris et officii, megbizonyosodván mindazáltal a dolog. Megtartatván mindazáltal ebben is a fejedelmek authoritása.

II. Mind felső, közép és alsó rend, mikor valamelyik házánál lakása lészen, maga és szolgái lovait tartsa és tartassa a magáén, mind nyárban s mind egyéb időben, azon helyben biró más patronusoknak és szegény embereknek birodalmára ne küldhesse, ott quartélyban te tartassa, hogy szomszédjának kára ne legyen sub poena articulari, az uton járókat ide nem értvén.

III. A mely megbántódott s károsittatott nemes, avagy szabadsággal élő rend atyánkfiai pretendálják privata personáktól való megbántódásokat, rabságban vagy méltatlan kezességben való létöket, az rabságból de facto bocsáttassanak el és a kezesség alól szabadittassanak fel s ha kinek mi pretensiója, keresse suis modis, sőt ezután nemes ember ha szintén számadó szolga volna is, és megfogná valaki, elegendő kezesség alatt el bocsáttatni tartozzék. A kik pedig erővel tétettenek szabad emberekből jobbágygyá, azok is de facto ezen articulusunk erejével az jobbágyság alól felszabaduljanak. Az más rendbeli szolgákat is, a kik valami excessust csele-

kesznek, urak házánál, ha urak megfogatja sokáig fogva ne tartassa, hanem törvényt láttatván reájok, vármegye vagy székek tiszteit s több becsülletes nemes embereket is adhibealván, a mit a törvény hoz, azt cselekedjék véllek.

IV. Az liber quaestus ez hazában senkitől semminemü uton módon ne impediáltassék, sőt az compilata constitutioban irt modalitás szerint azon articulusban való poena alatt observáltassék.

Ha ki pedig az hazafiai közül ezen dolog alkalmatosságával boszút üzne, és ezeknek akármi nemü szinek és pretextusok alatt akárholott, s akárkiktől felbontására, változtatására való alkalmatosságokat keresne és azok alól magát felszabaditaná, comperta rei veritate a ligában specificált poenában incurráljon.

A rendek e javaslatot elfogadák s mint XVIII-ik számút, a törvényczikkek közé irák. Béldi ez által s ez alkalommal megmenekült ugyan, de a fejedelem gyanúja fel lőn támasztva s megbuktatását keresztülvinni Telekinek könnyü munka volt.

Ezen időben a fejedelmi udvarban csodálatos hirek kerengettek egy összeesküvésről, melynek Béldi a feje, de ennek „esze, pennája, kardja mindene" Bethlen Miklós. Beszélték, hogy ez utóbbi a kománai berekben lesben is állt harmincz lovassal, hogy az ott átutazó fejedelmet kiséretével felkonczolja. Ugy látszik, e hirek épen azoktól származtak, kik az udvarban a Teleki eszközei voltak: Naláczi és Székely Lászlótól [1]). Egy izben, midőn Apafi a holdvilági erdőben vadásza-

[1]) Bethlen Miklós I. 443. Cserei is czéloz erre: mikor már — irja 88-ik l.—Teleki Mihály Béldi Pál ellen is megcsinálta némely uraknak elméjét, rávevé azokat, hogy a fejedelem előtt deferálnák . . . . ő is minden igyekezetéből toldani fogja.

tot tartott, az ott jelenlevő Bethlen Miklóst atyjával, a korlátnokkal együtt meg akarták fogatni, de elhalasztták; „mert féltek, hogy Béldit hessegetik el vele, holott az a nagyobb és szükségesebb vad“.

Béldi és Bethlen Miklós ártalmatlanná tétele, ez volt a főczél, melyet Teleki maga elébe tüzött, hogy terveit Magyarországon annál könnyebben keresztül vihesse. Elfogatni őket s egy ideig rabul tartani, azután kemény föltételek alatt szabadon bocsátani: erre munkált egész erejéből. „A conditiókat, mondja Cserei [1]), ha megtartja Béldi, csak egy váz leszen mind az országban, mind a fejedelem udvarában, és igy Teleki Mihály a mit akar azt viheti véghez“. Hogy mivel vádolák az udvarban? Bethlen Miklós nem emlité, de igen Cserei. A fejedelemséget keresi, ugymond, ezért járat követeket a portára, küld oda ajándékokat, s a székelység egy fölkelésre már meg is van nyerve. Maga a fejedelemasszony is ellene dolgozott a Bánffi Dénes haláláért, melynek főokául őt tartá, s mert fenhéjázó és gőgös nejét, ki a fényben és pompában annyira gyönyörködött, mint nem ő a száraz és beteges asszony, — halálból gyülölte.

S igy a két főur elfogatására ki lőn adva a rendelet.

1676 tavaszán a fejedelem Fogarasba ment s oda gyüjté az országtanácsot. Béldi ennek tagja volt. Bethlen Miklóst oly parancscsal hivták oda, hogy követségbe küldik. Megérkezésök napján april 23-án mindketten a fejedelmi ebédre hivattak, Apafi szokatlanul

[1]) A Kazinczi kiadása 88 ik l.

komor volt. Mellette ült jobbkéz felől Béldi, „de az egy pohárköszöntésen kivül egy szót sem szóllott. Embert mordabból nézni soha sem láttam, mondja Bethlen, keveset s hamar evénk, Béldi csakhamar térdet hajta s kijövénk". Mindketten szállásukra tértek s estig szabadon járkáltak a várban, hol Béldi szállva volt. Csak estve lőnek letartóztatva. Addig nem távozhatnak a várból, mig bizonyos dolgokról számot nem adnak, mert Bethlent is oda kisérték a városból, barátja Gyulai Tamás házából.

Fogarasi kapitány ekkor Cserei János volt, atyja a történetirónak, egy szigorú de emberséges ember, ki még lehetett, mindent megtett a rabok kényelméért. Eleinte megvolt minden kényelmök, bár egymástól különválva tartattak. Konyhatartásuk, jó boruk elég s hozzájok mindenki szabadon járt, leveleztek szabadon mindenfelé. Még a fejedelem Fogarasban léte alatt megkisérlették Bethlent rávenni, hogy árulja el a Béldi titkait, de ő azokból mit sem tudott.

A fejdelem néhány nap mulva elutazott s a foglyokat lassanként kényelmeiktől megfosztták. Megtilták az irást, idegeneknek bemehetését, a templomba járást. Börtönükben végzék imádságaikat, s a gyermek Cserei mély megilletődéssel hallá Béldit énekelgetni:

Kegyelmezz meg uram nékem!
Mert az ember igen kerget engem.

Juliusban vasat vertek lábaikra, melyet Bethlen novemberig viselt. E közben Bethlen Elek menyegzőjét tartá Viczén a Kapi György leányával. Fejdelem

és tanácsurak jelen valának azon, s a nász alkalmával hire futott, hogy Béldiné és Bethlenné fogadott rablókkal akarják a jelenlevőket leméssároltatni. Ily mesékkel áltaták Apafit, miglen ő a rabok meggyilkoltatására kiadta a parancsot. A fejdelemasszony a már elinditott postást Szerdahely tájékáról téritette vissza.

Más alkalommal Radnótról adatott ki hasonló itélet. A fejdelemasszony Fogarasban kemény parancsot adott Csereinek, hogy ha parancs adatnék is a rab-urak kivégeztetésére, ne teljesitse, hacsak a rendelet az ő gyürüjével nincs lepecsételve. Cserei az itéletet visszaküldé Apafinénak, ki Telekit s a tanács-urakat összegyüjtvén, ezeknek közbenjárásával sikerült a fejedelmet lecsendesiteni. A rab-urak megmenekültek s végre 1677. márcz. utolsó napján minden per, kihallgatás és itélet nélkül, szabadon bocsáttattak, oly módon, a mint ártalmatlanná tételök végett Teleki elrendelé. Fogarasba érkezvén a fejdelem, reversalist fogalmaztatott, melynek erejével a rab-urak kötelezik magukat, hogy „se magok, se más által boszút nem állanak, fogságukról meg sem emlékeznek, sem törvénynyel azért senkit nem háborgatnak, hanem in perpetuam amnestiam menjen minden eddigi ellenök való cselekedet [1])“.

A rab-urak egy ideig vonakodtak aláirni a reversalist. Az ellenök emelt vádakat s a vádlók neveit szerették volna tudni. De a fejdelem fenyegetései

[1]) Igy adja elő annak pontjait Cserei 15-ik l. De abban szükségeskép benne kelle lenni annak is, hogy az ország s a fejedelem ellen áskálódni nem fognak.

szándékuktól elállásra birák őket. Még kezeseket kellett állitani kettőjöknek 60 ezer frt. erejeig [1]), s ennek megtörténtével az amnestiát a börtönbe Teleki és Naláczi István vitték be. Teleki figyelmeztette Bethlent, „bár anyjának tartsa kegyelmed a fejedelemasszonyt és nem szabadulást hanem életét is annak köszönje", következő apr. 1-én Béldi Pálnak mondá ennek szállásán Bethlen jelenlétében, hogy ez „három hónappal elöbb megszabadult volna, de mi a kegyelmed javára tartottuk szegényt ott," mert féltek, hogy különben Béldit, ha egyedül marad, ki nem vehetik a fejdelem kezéből [2]).

Ez események Telekinek szabadabb tért nyitottak a bujdosók segélyezésére.

De kedvencz eszméjének kivitelét, hogy a bujdosók hadának vezerletét átvegye, közbejött események gátlák. A nagyvezér még 1676 őszén meghalt s elébb a helyébe kinevezett Kara Mustafát kelle ajándékokkal a vállalatnak megnyerni. Lengyelország királya, Sobieski János, ki a respublica régi fényét egy időre fel volt támasztandó, habár a bujdosók, trónra lépte óta (1674) több izben szorgalmazák segélyét, 1677 elején meg is köszönék, hogy Magyarországot pártfogása alá vette, Leopolddal apr. 24-én szövetségre lépett s kölcsönösen eltilták jobbágyaikat az ellenséggel való czimboráskodástól [3]). E mellett Barkóczi még

[1]) Ebből tizezer tallér Bethlen Miklósra esett.

[2]) Bethlen Miklós I. 464. V. ö. Cserei fenidézett helyével.

[3]) Lünig spec. (Katonánál XXXIV. k. 263. s köv.) Cont. 444. közölve az egyesség-levél.

januárban fölment Bécsbe, hogy ott az udvart a bujdosók irányában engedékenységre birja. S csakugyan a kormány, heves ellenmondások után beleegyezett, hogy a protestansoknak minden megyében egy-egy templom engedtessék, kilátás nyittassék nekik a hivatalokra, s a megtérők amnestiát nyerjenek. Barkóczy e pontok értelmében az eperjesi értekezleten ezernyolczszáz bujdosót Kende Márton vezénylete alatt visszatéritett, de a többi, szám szerint tiz ezeren felül, nem akart meghódolni, talán mert az igéretet keveslék, talán mert ha egyszer le fognának fegyvereztetni, nem biztak az egyességi pontok megtartásában [1]).

S különben is a bujdosók ügye kedvező fordulatot nyert. Népszerüsége is növekedett annak, mert a gyakori égéseket, melyek ez időben az országban támadtak, a közvélemény német tábornokok által bérelt gyujtogatóknak tulajdonitá. Végre Apafinak XIV. Lajossal egy nagy fontosságu szövetsége jött létre s épen a lengyel király udvarában, ki most már az elégületleneknek megengedé, hogy birodalmában harczosokat toborzzanak. E szövetség müvén már három év óta dolgoztak ügynökeik. Először 1674-ben ment ki Absolon Dániel, Sobieszkinek királylyá választása alkalmával. A császár gyengitése — ugymond — Franczia- és Lengyelországnak egyaránt érdekében áll, s ez által hitte e hatalmakat megnyerhetni. A lengyel hidegen fogadta, de nem marquis Bethune XIV. Lajos képviselője. Ez kieszközlé, hogy vissza nem utasittatott, s a bujdosók, azóta is folytonosan pénzzel és re-

[1]) Histoire des Troubles 279—80. Wagner Historia Leopoldi I. 552.

ménynyel tápláltattak, miglen 1676-ban az egyezkedés komolyan munkába vételék [1]).

A franczia udvar Forwall ezredest s Reverend Domokos abbét küldé Erdélybe, hol ezek a fejedelemmel s Telekivel közlekedésbe tették magokat. Az egyezkedési pontok aláirására Varsó nézetett ki, hol Apafit Macskási Boldizsár, az elégületleneket Absolon Fajgel Péter s Farkas Fábián képviselték. A franczia biztos Bethune marquis volt [2]).

Az erdélyiekkel kötött szerződés következő pontokat foglalt magában:

I. Apafi és a bujdosó magyar rendek összes hadaikkal egy egészet fognak képezni, a főhatalom a fejedelmet illetendvén, és mindkét részről a zsoldos hadak kilenczezer lovasból és hat ezer gyalogból állván. A háboru jövő juliusban okvetlenül megnyittatik tiz ágyuval.

II. Fővezér a fejdelem s a rendek közös kivánságából Teleki Mihály leszen, ha Bethune, mire őt a rendek kérik, a maga részéről is segédhadakat küld, ezek és tiszteik szintén Telekitől fognak függeni. Ezen segédhadaknak szükség esetében Apafi szabad átmenetet enged Erdélyben, valamint jövő télre, ha nem lehetne Magyarországon maradásuk, kész pénzért élést, szállást ad nekik.

III. A bujdosók tizenkét tanácsost választanak Teleki mellé, kiknek, valamint a franczia követnek, tanácsával éljen hadviselés közben.

IV. A segédpénz XIV. Lajos kegyelméből fogván fizettetni, megtéritése elmarad a nélkül, hogy Lajosnak e miatt némi igénye lehetne Magyarországra.

---

[1]) Kazi Hist. R. Hungariae III. 195. Cornelii Fragmenta 262.

[2]) Igy találom Szalainál, kinek hitelt adok Kazi ellenében, ki a biztosoknak Macskásit, Keczert, Kendét, Absolont mondja.

V. Se Apafi, se a rendek nem kevesbithetik különkülön tizenötezer főre szabott seregöket, a háboru befejezése előtt s a király megegyezése nélkül.

VI. Jó ezredesekre s jó hadifegyelemre nagy a szükség; Bethune kéretik, küldjön tapasztalt franczia tiszteket.

VII. Ha a porta Apafit eltiltaná a hadviseléstől, kéz alatt mégis a szövetségesekkel tart, s Telekit és hadait vissza nem hivandja.

VIII. Apafi és a rendek nem kötnek békét Leopolddal Lajos engedelme nélkül; ha pedig a király békét köt Leopolddal, azon lesz, hogy a békének Apafi és a rendek is hasznát lássák; de végre áthághatlan nehézségek miatt a magyar ügyek nem fejtethetnének meg a békeszerződésben, akkor kéz alatt Lajos mégis segiti a bujdosókat s a segédpénz kijár nekik.

IX. Lajosnak gondja leend, hogy e szövetség miatt Apafinak vagy a rendeknek bajok meg ne gyüljön a portával; s a rendek kinyilatkoztatják, hogy a jelen szerződés nem akar csorbát ütni barátságukon és kötelezettségökön a porta irányában.

X. Mig a háboru tart, évenként százezer tallér leszen a segédpénz, azonkivül most egyelőre még huszezer tallért fizet a király, de a rendek követök által nagyobb segédpénzt fognak szorgalmazni.

XI. Mig Lajosnak tetszeni fog, titokban tartatik a szerződés, melyet a király tizenöt, Apafi és a rendek tiz hét lefolyása alatt fognak megerősiteni; a bujdosók követet küldenek Versaillesba, ki Lajosnak az ekkép velök kötött szövetségért köszönetet mondjon [1]).

Ugyanakkor a bujdosó magyarokkal is jöttek bizonyos pontok létre:

---

[1]) E szerződést Praynak az egyetemi könyvtárban lévő kézirataiból Szalai tette közzé.

1) Az erdélyi fejedelem a bujdosó magyarok és a hadnak előljáróvá rendeltetett Teleki uram a megnevezett fejedelem authoritásából egy corpusba gyüljenek.

2) Minyáján egyező tractával huszezeren gyülnek öszsze, u. m. 12,000 lovas és 8,000 gyalog a római imperator ellen késedelem nélkül való hadakozásra husz álgyukkal, és senki ezek közül se különösen se publice valami compositiot vagy békességet in particulari nem csinálhat a felséges franczia király consensusa nélkül.

3) Rendeltetik egy mlgs személy a ki a hadakozáshoz ért vice-generalisságra, azért hogy Teleki urnak vagy az távol létében vagy betegségben vagy valami reméntelen casusában a közönséges dolgoknak igazgatása és a hadaknak viselése hiteles és arra elégséges ember kezében eshessék a ki mind az uniot megtarthassa s mind a dolgoknak terhét viselhesse.

4) Hogy Teleki uram vagy az ő klme locum tenense mind táborban s mind a hadakozástól való megszünéskor egyező akaratból cselekedjenek az ő flge personalisával a kit ő flge fog denominálni s az is álljon szabadságában ő flgének ha azt a personalisát ő flge a vitézi rend közt tartsa-e vagy az erdélyi fejedelem képi mellett.

5) A tizenkét deputatus magyarok közül egy leszen tanácsul mindenkor Teleki uram mellett, minden közönséges dolgokról, kinek is az ő praesidense a tractakor megneveztetik, ki is mindenkor és minden deliberatiókban az ő flge personalisa mellett jelen leszen.

6) Az mely pénzt a király ő flge a magyarok segítségére és a német ellen való hadaknak fizetésére küld, abból leszen a fizetés az én tetszésem szerint vagy hóra vagy cantorra, mely nem is kezdődik elébb, hanem a dologhoz kezdés után egy hónappal.

7) Azon summából király ő flge többnek fizetni nem tartozik, hanem számszerént hadakozó személyeknek, melye-

ket az ő flge personalisi a mustrakor meg fognak látni (hogy jó magyarázattal lévén a dolog) soha 15,000 embernél kevesebben nem lesznek.

8) Hogy a pénzszállítások Lengyelországnak egyik városában, ki közelebb Magyarországhoz vagy Erdélyhez, a mint az arról való egyezés hozza.

9) A kik a summának percipiáltatására rendeltetni fognak, azok a levelek subscribtiójára és az én tudósításomra a megnevezendő városban eljőjjenek, hogy a pénzt kezekhez vegyék és úgy viseljenek rá gondot, hogy bátran szállithassák el, mivel a pénznek administratioja után arra való gondviselést denegáljuk.

10) Hogy az erdélyi fejedelem és generálisok semmi okkal a hadak számát, kiket concludál ez tracta, se kisebbitni, se visszavinni a király ő flge consensusa nélkül ne lehessen.

11) Nem leszen ellene a flges királynak, ha a hadak akár Morvában akár Slesiában, akár még a császár birtoka alatt levő magyar birodalomban fognak irrumpálni.

12) Ha úgy találna lenni, hogy a török parancsolatjából meg kellene szűnni a német császár ellen való hadakozástul és a hadaknak is elbocsáttatásoknak kellene lenni, tehát félben hagyása a hadakozásnak elébb nem lehet, hanem hat hónappal azután hogy nekem értésemre adnák a dolgot.

13) A mikor a király ő flge segítséggel fog lenni a bujdosó magyar uraimnak, lovas és gyalog hadak közül némelyeknek az ő mivoltokhoz képest proportionaliter leszen a fizetés a király ő flge annuentiájából.

14) A dolog titokban tartatik mind addig, míg ő flge akarja és kihirdetése vagy titokban tartása az ő flge tetszése szerént leszen [1]).

[1]) Ez érdekes okmánynak következő hátirata van: A bujdosó magyarokkal való titkos tractája a francziának. (Egykoru forditás a Rozsnyai Dávid-féle gyüjtemény. Gróf Mikó Imre tulajdona.)

De a hadjáratot nem hitte Apafi még ez évben megnyithatónak. A vezér Wesselényi maradt s a bujdosóknak nagyobb mérvben segitésénél többre nem mehetett. A porta beleegyezését a császár birtokainak megtámadásához hiában igyekvék megnyerni a fejedelem, s Szelepcsényi egy levelében igyekezett elvonni a megkötött frigytől s a bujdosók támogatásától. Nem sikerült. Ezalatt a párisi udvar Sándor Gáspárt az erdélyi ügynököt, mint frigyestárs követét elözékenységgel fogadta, a király segélyt bőséggel igért s maga részéről csak kitartást kivánt [1]). Leopold értesülvén a tényekről, Meninskit, tolmácsát a nagyvezérhez küldte panaszt emelni e szövetség ellen; ki sem hallgattatott s ez tájékozásul szolgált Apafinak, hogy a magyar ügyekbe elegyedésért, mint a korábbi években, ez alkalommal is elnézésre számithat [2]).

A bujdosók és császáriak közt az apróbb csatározások az év eleje óta szünet nélkül tartottak. A tavasz megnyiltával Wesselényi egy nyilatkozványban egyetértésre inté a felsö megyéket s különösen Zrinyi Ilonát kérte, hogy ügyét ne válaszsza el a bujdosókétól s hogy a Rákóczi és Báthori vért ne tagadja meg. Zrinyi Ilona nem hallgatott rá s jószágait ezért Hegyalján a kuruczok feldúlták. A labanczok erre Mármaros pusztitásával feleltek. Szuhai Mátyás udvarházát éjszakának idején támadták meg, de a rettenthetlen ösz nem adta meg magát s embereivel felkonczoltatott. Augustus végén a bujdosókat Kassa alatt találjuk, hol

[1]) Kazi Historia III. 197. 8.

[2]) Histoire des Troubles 284. Wagner Hist. Leopoldi I. 551.

jelentékeny zsákmányra tettek szert, s néhány nap mulva már Szathmár környékén folytatták a prédálast-

A lengyel földön toborzott segélyhadakat, számszerént háromezer emberen felül, marquis Boham vezette a bujdosók táborába [1]). S mivel Erdélyben a szándékolt országos fölkelést a porta eltiltá [2]), s az itt gyüjtött kétezer ember 20 ágyuval Forwal alatt kelt át a Tiszán. Mindenfelé felhivások szórattak szét, hivatkozással a labanczok kegyetlenkedéseire s buzditással az ország felszabaditására. És a hadjárat nagyobb mérvben s több elkeseredéssel kezdetett meg, kivált mióta a Bécsbe hívott Strassaldo helyett a főparancsnoksággal a kérlelhetetlen Kopp bizatott meg, ki azt sept. 23-án vette át. Első rendeletében faluról falura tudatta, hogy a kit bármi czimboraságban talál a bujdosókkal, legyen az ur, nemes vagy paraszt, irgalmatlanul karóba vonatja.

A mint Boham magyar földre érkezett, folytonosan csatlakoztak hozzá bujdosók kisebb csapatokban, legelőször Major Ferencz 500-nyi csapattal. Okt. 2-án már a Tiszáig érkezett, s miután már a bujdosó főnökökkel azelőtti nap értekezett, utját csak lassan folytatta, hogy 8-kára érkezzék Erdődre, csatlakozandó Wesselényivel. Okt. 7-kén átkelt a Tiszán s Nyalábvár környékére vonult, honnan a labanczok kivonultak, lerontva e váracsot, s három ágyut hagyva hátra. De Wesselényi még 9-kén sem érkezett meg, a midőn már

---

[1]) A Hist. des Troubles 6000-re teszi. Elindulások sept. 25-kén történt.

[2]) Chronicon Fuchsio Lupino Oltardinum II. k. 179 l.

Boham Szathmár környékén táborozott. Itt megállapodott s Klobusiczkit egy bujdosó kapitánynyal (okt. 9-én) Wesselényi elé küldé, értesitendő őt megérkezéséről. Alig indultak el ezek, midőn hadifoglyoktól tudtára esett, hogy Schmidt tábornok oly erővel, mely az övét felülhaladja, utnak indult.

Schmidt támadási szándékát egy körülmény még nevelte. Két lengyel nemes egy legénytől kisérve Szathmárba ment, s ott előadta a tábornoknak, hogy a lengyelek kevesen vannak, azok is fáradtak, békétlenek, lőszerök sincs, s Schmidt erről könnyen meggyőződtik, ha megengedi, hogy legényöktől egyik barátjoknak levelet irjanak. Ez szivesen rá állt.

A legény csakugyan megérkezett a Boham táborába. De itt elfogatott, s egy lovas-parancsnok elé lőn állitva, ki fenyegetések által küldetése czélját kitudá, sőt azon levelet is, melyet uruktól hozott magával, kézbeszolgáltatta. Ebben Schmidt tábora és készületei terjedelmesen le voltak irva, felszólitá őt fényes igéretekkel a csatlakozáshoz, s különösen arra, hogy Wesselényi elfogatásán igyekezzenek. A csata kezdetén tüzzenek az átállók szalmacsomagot fövegök mellé, hogy megismertessenek.

Boham ez értesülést hasznára forditá. Meggyőződvén, hogy Schmidt ereje jóval felülmulja az övét, haditanácsot tartott, s elhatározák, hogy visszavonulnak, egyesülendők a hátramaradt csapatokkal s kedvező állást elfoglalandók. Éjfélkor utra kelt. Reggel felé Mekelfint száz harczossal hátrahagyta, hogy a cserjékben elrejtezve kémlelje ki az ellenség mozdulatait.

Délben érkezett Nyalábvár alá, a Tisza jobbra, a város balra maradt, s a tér, melyen állt, elég nagy volt harcz szinhelyének. Két óra mulva Mekelfin visszatért azon hirrel, hogy az ellenség négyezer lovas s ezer gyalog harczossal közeledik. Este 9 órakor indult el, egész éjen át jött s a helytt állapodott meg, hol ö reggel volt.

De alig állitá Boham harczi sorba csapatait, midőn az ellenség elöserge nagy erővel támadott a lengyel elöcsapatra. Ezek pillanatra zavarba jöttek, de a segitségökre küldött magyar és tatár csapat helyreállitá soraikban a rendet. Most egy tatár-parancsnok Koreski elesése zavarta meg a sorokat s Schmidt ezt a fötámadásra ügyesen fel is akarta használni. Különösen a horvátok nyomultak nagy erövel elöre s tettek pusztitást a lengyelek soraiban. Schmidt most, mintha a siker markában lett volna, ereje legnagyobb részével elönyomult, fedezetül alig öt század lovast hagyva hátra. Erös tüzeléssel fogadta a Boham ezred. Ez Schmidtet nagy zavarba hozta, mert az általa várt átállásnak sehol semmi nyoma. Söt a lengyelek most ujiták meg a csatát nagy erövel s hozák egymás után sorait rendetlenségbe. A csata most más alakot ölte. A megszalasztott kuruczok és tatárok visszatértek s az egymást érő kardvágások, tüzelések, nyillövések futásra kényszeriték a császáriakat. A csatát a labanczok elveszték. Sokan — s számos tiszt is — a csatatéren maradtak, söt maga Schmidt is kezén sebet kapott s csak gyalog menekülhetett. Seregének csaknem fele elveszett, köztük Collalto ezredes s Herber-

stein szathmári parancsnok, s a megmaradtak menekülését csak az éj beállta mozditá elö.

Boham Nyaláb alatt két napig pihent. Ezalatt Wesselényi is oda érkezett s az egyesült sereg Tokajt tüzte ki támadási czélul. De most Kopp indult ellene s a sereg visszafordult és Ecsednél szállott táborba. Wesselényi most kihirdette, hogy a ki a császári táborból a kuruczok sorai közé áll, ha tiszt 25, ha közember 10 aranyat kap. Zászlója ez uton rövid idö alatt 1500 emberrel szaporodott. Kopp dühében a kurucz foglyokat mészároltatta, azon kivül, hogy a kassai piaczon három hó alatt több mint hatvanszor foglalkodtatta a hóhért. Wesselényit ez visszatorlásokra birta: részéröl egy nap alatt hatvan hadifoglyot konczoltatott fel, s harminczkét tisztet azok közül, kiket Lúcz táján a Tisza mellett Bécsei Gergely kurucz vezér fogott el, a Páva ezredes labanczai sorából, Keresztes táján egy sorba állitva, felkaróztatta, kalapjaikat fejökre szegeztette s csak egyet bocsátott el hirmondónak. E kegyetlenségek általános rémülést okoztak, a császár alig kapott tisztet, ki Magyarországba merészelt volna menni, s kénytelen volt az embertelen Koppot letenni s helyébe Würbent léptetni. Boham lengyelei is megugrasztván vezéröket, visszatértek hazájokba, Wesselényi pedig Nagybányát bevette s a bányászoktól hatezer, a lakosoktól pedig tizenhatezer forint sarczot szedett fel [1]). Hadait innen téli szállásra

[1]) Hist. des Troubles 282—302. Das verwirte K. Hungarn. Kazi III. 198—201. Babocsai Ruminál 50—52. Gunecsh folytatása Bethlen Jánoshoz. Trauschnál II. 181—2. Wagner és Kornéli továbbá Katona XXXIV. 275—82.

Debreczen környékére vitte. Leopold óhajtott volna e borzasztó polgárháborunak véget vetni a nélkül, hogy a kiengesztelődés egyetlen lehető utját választotta volna. Tanácsnokai a magyar alkotmány visszaállitásáról hallani sem akartak, s a Pozsonyban összehívott tanácskozmányon Hocher aljas szidalmakra fakadt azon hívek ellen is, kiknek jószágait a kuruczok sorba hamvasztották el. S e tanácskozmánynak sem lett eredménye.

E küzdelmek folyama alatt benn Erdélyben egy veszélyes forradalom nyomatott el, melynek élén Béldi Pált találjuk. Mind az, a mi a hazában történt, kedve ellen volt. Telekinek s az ennek hátán felkapaszkodott parvenüknek megbuktatása által más politikát akart az udvarnál érvényre juttatni, hogy kedvező körülmények közt magát a főhatalmat kezei közé keritse vagy legalább régi befolyását visszaszerezze. Se fogarasi szenvedései, se reversalisa nem tarták vissza, s tán rá sem gondolt, hogy épen e reversalis a „horog, melylyel — mint Bethlen Miklós mondja, — az ambitiós halat meg akarák fogni." Biztosságát hitte ez által veszélyezettnek, pedig csak nagyravágyása korlátoztaték általa. Ugy fogta fel azt, hogy ellenségeinek minden szabad, míg ő neki ezek ellenében a keze kötve van. S e pontban volt igaza. S épen ez ellenségei népszerütlensége által szőhette az összeesküvést, melynek abban az időben a tisztességesebb liga nevet adták, s mely némileg utánzása volt a lengyelországi confoederatiónak, hogy utóbb azt megbuktassa saját gyávasága által, daczára annak, hogy benn az országban eléggé kedvezően alakultak a körülmények.

Wesselényi, a bujdosók azon időszerinti vezére, veje volt. Semmi ok azt hinni, hogy kormányváltozás a franczia és lengyel udvarok politikáját más utra tereli. Minő kilátásai voltak a török udvarnál? arra csak a stambuli levéltárból szerezhetnénk adatokat. Legalább azt, hogy a Teleki beleelegyedése a bujdosók dolgaiba itt rosz szemmel fogadtaték, kedvezőleg magyarázhatta, s annyival inkább, mert itt a bujdosók ügye 1677-ben sem halad előre. A tudósitások, melyeket Apafi onnan nyert, épen nem voltak biztatók, s az ő és a bujdosók ügynökei hijában fáradtak, mint e két levél tanusitja.

Az elsöt Apafinak portai ügynöke irta s igy hangzik:

Kegyelmes uram, méltóságos fejedelem.

Hogy Isten ngodat sok esztendőkig jó egésségben éltesse, és szerencsés boldog országlással boldogítsa, szívesen kivánom.

Debreczeni uramék által küldött ngod méltóságos parancsolatját kglmes uram alázatosan vettem, és értem, én kglmes uram eő kglmeket a tihajához felvittem, és eő kglmekkel szemben is volt; ngd méltóságos levelét is megadtam, a vezérnek és eő ngának a tihaja az dolgot megjelentette, lött eő kglmeknek kglmes uram oly válaszuk, legyenek várakozásba, még a német császárhoz felküldetik, megjövén onnét az vezér eő nga embere, dolgukat eő kegyelmeknek jó karba állitják, addig már kglmes uram itt kell várakozniok. Kende uramékkal is kglmes uram már a tihaja négyszer volt szemben, mindenkor becsülettel meghallgatta eő kglmeket, és halasztott csak arra legyenek eő kegyelmek is várakozásba, míg a vezér eő nga agája az végekről megérkezik, legyenek víg kedvvel is, mert akkor a vezérrel is szemben lesznek, s ugy hiszi, kedvek szerént való válaszok is leszen eő kglmeknek, kiről tudom

eő kglmek ngodat kglmes uram tövében fogják alázatos irások által tudosítani.

A lengyel követ, kglmes uram, még el nem érkezett, úgy látom, szívessen várnák, ha érkezném; alázatosan akartam kglmes uram ngodnak jelenteni, azt is az itt való lengyelek hintegetik, hogy a békesség conditioi között azt is feltötték volna, a mely summa pénzt a szegény Rákóczi fejedelem nekik igért volt, a vezér eő nga Erdély országával megadassa. A muszkára és kozákra . . . innét feles hadak mentek, a mint ezelőtt is ngodnak alázatosan megirtam, ugy hallatik, hogy ők is jó készülettel vagynak. Beszéllik azt is kglmes uram, hogy a tatár chán járná a békességet a két császár között. A Zólyomi dolgárul sem akarom elmulatni, hogy ujobban is kegyelmes uram ngodnak alázatosan ne irnék, eő valóban biztatja magát, s jártatja dolgát a nagy emberek előtt, mindent igérvén nekik, már ngod kglmessége tovább mit fog parancsolni; a császár kglmes uram még a tengeren által nem jött. A vezér pedig itt ben vagyon. Ezek után a ngod kegyelmességébe ajánlván magamat, kérem hogy Isten ngodat éltesse jó egésségben. In Constantinop. 1. Febr. 1677.

Ngod alázatos szegény méltatlan szolgája, igaz híve

Budai János mp.

A másikat a bujdosók követei küldötték:

Méltóságos fejedelem, nekünk jó kegyelmes urunk!

Bizontalan lévén mind ez ideig elbocsáttatásunk, szükségesnek itéltük Radics uram kimenetelét, hogy ngodat az ideváló dolgokrul s legfőképen az francziárul informálja, tudván, hogy az német residens mind az kapukon, s mind az keresztyén oratorok előtt azt hirdette, hogy az bujdosó magyarság marchio de Bethun uramat magyar királynak választották volna, és hogy marchio de Bethun 6000 lengyellel Magyarországba be is csapott volna, kötést tévén a magyarok francziai királylyal. Mindezekrőla zért kegyelmes urunk ki tanácsábul,

és mi formában informálták az portát, ngdat Radics uram voltaképen fogja informálni. Egyébiránt is kegyelmes uram költségünk szűk volta miatt, mivel lovaink is beszorultanak, itt penig minden igen drága, cselédinkbe és lovainkban ki kellett küldenünk, talán hamarább lészen elbocsáttatásunk, ha ngod embere beérkezik, de csak annak sem mehetünk végére, ha akkor is elbocsáttatunk. Maradván ngodnak mint kegyelmes urunknak

Konstantinopoly die 9. aug. 1677. alázatos szolgái

Kende Gábor mp.

Keczer Menyhárt mp. [1]

De mind ezek mellett is bármi fordulat esetére ugy hivé Béldi, hogy elötte nyitva áll a bécsi udvar s a szövetség ezzel, melyet Bánffi Dénes is megkisértett, s melylyel hihetöleg maga Béldi is kaczérkodott. [2]) Méginkább kedveztek a belviszonyok.

A portai adó nagyobb teherként nyomult az országra, mint valaha. Oka a rosz pénz elharapózása volt. 1673-ban a nov. 18-iki fehérvári gyülésen uj pénz verése határoztatott el [3]). A különbségen ugyanis s

[1]) Mindkét levél eredetije gróf Mikó Imre ő nagyméltósága birtokában.

[2]) Vitézi János irja Transylvaniájában (Archiv des Vereines für Sieb. Landeskunde. Neue Folg. I. 284.): ut nonnulli dicunt ad suam sacr. majestatem. recursum moliebatur. T. i. Béldi. S ama férfi munkája sok oly adatot foglal magában, mely szerzője jól értesültsége mellett tanuskodik.

[3]) Közlöm az articulust az akademia birtokában levő eredetiből: Articulus XII. Az usuális pénzveretés ennekutána Nagy-Enyeden legyen, az lengyelországi 12 pinzes és 6 lottos ligájában, igaz qualitásban és quantitásban. Ez hazában járó garas és póturapénzt se tallért fel ne verjenek: a mely pénzverők pedig valami csalárdságban tapasztaltatnának (kik vagy nem igaz ligában vagy qualitásban vernék a pénzt) halállal büntettessenek, s ha kinek elszenvedhetetlen kárt tennének,

mindenek felett a pénz szükén az által próbáltak segítni, hogy Enyednek, Szebennek pénzverési engedélyt adtak. Ezek elég jó pénzt verettek, de nem Szászváros s a főurak, kik között különösen Kapi György készittetett sokat czigányaival, természetesen utánzottat hamis anyagból [1]), s Macskási Boldizsár lengyel pénzből, „úgy hogy a jó pénz csak szük volt igen az országban, csak mindaz Apafi képére vert új pénz járt“ [2]). E bajon segítendő az 1677. máj. 21-iki országgyülés „rettenetes panasz és zúgolódás“ közt a pénzügy szabályozására következő törvényczikkeket hozá:

Articulus I. — Az új pénz végett mennyi sok egyenetlenség jött be ez hazában a sok latrok miatt, kik sem az Isten, sem az emberek törvényét szemök előtt nem viselték, hanem rosz magokverte pénzzel megelegyíttették, melyből látjuk ez hazának romlását, melyre nézve kényteleníttettünk egészen letenni, magunknak nagy kárával, hogy azért azok miá az ország adójában a szokott terminusra hiba ne essék, végeztük, hogy a mely új pénz eddig generális perceptor és portusi inspector atyánkfiai kezekben administrálódott, azok nem sokra terjednek: hanem az tavalyi adóból maratt restantiából pótolják, a mit avval nem érnek, adják az görögöknek, kik is tartozzanak jó pénzzé tenni, mivel azok jó ligában vert pénzek, a mennyit pénzzel a tavalyi restantiából pótolnak,

ahhoz látó inspector atyánkfiaitól contentáltassanak mox et de facto conperta rei veritate az hamis pénzverő mindenféle javaiból: Effelett nem csak 12 pénzest, hanem két póturást és apró egyegy pénzest is verjenek igaz ligájok szerint. Ha akarnak Szebenben is szabados legyen hasonló formában és qualitásban s ligában verni. Ezt pedig értjük az következendő generalis országgyüléseig.

[1]) Gunsch II. 172. Szerinte Brassó és Szászváros is nyert engedélyt.

[2]) Bethlen Miklós I. 472.

azokat a generális perceptor atyánkfia reserválja sub bona fide christiana hogy rosz ligában veretett pénzen el ne cserélje.

Articulus II. — Az mi adópénz még az partialis perceptorok kezeknél vadnak, melyet nem administráltak, mivel azokat igen meglátogatták, akkor sem vették el a roszát, hanem sub bona fide christiana visszaadni a szegénység vagy földes urának, és az dominus terrestrisek az új pénzt jó pénzül, úgymint tallérul vagy aranyul tartozzanak beadni a partialis perceptornak, minden halogatás nélkül; az ó sustákokat pediglen administrálják generális perceptor atyánkfia kezében a partialis perceptorok, egy hónap alatt a die tertia junii computando, alioquin ha egy hónap alatt a partialis perceptor kezénél levő sustákokat nem administrálná, mivel eddig is az articulus szerint administrálni kellett volna, generális perceptor atyánkfia nem tartozik bevenni usuális pénzül, hanem tallérul vagy aranyul.

Articulus III. — Az székelység és universitas ő kegyelmek magok adójokat az articulus szerint tartozzanak jó pénzzé tétetni.

Articulus IV. — Udvarhely székről és Maros székről mostan ide hozott adópénzt, ha szintén új pénzek is, csak jó ligában legyenek, a görögök tartozzanak bevenni és az elébbi articulusok szerint jó pénzzé tenni, ez után ha hoznának is uj pénzt, ne tartozzanak bevenni a görögök.

Articulus V. — Hogy azért tovább afféle új pénzeknek veretése ez országban ne legyen, se lengyelországi susták formájára, és egyéb semminemüféle pénzek formájára ez hazában ne verettessenek, mind vármegyében, székeken és az egész universitáson levő tiszteknek legyen igen szorgalmatos vigyázások reá, és a kik olyanok találtatnának, akár micsoda rendbeli emberek legyenek, minden kedvezés nélkül azon helybeli tisztek authoritásából megfogattassanak sub amissione universorum bonorum praescriptorum officialium.

Articulus VI. — Az görögök az mostani letétetett pénzeket semmiképen beváltani ne merészeljék, minden javok elvesztése alatt, hogy ez iránt is, ha mi hasznok jöhetne belőle (mivel az hazafiai vallottak kárt az aránt) haszon is ha mi jöhetne belőle vehessék az hazafiai valakit rajta kapnának a pénzváltáson, azon helybeli tisztek minden javoktul priválják [1]).

Gondolni lehet, hogy e törvények szigora, mely pórt és urat egyaránt sujtott, csak nevelte az ingerültséget. Apafinak vagy legalább Telekinek megbuktatására elérkezettnek hitte Béldi az időt, s azon időben, midőn lengyel és franczia harczosok és bujdosók érdekében Nyalábvár alatt véröket onták, szervezé ligáját.

Béldi reményét a székelységben s az elégületlen főurakban vetette. Ezek közül meg lőnek nyerve Csáki László, Haller János, Kapi György, Dániel István, Lázár István, Kálnoki Sámuel és Bálint, Apor István és Lázár, Belényi Zsigmond, Domokos Tamás, Páskó Kristóf stb.; de Bethlen Miklóst hiában próbálta megnyerni. Félt az Apafi csillagától, kit Isten csodálatos módon emelt a trónra s csodálatosan tartott meg azon, „s Béldit is inté, hogy ne küzdjön a felsőbb hatalmassággal“ [2]). Hasztalan . . . ezt fatuma mind beljebb ragadta az örvénybe, s a mozgalom kitörése 1677 őszére lőn határozva.

Ez időben Csáki, Belényi és Paskó Bodolán gyül-

---

[1]) Eredeti példányból, mely a magyar akademia gyüjteményében őriztetik.

[2]) Cserei ugy tünteti fel Béldit mintha társai vonták volna a mozgalomba. Előszeretete megcsalta, nála Béldi ugyanazon okokat számitja fel, hogy miért nem kell felzendülni, mint a melyeket Bethlen izent neki. De az elsőnek elfogultsága, az utóbbinak dicsekvési hajlama gyanussá teszi a dolgot.

tek össze Béldinél. Apor Lázár, Dániel István, Kálnoki Bálint, Domokos Tamás Háromszékre, Lázár István Csíkba küldettek a székelység felültetésére. Ezalatt Haller János, Keresztesi Sámuel és Goczmeister Kristóf a szászság közt nem siker nélkül toborzottak híveket, oly czéllal, hogy midőn a felkelők megérkeznek, ezek hozzájok álljanak. Az országban mindenfelé lázitó levelek küldettek szét. Kapi György, kire legkevésbbé lehetett gyanu, mert a fejedelem párthíveivel részint rokonságban, részint barátságban állt, megbizatott, hogy midőn a portára az adót beviszi, igyekezzék a nagyvezért s a divánt megnyerni, s hasonló czélból a fölkelők nevében Páskó Kristóf küldetett utána [1]).

A mozgalom azonban nem maradhatott titokban. A fejdelem Szamosujvárról Ebesfalvára ment, a tanácsurak söt még a „Béldi pártiak" is oda gyülekeztek. Ezalatt a felkelők táborba gyülekeztek. Háromszék fegyverkezett, hol Domokos s többen a vállalatnak népszerüséget csináltak. Lázár István Beszterczéről, hova az országban dúló ragály elől szaladt, Százhegyre érkezett október 14-re, de készületei lassan folytak, talán mert a többi székelységre várt, talán, mert a Kemény János alatti fölkelés rosz kimenetelén okult. ‚Apafi a „conditiókat" megsértette, ezért el fog mozdittatni és Béldi lesz a fejedelem, kinek kedveért a porta elengedi az adót.' Ez volt a biztatás, melylyel a fölkelők zászlóikat szaporiták [2]). Háromszék több

[1]) Bethlen Miklós I. 488. 495. 497. Kindsberg jelentése, Hammernél 2-ik kiadás III. 598.

[2]) Lázár Miklós. A gróf Lázár család. Kolozsv. 1858. 177.

mint négyezer [1]) embert adott, kik készen álltak a fejedelem megrohanására.

Ez volt az egyetlen kedvező pillanat Apafi megbuktatására, s ezt is a Béldi megfoghatatlan tétlensége által elszalasztták. A megrémült tanácsurak, kik a lázadók fegyveresei ellenében semmi erőt sem tudtak volna állitni, elhatározák: hirdettessék gyülés Szentágotára [2]), hol Béldi „complanatióra" jelenjen meg, küldessenek hozzá Kornis Gáspár, Mikes Kelemen és Macskási Boldizsár őt erre rábirni. Ezek elmentek és visszajöttek, a nélkül hogy valami eredményre jutottak volna. Utánok Nemes János hasonló czélból küldetett el, de ezen követségnek sem lett kiegyezkedési eredménye.

Mindamellett Béldit ezzel buktaták meg. Kezdeménye oly nagy rémülést okozott, hogy a fejdelem késő éjszaka szövétnekek világánál utazott Fogarasba, hívei szerte-szét szaladtak s annyival több rémüléssel, mert a portáról Páskó parancsot hozott Telekinek elmozditására, de a melyet ennek párthívei „supprimáltak." „Béldit pedig avval a küldözéssel, tractával, mint a róka a kölyök-agarat a farkával, úgy hordozák s veszteg ültették." Az év vége felé járt s ő még mindig vesztegelt a fölkelő sereggel. Ezalatt Teleki felültette a kolozsvári s többi örséget, Aranyost, Marost, s Udvarhelyszéket, szám szerint több mint 5000 embert, és azzal rámenének a Béldi csapatjára. Ennyi erőnek Béldi nem állhatott ellent, „serege, mondja Bethlen

[1]) Bethlen szerint Gunsch 183. l. 5000-et említ.

[2]) Cserei Nagysinket emliti. Továbbá hiba Csereiben, hogy az eseményeket 1678-ban történteknek irja.

Miklós, csak eloszlék; az orra vére sem ment senkinek is.“ S ezzel 1678. elején a forradalom le volt verve, legalább benn a hazában, és a fölkelőknek nem maradt egyéb hátra a kibujdosásnál s annak megkisértésénél, hogy ügyöknek a portán igyekezzenek érvényt szerezni.

S itt több okból neheztelték Apafira, s a boszankodást a Kapi és Páskó küldetése még növelte. Kindsberg, Leopold ügynöke, panaszkodott a franczia bujtogatásokról, Telekinek ármányairól s azon gyámolitásról, melyet a fölkelők Erdélyből kapnak, bizonyitványul felmutatta Wesselényi nyilatkozványait, melyekben ez az erdélyi fejdelem parancsaira hivatkozik. Kapi a dolgok e fordulatát észrevéve, vagy mint Kindsberg hiszi, portai parancscsal zsebében, de mindenesetre ügyét a fölkelőkétől elválasztani igyekezve, a legnagyobb sietséggel visszasietett Fogarasba, hová azalatt febr. 15-én Szent-Ágota helyett országgyülésre gyülekeztek a rendek.

E gyülés alatt a zendülők fejére kimondatott a nóta, a menekültekre épen ugy, mint a kik benn vannak a hazában. Bodola kézre került s tőből széthányatott, kő nem maradt kövön, az egyenes földtöl nem lehetett megkülönböztetni, — mondja Tophaeus. De az ott talált irományok, melyek Béldi a társaival tett egyezkedés ellenére nem semmisitett meg, az összeesküvés fonalát a közvádló kezébe adták, ki azokból a „nótaperek“ egy halmazát sütheté ki. Béldi Pálné börtönbe vettetett Szamosujvártt, s ott is halt meg, míg férje uradalmai nagy részét elveszté. Ugyanazon gyülés Bethlen Gergelyt, Mikola Zsigmondot és Nemes

Jánost tanácsurrá s a csak nemrég elhunyt Bethlen János helyett Bethlen Farkast ország-korlátnokká tette, kit Mikes Kelemennel s Enyedi Gállal az országgyülés febr. 28-án a portára küldött, Béldi ott megkezdett müködésének ellensulyozására. E követséghez csatlakozott Apor István is. S annak utasitása ekkép hangzott:

1. Istennek eő felségének szegény hazánkon öregbedő súlyos itéleti, mi formán nehezedjenek naponként, sok szóval illetnünk nem szükség. Bizonyitják ezt sok szomoru példák, és mostan is fenforgó boldogtalan állapotok. Melyre nézve hogy eő kglmek elsőben is fővezért eő ngát köszöntvén alázatosan, szegény hazánk és az mi kegyelmes urunk, s minden hazafiai javára és megmaradására valamelyek tartoznak, mindeneket elkövessenek. Ugy hogy semmi alkalmatossággal az haza törvényi meg ne bántassanak, szükség.

2. Declarálni kell azt, hogy Páskó Kristófnak ország nevezetivel a minapiban felvett követsége, hamis követség volt, sem ország, sem fejedelem akaratjából, és tetszéséből nem volt, hanem eő tudja kinek követségét viselte.

3. Ha kik az haza békességének megbontogatásában, törvényinek és régi canoninak sértegetésében, az mi keglmes urunk, hazánk, és hazafiai ellen, titkon vagy nyilván mesterkedének, azoknak ellene állani igyekezzenek.

4. Fővezért eő ngát azon sollicitálják, hogy mi régi törvényinkben és canoninkban megtartassunk: holott eleitől fogván hatalmas császárink Erdély orszá-

gát abban megtartották. Mi is adónkat azért adtuk esztendőnként, hogy azért akárkinek is vádjára és hamis informatiojára, az mi törvényünk meg ne romoljon: abban szorgalmatosan munkálkodjanak eő kglmek. Ha kinek mi megbántódása, vagyon törvény hazánkban, a szerént magunk eligazitjuk urunkkal eő ngával egygyütt dolgunkat.

5. Hogy ha kik, akar mi szín és praetextus alatt oly dolgokat forgatnának, melyek most, avagy jövendőben directe vagy indirecte hazánk és annak törvénye, vagy az mi kglmes urunk ellen czéloznának, igyekezzenek ugy munkálkodni eő kglmek, szokatlan dolog ez hazában bé ne hozattassék, a mint most ennek a kapucsinak kihozásával esett a dolog. Legyen nagyobb tekinteti az országnak, és a mi keglmes urunknak, mint sem az olyan csalárd embereknek.

6. Valamit hazánk határi jó karban való hozatására, régi szabadságának megmarasztására, bántódásinak megorvoslására feltalálhatnak eő kglmek, mindazokat cum bona securitate szorgalmatosan elkövessék, melynek modalitássiról a mi kglmes urunk eő nga adta Instructiójában bővebb emlékezet lévén, alkalmaztassák mindenekben magokat azokhoz eő kglmek.

7. Mivel penig ez mostani bajos követséget feljebb megemlitett böcsületes atyánkfiai mi akaratunkból, parancsolatunkból és a mi kglmes urunk eő nga tetszéséből vállalták fel; arra nézve, mivel minden dolgoknak kimenetele, ugy az eő kglmek fáradozások vége is Istennek titkában vagyon; ahoz képest (kitől Isten oltalmazzon) ha mi szerencsétlenség eő kglmeket találná, vagy közön-

ségesen, vagy egyenként, egyiket vagy másikját közzülök: assecuráljuk erről eő kglmeket, hogy minden utakon, módokon, költségeinkkel, fáradtságinkkal, kiszabaditásokban, teljes tehetséggel igyekezünk, költségekről provideálunk egész országul, jövendőre penniglen magokat, maradékjokat assecuráljuk arról: hogy se magoknak, se maradékjoknak személyekben, becsületekben, javakban meg nem háborittatnak, nem becstelenittetnek, nem károsittatnak. Söt mind magokat, maradékjokat minden rendes és törvényes uton oltalmazni igyekezzük. Melyről adjuk ez irásunkat kezünk irásával és pecsétünkkel megerősitvén pro futura cautela. [1])

S valóban ideje volt, hogy e követség küldessék. Ugyanis Béldi Pál, Csáki László, Belényi Zsigmond, Páskó Kristóf, Apor Lázár, Damokos Tamás, Kálnoki Bálint Havasalföldén át a portára érkezvén, itt, „mint az ország küldöttei“ [2]) fölléptek Apafi ellen. De egyetértés a menekültek közt nem volt. Egyik rész Zólyomit óhajtá fejedelemmé tenni. Csáki, Apor és Damokos pedig katholikus fejedelmet akartak s Béldi elébe föltételeket tüztek, melyeket ez nem fogadhatott el. Ez érdekben ezek a franczia és német ügynököknél is tettek lépéseket, mi természetesen a portánál titokban nem maradhatván, befolyással volt ügyök elejtésére [3]).

[1]) Kelt az 1678-ik febr. 15-iki országgyülésen. Kiadatott febr. 28-án. Aláirták és megpecsételték az erdélyi rendek fejenként. Végül rányomták az ország három pecsétét.

[2]) Kindsberg jelentése. Hammer III. 700.

[3]) Cserei Kazinczi kiadása 107.

Bethlen Farkas és követtársai 80 ezer tallérral [1]), mely a diván megvesztegetésére volt szánva megérkeztek. S itt kezdetben a lázadók ügyei jól állottak. Ohajták, hogy az ország s a lázadók békéljenek ki, tegyenek más fejedelmet s Telekit, annyi panasz okát, mozditsák el a kormánytól. De Bethlen Farkasban — ki a méltóságot könnyen megszerezhette volna, — erre nem volt ambitio, Zólyomitól, a szultán által ijesztőnek hizlalt, féleszü és könnyelmü Zólyomitól mindenki egyaránt félt, a nagyravágyó Csáki maga lépett fel Béldi ellen, őt mint a német udvar kegyét vadászót tüntetvén fel. Aztán a kajmakám is megérkezett, kit a nagyvezér az erdélyi ügyek megvizsgálására küldött, s ez Erdélyben teljesen meg volt nyerve, és e felett még az Apafi érdekében kérlevelet hozott az országtól [2]).

Mind e körülményeket Bethlen ura hasznára forditá. A menekülteket ugy tüntette fel, mint a kik a német császárhoz akarnak pártolni, s fegyvert is azon viszony eltépése végett fogtak, mely a porta és Erdély közt fenállott [3]), „holott az erdélyi fejedelem mióta beült székébe, azóta a hatalmas császárhoz a hűséget igazán megtartotta, a szokott adót esztendőnként fogyatkozás nélkül beszolgáltatta, most is a hatalmas császárnak néhány erszény szóbeli pénzt küldött ajándékban.“ Okai döntöttek: a zendülők ügye elvettetett. De azon kérése, hogy Béldi és társai adassanak ki, nem

---

[1]) Bethlen szerint l. 501. Cserei 200 erszényt mond, mi, egy erszényben 500 tallér lévén, 100 ezerre üt ki.

[2]) Bethlen és Cserei az i. h.

[3]) Kindsberg jelentése. Hammer 700.

teljesült, annyit mindamellett megnyert, hogy ezek — Apor Lázár kivételével, kit öcscse István visszatéritett, az Apafi hüségére — a jediculába vettettek. Azonban a válaszszal, melyet a nagyvezér adott ki neki, teljesen meg lehetett elégedve.

„A Messiás vallásán levő fejedelmek dicsekedése stb. Apafi Mihály, kinek vége boldog legyen. Üdvözletünk után, tudd meg, hogy az erdélyi nemesek közül kitünő férfiak által a császári levelekkel küldött leveleid kézbe adattak, s a felséges és szentséges trónhoz irott leveleid engedelmességed kifejezésével elérkeztek, melyekben tudósitasz hat erdélyi személynek árulásáról, zavargásáról s vakmerő cselekedeteiről, kik a császári trónhoz panaszokkal s igazságtalanságok feletti kesergésekkel járultak, továbbá arról, hogy ezeknek panaszai s igazságtalanságok miatti kesergései hamisak, a rólad mondott vádak csalárdak s vádaskodásaik merő költemények, valamint hogy azok tüstént meg lettek büntetve. Mind azért hatalmas és győzhetetlen császárunknak, kinek Isten hatalmát nevelje, Erdélyországa örökös tartományja, intünk titeket, hogy egyen-egyen és külön tartózkodjatok a zavargóktól és zavaroktul s ügyeljetek magatokra, s ti is, kik a három nemzet nemessei vagytok, valameddig Erdély fejedelme a császár kegyelmessége iránt hálával viseltetik s megmarad a hüség utján, mindnyájan hozzá engedelmesek legyetek, szavait megfogadjátok s az engedetlenségtől s lázzadóktól tartózkodjatok. Hogy pedig fejedelelem és alattvalók az egyenesség utja szerént minden olyan cselekedettől tartózkodjanak, mely a legfelsőbb

megelégedéssel ellentétben van, kiadatott a császári levél, melyet midőn megérkezik, figyelemmel hallgassatok meg, s mindnyájan igyekezzetek a császári megelégedésre közreműködni, ellenkezőtől őrizkedvén. Béke ez Istennek engedelmeskedőkkel. Kelt Daud Passa, Reviulevvel havának közepén." (1678. máj. 2—12.) [1])

Béldi Pál áldozata lett a fogságnak. Alkalmasabbnak hitte a porta most már vele ijesztgetni a fejedelmet, hogy trónra emeli, midőn a suzerain engedelmességét valamely kérdésben biztositani akarta. De 1679 őszén, mint a közhit tartá, Székely László által megmérgeztetett.

A többiek szabadon bocsáttattak.

Csáki Lászlótól meg van egy levél, melyet fogságából nejének irt, s mely ekkép hangzik:

„Az Isten vigasztaljon édes feleségem. Még élek, rab vagyok; az Istennek, mikorra tetszendik, megkönyörül rajtam. — Most is izentem: hogy Dézsi uramnak engednék bejőni: lesz-e haszna? Isten tudja. Szabadulással sok felől biztatnak, Isten majd megmutatja. — Dézsi uram segitett az mivel lehetett: az szegény gyermekemet tanítsad; az anyjának lenne vigasztalására, meg mindnyájatoknak. Az Isten életben egésségben tartson meg, édes feleségem! Jedicula, 8. aug. 1679. (?) Szegény rab urad Csáki László mp." [2])

Utóbb Lengyelországba menekült.

Páskó visszatért Magyarországba s Patakon halt meg. Belényi Bécsbe vonult, s ott áttért a római kath

[1]) Maurocordato Sándor latin forditása szerint, mely m. Mike Sándor ur birtokában van.

[2]) Külczim: az én kedves feleségemnek ngos Bethlen Évának adassék. Az eredetiből. Károlyfehérvári könyvtár N. 5. IV. 6. 56. sz. alatt, dr Ötvös közleménye szerint.

hitre. Damokos agg korában Erdélyben koldulással kereste kenyerét. Kálnoki a fővezér fiai mellett tanitóskodott — de ő is korán elhalt [1]).

A forradalom leverése által Teleki szabadabb kezet nyert a magyar ügyekbe avatkozásra. A bujdosó had vezéreivel Somlyón tanácskozott. A hadjáratot tavasz nyiltával akarák megkezdeni; de a lengyel segédeket Lubomirski az ország beljébe visszaküldé, épen midőn a határon át akartak lépni. Wesselényi — Forwallal meghasonlván, s talán a Teleki iránti ellenszenvből nem jelent meg, kik Debreczenben szállásoltak, azok sem siettek a megérkezéssel, csak az erdélyiek gyültek elég korán táborba. S ezek szerint Teleki az összes hadak fővezére, nem, mint tervelék, 30, hanem csak tizezer főnyi sereg fölött parancsnokolt. Sóvártt egy nyilatkozványt bocsáta ki: „a porta és fejedelem, ugymond, pártolják a bujdosók ügyét. A katholikusokat nem fogja üldözni, habár a protestans rendek védelmére fogott fegyvert. Ügyök a szabadság közös ügye s csak az retteghet, ki annak ellensége.“

Hadának egy része Tokaj városát felégeté, Torna, Putnok, Szendrő feladták magokat. De Ónodot hasztalan vívták. Teleki innen Würben ellen akart menni: de alig indultak el, s a bujdosók közt már viszály tört ki. Würben ennek köszönheté, hogy Lőcsébe vehette magát. — Teleki Eperjest kezdé ostromolni, de 15 nap mulva felhagyott azzal, s augustus derekán visszatért Kővárba, hogy a bujdosók feletti fővezérséget Tököli-

[1]) Bethlen Miklós irja — 503, — hogy a Béldi leveleit Konstantinápolyban visszatartották. Nem volnának-e ottan föllelhetők?

nek adja át [1]. Igy lett semmivé az oly fennen kezdett hadjárat.

De a zendülők ügye Erdélyben nem sokára szőnyegre került, 1678. oct. 1-én Gyulafehérvárt gyülés tartatott. Béldi ügyében a gyülés két törvényczikket hozott, melyek igy hangzanak:

Articulus XXXVI. Fejérvármegyében Magyar-Lapódon Béldi Páltól bíratott portio, mivel ante latam et pronunciatam sententiam, foglaltatott el Mikes Kelemen atyánkfiától kétezer hatszáz forint adósságért erős contractussa lévén róla, melynek nyolczszáza gréczi tallérul, a többi pedig folyó pénzzül volt, arra nézve a fiscus tartozzék elsőben a perspecificált summáról Mikes Kelemen atyánkfiát contentálni, annak utána a sententia szerint kiadván a véreknek részeket, ha mi volna, a fiscus maga részét bocsáthatja, az prior donatarius kezében.

Articulus LII. Az ngod kegyelmes izenetiből értjük, hogy Béldi Pál és Belényi Zsigmond kezesei iteratis vicibus levén admonitusok, hogy kiki maga kezességéig való summát deponálja, de mind ez ideig is sokan nem deponálták, végeztük azért, hogy nagyságod exequáltattassa jószágaikon és ha ad quindenam nem redimálják, a kik annak utána leteszik, a fiscus bocsássa annak kezében, kiktől két esztendeig ki ne válthassák annak utána depositis deponendis tartozzanak kezekből kibocsátani azon kezeseknek vagy maradékoknak, melyet ha nem cselekednének propria authoritate is elfoglalhassák, kiknek a tisztek is cum gente comitatus vel sedis tartozzanak kezekben adni sub amissione bonorum et officii [2].

Aztán szőnyegre hozák párthíveinek is ügyét. Haller János, Kapi György, Lázár István, Dániel Ist-

[1] Kazi Katona. Das verwirrte K. Hungarn Szalai stb. a fen idézett helyeken.

[2] Eredetije az Akademia birtokában.

ván, Keresztesi Sámuel, Kálmán Kristóf és Bialis Olasz Ferencz elfogatása el lőn rendelve. De a négy utóbbi szabadon bocsáttatott, részint mert ártatlanságuk kiderült, részint pártfogóik közbenvetésére, részint pénzen válták ki magokat; kik Béldi kiszabadulásakor reversalist adtak, az ebben kitett summát azokon megvették. Haller János legtovább maradt a börtönben, Lázár István (1679. apr. 24.) a fogarasi tömlöczben halt meg [1]).

Kapi György Déva várába vitetett, a nyomorútt neje árulta el, „kinek szebb vala teste mint lelke, és szeme mint szíve." Fenmaradt egy siralmas hangon irt folyamodványa, melyet fogságából küldött a fejedelemhez, s mely igy hangzik:

Nagyságod alázatos megnyomorodott rab hivének és szolgájának, Kapi Györgynek alázatos esedezése nagyságodhoz, mint kegyelmes urához.

Kegyelmes uram, és Isten után egyetlen egy gyámolom! mégis a nagyságod méltóságos lábaihoz borulok ez alázatos könyörgésemmel; ugyan is kegyelmes uram, az nagyságod szelidségének és természeti szerint való kegyelmességének felette járhat-e, és azon erőszakot vehet-e az én gyarlóságom? és az megesettekhez kiváltképen nyujtani szokott fejedelmek és királyok koronáját, minden drágakövek felett ékesítni szokott könyörületességnek jobb kezét megrövidíthetné az én boldogtalanságom? és meddig veti el nagyságod, nekem érdemem felett jó kegyelmes uram, lábainál nevelkedett elvénhedett és mostan már ugyan elepedett szegény szolgáját? ki nem különb vagyok mint az elszáradott lengedező falevél, és az aszu pozdorja. Tessék inkább, tessék nagyságodnak az bűnök elhatalmazásakor irgalmasságát megdicsőiteni szokott

[1]) A Lázár család 178.

Istennek példáját követni, úgymint kinek ez szegény haza igazgatásában képét viseli és én hozzám, ki már ennyi szenvedésim, fájdalmim, keserüségim és sürü óhajtásim között az aszutömlőhöz hasonló vagyok, méltóztassék könyörületességét mutatni, hadd tölthessem hátra lévő kevés számu napjait boldogtalan életemnek az nagyságodért, és méltóságos hazáért való Isten imádásában el. Holott bizonyítok Istenemmel, soha tudva, és szántszándékkal se nagyságod, sem édes hazám gonoszára való dolgokra nem czéloztam, ha miben különben hibáztam, bűnös Ádámnak bűnös maradéka, az nagyságod könyörületességéhez folyamodom. Melyet az Istenért és a Jézus Krisztus vére hullásáért kérek, és kivánok igen alázatos bizodalommal nagyságodtól, mint kegyelmes uramtól.

Mely cselekedetével is nagyságodnak ékeskedjék, és erősödjék széke; az irgalmasságban gyönyörködő Istennek tekintete, és az egész keresztyén világ előtt, — sőt jövendőben, amaz nagy napon is, vegye el nagyságod amaz koronát. Amen [1]).

Egy izben Déváról menekülhetett volna, már lovai is el voltak rendezve a szökésre. Nem volt bátorsága. Ott veszett. A vasat, mely lábára volt ütve, akarata szerint, vele temették el.

A forradalom ügye még egyszer szőnyegre került az 1679. máj. 27-én Fehérvártt tartott országgyülésen, hol a súlyosabb bünösök itélete articulusba iktattatott — az eddig nem történt meg — a többiek pedig közbocsánatot nyertek. E törvényczikkek igy hangzanak:

Articulus X. Kegyelmes urunk nagy alázatos engedelmességgel értettük, közinkben küldött tanács-úr atyánkfiai által, maga kegyelmességétől indíttatván kegyelmes atyai indulatját, hogy azon atyánkfiai, kik az elmult esztendőben

[1]) Másolat, mely található a károlyfehérvári könyvtárban N. 5. W. 6. 36. szám alatt.

Béldi Pál factiójában elegyítvén magokat, mely Béldi Pál ártalmas factiója az haza romlásával az nagyságod méltóságos székinek elforditására czélozván, kiért is Istentől érdemlett büntetését elvette. Ellenben nagyságodat székében megerősítette, édes hazánknak csendes békességével, mégis nagyságod mint édes hazánkszülte kegyelmes fejedelem, nem tekintvén megesett atyánkfiainak nagyságod ellen való háládatlanságokat, hanem inkább akarván fejedelmi kegyelmességével azon vétkeket örök feledékenységbe hadni, generalis amnestiát adott, ilyen conditióval, hogy kiki magát úgy viselje, hogy afféle árultatásban ne találtassék, mert gráczia soha nem adatik, hanem érdemlett jutalmát kedvezés nélkül elveszi, azon tanács-úr atyánkfiai által, bizonyos személyeken kivül (kiknek nevek ez ide alább irandó articulusunkban declarálva lesznek) mindeneknek. Mely nagyságod fejedelmi kegyelmességeért, Isten nagyságodnak fejedelmi székét erősítse minden ellenségi ellen, és boldog fejedelemségében szerelmesével sok esztendőkig éltesse. Mi is egész országul három nemzetül nagyságodnak ebbéli kegyelmességét életünk fogytáig igaz hűséggel igyekezzük megszolgálni, hogy azért nagyságodnak ebbeli kegyelmessége feledékenységben ne menjen, sőt inkább örök emlékezetben fenmaradjon, irattuk ez articulusunkban.

Articulus XI. — Kegyelmes urunk, szívünk fájdalmával tapasztaltuk, az nyughatatlan elméjü emberek micsoda álnok practikákat forraltak volt az elmult időben. Nagyságod méltóságos fejedelmi székinek elfordítására édes hazánknak romlásával, némelyek közűlök az hazából elszökvén, hamis vádlásoknak nagyságod ellen való végbenvitelére mostan is az ő practikájokat folytatni meg nem szűnnek, úgymint: Uzoni Béldi Pál, Keresztszegi Csáki László, Alsó-Csernátoni Domokos Tamás, Páskó Kristóf, Belényi Zsigmond és Kálnoki Bálint. Viszont kik azon praktikában egyet értettenek, Hallerkői Haller János, Nagymegyeri Keresztesi Sámuel, Vargyasi Dániel István, Szebeni Kálmán Kristóf és Cserei János,

kik itt az elmult 1678. esztendőbeli májusi és oktoberi, ismét az jelenvaló 1679-ben májusi gyülésünkben in notam perpetuae infidelitatis convincáltattak, és convincáltatván notoriusoknak pronuntiáltattak ez hazának decretuma és articulusi szerint. Hogy azért másoknak rettentő példájokra emlékezetben maradjon, méltónak itéltük, hogy ez articulusunkkal is confirmáljuk ellenök pronunciált sententiánkat, végeztük és concludáltuk [1]).

De az ügy, melyért előbb Bánffi s most Béldi estek áldozatul, naponként veszte népszerüségéből, míg végre maga Teleki is ellenkező politika utjára tért.

FÜGGELÉK.

A bujdosók utasitása Erdélybe küldött követeikhez.

A magyar haza lelki testi szabadságáért számkivetésben s fegyverben levő grófi, uri, főnemesi és vitézlő rendek méltóságos gróf Késmárki Tököli Imre úrnak ő ngának, ismét tekintetes, nemzetes és vitézlő Héczei Baxa István, Csekei Kende Gábor, Lipóczi Kaczer Menyhárt, Szalai Pál, Kendi Márton, Apágy Sámuel, Sulyok János és Nemessány Bálint uraknak, az méltóságos erdélyi fejedelem kglmes urunkhoz ő ngához, ő nga és az nemes Erdély országa tekintetes úri s főrend tanácsaihoz, és a felséges franczia király azon országban küldött mostani méltós. úr követe ő ngához és ő kglmekhez expediált követ uraink s atyánkfiainak ő kglmeknek

Instructiója.

Mindeneknek előtte mennél jobban tudhatják az keresztyén vallásért lelki testi szabadságért fegyvert viselő magyar-

[1]) Eredeti példányból, mely az Akademia tulajdona.

ság nevével üdvözöljék a méltóságos fejedelmet kglmes urunkat ő ngát, Istentől sok jókat, dolgaiban szerencsés előmenetelt, mostani országának és személyének békességes birodalmát, és hogy keresztyéni fejedelmi méltósága nagy híre ő ngának világ előtt nevekedvén, birodalmát és országát nagyobbra terjeszsze Isten, kivánják követ atyánkfiai ő ngának. Unalmot nem kívánván ő ngának az hazájokból kiűzetett és testi lelki szabadságukért keserves üldözést szenvedő magyarság nyomoruságoknak előszámlálásával sok szókkal szerzeni. De mivel a nyomorúság, az üdőnek hosszas mostohasága, és nemzetünknek vég főromlása elég bizonyság, most is kényszerítette e magyar nemzetet arra, hogy mind annyi reménykedési, idő-mulások, és teméntelen félelmek között is, nem külső nemzetekhez, hanem mint maga véréből álló keresztyén fejedelméhez (kinek is kglmességével, nagy háladatossággal megvallyasoltatta magát) folyamodtanak, mely fejedelmi kegyelmesség megnyeréseért ő nga lábaihoz borulván, igen-igen alázatosan könyörögjenek ő ngának, látván e szegény magyarságnak, s maga vérének utolsó romlását, essék meg szíve rajta, maga vérei s keresztyéni felekezete romlásán megindulván, nyuljon orvoslásához mennél hamarább, hogy az idő meg ne emészsze, és el ne fogyaszsza a magyar nemzetet minden dolgaival együtt. Ily reménységet is érettünk, a fényes porta ő ngát avagy ő nga emberei által való, e magyar nemzetnek titkos megsegitését nyilván, és a maga valóságában nem tilalmazná. De ha reménység kivül, valamely oly ábrázatja láttatnék is a tilalomnak, azon tilalmára is, terjesztvén birodalmát, nem hogy megbüntetné a fényes porta ő ngát, vagy embereit érette, sőt nagy dicsőséget nyerne a portátul, az mint a régi példákból taníttatunk. Néhai idősbik Rákóczi György fejedelem, ki is a porta hire nélkül menvén a római császár ellen a francziai és svécziai királyokkal confederált, és végben vivén dolgát, fejedelemségét és országlását boldogul végezte.

És ha ő nga halasztaná a portára, mint azelőtt is, arra azt kell felelni, követ atyánkfia Szepessi Pál uram ma is az ő nga által való megsegíttetést sollicitálja. — Másodszor mi ő ngát, s az ő nga segitségét annyira nem szorgalmaznánk, de mind nemesség, katonaság és minden rendek elfogyatkoztak. A római császár részérül pedig a gratiával unszolván mindeniket, félő ha ő nga a mostani requisitiónkra mentől hamarébb nem cselekszik, a nyomoruság, éhség, ruháztalanság miatt, per partes hazájokban mennek, a minthogy a vitézlő rendnek nagy része zsibongó és lábadozó állapotban lévén, hamar való orvosság kivántatik a veszedelmet siettető nyavalyának, kit megértvén az porta, nem veszi kedvetlenségében ő nagyságát érette. Ezekben penig micsoda mediumokat kövessen el ő nga communicatis consiliis, nem késedelmezvén az dolgokat, követ atyánkfiaival tractálván ő nga, a mi részünkről cum suis requisitis, et modalitatibus nem leszünk hátraállók.

Ő ngát azért arra kell kérni, maga méltóságos fejedelmi személyében egész erővel segítsen meg bennünket, oka, mert az ő nga méltóságának hírére bizonyosabb, hogy az egész magyar nemzetségnek, kik még eddig az római császár birodalma alatt vagynak, nagyobb része fegyver nélkül hajul ő ngához, és száma nevekedvén a magyar nemzetnek, igy jobb processusát várhatnánk, s hamarébb is ezen ügynek. — De ha az nem lehetne, jól emlékezik ő nga maga, mily sokszor reménykedtünk, instáltunk tekintetes Széki Teleki Mihály uramot bocsássa közinkben, kiről mind sűrü leveleink, instructióink exstálnak, ő ngának és Teleki Mihály uramnak ő kegyelmének, revocálván azokra is magunkat hogy szó mondattaknak ne találtassunk. Ha Teleki uram idegenséget mutatna ez ügyhöz, tetszenék mi nekünk, az fejedelem ő nga convocáltatván az tanácsi és főrendbül álló rend híveit mind az recepta religiókbul állókat, azok és követ atyánkfiai tetszésekbül lenne oly qualificatus személy, kinek segítségi és dispositiojából vehetne folyamatot a magyarság dolga; fel-

tevén mindazáltal azt, ha Teleki uram ezen dolgokhoz kedvetlen volna, noha alkalmatosbnak, tettetésebbnek is láttatnék, ha ő nga és tanácsi rend tetszésekbül lenne az ő nga személyét viselő qualificatus személy, és a ki a tanácsnak tetszenék, lenne az. Ezt pedig legnagyobb nota benében tartsanak követ atyánkfiai, hogy mostani generálisunk tekintetes nagyságos Wesselényi Pál uramnak praejudicálni nem kivánunk, ki is ezen ügy mellett sok javait költötte el, életét koczkáztatta, elhívén azt ő nga is, sem az ő nga tanácsi praejudicálni nem kivánunk mostani generálisunknak, lévén mi mindnyájan oly nagy reménységben generálisunk ő nga felől, a keresztényi magyar ügyért a mint eddig élete s javai koczkáztatásával egyebet nem nézett az Isten dicsőségénél, lévén a több dolgoknak accomodatiója, és a mint felyebb is iránk, úgy hiszszük méltó és illendő tekintetet fog ngodtul ő ngára lenni, mely nélkül a jó rend nem is tartatnék meg, requisitiónkra azért mi jó accomodatioját reméljük; megértvén penig követ atyánkfiai a fejedelem ő nga ez iránt való kivánságát, és értésére adván generális uramnak, resolválni fogja magát addig is, még udvarnál lesznek, ha az dolog szükségesen úgy kivánja.

Minden emberi reménység kivül az elmult nyárban az felséges franczia király ő felsége minemü intimatiókat tött minekünk, és egészen a bujdosó magyar nemzetnek, s minemü kegyelmességét ajánlotta, az nyilván lehet ő ngának, mely is nem köszönetet, de nagy háládatosságunkat, recomendátiónkat, submissiónkat érdemelhette, kiben is in suis terminis procedálni akarván, a mármarosi passuson dolgainkat nem folytathatván nehéz fáradságokkal, és terhes költségünkkel kényszeríttetünk távolabb való utakon a mint lehetett, procedálnunk, mely mármarosi passuson való dolgaink nem folytatásával, nem tehettünk teli végzést, ki miatt is kirekesztettünk az időbül, mert a ki télben nem praeparalja a hadakozásra való mediumokat, gyakrabban megfogyatkozik a maga jószándékának előmeneteliben. Recenter ugy értjük, a

mi dolgaink végét is, a mi kglmes urunkhoz ő ngához a franczini király ő felségének követje érkezett, járulván immár ezen királynak is ő ngához való követsége, ez is nyujtott alkalmatosságot, ezen solennis legatiónkat instituáljuk ő ngához. Elsőbben is: ő nga engedelméből szemben kivánjuk követinkel lenni, végére menni, ha a magyar dolgokban expeditus-e ngodhoz, és mi hozzánk is, és mivel, mit hozott, s mit kiván, egyszersmind megtudni, ha úgy expediáltatott ngodhoz, az mi dolgainkra vigye reá ngod kezét, (melyet mi régen kivántunk, és ma is azt kivánjuk) resolválván magát, ngodnak fideliter relatiót teszünk, és azon francziai király ő felsége követe által való intimatiója s kegyelmes hozzánk való affectioja tanitja meg követ atyánkfiait, instructiójok is levén arrul, mennyire bocsátkozzanak, kiben mindazáltal hogy nagyságoddal egyet értsenek, és ngod segítségéről is lehet jobb módjával, alkalmaztatni fogják magokat, és ha a dolog úgy kivánja, s az üdőből ki nem rekesztetnek, világosabban megértvén mi is a francziai király követje követségét, innen is segítenénk.

Elsőbben is azért az a kérdés: Immár a portán forogván a magyar dolgok, miképen lehet azzal tractában bocsátkoznunk? noha az hosszu tractának ideje egyebet nem hoza a Magyarországon veszedelemnél, azért a felső megirt okokra nézve, hogy az offerált gratiára haza ne menjenek, kit is azzal orvosolhatni el, ha ő nga erre az kezét nem teszi, és de facto operatiojokhoz fog azon dolgoknak; mert ha nem, oleum et operam perdet; a holott pedig ezekre a motivákra is csak a portára mutatna, s onnan várna ő nga, csak addig is míg onnan válasza lészen, kik valami igérettel és várakozással a vitézlő rendet biztatni, correspondeálván ebben Wesselényi Pál generális urunkkal ő ngával, és legjobb lenne levelével emberét bocsátaná a hadak köziben a fejedelem ő nga, és ha hópénz lehetne is; még penig a portárul válasza jüne, mind a francziával de ineunda ligae modalitate, tempore, numero, loco, et conjunctione armorum tractálna ő nga, és magát

hadait is azalatt készítené, hogy az tű hegyén lehetnének meg mindezek. És ha oly oblatioja találna lenni a francziai királynak, hogy mind pénzt, mind emberbeli segítséget adna. De annak jól végire kell előbb menni, micsoda conditiókkal, s mire adná a franczia pénzét, mert ha csak legkisebben láttatnék a porta, és a haza szabadsága ellen lenni a franczia pénze, hozzá ne nyuljanak, hanem ha költsön possibilis conditiókra adná, igen-igen caute vegyék fel, mert eddig is sokaknak megártott az franczia pénz. — Alkalmatosbnak tartanánk, az fejedelem ő nga is bizonyos számu hadait rendelvén, a mi hadainkkal egyezne meg, és a magyar hadak a francziai segitséggel, lenne munkában az dolog, oly reménységben vagyunk, Isten az egész országot kezünkbe adná, és birodalmában levén, hazánkból bocsáthatnánk a portára követet, zálogot, és jobban lehetne a portával való alkuvásunk is, föl is kell azt tenni a francziai király embere előtt, a volt való liga, ne praejudicáljon a portának; az portán penig ezen franczia király követe a fejedelem ő nga emberével együtt sollicitálna audientiát, kivántatván penig a mi részünkről is a portára, a franczia és a fejedelem embere mellé követünk, követ atyánkfiaira bíztuk annak mi nevünk alatt való elküldését, kérvén azon követünkre a fejedelem ő ngától költséget is; de az portára menvén az követek ottan jól végére menjenek: ha a fényes porta ebben az esztendőben pünkösd tájban bizonyosan megsegíti-e a magyarokat? és nem csak igérettel, hanem valósággal? És ha megsegítene is bennünket, azon kell kérni, engedjen pénzt felvenni a franczíátul, és emberbéli segítséget is, és igy megsegíttetvén a porta engedelméből mi a francziáktól, a porta segítsége ottan csak hatezer török lenne, reménylenénk megboldogittatásunkat; noha mi az franczia segítségérül eleget törődtünk, hogyha a magunk javára való segítség lenne-e? avagy magát segítené velünk? avagy hogy vevén eszében, hogy a porta megsegít bennünket s arra való nézve, messzire látván a töröknek ha progressusa lenne, és az

antimorale török directioja alá esvén, az szomszéd keresztyén országoknak romlása nyilván következhetnék. El kell azért vinni s megérteni a francziai követtül, mire ajánlja principálisa magát, és azután kelletik, igen-igen prudenter a felső dolgokban is bocsátkozni.

Ha penig a fejedelem ő nga maga vagy deputatusa által megsegítené a magyarságot, és operatióban venné de facto, ő ngától hit szerént való assecuratiot kell kivánni, hogy minden hazánk törvényeiben, és a király diplomákban megtart, és megtartat; az szerint franczia királytul is, hogy a magyar birodalomra erőszakkal, és az magyarok akaratja nélkül maga nem veti kezit, sem más akárki által törvényeinkben, szabadságinkban nem háborgat, sem háborgattat, melyben követ atyánkfiainak elég alkalmatosságot adhatna a magyarországi törvények; és mindenekkel communicatis consiliis, et quidem caute cselekedjenek, a magyar nemzetet ennél is nagyobb következhető veszedelemben ne ejtsék és ugrassák, mindenek felett abban szemesek legyenek, a porta és a haza szabadsága ellen ne inpingáljanak, ne okozhasson a hatalmas nemzet állhatatlansággal bennünket.

Posito, ha a fejedelem ő nga követeinkkel együtt a francziával nem tractálna, követeinket nem admittálná, azon legyenek, detegálván azért küldöttük, megértsék a franczia király hozzájok való kegyelmességét, és megértvén intimálni kell a követnek, a fejedelem ő ngának izenjen, avagy audentiát kérjen, hogy követsége a magyarok dolgát illetvén, a vele való conferentiától ne prohibeáltassanak a magyarok, sőt a fejedelem ő nga is egyetértvén a magyarok követivel, ugy tractáljon; holott nem az Erdély, hanem az magyarországi dolognál lehet az tracta, azt tartván a franczia királytul neki adatott instructiója is. Azonban a mely pénzt a magyar hadak fizetésére rendelt, s küldött is a franczia király ő felsége, követjétül szorgalmazzák kérések által, s ha adja vegyék kézhez, az vételnek jó módját requisitumival együtt bizván köve-

teink ő nga és ő kglmek prudentiájára és discretiojára, mennél jobban s rendesebben végben vihetik.

Jól meg kell az előre való hadakozásnak, és azután következhető békességnek is mivoltát tekinteni, mind kettő nem levén meg a méltóságos embereknek is, a mikor akarják, hatalmukban, azonban a nagyméltóságos emberek is változás és halandóság alá lévén vettetve, magoknak sem hosszu életet, sem változhatatlan boldog szerencsét lehetetlen igérni. Azért ha az hadakozásnak idején oly bizonyos elfordíthatatlan akadékja történnék a magyarságnak, hogy nem hadakozhatnék, liberum sit cum praescitu et annuentia regis Galliae confoederator. megbékélleni ellenségével. Ellenben a franczia király is, míg e két fegyvernek conjunctiója lészen, ne békélhessék meg akaratja és híre nélkül a magyarságnak a római császárral; ha penig megbékéllenék, azon békességben mindenek felett includáltassanak a magyarok, hogy minden immunitások, jószágok, lelki testi szabadságok juxta diplomata regia et jura regni Hungariae tempore pacificationis cum contentatione damnificatorum megadatnak, és azokban sancte megtartatnak, ha magyarországi királysága birodalmában hagyatnék is a római császárnak.

Mivel penig a bujdosó magyaroknak quártélyok is igen megfogyatkozott, elannyira a szegénységnek nincsen mivel gazdálkodni, ez is kényszeríti egyik a vitézlő rendet, az mutogató igért grátiára az hazamenetelre, kiket is hogy minél hamarább a jó közelitő reménységgel értetnénk, javalható lenne, ha franczia király hatezer emberből álló formális exercitusa kijövén bizonyos számu napot determinálván, annak a magyarországi (és Erdély ségítséggel is, ha az defacto lehetne) hadakkal conjungálván magát, a magyar házában lehetne quártélyozások és operatiójok. Az Magyarországban levő erősségeket penig, kik is a franczia és Erdély segítségével megvétetnek, mindazok Magyarország részére valók legyenek, és azokban magyar praesidiumok, és vallásunkon levő

tisztek tétessenek, akár vérrel akár tracta által vétessenek és adattassanak meg.

A franczia király ha minekünk magyaroknak levelet küldött, levéllel kell választ tenni, ha penig credentia mellett izenetet hozott a követje, izenettel; kiket is punctumokban követeink magok tegyenek le, és hogy többet ne tehessen hozzája, se ne változtathassa, el se vehessen benne, úgy alkalmaztassák. Ezek felett a francziai király követjének vegyék értelmét, kiknek, és mit javaljanak, hogy irjanak közönségesen az magyarok nevével, kiket is úgy accomodáljanak követ atyánkfiai, ellenkezőt ne irjanak a fejedelem tetszésének, holott mi ebben az dologban fejünknek ő ngát régen sollicitáltuk, és ma is sollicitáljuk s kérjük alázatoson.— Azon levelek penig az közönséges nagy pecséttel pecsételtessenek. Dátumot és helyét a dolognak mivoltához képest bízzuk s hagyjuk megirt követeink ő nga és ő kglmek prudentiájokra és discretiojokra hogy alkalmaztassák.

A franczia király ő felsége minemü kegyelmességét ajánlja követi által, mint tőlünk távol való dolgokat nem tudhatunk, sem értünk, kiknek megértésére küldvén követ atyánkfiait adunk ő ngának és ő kk annyiban a mennyiben az közönséges magyar dolgok előmozdíttassanak és mennél hamarább boldogíttassanak, teljes hatalmat, hogy azon francziai király ő felsége, és az Erdély fejedelemmel ő ngával sine praejudicio portae tractálhassanak, irjanak, végezzenek, ott mutatván meg mindeneket a francziai követség és a fejedelem ő nga kegyelmes resolutiója, kihez képest követinknek ő ngának, és ő kglmeknek kell magokat alkalmaztatniok, bizván az ő nga és ő kglmek kereszténységében, magyarságokban azért is biztuk industriájokra. — Az tanács-urainknak ő ngoknak s ő kk credentiánkat megadván nevünk által nagy böcsülettel köszöntsék, kivánjuk és kérjük assistáljanak mellettünk, és kérjük intercedáljanak a fejedelem ő nga előtt, immár akkor valamikor látván a magyar nemzetnek végső romlását, lelki

testi szabadságának oppressióját, serkenjen fel ő nga s nyujtsa segítő orvosló kezeit e szegény magyar nemzetnek, kiért Isten áldásában marad lelke teste, minden dolgaiban boldogíttatik, jó emlékezete örök időkre terjed, kire Isten, ő ngát segítse, mi is nemzetestől arra igérjük magunkat, életünk fogytáig és egy csepp vérünk hullásáig magunk és maradékink megszolgáljuk és szolgálják ő ngának, és soha háládatlanságban nem találtatunk, igérjük arra magunkat ő ngának.

Tekintetes ngos Petróczi uram régtül fogván való sanyaruságát s kárát, imét nemzetes vitézlő Majos Ferencz urunknak is dolgát miben legyen, tudván megemlitett követink ő nga és ő kglmek, mennél jobban tudhatják, szorgalmazzák, törekedjenek, és ha lehet vigyék is végben cum satisfactione.

Ennek utána a fejedelem ő nga nemzetünk közönséges dolgában közöttünk nem egy személynek, a mint eddig, hanem generális úrnak ő ngának, és mellette levő deputátus főrendeknek tegyen requisitiót, alázatosan instáljanak azon ő ngának mivel az ily dolgokbul confusiók és suspitiók támadnak, kibül is jót nem várhatni; méltó azért és szükséges azoknak eltávoztatásáért ebben is a jó rendet követni, melyek nélkül is a dolog semmi.

Ha penig a felül megirt dolgokon kivül, más ujabb ide tartozó ezekhez hasonló dolgok interveniálnának, kiknek is folyások s állapotjok és megorvosoltatások az megemlített követséghez illenék, mind azokat megnevezett követeink ő ngoknak és ő kglmeknek bízzuk, hű és szerény gondviselésekre, fáradozásokra és végben vitelekre. Data ex congregatione nostra in possessione Toti celebrata die 22-a mensis Marty anno Dni 1675.

A pecsét látszik, melyen Magyarország czimere, t. i. kettős kereszt, és négy vonal. Körül pedig ez áll: Sigillum Hungaror. Exulant. [1])

[1]) Eredetiről, mely van K.-Fehérvártt a Batthyányi könyvtárban K. 2. II. 6. Dr. Ötvös Ágoston másolatáról.

SZÁSZ JÁNOS

TRAGOEDIÁJA.

1703. deczember 5-én Szeben városa szomoru látványnak volt tanuja. A szász föld első hivatalnokát látták aggódó és rémült vagy kárörvendő és gunyoló polgárai, nyugodt és szilárd léptekkel, emelt fővel és komoly arczczal a piaczon felállitott fekete vérpad felé lépdelni, hogy a legalacsonyabb halálnemmel oltassék ki egy tevékeny élet, s hogy bakóbárd sujtsa le a főt, mely nem régiben merész és nagyravágyó tervek fészke volt. Ki volt e férfiu, és mi bűnöket követhetett el, hogy sem tevékenysége, vagy esze, sem magas állása vagy az oly bőven nyert császári kegy sem mentheté meg?

* * *

Azon időben, midőn I. Leopold alatt az ellenreformatio uj lendületet nyert, s a pozsonyi törvényszék egymásra hurczoltatta vérpadra a politikai elitélteket, s a hit martyrjait, sokan az üldözöttek közül, vagy kik az üldözéstől féltek, a még önálló Erdélyben kerestek menedéket. Államférfi és tudós, előkelő családok sarjadéka vagy irodalmi névvel biró egyházszónok tarka vegyületben vette utját Apafi Mihály ditiójába, hol családi összeköttetéseinél fogva befolyást vagy tudomány után megélhetést remélt. Egyike volt e szerencsétlen zarándokoknak Zabanius János eperjesi professor, s kortársai által tisztelt philosoph-iró. Hánya-

tások és küzdelmek után, emelkedett jelleme, gazdag ismeretei megszerzék neki a szebeni papságot, hol legalább nyugodtan hajthatta le fejét.

Oly időben, midőn Erdély a válság pontján állott, a török hanyatlása s a német emelkedése már elvetette a koczkát sorsa fölött, midőn egy-egy tábornok parancsolt Erdély fejedelmének, kinek szomoru sorsa volt, hogy naponként hanyatlani lássa Erdélyt, anélkül, hogy e hanyatlást feltartóztathatta volna, e küzdelmes és válságos korban, a mi időt Zabannak hivatalos foglalkozása üresen hagyott, azt ő fia nevelésére forditá. Örömét találta a gyermek rendkivüli tehetségeiben, talán irodalmi hirének elhomályositóját is látta benne, és a theologiai pályára szánta. Midőn már a szebeni iskolákat bevégezte és atyja is leveheté róla kezét, a hosszu török háboru első, dicsőségesebb korszakában külföldi egyetemekre küldé őt. Az ifju több évet tölte itt, tartott, főként Tübingenben, egyetemi vitákat a kor szokása szerint, s kettőt azok közül kinyomatott. De örömét az atyja által neki szánt pályában nem lelte föl.

A fiatal Zabant nem középszerü dicsvágy háborgatta. Nyugtalan vér, vak ösztön, rendkivüli tevékenység oly pálya keresésére nógaták, melyen kitünni, emelkedni, hatalmassá lenni nem vala lehetetlen. Kegyetlen és elhatározott, ármányos és a körülményekkel nem alkudó, s gőgjében határt nem ismerő volt ő. Midőn Erdélybe visszatért, mindent kuszált állapotban talált. Azóta, hogy 1687-ben Lothringeni Károly Erdélybe tette lábát, lejárt az országnak már is csak árnyékönállósága. A következő év tavasza Karafát hozta

Erdélybe, Karafát, kinek nevét az eperjesi rettenes törvényszék elözte meg. Kivánatára a rendek megszakiták viszonyukat a portával, és Leopold pártfogását esdék ki, melynek fejéül 1689 telén Badeni Lajos csapatai ott állomásoztak.

Apafi 1690. april. 15-én. Fogarasban meghalt. Fia, II. Mihály, utódja volt névleg, de csak, hogy interimet betöltsön s hogy a kedvező perczczel legyen kit elmozditni. Ez alatt Tököli a porta pártfogásával fellépett. Törcsvári diadala, keresztyénszigeti megválasztatása, s a törökök némely előnyei. Bécsben aggodalmakat szültek. Már 1684 óta folyt alkudozás a bécsi udvar és erdélyi államférfiak közt bizonyos diploma iránt, mely Erdély viszonyát a magyar királyhoz szabályozza. Dunod pater projectumától a leopoldi diplomáig fokonként szállittattak lejebb-lejebb az ország igényei a szerint, mint a császári fegyverek emelkedő szerencséje több-több kilátást nyitott Erdély föltétlen bekeblezhetésére. Mire Tököli kiüzetett, a törökök megverettek, okt. 16-án a leopoldi hitlevél már aláirva volt. A Karafa által hüségesküre kényszeritett ország különben sem volt egyéb meghóditott tartománynál, s a szerencsés fegyvertények feleslegessé tették a diploma megtartására komolyan gondolni. De az ügy még sem volt egészen bevégzett tény, s egyes kérdések böven maradtak fenn elintézés végett, melyek egy kiváló tehetségnek feltünésre alkalmat könnyen nyujthattak.

Zaban Erdélybe visszatérve, politikai pályára szánta magát. Szeben városánál atyja befolyása után könnyen talált alkalmazást, rendkivüli tehetsége pedig

csakhamar magasabb utakat tárt föl elötte. 1690. april 26-án házasságra lépett Fejes Erzsébettel, s még ez évben, aug. 11-kén, a szász nemzeti egyetem tartományi jegyzője lett. Közepette e viharos időknek, midőn Erdély az átalakulás kínjaival vajudék, midőn oly sok volt koczkáztatva s oly sokat kellett megmenteni, de az önérdek és pártszenvedély oly nehézzé tették a megmentést, s annyival biztosabb kilátások nyittattak meg az ügytől elállóknak, Zaban e fontos hivatalában könnyen érvényre tudta juttatni fényes tehetségeit. 1692-ben julius 21-én Bécsbe küldetett Alvinczi Péter, vele ment a szász nemzet biztosaként Zaban is. E küldetés eredménye volt az 1693. május 14-én kiadott Alvinciana resolutio. Zaban megbizatásában rendkivüli ügyességgel járt el; némely ügyekre nézve külön instructioja volt, melyeket külön kelle szóba hoznia, sürgetnie. Kinszky és az udvar legbefolyásosabb emberei csakhamar észrevették, hogy a kormányszék ellenében felhasználásra alkalmasabb embert nem is találhatnának. Másfelől Zaban is emelkedését a bécsi politikához kötötte — mert a II. Apafi kiskorusága idejére beállitott kormányszék hatalma naponként hanyatlott, mert sem Bánffi György, nagyravágyásával, sem Apor, türelmetlenségével, sem Bethlen Miklós, ezernyi apró hiuságaival nem birtak annyi erővel, hogy a megcsonkitott, megalázott Erdély függetlenségét fentarthatták volna, s mert mindezt a tartományi jegyzőnél jobban aligha látta valaki.

Gunesch irja, hogy az akkori nagyszebeni királybiró, Frank Bálint, számára Frankenstein melléknév-

vel nemességet eszközölt, „mely példa — irja az évkönyviró — később sokakat hasonlóra ösztönzött.“ Utolsó tisztelkedése alkalmával Kinszky biztositá a natiot különös pártfogásáról, bibornok Kolonics pedig jun. 20-án a császár parancsából kegyelme jeléül egy aranyláncczot nyujtott át, hadd lássa a natio, hogy ő kegyeltetik. „Ha németek vagytok — mondá a bibornok — adjátok jelét német állhatatosságtoknak és legyetek hívek a császárhoz.“

Ez volt első jele Zaban emelkedésének.

Szebenbe 29. jul. érkezett vissza. Gunesch beszéli, hogy küldetése eredményeért a magyar urak neheztelték rá, ezt szemére is lobbantották, s kérdőre vonták a kinyert artikulusokért. „Én, uraim — mondá ő — a szász nemzet küldötte vagyok, küldetésemről a nemzetnek fogok számolni, ott megtudhatjátok, a mit akartok“; e szavak világosan megjelölék az utat, melyen ő haladni kivánt. Küldői előtt bemutatott jelentésével, a nyert eredményekkel, s még inkább a biztatásokkal, rendkivüli tekintélyre tett szert. Pályáján mesés gyorsasággal emelkedett. 1695-ben febr. 23-án székbiróvá s már april 7-én consullá (nagyszebeni polgármesterré) lett, 31 éves korában, — előtte, tán senki sem nyerte el e fontos hivatalt oly ifjan. „Igen elején érő gyümölcs — irá Bethlen Miklós gratuláló levelében atyjának, — féltse a rothadástól.“ 1698-ban erdélyi főkormányszéki tanácsossá neveztetett ki, és a római szent birodalom lovagjává Hartenecki Szász melléknévvel, végre 1700-ban nagyszebeni királybiróvá lett, de a megerősités csak 1702. jan. 4-én történt meg. „A magyarság külö-

nösen utjában állt e kinevezésnek, — mondja Gunesch — mert ő nem szász eredetü.“

1703. okt. 28-án tábornok Rabutin éjfélkor elfogatta; mint közönséges gonosztevőt, s még azon éjjel Fogarasba kisértette.

Szásznak emelkedésével gögje is nevekedett, bünei oly iszonytatók valának, hogy mintegy maga hivta fel a Nemesis kezét, s vigyázatlansága és hetykesége büneivel arányt tartott. Nem való, hogy csak magánszenvedély vezette volna öt a vérpadra, s még kevésbbé, hogy az erdélyi kormányszék egészen méltatlanul járt volna el. [1])

Szász János az erdélyi kormányszéknek kétségtelenül egyik legbefolyásosabb embere volt, nem a kormányszékben, hanem a kommandirozó tábornokoknál, főként Rabutinnál, egy heves és parázna embernél, „mely miatt veszett Szász János,“ mondja Bethlen. De lássuk a büntetteket, melyek perében szerepeltek vagy vagy elhallgattattak, de bukásához nevezetes tényezők voltak.

[1]) Adataim eltérnek azoktól, melyeket Szilágyi István tisztelt barátom a Csereihez irt adversariaban fölvett. Szerinte Szász János 1663-ban született, Seiwert »Windisch Magazinje III. k.« 1664-re teszi, Seiwert pedig igen biztos kutfőket szokott használni. Bécsi utját 1691-re teszi Kemény ellenére, miért? semmi kutfőben sem akadtam ennek nyomára. Ellenben Zaban maga mondja, hogy 1692. august. 1-jén indult el; épen ily világosan bizonyitnak a neki és Alvinczinak adott instructiok. A mi azon véleményét illeti, hogy elitéltetésében az apellaták meg nem engedése mint büneset szerepel, megvallom, ezt nem tudtam kiolvasni, sőt vád ezért a más tekintetekből vádolható kormányszéket nem érheti. Én legalább e szavakat: »ipse sibi legem fecit«: határozottan arra értem, hogy eljárásával maga szabott magára törvényt, t. i. mivel hasonló bünesetekben nem engedte meg az appellatát.

1696-ban mint consul, Kolozsvári Dávidot, egyetértve Frank Bálint akkori királybiróval, lefejeztette. Kolozsvárinak viszonya volt Lukács Herman szász superintendens nejével, s e viszony annyira ment, hogy a püspök halála esetére az asszony csábitójával kötlevélre is lépett. Kolozsvári, leveles táskáját egy ízben Szász Jánosnál feledte, s ez előtt a szerelmes levelek mindent elárultak. Elfogatta a nősparáznát, nem engedte meg a felebbezést a kormányszékhez, melyet tenni jogában állt, és végrehajtatta az itéletet. A bakó több ízben sujtott a szerencsétlen ember fejéhez, a polgármester tapsai közt, mignem az törzsétől elesett. Része volt Szentpáli Ferencz megöletésében is, kit secretáriusa Körtvélyesi János lőtt le. Bethlen Miklós, mint bizonyost állitja, hogy Körtvélyesit a büntetés alól ő vonta el. Ugyanakkor felégettette Szentpáli csürét és asztagjait.

Legkiválóbb gyilkossága a Schüller vagy Hadnagy Jánosé volt, kit Cserei Deli Mihálynak nevez. Ez húsz éves török-fogságból menekült ki, honn Segesvárott tekintélyes birtokos polgár és polgármester volt. Hamis pénzt veretett, azonban büne kitudatván Bécsbe szaladt, hol katholikussá levén, 1702. január 22-dikén kegyelmet tudott magának eszközölni. De az 1703. őszén történt zavarok alkalmával a mitsem gyanakodó Hadnagyot elfogatta, szeptember 28-kán kivégeztette, daczára a császári kegyelemnek, azt állitván, hogy ez csak a hamis pénzverésre szól, nem pedig a rábizott pénzek hamis kezelésére, melyekkel az vádolva volt. Ezekhez járult az Aktennel való esete, mely aligha

nem legfőbb okozója volt bukásának. Bethlen tudni akarja, hogy Aktennek, söt magának Rabutinnak is, a maga feleségével kedveskedett.

Akten Rabutin segédje s kegyencze volt sok idön keresztül, Szász Jánossal nagy befolyással az eseményekre. Hogyan szakadt meg e viszony? mi adott rá alkalmat? bizonytalan; elég az hozzá, hogy Szász János megfogadta Akten inasát Hans Ádámot, hogy urának serbe mérget adjon be. Akten kiokádta ezt, Hans Szászhoz szaladt, kinél menedéket talált. Végre egy kertésze és Pap János által megölette, mialatt neje és secretáriusa Kindl, az ajtón kivül ört állottak, aztán virágos kertjében temettette el, de onnan is felásatta, s ganéjjal együtt hordóba csináltatván be, az Oltba vettette. Még más izben is akarta Aktent egy hajduja által száz arany igéret mellett megmérgeztetni, de a hajdu meggyónta a dolgot az öreg Zabanius papnak. Végre emlitett Pap Jánossal a Bethlen Miklós háza elött lesette, hogy lelövesse.

Nem fordulnak elö bünvádi keresetében nörablásai és csábitásai, föként Rabutin világos kivánságára, ki hihetöleg némely ismert családokat akart kimélni. Viszonya volt Frank Györgynével, és „sok egyéb nös és nötelenekkel,“ mondja Betlen, értvén asszonyokat és leányokat. Teherbe ejté testvéröcscse mátkáját, és egy kerczi szász leányt, kiknek gyermekeit elüzte, „de e kettö — mondja Bethlen — meg nem világosodott.“

E bünei mellett gögje, czéljai és eljárásával a kormányszéket maga ellen zúditá. Már elsö követségével világosan elárulá, hogy mindenre kész, hogy

nemzetének nyereményeket vívjon ki, s ez uton haladni soha sem szünt meg. Saját emelkedése állott elötte, a szász érdekeket nagy hévvel mozditotta elő, még az egész haza kárával is; árulkodott a kormányszék tagjaira Bécsben és a tábornokoknál, megbuktatásokra minden követ megmozgatott, annyira hogy már 1701-ben a kormányszék el akarta őt fogatni, s a császárhoz ellene vádiratot terjeszte fel. Gúnyiratokat készitett, éles és csipőseket, nem kimélve sem a tábornokot, sem a kormányzót. E tényekre czéloz a perirat két pontja, mely Szászt vádolja, hogy a három nemzet unioját felbontani akarta, hogy ő felségéhez hamis informatiókat juttatott fel: dolgok, melyekre oly zavarteljes időben, midőn az ország az átalakulás küzdelmeit forrongá, oly jellemnek, mint ő vala, bőséges alkalma nyilt.

Midőn elfogatása határozatba ment, már egyaránt gyülölt és rettegett ember volt, nem csak a kormány tagjai előtt, hanem mondhatni, országszerte, mert e villongós időket fel tudta használni magán-boszura, ártatlanokat vádolt kuruczsággal vagy czimboráskodással Tököli Imrével, mint Jósika Imrét, de a ki ki tudá magát menteni. Bukására alkalmat Hadnagy János kivégeztetése adott.

Rabutint e gyilkosság rendkivüli haragra lobbantotta. A tábornok magához hivatta Apor Istvánt, Bethlen Miklóst, Aktent s ennek holmijait, irományait, kegyelem- és kérlevelét felmutatva, megbüntetését sürgeté. Határozatba ment: hivassák be a kormányzót Fehérvárból Szebenbe, s vele együtt hajtsák végre Szász János elfogatását és bepöröltetését. Rabutin

ezután a kormányszék három tagjától menedéklevelet vett, hogy a pert félben nem hagyják teljes bevégeztéig, a tábornokot pedig fedezni fogják.

Ezalatt Szász János családja látogatására Szebenbe érkezett. Okt. 28-án estve a tábornoknál Bánffi a kormányzó, Apor a kincstárnok, Bethlen a korlátnok, s a comes együtt mulattak. Mintegy tiz óra felé értekezlet végett Henisch helyparancsnokhoz mentek, hol az elfogatásra minden előkészület meg volt téve. A kormányzó rövid szavakkal tudtára adta, hogy rab, és sorsa felett a törvény fog intézkedni. Csak elhült bele szegény — mondja Bethlen — s mondá: „Az uram ellen tudtomra nem vétettem, mikor azt tudtam, hogy legjobban járok, ihol, akkor estem el.“ Még azon éjjel éjfél tájban, „tartván a szászok tumultusától,“ lovon utnak inditották Fogarasba, s hogy oda éjjel érhessenek, a nappalt erdőben töltötték. Neje csak késön tudta meg elfogatását, s akkor is minden összeköttetésektől el volt zárva.

Elfogatását hivatalosan tudtul adták a szász egyetemnek. Most az volt a kérdés, hogy minö forumon és hogyan folytassák perét. Rabutin és a kormányszék országgyülés összehivása mellett szólt, Bethlen ez utat nem látta elég biztosnak. Közepette a kurucz mozgalmaknak, az országgyülés csak csonka lehet, és Schüller megöletésére nézve is tisztára fogja magát mosni, mert ő csak elrendelé, de az itéletet a segesvári tanács adta ki. Jobb lesz megfosztani rangjától, hivatalától, átadni a szász municipiumnak, büntesse az. De a teljesen felbőszült kormányszék nem osztá e nézeteket. Szász sok-

kal gyülöltebb ember volt, minden érdeket, mely ez ügyben szerepet játszhatott, sokkal élesebben megsértett és bünei is sokkal világosabban szólottak, hogysem a kormányszék ne ott üldözte volna, hol elitéltetéséről bizonyos volt. November 15-ére országgyülés hirdettetett. A kormányszék a kuruczság szaporodása miatt Fehérvárról Szebenbe hivatott be; Szász János leveleit, irományait behozatták, büntársait, rokonait fogságra vetették, az ellene szóló tanukat beparancsolták, s bepereltetését illetőleg elhatározák, hogy mind a szebeni tiszt, mind a közügy-igazgató inditsanak pört ellene.

November 19-dikén este visszahozatott Szebenbe, s vallatásai és a per tárgyalása most már kezdetöket vették. Perében csak Kolozsvári és Schüller dolga, törekvése az unio ellen, és rosz tanácsadása szerepeltek, méregkeverései, nősparáznasága, többi gyilkossága a nők kímélése szempontjából csak constatiroztattak, de nem tétettek nyilvános vallatás tárgyaivá. A per alapja felségsértés büne volt. A szász törvényszék csigázásra, lófarkon hurczolásra, kerékben törésre itélte, de ezt, tekintettel tanácsuraságára, halálos itéletté változtatták. „Nézd meg itt — mond Bethlen Miklós — az Isten dolgát. Oh ki száma nélkül csigáztatott ő embert, Rabutin kedvéért is, söt ő volt csigáztató, sokszor examináló adjutans mestere Rabutinnak, kinek idejében rettenetes sok volt; meg tudnák mondani a szebeni tanácsház szomszédai; a kik ott laktak, irtóztak töle. Jaj Istenem.“ Az országgyülés itéletét deczember 3-dikán mondotta ki: vétessék feje, koboztassanak el

jószágai, a nélkül, hogy felebbezhetné az itéletet, mely a szász statutumok szerint meg nem engedtetik, s melyre ő maga is példát adott.

Az itéletet Szász János nyugodtan hallgatta az ország előtt. „Megérdemlem a halált, kegyelmet embertől nem kérek — mondá, — hanem minden vétkeimet az én üdvözitő Krisztusomnak sebeiben berakván, onnan várok kegyelmet,“ — mondja Cserei, — és „mind a perben, mind a halálban generose és merő heroice viselte magát,“ „második tolvaj a keresztfán,“ teszi hozzá Bethlen Miklós, legkérlelhetlenebb ellensége.

Kivégeztetése deczember 5-dikén ment véghez, s az ország Bethlen Jánost és Pekri Dávidot küldte ki biztosoknak, a kormányzó és Apor ez utóbbinak ablakából nézték. A vérpad a piaczon ugyanazon helyen volt felállitva, hol ő Kolozsvári fejét vétette, a bakó is ugyanaz volt. Midőn a halotti menet a piaczra vonult, azon ha éneket énekelték, melyeket börtönében ő maga irt; atyja készitette el a halálra, s ő is vezette a vesztőhelyre, philozóphi nyugalommal vevén erőt az atyai fájdalmon. „Igy talán üdvözülni fog, — mondá a megtört szivü öreg, — ha soká él, elkárhozik.“ Nyugodtan de bünbánó arczczal lépett fel a vérpadra, s fogadta a bakó csapását. A nagy temetőn kivül temettetett el, minden halotti tisztesség-tétel nélkül.

Egy óra mulva kertésze és Pap János, eszközei a bünök elkövetésében, ugyanazon helyen fejeztettek le, titoknoka Kindel, ki e kettővel ült „a gyolcs köntösben,“ kevéssel kivégeztetése előtt kapott kegyelmet,

mészárosa a bitónál megkorbácsoltatott, s egy vénasszony cselédjét vesszőkkel kergeték ki.

Szász János jószágai 71,000 frt értékben confiscaltattak; neje 1705. junius havában nyert engedélyt házát elhagyhatni; két leánynyal maradt hátra férje után, s 1757-ben elaggultan, mint báró Möhringerné halt meg.

Ez volt vége azon rendkivüli tehetségü férfiunak, ki amaz átmeneti korszakban fényes tehetségeit nem hazájának üdvére használta fel. Jellemzőleg mondja róla Binder: „Vir dum viveret, magni et admirabilis ingenii sed curator sui, pauperum rosor, pastorum osor. Male vixit, bene mortuus est. Vixit ut leo, mortuus est ut agnus, devotissima suspiria, spiritu plane intrepido et heroico; sera, tamen vera poenitentia.“

GRÓF BETHLEN KATA

ÉLETE.

Gróf Bethlen Kata 1700. nov. 25-kén Bonyhán született. Atyja gróf Bethlen Samu küküllőmegyei főispán s marosszéki főkapitány, anyja borsai Nagy Borbála volt. Nagyatyja Bethlen János, a korlátnok és történetiró, mindkét pályán tisztelt nevet vívott ki magának, s nagybátyja gróf Bethlen Miklós családja fényét és befolyását tetőpontra emelte. A korszak, melyben e férfiak éltek, Erdély sorsa felett határozott. Az első még függetlennek látta Erdélyt, de a hanyatlás korában. És a munkának, melyet hátrahagyott, minden szava tanuskodik, minő fájdalom szagatta a hazafias érzelmü államférfiu szivét, mert a sors kerekét fel nem tarthatta. De fiának Miklósnak jutott a szerencse, hogy Erdélynek, ha nem független, legalább önálló államéletét magna chartával biztositsa.

A balszerencse ugy akarta, hogy e munkáját még életében foszladozni lássa. Kötések és alkupontok nem gátlák az Erdélyt teljhatalommal igazgató kommendirozókat, hogy az alkotmányt minduntalan ne nyirbálgassák. A kormányszék ereje e küzdelemben naponként gyöngült, s midőn a Rákóczi-mozgalom Magyarországot lángba boritá, sem annak, sem a német tábornoknak nem volt ereje meggátlani, hogy e kis ország is, kezében fegyverrel, próbát ne tegyen alkotmányosságának kicsikarására.

Midőn végre a küzdelem be lőn fejezve: az alkotmány puszta szóvá lett, melyre még hivatkozni is fölöslegesnek tarták. Ez átalakitás nagy küzdés nélkül lőn elérve. A hosszas viadal bevégződése után alig maradt valaki a régiek közül, ki részt vett volna a közügyekben. Elhaltak, kibujdostak vagy lejátszták szerepöket. Uj emberek lőnek mindenütt láthatók, ismeretlenek vagy uj iskolában növekedettek. Mig fejedelmei megvoltak: Gyulafehérvár volt a központ, mely után indult a magyarság. Hazafias és nemzeti mindenek fölött és mindenben. Nyelv, öltözet, szokások, pazar fényök és ősi erejökben fentarták magukat. Most a külföldhez szabta magát, külföldi minták után indult az erdélyi aristokráczia.

A változás kárára volt. Olvassuk csak az öreg Apor Metamorphozisait, hogy a veszteség nagyságát belássuk. Eleven színekkel és mély fájdalommal állitja össze e kitünő iró a multat és jelent, ifjui és aggkori élményeit. Még látta a fejedelmi ünnepélyeket, tanúja volt, miként koczczantak össze az ércz-serlegek a lakomákon. Most kristály-poharakat használnak, német vagy franczia szakács főz. A szivélyességnek udvariasság adott helyet s a vendégszeretet síma bókokban keres nyilatkozatot. A „náj módi" leszoritotta a vitézkötéses aranyos mentéket, a feszes és daliás magyar nadrágot, a darutollas süveget, a pártákat, aranycsipkés fejkötőket, a deli nőöltözetet. A régi udvarházak más alakokat kezdettek nyerni; a szobák több eleganciával rendeztettek, s sok helyt a régi bútorokkal a magyar nyelvet is számüzésbe küldötték. Csak itt-ott

lehetett kandallója mellett egy-egy elégedetlen öreget látni, mint szánakozás tárgyat a mívelt és külföldieskedő nemzedék előtt. „Ez a dolog rendje, ez a civilisátio“ azt beszélék azoknak zsémbeskedő panaszaira: pedig ez csak fattyu-kinövés volt.

És mivé satnyult maga az irodalom is? Mekkora csorbát ejtett ezen is a nemzeti szellem hiánya? Alig volt rá szüksége a nemzetnek, mely nyelvét megtagadva, ruhájából kivetközve, megkülönböztetésül a polgáriastól, az idegent karolta fel. Egy századnegyed elegendő arra, hogy a gazdag és virágzó magyar irodalomban szünet álljon be. Csak itt-ott látunk egy-két papot irogatni magyar nyelven a szegény középosztálynak, — a gyengébbek kedvéért, mint nevezte 1720-ban Soos Ferencz a deákul nem tudókat, hogy ne maradjanak épen olvasás nélkül. De az a mozgalmas élet, az az erős küzdés, mely annak a korábbi században annyi élénkséget kölcsönzött, teljesen elnémult.

E sötét rajzban itt-ott akadunk egy-egy alakra, mely megvigasztal, kárpótlást nyujt. Volt mégis, kiről a csábok visszapattantak, ki a ragálytól érintetlenül maradt; gúnyt és üldözést keresztyén türelemmel viselve, emelt fővel nézett a multba, büszkén mutatott a jövőbe. Erdély hölgyei közt mindig akadtak igaz honleányok.

A hölgy, kinek életét most bemutatom, e sötét korszak próbáltatásait diadallal állta ki. Mondhatni fanatisálva, rajongással határos vallásos érzés által a türelem és állhatatosság megragadó képét tünteti fel. Erejét hite néha természetfölötti magasságra fokozza;

innen a sivár, a merev emelkedettség, mely legkinosabb perczeiben nyilvánul, innen az a háborithatlan nyugalom, melylyel a sors minden csapásait lenézi. Diokletián mártyrjaiban nem lakott több vallásos buzgalom, erősebb hit, mint e gyenge szelid nőben, ki férjei iránt oly engedelmes, otthon oly házias, jobbágyainak anyja, a betegeknek orvosa, s vallásának egy üldözéses korszakban oszlopa volt. Hite foglalta le, tölté be egész lényét, s a csapásokat, melyek ifjuságától haláláig hosszu sorban üldözék, kéjérzettel szenvedé, nem elfásultságból, hanem mint próbáltatásait, s ha mármár összeroskadt azok alatt, vagy ha győzött, mindig az Urhoz fordult.

Atyját 1708-ban veszté el. Anyja — az akkori forradalom „igen nehézzé tevén az özvegyeknek és árváknak sorsát" — b. Haller Istvánhoz a rendek elnökéhez ment férjhez. E cath. főur azonban reformált nevelőt tartott házánál saját maga és mostoha gyermekei számára s az ifju leány vallásában naponként erősödheték. Haller gróffá lett, majd 1710-ben meghalt. A csend is nem sokára helyre állt, és Bethlen Katalin hitben erős s testileg bár gyenge, de szép hajadonná serdült. Bájai és szendesége mostoha testvére Haller Lászlónak szivét nem sokára meghóditák. A szerelem nem volt kölcsönös, mert Katalint esze távol tartá oly lángtól, mely szivét lelki meggyőződésével összeütközésbe hozta volna. Oly mély volt már ekkor is vallásos érzete.

A törökökkel Ausztria ez időben háboruba keveredvén, 1717-ben Beszterczénél tatár csapatok nyomul-

tak az országba s nehány megyében szokott módjok szerint raboltak. A nemesség falusi jószágaiból városokba menekült. Az özvegy Hallerné Szebenben vonta meg magát, s midőn mostoha fia most nyiltan sürgeté a Katalin kezét, ő nem csak beleegyezett, de erőltette is leányát elfogadni a kezet, mely, mint hitte, boldoggá teendi. Ez szegény küzdött, ellenállt; hasztalan volt. A násznagy kormányszéki titkár Köleséri Sámuel, kinek Erdélyben esze és tudományáért kiváló tekintélye volt, s ennek neje Bethlen Judit — ki Lázár Györgynek volt özvegye, — mindent elkövettek az anya körül, hogy ez leánya makacsságát erővel is megtörje.

A szegény leány rajongó hitének áldozatává lőn. Köleséri Hallernél hagyta a jegygyürüt.

Vasárnap este volt. Az anya szokatlan kemény hangon mondá leányának:

„Ha gyermekemnek akarod hogy tartsalak, ezt a gyürüt vedd el; ha pedig nem, én soha téged gyermekemnek nem tartalak, és mindenemből ki is tagadlak.“

„Oh kemény szók!—irá Katalin még tizedek mulva is, midőn ez eseményt tolla alá vette, nyögve az emlék fájdalmai alatt, — világ javaival élni akaró ifju elméhez, édes anyjához mindenben engedelmességet mutatni kivánó s efféle próbákhoz szokatlan leányhoz! Mit tudtam azért tenni? még visszaszólani is nem mervén, a gyürüt elvevém. Oh szerencsétlen óra, mely másoknak nagy örömet szokott szerezni, nekem szerzett kimondhatlan keserüséget s szomoruságot!“

De hasztalan tört ki fuldoklásban, a gyürü ujján volt, s a szenvedőnek nem maradt egyéb, mint hogy

áldhassa Istenét, ki megengedte, hogy ily kisértetbe essék, de nem engedte, hogy abban elveszszen. Szenvedése azonban, melyet nem titkolt, mindkét fél rokonait közbevetésre birták. S igy Mártonfi György kath. püspöknél egy parancs lőn kieszközölve, mely az esketést eltiltá, ha csak Katalin át nem térne.

Katalin most ujra éledt, — hiu remények által engedé magát elkábittatni. Jegyese és anyja sokkal inkább óhajták e házasság létrejöttét, mintsem attól egy könnyen elálltak volna. Haller kötelezvényt adott, hogy a leendö gyermekeket a szülők vallásában nevelik, s csak alkalmat kerestek az esketés végrehajtására. A catholicismus nagyszerü készületeket tett hóditásokra: mert a reformált vallásnak üldözések által való gátlását Erdélyben a helyi viszonyok nem engedék. Jezsuiták, ferenczrendiek, pálosok, piaristák telepedtek le a föbb helyeken, honnan eddig kizárva voltak, s a kérdés csak a körül forgott, hogy Haller találjon olyan szerzetest, kinek füléig nem hatott el a püspöki parancs.

A ragály, mely Szebenben kiütött, a családokat e városból menekülni kényszerité. Haller Fehéregyházán vonta meg magát. — 1717. szept. 9-én egy kolduló barát érkezett udvarházába, kitöl ö a vele szött beszélgetés után kitudta, hogy a püspöki tilalomról semmit sem tud. Rögtön tudósitást küld mostoha anyjának Rétenbe, ki más nap, sept. 10-én — vasárnap volt — leányával s testvérével Petki Nagy Zsigmonddal Fehéregyházára hajtatott.

Szept. 11-én hajnalban a püspöki tilalmat a gyanakvó gvárdiántól egy hajdu meghozta a barátnak, de

ez a Haller kezébe jutott, ki azt csak a rövid szavakkal végzett esketés után adá kézbe. Az nap még megtartatott a lakodalom: de a szerencsétlen áldozat Hévizről az anyai háztól csak egy hónap mulva költözött férjéhez Fehéregyházára.

Ez naptól fogva élete a szenvedések lánczolata volt. Határozattá lön, hogy minden áron áttéritik; szerencsétlen szándék, mely Katalinnak a szenvedésekkel erőt s a sivár fájdalommal kitartást kölcsönzött. Férje házánál papot nem tarthatott s az isteni tisztelet, mely a faluban tartaték, nem volt olyan, hogy e müvelt lelkü hölgy igényeit kielégithette volna. Igy erőnek és vigasznak is saját lelkéből kelle kifejlődni. 1718. az ujév utáni napokban Haller levert arczczal jelenté nejének, hogy egy püspöki követ kiván vele szólani.

Katalin készen várta e követet, az udvarhelyi gvárdiánt, de a hirre, mit ettől hallott, nem volt elkészülve.

— Nagyságod házassága Haller Lászlóval törvénytelen, és a püspök nem engedi, hogy együtt lakjanak.

— Szeretném tudni, mi okon nem élünk mi igaz házassági életet?

— Nem igazán tette le nagyságod a hitet: sok elmaradt belőle.

— Pedig a kegyelmed keze alatti barát esketett meg.

— Való s ő bünhödött is azért. De ez semmit sem változtat a dolgon. Mi választ ad nagyságod?

— Köszöntse a püspököt nevemmel. Én idegen vallásuhoz nem szivesen mentem, de édes örömest elhagyom s visszatérek anyámhoz.

A gvárdián most forditást tett a dolgon s Hallernét ijesztgeti, hogy férjére csalfaságáért ki van mondva a halálos itélet. A csel ügyetlen volt s ezt Katalin is belátta és nem minden guny nélkül mondá:

— És ha szintén egymásután tizenhétszer elütnék a fejét, lelkem elvesztésével soha életét meg nem tartanám.

A szerzetes most a rábeszélés erejét vette igénybe, de a szentirásban jártas hölgy minden okoskodásaiból kiforgatta, s távozott, mint oda jött: semmi eredményt sem érve el.

Próbáltatásainak ez csak kezdete volt, s midőn 1718. máj. 12-én anyját elveszté, azok növekedtek. Nem sokára lebetegedett s ikreket, két fiat: Sámuelt és Pált, szült. E közben bánata és aggodalmai annyira megtörék, hogy betegsége naponként sulyosult. Nádudvari Péternek, akkor Erdély egyik leghiresebb praedikátorának vigasztaló beszédeiben talált enyhületet, de e vigasza is elmaradt, midőn három hét mulva betegsége enyhülvén, Fejéregyházára vitetett, hol hosszu három hónapig tartó betegsége alatt vallása gyakorlatától el volt zárva.

Férje ezalatt némi osztályos perben néhány napra elutazott, s egészen megváltozva tért vissza. Gyöngéd és előzékeny ez ideig, ettől fogva hidegsége s gorombasága határt nem ismert. Szinelt kedvetlenséggel jelent meg a szobában, hol neje feküdt, — s bár e bánásmód nejét mélyen sérté, az tűrt és hallgatott. Végre a csendet férje törte meg. Elmondá, hogy áttérését buzgón óhajtja, s hogy rokonai, különösen Kor-

nis Istvánné tanácsára, kit férje hasonló eszközökkel téritett át, mindaddig, mig az meg nem történik, más bánásmódot ne is várjon.

Katalint szilárdnak találta. Határozottan nyilatkozott, hogy e bánásmódot türni nem fogja, s mert kötlevele van töle, hogy hà vallásában háborgatja, elhagyhassa öt, ö, a mint felgyógyul, annak értelmében fog cselekedni.

Férje közönynyel vette a dolgot. „Mit nyersz vele? ugy sem fognak elválasztani.“

E hidegség mélyen sérté a nöt. S leirhatlan bánattal mond: „Az az igaz Isten, a kit én gyermekségemtöl fogva tiszteletem és most is tisztelek, cselekedje azt a nagy irgalmasságot én velem, hogy esztendö ilyenkor legyünk elválva egymástól; vegyen el vagy engemet vagy kegyelmedet!“

„Melyet a nagy irgalmasságu Isten meg is cselekedett!“ mondja Katalin, midön ez eseményt leirá, még egyszer átélve akkor elcsigázott lelkének bánatát. — 1719-ben ragály ütött ki Erdélyben, mely dúlt és pusztitott mindenfelé. Haller és neje Fehéregyházán voltak, hol a férj elkapta a ragályt. Orvos és pap elhagyák, csak neje maradt körülötte s ápolá a perczig, midön — még alig 22 éves korában — behunyta szemeit. Az özvegy testvéreihez utazott Bonyhára, honnan velök Árokaljára ment át, hol egy leányt, — az árván született Borbálát hozta a világra.

A ragály megszüntével, 1720 pünköstjén visszatért Fehéregyházára s elsö gondja volt férjének ünnepélyes temetését elrendelni. Közepette a készületeknek

gyermekei közül az, kit legjobban szeretett, Sámuel beteggé lett. Az anya, ki nem tudá elviselni a gondolatot, hogy e kegyencze nem az ő vallását kövesse, — kérte Istenét, hogy vegye magához. Meghallgattaték, s a temetés Fehéregyházán kettős volt. Atya és fiu egymás mellett nyugodtak.

Három évi özvegység után 1722-ben pünköst harmad napján rokoni óhajtására gr. Teleki Józsefhez ment férjhez. Szenvedései s lelki háborgattatásai azonban erejét aláásták, s e miatt boldogsága a nálánál jóval korosabb, de végetlenül tisztelt és szeretett férj oldala mellett sem lehetett teljes. Szenvedéseit egy ellene gyalázatosan kezdett s még gyalázatosabban folytatott per nevelte.

Épen gyermekágyat feküdt az 1723. mart. 7-én született fiával Zsigmonddal, midőn a kormányzó és korlátnok ösztönzésére első férjének testvére Haller Gábor rendeletet eszközölt ki a guberniumtól, hogy a Haller nevet viselő gyermekeket tépjék le anyai kebeléről. Férje Kolozsvárra ment az országgyülésre s Katalin is oda követte. Itt első éjjel álmában a kétségbeesett anyát egy ismeretlen vigasztalá: „Ne csüggedjen, mert Isten más decretumot küld, mely amazt elrontja.“ S egy hétre rá Haller Gábor meghalt. A parancs ennek nevére volt kiadva s végre nem hajtathaték.

1724-ben a kormányszék a Haller János nevére eszközölt ujabb parancsot, mely Teleki József vasakaratán megtört. Hivatkozva a haza törvényeire, a gyermekeket nem adta ki. Antalfi a kath. püspök fényes

hivatalok igéretével, — s a főkormányzó Kornis Zsigmond ijesztgetéssel próbálták engedékenységre birni. Mind hasztalan. Ekkor elhatározá a kormányszék, hogy báró Tige katonai főparancsnoktól fegyveres erőt kér. Teleki azonban emlékezteti a tábornokot, hogy korábbi erőszakoskodások miatt az udvar adott ki egy rendeletet, hogy fegyveres erőt egyedül csak királyi parancs nyomán kell kiszolgáltatni.

De a dologba már az egri püspök is beleelegyedett. Daczára annak, parancsot Bécsből, különösen Savoyai Eugén eszközlésére, sokáig nem nyerhettek. Végre elhatározák, hogy a dolgot a kormányszékből terjesztik az udvar elébe. A tanácskozás három napig folyt. A nem kath. tanácsosok megtagadák szavazatjokat. Söt maga a katholikus Haller György is ellenmondott. De a többi kath. urak megszavazták, s daczára a Bécsben tett közbenjárásoknak, az itélet megerősitését is kieszközlék. Egy ezredes két század katonasággal vegye el a gyermekeket: volt a parancs. „Sajnálják a dolgot, felelék a rendelet megváltoztatását sürgető ifjabb Teleki Józsefnek a ministerek, s látják, hogy törvénytelen. Ő felsége adott igérete ellen semmit sem tehetnek. És ő felsége, az ország örökös ura, a törvényt is megbonthatja.“

Katalin erejének nagysága a csapások önmegadással hordozásában tünt ki. A dolgot akkori kolozsvári pap Deáki József tudatta vele. Férje és ennek barátja Kemény László vigasztalák a könyező anyát könyes szemekkel. Nem várták be, hogy a házhoz katonaság jöjjön: 1725. decz. 4-én a kormányzó Kornis

Zsigmondnak a fiu, gróf Csákiné Haller Katalinnak a leány átadattak.

Némi vigaszára volt Katalinnak, hogy a következő évben egy fiut, s 1730-ban egy leányt szült. E gyermekekkel s házi boldogságával enyhité bajait s gyakori betegségeit. Oh rövid nyugalom, kínteles pihenés! Idősb fia Zsigmond, egy korán fejlett okos gyermek, 1731 tavaszán, annyi nyugalommal, mennyi csak egy bölcset illet meg, elhunyt. Még azon évben elveszté másik két gyermekét, végre 1732. nov. 1-én férjét is eltemette. S az alig 32 éves Katalin gyermektelenül magában állt.

Az özvegyi év háboritatlanul mult el. De azután férjének testvérei követelésekkel léptek fel az özvegy ellen, ki ügyének igazságát mindannyiszor keresztül tudta vinni s a megkezdett pereknek elejtését kieszközölte. Katalin 1734-ben súlyos beteggé lett. Életéhez is kevés volt a remény s válságos 30 napon át a kincsszomjas rokonok katonasággal őriztették ágyát, a perczekben, midőn Katalin kiengesztelődve a világgal, tekintetét egész rajongással a menny felé fordítá. Szenvedéseit próbáltatásoknak vette, s ugy érzé, hogy nem állta ki azokat egész erővel; csak a Megváltóban bizott, a vőlegényben, ki érette meghalt. Betegségét e perczben enyhülni érzé s nem sokára elhagyhatá ágyát. A reményökben csalatkozott rokonok megujiták peröket s folytaták 1737-ig, midőn Katalin, hogy háborgattatásai megszünjenek, a Teleki-jószágoknak több mint felét kibocsátá kezei közül.

Özvegységének többi idejét is szenvedésekkel tölté

el. Súlyos betegség s még súlyosabb lelki hányattatás közt váltakoztak napjai. Vigasztalást csak könyörgések és jótéteményekben talált, mert hasztalan kereste azt gyermekeinél. Mostoha leánya Teleki Krisztina, Toldi Ádámné pert kezdett ellene, — egy, Mária Teréziához benyujtott folyamodvány következtében, rendkivüli uton, — némely állitólagosan visszatartott felkelhetőkért. Édes leánya Haller Borbála, a catholicus Teleki Pálnak hitvese, még mélyebben sérté. Letépve az anyai kebelről s oly körben növekedve, hol csak gyülöletet és szánalmat szívhatott be anyja iránt, gúnyai és rágalmaival folytonosan üldözé. Végre a bántalmazásnak következménye az anyai szeretet utolsó szikrájának is kialvása lőn: 1744-ben okt. 8-án egy levelet irt hozzá, melyben széttépve a szülői viszonyt, őt eltaszitá magától.

E szenvedések közepett tünt ki Katalin léleknagysága, s a módon, melylyel özvegyi éveit hasznositni tudta. Vallásának, a jótéteményeknek s tudományoknak élt. Hévizen, hol legtöbbet mulatott, s melynek egyházát ő alapitá, templomot épittetett, papot tartott. Más helyeken a romladozott egyházakat — magyar- és erdélyországiakat — kijavittatá, a szükölködőket szent edényekkel látta el s több mint húsz egyházat felsegitett. Szegény gyermekeket neveltetett s segitett a papi pályára: ezek sorából vált ki a halhatatlan Bod Péter is.

Jobbágyainak anyjok volt. Még fiatal éveiben szülői s férjei házánál hasznositni tudá társalkodását Köleséri Sámuel, Simoni Márton és Borosnyai Márton,

azon időkben hires orvosokkal, különösen a füvek gyógyerejének ismeretét tanulta el tőlök, hogy saját házánál keresztyéni alázatossággal s szeretettel ápolhassa a betegeket. „Udvara — irja Bod Péter — olyan volt, mint egy jól rendezett klastrom. Élete mások elött példa és világos tükör.“

Ama férfiakon kivül legörömestebb tudományos papokkal társalkodott. Bod Péter hat évig volt udvari lelkésze s első munkáját a „Kősziklán épült erős ház ostromát“ neki ajánlotta. Kinyomatta az ettől irt „Szentirás értelmére vezérlő lexicont;“ segité külföldi utjában s a hazatérőt pártfogása és szivélyes barátságában részelteté. Ugyancsak e hölgy kinyomatta még a fejedelmi korszakból ismeretes Keresztúri Pálnak „Egyenes ösvényét“ s az általa annyira kegyelt Nádudvari Péternek 84 egyházi szónoklatát. Sőt próbáltatásai és szenvedései közepett maga is irt imádságokat, melyeket összegyüjtve „Védelmező erős paizs, melylyel a kisérteteknek tüzes nyilai ellen oltalmazhatja magát a keresztyén ember“ czim alatt kiadott. A nyelv tisztasága s az igazi vallásosság mellett a prófétai kenetes hang, mely ez imádságokon elömlik, meglepi az olvasót. Önéletiratát is hátrahagyta: itt meg a hang szerénysége lep meg. Az olvasó csak a szenvedő s büneiből megtisztulni akaró hölgyet látja, nem a nőt, ki Erdélynek a szomoru napokban egyik védangyala volt.

magyar könyveket összegyüjté s azokból egy diszes könyvtárt rendezett. S hogy e kincs halála után méltatlanra ne szálhasson, még életében az enyedi könyvtárnak adományozá.

Igy tevé e hölgy magányát édenné, változtatá szenvedéseit örömökké. Harmincz éves szenvedés és betegség csak edzé és nem tántoritá meg soha. De türelme nem volt stoicushoz illö lemondás: valódi keresztyéni türelem volt az; s midőn végre 1759-ben szenvedései véget értek: azon erős hittel tért őseihez, hogy azokat meglátandja. Pod Péter a halotti szónoklatban, melyet felette tartott, rámutatva a biborra — az erényekre — melyekbe e hölgy felöltözve volt, a hallgató rokonoktól méltán kérdé: „Nem akartok-e ti ebbe felöltözni?" . . . Fájdalommal, de erős hittel bucsúzik az abba felöltözöttől: „Ott vagy te immár tiszta fehér biborodba felöltözve, ott tartod kezedben a pálmát, követed a bárányt, valahova menend!"

RÁKÓCZY FERENCZ
PÁRISBAN.

Igazságosabb ügyért még nem küzdött a magyar nemzet, mint midőn Leopold alatt kelt föl az eltiport alkotmány megvédésére, s egyik nemzeti mozgalmunknak sem akadt nagyobb, lelkesebb, hazafiasb vezére, mint milyen volt Rákóczy Ferencz. [1]) A forradalmat, mely több mint hét évig tartott, s történetünknek egyik legfényesebb lapját képezi, a szathmári békekötés zárja be; küzdelme czélját ha nem is érte el egészen a le nem győzött, de kifárasztott nemzet — legalább biztositá alkotmányát.

E béke Rákóczyt nem érte hazájában. 1711. február 2-án Lengyelországba utazott Szalánkról Munkács mellől, hol hazai földön utolsó tanácskozmányát tartotta, hogy soha többé ne lássa meg a Kárpátok alját. A szathmári béke tért nyitott ugyan neki a viszszatérésre, de ő nem fogadta el. Elhagyá szeretett családját, fejedelmi kincseit, az országot, melynek szabadságáért mindenét áldozá, de hü maradt elveihez. Nem

[1]) A magyar Tudományos Akademia által kiadott Monumenta Hungariae Historica I. oszt. VK. a Simonyi Ernő londoni magyar okmánytárát tartalmazza. E kötetben hat okmány találtatik, hat levele Rákóczynak Gualterio bibornokhoz — mindnyája francziа nyelven irva. A bibornok pápai követ volt Rómában 1700-ban, de Rákóczyval csak 1713-ban ismerkedett meg, s vele 1714-ben kezdett levelezni. Czikkem alapját részben az érdekes levelek teszik, melyek a fenirt kötetben világot láttak.

hitte, hogy e békepontok meg ne szegessenek, mint megszegettek a bécsi, nikolsburgi és lincziek, az 1681-ki soproni végzések. S távozott.

Még egy reménye volt, a Nagy Péter orosz czártól nyerendő segély, ki őt korábban a lengyel trónra akarta emelni. Akkor ő nem fogadta el a koronát, melynél jobban szerette hazája ügyét, most a czár tagadta meg segélyét. De az európai háboru keleten és nyugaton még egyaránt dúlt, s Rákóczy még mindig várt a jövőtől. Majd 1713-ban a spanyol öröklési küzdelemnek az utrechti béke véget vetett, véget a fejedelem reményeinek is.

Rákóczy ekkor már Francziaországban volt.

1713. tavaszán Rouenba érkezett, hol herczeg Luxembourg fogadta őt, s mint Saint-Simon bizonyitja, a legnagyobb előzékenységgel. Azonban a fejedelem nem saját neve alatt utazott. Jól tudá, hogy czime és rangja az etiquette szabályaira oly sokat tartó udvart és főurakat nem kis zavarba hozná. Ő fejedelem volt, Francziaország által elismert souverain, ki udvarában követet — Desalleures — tartott. E körülmény bizonynyal számos udvaronczczal, külkövettel összeütközésbe hozta volna — s igy lön, hogy a „Sárosi gróf“ nevet vette föl.

Sárosi Luxembourgnál vett szállást, valamint a grófnak minden költségeiről a herczeg gondoskodott. Mellőzve lön minden szertartás, de annál több benső szivélyességet tapasztalt a bujdosó. Nehány nap mulva ez Párisba utazott, s a herczeg ottmulatása idejére fölajánlotta neki párisi házát.

Francziaország fővárosa épen ekkor ünnepelte az utrechti békét. Május 25-én Turenne herczeg, mint a város kormányzója, nagy vacsorát adott. Sárosi gróf az estélyre kapott meghivást, de a rangszertartás végett nem jelent meg, hanem elvonultan nézte az azt megelözö tüzijátékot. A gróf magát Párisban marquis Dangeaura bizta, s valóban jobb vezetöt ez udvaroncz. nál nem is találhatott volna.

Dangeau Fülöp marquis XIV. Lajos kedvenczei közé tartozott. Előbb a királyné, utóbb a király kártyatársa volt, kik öt ügyessége és finom modoráért igen kegyelték. Rákóczyval sógorsági összeköttetésben állt. A fejedelem ipa a hessen-rein-waldfriedi tartománygrófnak testvére, nöul birta a marquis nejének növérét. Ez még nem rokonság — de alapját vetette meg egy ismeretségnek, mely Rákóczynak számüzetése alatt lényeges szolgálatokat tett. Mert madame Dangeaut Maintenon asszony, söt maga a király is kegyeikkel halmozák, az udvar minden élvezetében részeltették, s ezek, mint Saint-Simon följegyzé, „nagyra voltak Rákóczyval — mint a marquisné magas rangu rokonával — ki Párisban kivülök senkit sem ismert."

Azonban, mint emlitök, Rákóczy igaz nevét elhallgatá, a nélkül hogy ez incognito megszünt volna a legnyilvánságosabb titok bélyegét hordozni magán. De Dangeauék elött minden ajtó nyitva állt a legmagasabb körökben, s az udvar legválogatottabb társaságaiban, s ök Rákóczyt igen jól vezették. Sárosi követelések nélkül, teljes fesztelenséggel lépett fel e nagy

világban. Semmit sem követelt, s épen ezért mindent megadtak neki. A rangviták öt nem érdeklék, épen ezért nagysága és jelleme tiszteletet s szerencsétlensége élénk részvétet támasztott.

Dangeau késedelem nélkül, de fokonként mutatta be Sárosit a francziavilág elökelöinél, s a számüzött csakhamar teljes otthonosságban érezte magát, nemcsak azok közt, kik az udvar elött a legnagyobb tekintélyben és kitüntetésben állottak, hanem magában az udvarban is. Maintenon asszony utján ismeretségbe jött a király természetes fiaival: Maine herczeg és Toulouse gróffal, kiket azonban egy parlamenti határozat törvényesitett, s kik XIV. Lajosnál mintegy közbenjárói voltak. Versaillesben a királyi udvarnál báró Breteuil, a követek bevezetöje mutatá be. A báró visszavonult, s az agg uralkodó külügyminisztere Torcy jelenlétében fogadta, kinél ez napon ebédelt. Bourbon és Conty herczegnöknek s az uralkodó ház többi tagjainak is be lön mutatva, de csak mutatva, s mintegy alkalomszerüleg, mert bevezetve sehová sem lön. Mindazáltal a királyi herczegekkel gyakran találkozott, s velök bizalmas lábon állt.

Mindamellett Rákóczy az udvari etiquette szabályai ellen eleinte vétett. Jun. 28-án jelen volt a vadászaton, még pedig a királyi kiséret szokott öltözetében, nem tudván, hogy ezt csak engedély mellett vehetni föl. Dangeau figyelmeztetésére elöbb az udvaroncz által menteté magát a királynál, majd az elsö vadászati szünet alkalmával maga is akart beszélni a

királylyal. XIV. Lajos félbeszakitá mentségét: „Szivesen látom önt uram! Oly férfiu, mint ön, kiséretemnek becsületére válik.“

Néhány nap mulva a király Marlyba készült — Saint Germain és Versailles közt — kirándulni, hol pompás palota volt, terjedelmes parkkal ellátva. Szokása volt a királynak ily kirándulása alkalmával kegyeltebb udvaronczait a fejedelmi lakban szállásoltatni el. Rákóczy számára mindenütt volt ily helyen szállás kimutatva — de most az első kirándulás alkalmával — a békealkudozások a császárral még nem érvén véget, Sárosi gróf, hogy a király zavarát kikerülje, s okulva már korábbi esetén is, Maine herczeget és testvérét bizta meg, kitudni, ha valjon szivesen láttatnék-e ő Marlyban? Szivesen, volt a király válasza, azonban a gróf is egy nap előbb jelentse magát ez iránt, mint a többi udvaronczok.

Ettől fogva Sárosit rendesen a király kiséretében lehete látni, Marly, Claigny, Versaillesben s mindenütt, hol udvari palota volt; az uralkodóval gyakran beszélt, de csak nyilvános órákban, s ritkán a nélkül, hogy arra Lajostól ne lett volna fölszólitva. Ha néha kihallgatást kért, akkor ez négy szem közt dolgozó szobájában beszélt vele. Ezt ritkán tette. Az első elfogadás után a király a Hotel de Ville jövedelmére (a párisi városház) hatszázezer forintot utalványozott neki, s azonkivül évenkint 60,000 frankot. Ezen kivül a spanyol király is fizettetett neki 30 ezer frankot. Egy év mulva e kilenczvenezer franknyi évi jövedelme 120

ezerre lőn szaporitva, akkor azonban elveszte a 600,000 frankból 240 ezeret.

Ennyi jövedelem elegendő volt Sárosinak, hogy a párisi előkelő világban rangjához illő állást foglaljon el. De ő párisi szállását inkább cselédsége számára tartá. Maga többnyire az udvarnál volt, s Fonteneblauban a király egy szállást az ő részére butoroztatott föl. Maga az aranygyapjas rendet viselte, melyet még mint erdélyi fejedelemnek küldött a spanyol király, s nyitott házat tartott. De róla, följéptéről, s magaviseletéről halljuk az egykori Saint-Simon herczegnek véleményét:

„Rákóczy — irja a herczeg — túlság nélkül nagyon magas termettel bir. Növése izmos, jól arányzott. Tekintete nemes, majdnem parancsoló, de a durvaságnak árnya nélkül. Arcza eléggé kellemes, de valóságos tatár arcz.“ A tatár szó alatt aligha nem keletit ért a herczeg, ki ezután a bujdosó lelki tehetségeit taglalta. Okos, szerény és ovatosnak irja őt, de kiben nem sok volt az „esprit,“ hihetőleg a finom franczia társalgási élcz. Bámulja udvariasságát, melyet megválogata, hogy ki irányában gyakorol, könnyü s a mellett méltóságos modorait, melyekbe azonban semmi hiuság sem vegyült. Szeret társalogni, a nélkül, hogy fecsegő volna, élményeit igen jól adja elő, a nélkül, hogy önmagáról beszélne. Becsületes, igazságos, őszinte és igen bátor férfiunak festi. Vallásos volt, de azt nem titkolá, s nem is kérkedett vele; sokat imádkozott, s a szegényekkel sok jót tett. Házánál szigoruan megkivánta az erköl-

csősséget, pontosságot a kiadásokban, s a szigoru gazdálkodást.

Mind e tulajdonság elegendő volt, hogy a számüzöttnek tiszteletreméltó állást vivjon ki. De ő nem volt képes az eseményeknek más fordulatot adni; a nagy dráma, melyben neki is oly fényes szerep jutott, be volt teljesen fejezve, midőn a császár is aláirta a békét. Figyelemmel kisérni az eseményeket, s azoktól várni mindent: ez volt a föladat, melybe most be kelle nyugodnia. A rastadti béke után számára csak a megnyugvás maradt. „Akaratomat — irá maga — alárendelem a gondviselésnek, melynek utai beláthatlanok. Nem reménylek, nem esem kétségbe. De azért meg nem szakasztott nyugalmat sem élvezek. Mindamellett inkább nyugodt vagyok mint nyugtalan, s erőltetem magam, hogy ne igyekezzem a jövőbe látni; nem mintha nem találhatnék reménysugarakat, hanem az európai viszonyok tetszenek sokkal kuszáltabbaknak, hogysem azokba oly gyenge szem, mint az enyém, beláthatna. Azt is tudom, hogy nemcsak engem hánykódtatnak e gondolatok. Önnek hazája (t. i. Olaszország, e levél az olasz Gualterionak szólt) hasonló nyugtalansággal van bizonynyal telve . . . s nekem ugy tetszik, hogy nem forditottak elég figyelmet az osztrákház hatalmának növekedésére, melynek következményeit bizonynyal legelőbb Olaszország érzendi meg.“

Ez izgatott lelki állapotában szabad idejét olvasás és vadászattal tölté. Az első, mint maga mondá, megtanitja, hogy a szerencsétlenség épen oly mulé-

kony, mint a szerencse, s ez utóbbiból látja, hogy nincs oly ártatlan állat, mely üldözéseknek ne volna kitéve. Ily hányatott körülmények közt alamizsnása, Kéri Ferencz társaságán háborgó lelke egész szenvedélyével csüngött. Kéri a fejedelem iránti ragaszkodásból csatolta össze sorsát a Rákóczyéval, miután a herczegné biztositá, hogy Rómából elbocsáttatást eszközlend számára. De Kérit ezért osztrák elöljárói üldözék, mignem Gualterio bibornok Rómából a fejedelemnél maradhatását kieszközlé.

Azóta a hü pap vele volt, vigasztalója az udvari zaj és ünnepélyek közepette, melyek Marlyban és Fonteneblauban oly egyformák voltak, s elég kellemesen, de maguk után nyomot sem hagyva örlék a hontalan napjait. Az utrechti és rastadti békék, melyek 1713-ban s 1714-ben a spanyol örökülési háboruval kapcsolatosan annyi fontos európai kérdést végzettek be, a nélkül, hogy sokakat teljesen megoldottak volna, mélyen érdekelték Rákóczyt is. S e részbe ö nem ringatta magát csalóka reményekkel. Még tartott ugyan a congressus Badenben, s Rákóczyt barátai biztatták. Ő jobban látott ezeknél. Az eddigi eredményekre utalt, s az osztrákház növekedési vágyára, mely mondá: „annak eredetével egykoru.“ Ez elnémitá. „Ily szomoru kinézések közt — mond még ezuttal Sárosy — egyebet nem tehetünk, mint az életet lehetö elvonulásban tölteni. Lemondásunk akkor erény, ha teljesitök kötelességünket és hivatásunkat, s akkor a fensöbb lény akaratában megnyugoszunk.“ De a lemondást, mely nem egyéb munkakerülésnél, bünnek bélyegzi, s moso-

lyogni tud azokon, kik a sötétbe néznek, s a jövőtől várnak, „ez kellemes lehet azoknak, kik lánczaikat szeretik viselni, csakhogy válluk eléggé erős legyen arra.“

S jó, hogy Rákóczy a badeni congressusra nézve nem élt csalálmokban. A békét az imperium is elfogadta. Sorsán ez mitsem változtatott, mig XIV. Lajos élt. E nevezetes ember személyisége addig az udvarnál tartá őt. De visszavonult onnan, miután a király behunyta szemeit, alig pár hó mulva. A regens udvara cselszővények szinpadává lett, politikája Ausztriához közelebb voná, barátai Maine herczeg és testvére jogai kétségbe vonattak, elég ok, hogy a bujdosó magyar félrevonuljon.

Sárosi 1715. végén a kamuldulok (néma barátok) zárdájában vonta meg magát, kiknél már korábban egy házat bérelt ki. Részesült ugyan az elhunyt király által nyujtott kedvezésekben továbbra is, de a világtól elvonult. Ritkán fogadott el látogatást, s maga még ritkábban tett. Egy évben alig egy párszor fordult meg a királyi udvarban, vagy a regensnél kötelességből, vagy Párisban Tessé marsal és Dangeaunál, vagy egy-két barátjánál. Ugy élt mint vezeklő, hetenkint egy párszor kenyéren és vizen, s egyetlen éjjeli vagy nappali imádkozást sem mulasztva el. Cselédsége számát megapasztá, de jótékonysága annál kifogyhatlanabbá lett. Társasága majd Tesséjével növekedett, ki politikai okokból vonult e zárdába, hol együtt csináltak üvegházakat, s más szépitéseket a zárda telkén Talán e zárdai magányában kezdte megirni latin „val-

lomásait“ s „elmélkedéseit a szentirás fölött,“ melyek ekkori életmódjához oly jól illettek.

E vezeklések közepette sem halt ki kebeléből a remény — mi annyi bujdosónak ad vigaszt és enyhületet — hogy imádott hazáját még egyszer fogja láthatni. Mindenről, mi Magyarországon s ennek közelében történt, jól volt értesülve, s bár 1716-ban a porta és Ausztria közt kiütött háborunak elején, mindjárt a török által részvételre lön fölszólitva, ez uttal még nem lépett ki a tettek mezejére. Söt tiltakozott a Gualteriohoz irott levelében a hollandi lapok azon hirei ellen, melyek öt utaztaták: „Soha sem volt oly nyugodt életem, mint mióta a királyok királyát udvarlom; magányom bája feledteti velem a hiu kiváncsiságot: tudni, mi történik a világban.“ Alamizsnása és barátja Kéri, épen ez idöben kivánkozott el töle, s ö ez ohajtásának nem hogy ellentállt volna, söt kérelmével, hogy e férfiunak egy római zárda mutattassék ki, maga is elömozditá azt.

A világ e nyugalmat, és érdektelenséget szinlettnek tartotta, s mint rendesen, gyanusitásra talált elég okot. „Azzal vádolnak, hogy megtettem, a mit meg kellett volna tennem!“ mondá, s minden olyan hirt, mintha a törökök fölkelésében része lett volna, határozottan visszautasít. Ő Ausztria kezét látja a támadásban, melyet a velenczések intéztek Törökország ellen, hogy amaz és a pápa segitségére legyenek ennek könnyü elnyomásában. Udvari csel soha ennél jobban nem sikerült — ö követte szálait a rastadti béke óta —

s bámul, hogy a rászedettek nem vették észre. Ugy hiszi, hogy ha a török elbolonditása sikerül, a diadalmas sereg egy része végre fogja hajtani a terjedelmes terveket: pedig a török hasonlit a szörnyhez, melynek százezer karja van, s koponyája nincs.

Ausztriának Itáliában üzött terveivel hozza e hadjáratot kapcsolatba. Igazat ád neki, ugy hiszi, azon körülmény is, hogy Lamberg gróf a hadjárat folytatására pénzsegélyt sürget. Mert hiába beszél a bécsi udvar békés érzelmekről. Ha komolyan ajánltatnék, sem fogadná el. Nissát (Szerviában) akarja elfoglalni; hogy onnan az adriai tengerig terjedhessen, igy összeköttetésben legyen Nápolylyal. Épen azért mindazzal, mit a pápa a császárral tesz, Olaszország lánczát késziti, s sajnálja, hogy a szentszék s Francziaország közt egyenetlenség van; mert 40,000 osztrák Olaszföldön többet árt a pápa tekintélyének, mint százezer sorbonne-i doktor.

Igy gondolkodott Rákóczy 1716. végén az akkori politikai láthatárról, nyugodtan és hidegen észlelte a körülményeket, s azok által a legélénkebbül foglalkodtatva. „Hasonlatos vagyok, mondá maga, a tábornokhoz, ki bevégzett hadjárat után visszatér az udvarhoz, várva, hogy urát ujra szolgálhassa, mitsem kérve töle, elégedetten, hogy jelenlétét élvezheti, s türelemmel várhatja rendeltetését.“

De e rendeltetés még egy csalódás volt. 1717-nek tavaszán Péter czár Párisba ment. Itt gyakran találkozott Rákóczyval, sokat beszéltek együtt magánosan

és bizalmasan, sőt ebéden is gyakran volt a czárnál. Mindez a külföldi követeket nagyon foglalkodtatá. Rákóczy nem csinált titkot belőle, hogy a török őt hivja, s neki szándékában is áll elmenni.

S valóban Rákóczy 1717. september 15-én hajóra ült a bujdosókkal. Már késön — 1718. tavaszán meg lőn kötve a passarowiczi béke.

AZ UTOLSÓ RÁKÓCZY.

I.

Rákóczy Ferencznek idősb fia, erdélyi fejedelem-praetendens s e nevezetes családnak végsarja: József.

Előttem egykoru arczképe. Hosszu arcz, nagy élénk szem, csontos egyenes orr, duzzadt ajk, kiálló állcsont, izmos erős vállak, s férfias termet bélyegzik.

Rákóczy élete folytonos küzdelem trón és hatalomért. S e család épületében a zárkő, e végpont évkönyvükben a kétszázados családi törekvést igazolá vagy befejezé. Eme Rákóczy annyi elszántsággal, de kevesebb kitartással és szerencsével fogott tervei létesitéséhez, mint a család bármelyik tagja. Inkább a körülmények befolyása alatt állt, s sorsát vezetni vagy zabolázni nem tudta. Mint kéjencz, mint csillogni vágyó ember sokat megtett a szenvedélyekért, a nélkül hogy ezek valamelyikét a jövőnek feláldozni tudta volna.

Nem volt kincsszomjas mint I. György, vakmerő mint II. György, előrelátó mint I. Ferencz, s szabadságért mindent áldozni kész, mint a II. e néven. De önző volt, mint az első, pazar mint a második, határozatlan mint a harmadik, s most sors-áldott, majd szerencsétlen mint az utolsó.

S ha családjának bukása, ha önkénytes számüzetése, ha jobb sorsra érdemes meleg kedélye meg tudák neki szerezni kortársai részvétét, de kortársai elfor-

dulának a könnyelmütől, a hideg szemlélő nem fogja eljárásának fontolatlan oldalait menteni, s a politikus, ki az eredményt keresi, el fogja őt itélni.

II.

Első neveltetése az atyai háznál fejedelmileg gondos volt. Rákóczy Ferencz 1701-ben elfogatott, s a két fiu anyjával Charlotta Amáliával Bécsbe ment férje részére kegyelmet esdekelni. Ennek elszökése után a herczegnő kolostorba záratott, s a két fiu nevelését az udvar vállalta el.

Az udvar Rákóczy Ferencz két fia (György és József) kiadását megigérte ugyan, ha ez a szerződési pontokat megtartaná [1]), de Rákóczy a fanatismus nagyobb ragaszkodásával csüggött tervein, mint különben imádott családján. S igy a gyermekeket az udvar nevelteté.

Nevelés, környezet, minden oda irányoztaték, hogy a családi szenvedély a gyermekben más irányt vegyen. S igy az ifju József még a miatyánkot sem tudta magyarul; s már mint egyetemi tanuló sibaritává lön. Nevét pedig az emlékekért, mik e névhez kötve voltak, „Marchese de San Carlo"-val cserélék föl.

A marchese szivviszonyai körül sok könnyelmüséggel járt el. Sem a családok boldogsága, sem saját hirével nem gondolt, s ifju szenvedélyeit a környezet még nevelte.

A bécsi egyhangu életet, hol egyre csinálta az adósságokat s azokat egyre fizették, hol pazarolt, élve-

[1]) Zinkens Europäische Friedenshandlungen. 3. Abtheilung 1202.

zett, tivornyázott, s oly mértékben, hogy érzékeinek nemsokára elkábulni kellett, a befolyás és tekintély nélküli életet, mi pezsgő vérével ellenkezett, csakhamar megunta. Az 1734. év háborus bonyodalmait felhasználta s Mikesként „minden czeremónia nélkül elhagyta Bécset.“

Olaszhonba Rómába menekült [1]) Innen rendelkezett, hogy butorai árát pénzzé tevé, küldjék el neki. Apja, a rodostoi számüzött, nagyon várta fiát, de mielőtt keblére ölelhette volna, nagypénteken, sirirata szerint „az anyaföldben találta fel nyugalmát, mit életében nem ismert.“ „Az Isten mára halasztotta, irja Mikes, halálát urunknak azért, hogy megszentelje halálának áldozatát annak érdemével, a ki ma meghalt érettünk. A micsoda életet élt, a micsoda halála volt; hiszen megmondották neki: ma velem lészesz a paradicsomban.“

III.

Buda visszafoglalása óta a török félhold naponként homályosult, mintha a próféta elforditotta volna arczát a soha ki nem elégithető szultánoktól. Csatát csata után vesztettek, várt vár után hagytak oda, s a három félszázados foglalások elvesztésének meglátására egy emberélet elegendő volt. Stambul hanyatlásának bizonyitványai: bukott és bebörtönözött vezérek. Bécs emelkedésének: diadalivek, növekedő biralom s savoyai Eugen.

[1]) Mikes szerint Velenczében tartózkodott, s onnan Rómába szándékozott. Levelei I. 352.

Az „uti possidetis“ alapján kötött passaroviczi békekötésnek (1718. jul. 21.) lealázó és veszteségteljes a szultánra nézve, — s hasznos és dicsőséges a bécsi udvarnak — 24 évi fegyverszünetet, békés nyugalmat kellett volna biztositni. De a török nem volt megtörve, s a szövetséges udvarok diadalaik által igen büszkék. Ekkor készült a pragmatica sanctio, s a britt és hollandi udvarok annak elfogadását, s a franczia udvarral békekötést eszközölték . . . hadd szünjék a vihar Ausztria feje fölött, mely villámait nemsokára nagyobb erővel volt rá szórandó.

Ausztria és Oroszhon ez időbeni alliençea nyomán e statusok bármelyike a fegyverrel megtámadott másikat segitni tartozott. Anna czárnő minden ellenintézkezései hasztalanok voltak. „Mennél nagyobb — irá Königseck (dec. 5. 1736.) az oroszok szenvedett kára; türelmök mennél kiapadhatlanabb és gyakoribb a portánál emelt panaszuk,“ annál „igazságosabb“ a czárnő kényszerüsége hadat üzenni nekik, helyesebben foglalási hadat vinni nyakukra. Ausztria kiegyenlitési törekvései czélra nem vezették. Törökország pedig hanyatló hatalmának visszaszerzésére minden meg akart próbálni.

IV.

Mióta Bonneval izlam-hitre tért, s mint ozmán pasa az ország katonai rendét szervezni kezdte, a szultán hadserege tetemes változáson ment keresztül. Uj ágyuk öntettek „a kinek előtte — irja Mikes — hatvan bival sétál“ a katonaság betanitása szabályosan folyt,

a sereg megszaporittatott, s a hadi taktikát uj lábra állitották, — mert Bonneval meggyöződött, hogy a mily alkalmas volt a török sereg évek előtt csatákat nyerni, oly bizonyos az európai seregállás előhaladása mellett — vesztesége.

Rákóczy József e hadban a porta kezében valóságos eszköz volt. Atyja önállóságát nem örökölte, ki készebb lett volna meghalni, mint hazáját czéltalan vérontásoknak kitenni, s ki nem fényleni, de használni akart. József igényt formált a trónhoz, de annak elnyerését, nem mint a török szövetségese, hanem mint vazallja akarta elérni.

Decemb. 5-én (1736.) Rodostóba érkezett.

V.

A portának Rákóczyvali első bánása mutatá, hogy mit várhat tőle.

Konstantinápolyból néhány napi ottmulatás után visszatéritették Rodostóba. Mikes okának hiszi, hogy a porta Ausztriát, mint közbenjárót, az orosz kérdésnél megbántani nem akarta. „Nem akarnak — mond Mikes — két ellenséget csinálni; az az egy is sok," s viszont később „két nagy és hatalmas császár ellen kell hadakozniok, a kik ketten Európából is kiüzhetnék."

Bonneval és marquis Villeneuve ellenezték legfőként Rákóczynak Konstantinápolyban maradását, kik a vele való szövetkezést, mint az Ausztriávali béke felbontását tekinték.

De Rákóczy mindég bizott. Vagy nem ismerte az európai viszonyokat, vagy nem akarta ismerni. Ő a

független Erdély restituálását lehetőnek tartá. Hogy mennyi vérnek lesz ez szülőanyja, mennyi áldozatba fog kerülni, azzal nem gondolt.

Aztán ő igen megfontolatlan ember is volt. S ha Mikes igen szigoruan itélt is fölötte, midőn azt mondá „messze esett az alma a fájától“ igaza volt akkor, midőn hiuságát lobbantá szemére.

Sokkal ingatagabb ember volt, hogy természeti jeles hajlamait a bele növelt gyöngeségek el ne temették volna. Nem azért vágyott a trónra, hogy hazáját uj elvek szerint kormányozza, hogy az akkor mindenütt divatos autocratiát megdöntse. S a jelszavakat, miket atyja lobogójára festett, a jelszavakat sem tartá meg. Ő a trónhoz jogot formált, s mint kinek érzékei minden élv iránt eltompultak, a csillogásban lelt még némi ingert.

A Rakóczy név jóhangzatu volt a hazában. Legalább a Rákóczyaknak mindig voltak párthivei. József is erre épitett, a porta is. Mindketten csalatkoztak. A nimbus, mi e nevet körité, a delejes vonzalom, mi hallatára a keblekben támadt, Ferenczczel a rodostói sirba temettették.

VI.

Mi ez évben sejthető volt, hogy Ausztria közbenjárása sikertelen leend, s mit szinleg mindenik fél került, de valóban mindenik ohajtott, a had kitörése, a következőben csakugyan látható vala. Oroszország ellen a stambuli serai-ra már az azelötti év májusában kifüggesztetett a lófark — de Münich a muszkák vezére

aratta rendesen a diadalt, Orkapu, Bagzseszerai a Krim khán lakhelye Assow stb. elestek.

Törökország csak veszteségeiért is húzta halasztotta az Ausztriával kiütendő háborut. Talman még az udvarias viszonüzenetet is megvihette Königseggnek, hogy „Ausztria barátsága gyémántkö, mit Oroszország nem méltányol [1]), s a porta jobban tudná azt becsülni." (Február 4-én 1737.). Mikép méltányolná a porta, Ausztria nem akarta tudni; s mielőtt a határozott congressus összeül, Bécs és Pétervár a conventiont szorosb alapra megujitják, s igy lön, hogy a memirowi congressusban a szövetkezettek tulzott föltételeket tettek, miket a porta nem fogadhatott el, (novemb. 11. 1737.). Münich és Lascy ezalatt igazolák udvaruk követeléseit fegyverük szerencséjével.

VII.

„A békesség — irja Mikes — fel lévén bontva, ezért a portának sem lévén szükséges, hogy arra vigyázzon mire eddig kellett vigyázni": Rákóczy Józsefet ujolag Stambulba rendelé, hogy belőle „ijesztőt csináljon."

Az aga megbizásához képest Rákóczy még az napon, melyen a rendeletet vette (sept. 16.), megindult. 20-án érkezett meg, s a várostól másfél órányira fényes küldöttség várta. A herczeget a csauz pasa az udvari tisztek által rendezett ebédre meghivá. Fogadtatása itt még fényesebb volt. Agák és basák lepték el az utat, kik az uj kegyencz előtt mindnyájan hódolának. A

[1]) Hammer's Geschichte des Osmanischen Reiches. 1836.

seliktár agák sárga-vörös lobogóval kormányozták a kiállitott lovasságot.

Ebéd után a szultán Fanal nevü palotájába szállitták, melyet számára fényesen kibútoroztak. Tisztelet-őre egész jancsár-csapat volt. Gyümölcs, virág és sorbeth ajándokok.

Két nap mulva a szultántól két lovat nyert, melyeket ez az imbrahor aga által maga kerestetett ki, s az atyjának rendelt nyugpénz iránti biztositást.

A szultán igen barátságosan bánt vele, a titkos conferencziákban részt vett, a tisztelet irányában naponként nőtt, az ajándékok, pénz és lovak naponként szaporodtak, mignem végre a magyar és erdélyi foglyokból számára testőr-sereget is képeztek. [1])

„Elkezdők a comediát — irja Mikes — mert itt azt gondolják, mentől nagyobb becsületet tesznek nékünk, a német annál inkább megijed.“

VIII.

Ausztria a török had folytatására 30 ezer embert s ha kellene, többet is szánt. Fővezér lotharingiai Ferencz mellette Pálffi, Eugen herczeg hű bajtársa. De ez agg, tapasztalt katonát elmozditák s Futakon a főkormányzást helyette Seckendorf vette át. Ez osztályon kivül még három vala: Bosniában Hildburghausen, Erdélyben gr. Vallis Olivér s Horvátországban gr. Eszterházi Miklós.

---

[1]) E fogadtatás terjedelmesen le van irva egy konstantinápolyi tudositás nyomán: „Leben und Thaten des Praetendenten Joseph Rákóczy.“ Frankfurt és Lipcse 1739.

A Talman által végkiegyenlitésre kitüzött május hava siker nélkül folyván el, megkezdetett a hadfolytatás.

Ausztriát elhagyta szerencséje. Seckendorfot müködésében egyfelöl a hadi tanács, másfelöl a féltékeny lotharingiai herczeg gátolták; s igy ö soha sem müködhetett saját tervei szerint. [1])

Hildburghausen Banyalukát ostromolta. De az osztrák sereg megveretett (aug. 4.). Visszavonulása rendetlen volt. Töméntelen embert vesztett. A törökök hadi zsákmánya 12 ágyu, igen sok löpor, sátrak stb.

Khevenhüller Viddint ostromolta . . . épen ennyi sikerrel. Ali pasa sikerült hadi csellel törbe ejté. S ha vesztesége nem is volt oly nagy, mint a banyalukai, de moralis befolyása a seregre nézve épen oly kártékony.

Seckendorf Brünbe záratott fogságba.

Ily vészthozó volt Ausztriára nézve az 1737-dik év.

IX.

Rákóczy József ez évi hadjárat egész folyama alatt Konstantinápolyban volt. A közügyekben mondhatni, semmi részt sem vett, sem pedig a portánál tekintélyt és bizalmat szerezni nem tudott. A nagyvezér a portánál hatalmas pártfogója volt, ellenben Villeneuve határozott ellensége, ugy hogy ennek megkérdezése nélkül ismerték el erdélyi fejedelemnek, azon igéretére, hogy 40,000 piasztert fizetend. [2])

---

[1]) Memoire secrete de la guerre de Hongrie. — Vallis Moldvába ütött. — Seckendorf elfoglalta Nissát.

[2]) Laugier Hammernél IV. k. 341. l.

Következő 1738. jan. 25-kén az emigratio fejei meghivást kapnak a nagyvezérhez. „Nagy vizes pompával“ értek oda Mikesként, mert nagy eső volt. Rákóczy ebédnél a kaimakam mellett ült. Ebéd után a vezér a fejedelem kezébe adá az athnamet, ez pedig viszont a nagyvezérnek a portával csinált szövetség-levelét. S ekkor tudtukra adák, hogy el kell indulniok a hadsereghez.

Február 19-én Csernavodába érkeztek, s innen Viddinbe utazának; „mert azt gondolja a porta — mondja Mikes — hogy mihelyt Viddinbe érkezünk, egész Magyarország és Erdély lóra ül, és hozzánk jő. Talán ugy lehetne, ha az öreg urunk élne. De most hogy hozzánk jöjön valaki, az Isten ne adja.“ Kik Rákóczy közelében valának, azok is elvesztették reményöket, hogy ez ember könnyelmüsége mellett valamire mehetnének.

Viddinben a herczegre ujabb tiszteség várt. Szeriaszker Airás Mehemet pasa egy sátorban megvendégelé, s testőrjei számát 60-ra egészité . . . Szomoru ellentéte e fénynek a szegény hadifoglyok nyomoru sorsa!

X.

Stambulból e közben a Rákóczy által ottan hagyott nyilatkozat mássa elküldetett az európai fejedelmekhez, melyben ez kijelenté, hogy a porta a két magyar hazát nem akarja elfoglalni, csak helyreállitani ottan a régi kormányzási rendszert. Egyedül a hollandi követ fogadta el e manifestumot. Átalában több ily könnyelmü megfontolatlan tette által lett játék

és eszköz a porta kezében s boszuság tárgya pártfogói előtt.

Viddinbe érkezte után rögtön közzétettek egy manifestumot ujabb bizonyitványát erőtlenségének s tapintathiányának.

Rövid bevezetés után elmondja, hogy atyja nyomdokin akar haladni, hogy az udvar vele, bármennyire tisztelte s tiszteli a hatalmas császárt, mily méltatlanul bánt; mikép foglalák el jószágait, s kelle nekie inséget szenvednie; mily csekély jövedelem adaték nekie s ezért menekülnie kelle; minő fogadást talált a portánál, mikép nem fogadta ő el a fejedelmi kinevezést s tartá fen a szabad választást a rendek számára; ő csak jószágai visszafoglalására s az ország felszabaditására fogott fegyvert; s hogy ő a töröksegélyt csak addig használja, míg saját serge lesz stb. Mennyi különbség a „recrudescunt vulnera“ s ezen sikertelen szóhalmaz között.

Egy más manifestumában az ország lakosait, egy harmadikban a huszárokat szólitja föl részére állani, 40 tallért foglalót igérvén személyenként minden harczosnak.

De kémei s manifestum-terjesztői közől többen a herczeg Lobkovitz kezébe estek. [1])

XI.

Rákóczy, mint kevés önállósággal biró ember, határozott ellenségeket igen, de határozott barátokat sze-

[1]) Fleury franczia történetiró a „Theatrum europeum“ s a „Leben und Thaten“ stb. Rákóczynak egy Erdélybe történt beütéséről tesznek

rezni nem tudott. Kik pártfogólák nem öt, de az ősi, fényes, s vér vagy aranybetükkel irott nevét pártfogolák. Igy lön ö politikai discussiók és diplomatiai combinatiók tárgyává, — melyekben nem ö, csak neve szerepelt.

Jegen nagyvezér a Villeneuve politikájának határozott ellensége volt. Ö külön békét szeretett volna Oroszországgal, mert Rákóczy s Bonneval elöadásai nyomán könnyebbnek hitte a foglalásokat osztrák földön. A nagyvezér Konstantinápolyba (apr. 5-én 1738.) s onnan nyert kitüntetések után Adrianopolyba ment, Villeneuvevel az ez által nyert fölhatalmazási alapon folytatván a kiegyezkedést. Két pont, a nagyvezér két kivánata volt itt a lapis offensionis — Asownak lerontása s Rákóczynak erdélyi kielégitése (máj. 13-kán). Az elsöben Villeneuve elve szerint az orosz, az utolsóba az osztrák udvar sohasem egyezendettek. A dolog huzódott, mignem Bonneval is átlátta, hogy Rákóczynak jövöje nem lehet s ez a Jegen kegyét annyira elveszté, hogy velei beszélgetésre engedelmet egy egész hó folyama alatt alig nyerhetett.

XII.

Az erdélyi krónikák egy a Rákóczy-féle törekvésekkel szorosan összefüggö eseményröl tesznek emlitést.

emlitést, melyben kezdetben a törökök részén volt a diadal, de egy segéd német csapat által visszaverettek. A harmadszor ismételt beütéskor Rákóczy sebet is kapott. Ily viadalról egy általunk alább fölhozandó bulla is tesz emlitést. De Mikes sem e beütésröl, sem a Rákóczy sebéröl nem emlékszik, pedig a herczegnek ö mindenütt nyomában volt. Szerinte aug. 28-áról megüzente a vezér Rákóczynak, hogy nem is kell Erdélyröl gondolkodni.

1738. márt. vége felé török földről jött föladás következtében felsőbb rendelet nyomán több erdélyi főur elfogatott. Névszerint a vak 70 éves és süket Toldalagi Mihály, a gutaütött Thoroczkai Zsigmond (60 éves), Bethlen Sámuel, Lázár János, Rhédei Ferencz és László, s Szigethi István a becsület utján megőszült ref. püspök, s később alaptalan föladás folytán Thuróczy János.

Minő zajt minő ijedtséget okozott ez esemény, gondolhatni. Hol fog herczeg Lobkovitz önkényes tetteivel megállani? A kormányszék fölszólitá a hadi parancsnokot, hogy az épen akkor Szebenbe összegyült országgyülést ne oszlassa el a per eldőlte előtt. A herczeg büszke felelete: „A rendek isten hirével elmehetnek. Mi köze az országgyülésnek az elfogatásokkal?"

Látta a kormányszék, a gőgös herczeggel nem fog sokra menni, az udvari kanczelláriát szólitá fel az uralkodónál tenni lépéseket, kikelvén Lobkovitz ellen: „Communicatis consiliis végére kéne menni elsőbben a denunciatio helyes vagy helytelen voltának, s osztán culpa bene cognita procedálni."

Ennek s főkapitány gr. Bethlen Imre kegyelemkérésének lett annyi sikere, hogy sept. 29-én gr. Haller János elnöklete alatt egy 10 tagu vallató bizottmány ült össze (köztük 5 katona).

Sok minden faggatásnak voltak a foglyok kitéve, de a bizottmány semmi bünt sem tudott rájok kisütni. November közepéig tartott munkálódása, melynek nyomán ez évi dec. 23-án az őket szabadon bocsátó s föloldozó leirat a kormányszékhez leérkezett. Egyetlen elégtételt, mit a foglyok nyertek, a kormányszék egy

fölirata volt, melyben ez Lobkovitzot önkényes és igaztalan eljárásáért hangosan és nyiltan vádolá az udvar előtt.

XIII.

Ugyanez évi apr. 29-én, midőn Rákóczy emissasariusai leginkább működtek az országban pártot szerezni, midőn proclamatioi mindenfelé szétterjesztve voltak, VI. Károly császár egy manifestumot bocsátott közre. Rákóczyt, mint ki a fejedelmi czimet bitorolja, s ennek közös ellenét a törököt nyakára vezetni szándékozik, isten és emberek elött elitéli s annak, ki élve vagy halva kézhez keriti, 10 vagy 6000 forint jutalmat igér s bocsánatot ezenfelöl, ha pártosa volt. Ellentétül Rákóczy a lotharingiai herczeg fejére 10 ezer darab aranyat tüzött ki.

Viddinben e közben dögvész ütött ki, s onnan ezért Jassziba ment. Néhány ezer emberből álló huszártábort alkotott, kiket saját öltönyéhez hasonszinü egyenruhában járatott, s kiknek kétszeres napidijt fizetett. Fősegéde Márjássy Ádám ezredes volt. Azután darab ideig a nagyvezér táborában időzött, ki az oroszok elleni hadsereget másoknak adván át, a moldvaoláhországi seregosztály kormányzatát átvette, de Mikesként ennek sem sok hasznát vette.

A hadjárat szerencséje ez évben is a szultán seregeinek kedvezett. A lotharingiai herczeg mellé Seckendorf helyett Königsegg küldetett, s csapatvezérekül Neiperg, Wallis, Hildenburghausen, Lobkovitz stb. De a mult évek akadályai még mindig fenállottak.

haditervek még mindig Bécsből küldettek, s az uj vezérek egyike sem volt savoyai Eugen, ki magát azok fölé helyhezni tudta volna. A Kornianál elvesztett csatát a törökök Uj-Orsova, Uj-Palánka, Lissa elvételével boboszulák meg.

XIV.

Rákóczy épen nem volt az az ember, ki a kedvező körülményeket fölhasználni tudta volna. A török fegyver nyomában szerencse volt, ozmán félholdak üttettek ki a bástyákon, melyekről nem rég gúnykaczaj közt tépette le. Benn az országban elégületlen elegendő. Jegen kegyenczét pártfogolta, segitette . . .

S mégis semmire sem tudott menni. Fejedelmi pompát, fényt üzött, s a napokat tétlenül hagyta folyni. Ez év nyara is eltelt, ez évi hadjárat is véget ért, s ő mindig azon ponton állt, hol ezelőtt; vezére volt néhány ezer embernek, feje egy kisszerü emigrationak.

Hadseregei balesete daczára a cs. udvar az időt jobban fölhasználta. Kelemen pápánál kieszközlé, hogy ez őt az egyházból kitagadta. Az erröli oklevél sept. 5-én adatott ki. „Rákóczy Józsefet, ki Magyar- és Erdélyországba beütött, a török zsarnokkal istentelen szövetségre lépett, a birodalmat maga és utódai nevében török járom alá akarta adni, a keresztyénségnek ártalmas szövetségeket tett, bibornokaink tanácsára s megegyezéséből, Rákóczy Józsefet bajtársai, barátai s segédeivel kitagadjuk, egyházi átok alá teszszük, és ez átok alól, halálakor más által vagy általunk megtérése esetében, föloldható.

De Rákóczyt nem sokáig sujtá ez egyházi átok. A franczia követi titkár jelenté, hogy már akkor vérhányásai voltak. Mikes szerint „igen sárgódik.“

Oct. 6-án Viddinben az emigratio nagy része hajóra ült. „A fejedelmet — mondja Mikes — igen nyomorult állapotban tevék hajóra.“

Nov. 10-éről Csernavodáról ugyancsak Mikes: „Végét érők Rákóczy Józsefnek. — Tegnap igen nagy gyengeséget érezvén, meggyónt és communicált; a testamentumot megcsinálta. Két órakor délután a pap fel akarván adni az utolsó kenetet, a midőn az imádságot elkezdé, az Istennek adá lelkét 38 esztendős korában.“

Kora halála nagyrészben rendetlen életének volt következménye. Jobb is volt igy neki. A következő évi béke bevégezte volna különben is elég rosszul játszott szerepét. Mit tehetett volna, midőn Nándorfehérvár, Havasalföld, Szerbia stb. az osztrák biztosok s vezérek gyöngesége által török-kézre kerülvén, ez felhagyott a hadfolytatással?

XV.

„Bezzeg néném nyertünk mi a választásban, mint Bertók a csíkban. Vigasztalásunkra vártuk ezt az ifju fejedelmet, de szomoruságunkra jött.“

S Mikesnek e szavakban nagyrészben igaza volt.

Egy haldokló fának utolsó éretlen gyümölcse — nyomtalan elenyészett eszköz egy viharos korszak végpontján, kinek minden fénye ősi név, s minden büne erőtlenség az ősök erénye ellenében.

Társai nem szerették, a körüle levők nem tisztelék, s kikkel szövetkezett, még erejéig sem méltányolák.

Bizalmat senkiben sem tudott felkölteni, mi nevéhez kötve volt, eljátszta még azt is. S ha valaki használta, használta mint eszközt.

Még hazáját sem szerette ugy, mint a Rákóczyak szokták szeretni. Ott van proclamatiója, melylyel a magyar nép rokonszenvét akarja kivívni. Ebben is jószágai elvesztén sopánkodik.

Erejénfölüli munkához fogott, de mielőtt belekezdett volna, kidőlt belőle.

Kutfők: Leben und Thaten des Praetendenten Joseph Ragóczy von H. E. B. Frankfurt u. Leipzig. 1739. — Bod Péter smyrnai szent Polycarpusa, Zinkens »Ruhe von Europa oder Europäische Friedeshandlung.« — Theatrum Europaeum XVIII—XX. (18-dik század közepe táján irt munkák). —Mikes Kelemen levelei, Szombathely 1794. — Décsy Sámuel Osmanographia, Bécs 1789.— Memoires secretes de la guerre de Hongrie par Schmettow, Francfort 1786. — Katona Historia critica tom. XXXVIII. — Felmer, Windisch és Engel historiái. — Erdélyi Tragoedia (Klio III. esztendő) stb.

CSEREI, AZ EMLÉKIRÓ.

Cserei a magyar emlékirók közt kiváló helyet foglal el. Két magyar munkája maradt, s memoire-irodalmunk mindkettőre büszke lehet: a Vera Historia Transilvaniae s pótlék-megjegyzései Apor Metamorphosisához. Mind kettőt Kazinczy Gábor adta ki: az elsőt a nemzeti könyvtárban, a másodikat Apor munkái végén.

De Cserei nemcsak mint iró tünt ki, ő az államférfiui s katonai pályán is nevezetes szerepet játszott. Ugy hiszszük, olvasóink kedvesen veszik, ha viharos de becsülettel töltött életének rövid rajzát adjuk — hadd szolgáljon ez is bizonyságul, mennyire bizhatik munkájának történeti hüségében. [1])

Született Miklósvárszék-Rákoson 1668. october 21-én. [2]) Atyja Cserei János, mint Béldi Pálért kezes nyolczadfél évig ült Fogarasban börtönben, hol a fiu hatéves korában megkezdte tanulmányait. Még aggult korában is megemlékezék, mint hallá énekelni a bebörtönözött Béldi Pált: „Szánj meg én Istenem, mert az emberek üldöznek!“

[1]) Kutfők: Horányi Memoria. Seivert (Sieb Quartalschrift VI.). — Benkő Trans. T. II. Cserei munkái: jelesen Vera Transs. s ennek oldalaira sajátkezüleg irt napló-jegyzetek, s autobiographiája, s kormányrendeletek, melyeket Kurz »Magazin« I. k.-ben lenyomatott.

[2]) Benkő 1667-re teszi. De maga Cserei naplójában a fenebbi adat mellett bizonyit.

Már 1677-ben Udvarhelyen folytatta iskoláját, melyet 8 év mulva 1685-ben hagyott el. Következő évben a nemesi insurrectiohoz csatlakozott, s őszig ottan szolgált, mikor a kifárasztott sereg tisztei s a nemesség adott reversalis mellett elbocsáttattak.

Innen Teleki Mihály szolgálatába lépett. Két évig türt és szenvedett itt, lovagolt bajtársaival a gróf kocsija előtt, állott őrt éjjelenként, szénát és téglát hordott nappalon, szóval: főuri udvarban volt a kor kívánata szerint s osztozott bajtársai sanyarában a főur zsarnoksága miatt.

Két év mulva, midőn a gróf méltatlan bánásmódja tetőpontra hágott, elhagyta az udvart.

1688-ban Erdély császári őrsereggel rakatott meg, s a hivatalokban is uj egyéneket alkalmaztak. Cserei Telekinéli szolgálatának hasznát vette, mert a Castelli ezrednél mint tartományi biztost alkalmazták. Innen a Gavriani ezredhez ment át, 1689- és 90-ben a bozzai táborozásnál ott volt, s részt vett a zernyesti csatában, midőn Tököli váratlanul az országba ütött. De a csatában lova, kocsija ott veszett s ő maga nehezen, idegen lovon menekült.

A csatából haza ment, hol atyjával egy csomó menekvő katonát rejtegetett, kiket a Tököli emberei mulhatlanul legyilkoltak volna, s csak később, ennek katonái szétkergetése után bocsátott el.

Azonban Cserei ez időben Tököli pártján volt. Résztvett ennek keresztényszigeti (Groszau) hadjáratában, jelen volt a fejedelmi beigtatáson, valamint a gyors visszavonuláson. Maga irja, hogy oct. 21-én az

Oláhországba menekültek közt volt, honnan csak jan. 12-én tért vissza, miután meggyőződött, hogy a kecsegtető igéretek teljesülni épen nem fognak. A hazatérni vágyók eleinte mintegy 300-an voltak, azonban számuk csakhamar 50-re apadt. El is indulának. Utjokban igen sok bajjal kelle küzdeniök, mert az oláhok a derékcsapat rablásaiért haragudtak s Tököli is, ki tartott tőle, hogy ily visszatérők lesznek, az utat kurucz csapatokkal állotta el. Végre Törcsvár alá érkeztek, hol a németek őket mindenükből kifosztva, Veterani ezredeshez escortirozták, ki letett hüségi eskü után őket szabadon ereszté.

Ezután viszont tart. biztos volt Gavriani mellett — de csak rövid ideig, mert 1692-ben már nagybátyja Apor István mellett commissar. secretariusi hivatalt viselt. 1696-ban, midőn ugyan e nagybátyja kir. kincstárnokká lett, kincstári titoknokká neveztetett ki.

1697-ben szabadsággal elutazott, meghalt testvére György temetésére, hol azonban kelleténél tovább mulatván, nagybátyja által megpirongattatott.

Cserei boszujában, hogy nagybátyja udvarából menekülhessen, elhatározá megházasodni. Mit mérgében föltett, józan észszel vitte ki. S „Isten kegyelméből“ elnyeré a csodaszép 13-adféléves Kun Ilonát. 1797. majusában jegyezte el, s ugyanazon év oct. 12-én megesküdött vele, nagybátyja Apor István keczei jószágán. Mint furcsa körülményt emliti Cserei, hogy a jelen volt uri vendégek közől egynek sem volt szakálla.

Fiatal nejét Cserei Nagy-Ajtára vitte, honnan később viszont Aporhoz ment, ki őt nélkülözni nem

tudta. 1699-ben vele volt a segesvári országgyülésen, honnan Kolozsvárra s innen Apor rendeletéből Dézsre ment, üdvözlendő az uj kamrai bizottmány odaérkezett igazgatóját.

Apor ezután nemsokára súlyos betegségbe esett s 1704-ben meghalt.

Az 1703-ban kiütött kurucz-világgal kezdődött Cserei szerencsétlenségeinek hosszu lánczolata. Ugy hitte, hogy Görgényben biztos helyen lesz, s bezáratta magát oda, hol azonban annyira kirablák, hogy családostul éhen hal meg, ha Bánffi László s más főurak nem segitik.

Ezenkivül a kuruczok kirablák jószágait, marháit elhajtották, ékszereit, ezüstnemüit elorozták.

Görgényben egy év s 3 hónapig volt, mialatt több mint hatvanszor a kuruczok ellen apró csatázó csapatokat vezetett. Görgény bevétele után, családjával együtt Brassóba ment, hol 7 évig volt. Mint megjegyzi, itt 6035 m. frtot költött maga és családjára.

Emlékirata készitéséhez itt fogott,[1]) de csak szaggatottan folytathatá, mert Wellenstein tábornok rendelete nyomán a dobolyi, uzoni, csíki hadjáratokban részt vett.

Egy alkalommal Rabutin rendeletéből Csikba ment buzát és zabot requirálni. Sikerült is szép csomót összegyüjteni. De éjjel megrohanták a kuruczok, öltönyeit, lovait, 155 darab aranyát, ezüst óráját elvették, oly keményen összekötötték, hogy tagjaiból folyt a

[1]) Anno 1709. die 16. mensis decemb. a bolonyai kapu felett való utczában való szállásomon Aranyműves Miklós házánál.

vér, elvitték a moldvai havasokra, s mint maga mondja, éjjel nappal kinzák.

Tizenkétszer térdeltették le, kötötték be szemeit s fenyegették főbelövéssel, ha át nem áll a Rákóczy pártjára.

Végre csodálatos módon egy vén paraszt öltönyében megmenekült a „gonoszok körmei közöl."

Tüstént Brassóba sietett — hol nejét és gyermekeit börtönben találta. Wellenstein tábornok záratta el ezeket, azon hiedelemben, hogy Cserei magát önként fogatta el a kuruczokkal. Mint gondolhatni, a tábornok a foglyokat tüstént szabadon bocsátá.

Következő 1707-ben csíki főkirálybiróvá neveztetett ki, miután elődje átállott a Rákóczy pártjára. Három éven át, fizetés nélkül folytatta hivatalát, be sem számitva, hogy a seregek élelmezése mily töméntelen gond- és fáradalmakat okozott neki. A zavarok lecsendesülése után lelépett hivataláról s utódja, ki hivatalát legfőként neki köszönheté, ezt azzal jutalmazá, hogy őt Alsó-Köher falutól — mely ezelőtt birtokában volt — megfosztá.

Csíkból Brassóba s innen Bátosra (Kolozsmegye) ment, hol 8 havon át (máj. 11-ig 1711.) viszont felügyelő tartományi biztos volt.

1712-ben a zavarok teljes lecsendesülése után Cserei Nagy-Ajtára ment, hol következő év elején 72 éves atyját elveszté.

A kir. kormányszék 1713-ban ujon rendeztetett. Csereit brassószéki adóbiztossá nevezte ki. 3 havon át éjjet napot összetéve dolgozott. Utalványoztak is szá-

mára 500 forintot, de melyből soha sem látott egy fillért sem.

1719-ben sept. 19-én neje, szülés következtében álig 36 éves korában meghalt. Csereiként nemcsak szép, jó, kegyes, jótékony s gazdálkodó volt, de kellő életokossággal is birt, mely értelmes nőknél annyira nélkülözhetlen.

Bármennyire érezte is e csapás súlyát, de számtalan gyermekei s elhanyagolt gazdászata miatt kénytelen volt ujból megházasodni. S csakugyan 1721-ben Széki Zsuzsánnával összekelt.

1721-ben viszont felszólittatott státushivatalt vállalni el — de neje betegsége miatt ő maga késvén, a hivatalt más nyeré el.

Ennyi csalódás, veszteség (Benkő szerint 18000 frtnyi kár) s ily érzékeny csapások után visszavonult nagyajtai magányába, hol még 34 évet élt családjának s a tudományoknak. Mint Benkő irja (Trans. II. k.) az erdélyi tudósokkal, jelesen Bod Péterrel levelezésben állott.

Hihető, hogy még Brassóban megkezdett memoiréját itt dolgozta ki ujra, fejezte be s simitgatá.

Számtalan gyermekei közöl csak kettő élte túl, egy leány Kriska második, s egy fiu György első nejétől.

Meghalt 88 éves korában 1756. aprilisban Nagy-Ajtán, hol a családi sirboltba temettetett el.

Cserei, hogy Göthe szavait alkalmazzuk rá, egész ember — character volt. Sem szerencsétlenség, sem veszteség nem ejtett csorbát szilárd jellemén, büszkén

nyujtá homlokát a sors csapása elé. Mindent közönyösen fogadott, mely ritkán fajult keserü sarcasmussá. A legkritikusabb helyzeteket erélylyel és gyors felfogással oldotta meg. A legdemoralisáltabb korban kétségbevonhatlan becsületességet, igazságszeretetet tanusitott. A harczban elszánt, bátor, hivatalos foglalkozások közepett sokoldalu, tevékeny s minden tettében következetes, elveihez hü maradt, s jellemét atyja iránti szeretete és jótékonyság egészité ki.

Csereitől, a két nyomtatásban megjelent munkán felül, többeket is birunk: 1) egy naplót, melyet 1698-ban jan. 2-án Nagy-Ajtán kezdett irni, s mely Kemény József hagyományaival — Benkő József másolatában az erdélyi muzeum-egylet birtokában van.

2) Egy latin önéletrajzot — mely tulajdonképen folyamodvány. Midőn Cserei Alsó-Köher birtokától megfosztatott, folyamodványban leirta szolgálatait. Gróf Kemény József magáról az eredetiről vett másolatot, mely megvan az ő Collectio scriptorum XXII-ik kötetében.

3) Projectum de Reformatione abusuum Transilvanorum, mely még életében el volt terjedve.

A nyomtatásban megjelent munkák kétségtelenül sokkal fontosabbak s becsesebbek. Apor metamorphosisára irt jegyzetek, ahoz nem csak becses adatokat szolgáltatnak, hanem annak hiányait s néhol egyoldaluságát pótolják. Apor buzgó catholicus, Cserei buzgó protestans: fontos körülmény oly időben, midőn a vallás, a vélemények, nézetek s itéletek megalakulására oly döntő befolyást gyakorolt. S épen ezért — mert

máskülönben mindkét iró aulicus gondolkodása daczára is felismeri a kor hanyatlását — az igazság világosabb átismerhetésére nélkülözhetlen.

Másik munkáját, a Vera Historiát Cserei 1709. dec. 16-án „Bolonyai kapu felett való szállásán Aranymives Miklós házánál“ kezdé irni. Megszakadásokkal ugy — a mint hivatalos küldetései hozták magokkal — azonban mint magából a munkából látszik, folytonosan dolgozott rajta 1712-ig, hol jegyzetei megszakadnak. De hogy azután is tett rajta változásokat, azt némely később beszurt adatok bizonyitják, söt a variansok is, melyek a kéziratok különböző példányaiban léteznek, erre mutatnak. Történetét 1661. a nagyszölösi csatával kezdi, tehát azon korban, melyben még nem él, de melyröl hallomás után szerezhetett magának tudomást. Azonban röviden beleszövi az elválás óta uralkodott fejedelmek dolgait is. Bujdosása alatti unalmai rábirták, hogy „a mit vagy más igaz hazafiaktól s azoknak hiteles relatioiból, vagy magam bizonyosan tudtam s experiáltam s experiálok minden napon, azokat irtam le, senkinek sem hizelkedvén, sem pedig, a hol a dolognak igazsága s valósága ugy kivánta, nem kedvezvén.“ E sorokban elvéröl számol, melylyel tollát kezelte, s mely jelszavával: „veritas omnia vincit“ nagyon megegyezik. Ismeretsége s családi összeköttetései azokkal, kik akkor Erdély államéletét intézték, adatai hitelessége mellett kezeskednek. Ő sokszor a függönyök mögé is látott, a rúgók közé, melyek a tényeket intézték.

szemét csekélynek tetsző körülmények sem kerülték ki, melyek nagy eredményeket hoztak létre. Ter-

mészeténél fogva gyanakvó lévén, némi bizalmatlansággal nézte mint ifju a személyeket, Telekit, Bethlent, Aport, Hallert, kik a válságos korszakban az események fejlődésére döntő befolyást gyakoroltak. A férfiban e tulajdon még fokozódott, s ezért mindig keserü, ha a multra néz, mindig borongó, ha a jövőbe tekint. Amott látja előre készittetni azt, mi már bekövetkezett, midőn tollát kezébe vette a független államélet bukását, mely heves kifakadásra ingerli azok ellen, kiket okainak tart. Elvekkel bir s ezekhez tántorithatlanul ragaszkodik. De épen ily makacs, midőn nézeteiről s véleményeiről van szó, s ezeket az elvekkel igen sokszor összezavarja. És ez az, mi tollát nem egyszer tulzóvá teszi, midőn személyekről mond itéletet. Különben e részben is megvannak szeszélyei s néha épen kicsinységekért kedvenczeit itéli el. Mert nem kell hinni, hogy kimondott részrehajlatlansági elve mellett is ne volnának rokon- és ellenszenvei. Teleki Mihály rosz hirét egészen neki köszöni, mi nem zárja ki, hogy az azon időben közvélemény ne lett volna. Talán mint diplomata nem volt mindig lelkiismeretes az eszközök megválasztásában, talán egyes tettei erőszakosok is voltak, vagy e korban a felszin az emlékirónak adott igazat. De Cserei sokat nem fontolt meg, mit azoknak, kik az ő szájával beszélnek, meg kellene fontolni. Másfelől Béldi Pált idealizálta, forradalmát s ármányait ugy elsimitja, hogy ha okiratok nem bizonyitnának ellene, az ember hajlandó volna valami felsőbb lénynek tekinteni. Egy martyr, kit a rosz világ buktatott meg és — saját tehetlensége. De pártvezérben a tehetlen-

ség mindig bün: pedig ezt Cserei jól tudta akkor, midőn Tökölit festi. Különben munkája a magyar irodalomban, mint mü jeles, mint történet hasonlag nagybecsü: adatai, jól értesültsége, a hazai állapotok festése a viszonyok teljes ismerése miatt.

Bámulandó müveltség, ismeret és talentum bizonysága az. Látszik, mint fel tudá az ország főbbjeiveli társalgását, érintkezését használni, hogy életeszét, status és világismeretét bámulandó módon fejezze ki.

A nyugodt, higgadt kedély — a protestantismus minden előszeretete mellett is — mely munkáján elömlik, kétségtelenül igazsághoz hü ragaszkodást tanusít, különben is legterjedelmesbben azon helyzeteket irja le, melyekben vagy maga is szerepelt, vagy mint tanu látott. Emlékirata telve épen ezért a legélénkebb cselekvényekkel ... azon kor hibái és nagyságának tükreként áll elöttünk.

Stilusa a memoire stilnak utól nem ért példánya irodalmunkban oly naiv és természetes, oly velős és jellemző mindenütt. Saját élettörténetének nevetséges részleteit épen oly kedélyes őszinteséggel beszéli, mint sötét emlékü élményeit, és ezek, valamint közbeszurt történeti anekdotáknak leirása, a helyzetek festései s a jellemek előállitásában természettől nyert tehetségei és naivságánál fogva egyaránt müvész. Néhány szóval, pár odavetett vonással tisztább fogalmakhoz juttat az akkori állapotokról, közhangulatról, mint menynyihez sok más ivekre terjedő rajz. E részben, hol sem rokon- sem ellenszenvnek nincs helye, hanem ő is a közönség befolyása alatt áll, teljesen hü és hitelt érdemlő-

MIKES KELEMEN.

A magyar irodalom a XVII-ik század utolsó feléről emelkedésének kiváló eredményeit tudja felmutatni. Pázmány megjelölte az utat, melyen prozájának haladnia kell, s habár a példányt kevesen érték is utól és felyül senki sem multa, megis mindenkit oda utalt, hogy szép és erőteljes nyelvét lehetőleg megközelitni törekedjék.

Szomoru időknek kelle bekövetkezni, hogy a haladás fel legyen tartóztatva és az eddig kivivott eredmény elfeledetté téve. A század alig mult el, s a megalázott törököt a pacificatio alig szoritotta ki a Duna és Tisza mellékéről, midőn a lángba borult Európa harczi zaja közé a magyarok fegyverzörgése is vegyült. A megnyirbált és sokszorosan megsérült magyar alkotmány kivivására igen alkalmasnak látszott az időpont, midőn az ozmán birodalom kivételével, az egész continenst két nagy háboru — az északi és spanyol örökösödési — harczi szinhelylyé tette. És még sem volt az. Mint oly sokszor, ismét az európai közvéleménynyel állt szemben a magyar. Igy lön, hogy a mit a szathmári békével elért s a mi a szathmári békére következett, nem volt alkalmas a megkezdett uton vezetni nemzeti fejlődését.

Legroszabb napjai mégis az irodalomnak voltak, ha ugyanazt, mi néhány évtizedig terjedt, lehet irodalomnak nevezni. Az „aureum scientiarum seculumban“

mint Benkö nevezi — volt ugyan iró elég s könyv is jelent meg meglehetős számban, de nagyrészben latin. És a mi kevés magyar volt — ezek teljesen szakitottak a multtal és ennek minden vivmányaival. Mondhatni, iródtak a könyvek: hiányzott az élet jele mindenütt, mozgalom, élénkség, feltörekvés. Az áradozó proza laposságával posványba sülyedt, s a szellemtelen költészet rimre szedett próza volt.

Csak két irót — két pharost egy félszázados lápban — csatoltak élményei a multhoz: a zsémbes öreg Aport s a nemes és nyugodt Mikest, kit ime Toldy második kiadásban mutat be a közönségnek [1]. E két iró nem azon kor szülötte. Még azon iskolához tartoznak, mely Csereit, Bethlen Miklóst szülte, szellemök és stiljok egyaránt oda sorozza őket, és a tárgy, melyet feldolgoztak. A „Metamorphosis Transilvaniae" csak ugy kutfeje a kor történetének, mint a „Törökországi levelek."

Az utóbbit Toldy Ferencz, irodalom-történetünk halhatatlan érdemü megteremtője 1863-ban második kiadásban sajtó alá rendezé, miután az első, a Kulcsár-féle 1794-iki, nemcsak elfogyott, de az ókönyvárusi ritkaságok közé tartozik. Ugy van, igaza van a derék kiadónak, a nemzet őrangyala akarta, hogy e „korának csucsán álló munka" fenmaradjon. És nem is képzelhető másként, mint hogy báró Tót Ferencz hozta magával Konstantinápolyból, hol ez 1762-ben

[1]) Zágoni Mikes Kelemen Törökországi Levelei. A szerző saját kéziratából életrajzi értekezéssel közli Toldy Ferencz. Két kötet. Pest 1861. (A magyar klasszikusok második évi folyamából.)

mint franczia tüzértiszt megfordult, talán a szerző hagyományaiból, talán mint ennek ajándékát. Tót utóbb visszatért Magyarországba. A kézirat tőle kerülhetett Kulcsár birtokába, ennek hagyományai közül pedig Toldyéba. — Helyesen! mert igy legbiztosabban juthatánk egy teljesen correct és hibátlan kiadás birtokába.

Mikes 1690. aug. hóban született, protestans szülőktől. Atyja Mikes Pál volt — anyja bizonytalan. Legalább ő Torma Évát mostoha anyjának nevezi. „A mostoha vagyis az édes lelki anyámat az Isten örökösen megnyugasztalja szent színe előtt, a kihez én holtig való és örökös kötelességgel tartozom, mert eszköze volt az anyaszentegyházban való létemnek“ azaz catholicussá tette. Ez már atyja halála után történhetett, ki hazájából Tökölivel együtt bujdosott ki. Mikes Pál özvegye a XVII-dik század végén férjhez ment Boer Ferencz krasznai főispánhoz. Ettől született fia volt Boer József, ki utóbb, anyja mint a Huszár Borbála — Torma Györgyné — leánya eszközlésére, Huszár nevet vett fel. „A szegény anyánk nagy okossággal cselekedte, hogy annak a régi familiának hirét, nevét örökös feledékenységbe nem engedte esni, hanem öcsém uramban mintegy feltámasztotta.“

Mint ifju — a kor szokása szerint inasi vagy apródi minőségben — Mikes Mihály udvarába került, hol ennek fiaival Ferenczczel és Istvánnal nevelkedett [1].

[1] Alig hihető, hogy Kelemen nem tudta volna Mikes István nevét, kivel együtt nőtt fel. Tudta: de a Huszárhoz irt levélben is egyszerüen Mikes urnak nevezi.

Egy levélben, melyet 1660: Rodostoból mart. 25-éről irt s mely 1860-ban a Marosvásárhelyi Füzetekben látott világot, oly tiszta szeretettel emlékezik Torma Éváról, oly melegen szól Huszár Józsefről és ennek gyermekeiről, hogy látható, mikép viszonya hozzájok soha sem volt más, mint szivélyes. „A kedves hugomról — t. i. Huszár József leánya — azt irja ked, hogy az hajdoni képemhez hasonlít. Ki ne szeretné a magához hasonlóját? de tizszer is beszélek azóta napjában kedves hugommal!" S viszont alább: „kedves öcsém uram, szivem örömével látom a ked Isten áldásában való létit, jól mondotta azt az szegény anyánk, mikor ked lett, hogy e szerencsés lesz, mert burokban ked született édes öcsém uram, csak a vér viszi arra, hogy hozzám valamely szeretettel legyen, semmi ideája rólam nem lehet, de én nekem a hét esztendős öcsémben valamely homályos ideám lehet az 58 vagy 9 esztendős öcsémről, de söt jól megvizsgálván az öcsém uram levelét, ugy tetszik, hogy csak abból itéletet vehetek, az öcsém uram természetirül is, a mely itélet arra viszen, hogy mint testvér atyafi az Istent áldjam." S viszont mennyi nemes bánattal mondja: „kedves öcsém uram közben vagyon keverve Huszár Borbála véréből való atyafiakkal, nem Isten áldása-e ez? csak egy vettetett ki azok közül mintegy férges alma a kertből!"

Kelemen 1707-ben hagyta el Erdélyt, s ezóta sorsa a Rákóczyéhoz volt csatolva. Követte öt vándorutjában mindenfelé. Az 1717-ki országgyülés jan. 28-án kimondá rá is a nota itéletet s e naptól fogva lehetlenné volt téve, hogy hazáját ujra lássa. Azonban egyizben 1739-

ben Moldvába érkezett s ekkor nénjének dobogó kebellel irá: „ide érkezénk mi, édes néném szerencsésen. Foksánig úri módon jöttünk a vajda hintójában. Talám még a legelsö havasalföldi vajdáé volt. Akármicsodás volt, de hintó volt. Foksántól fogva eddig nagy nyugodalommal koczogva, mert mindenütt hatalmas rosz postalovak vannak. De micsoda gyönyörü utazásunk volt! Az idöröl nem szólunk, mert mindenkor esök voltak — kivált Moldvában olyanok voltunk, mint a megázott kakasok. De micsoda szép térségeken, micsoda helyeken megyen az ember Bukeresttöl fogva egész Jászig, hogy a szem bé nem telhetik! Micsoda kár, hogy ezek a szép és jó földek pusztán vannak; mert két nap alatt egyszer ha találtunk valamely lakóhelyre. Én soha annál szebb földet nem láttam. Gyönyörüség volt a mi utazásunk, és egy menyasszony gyönyörüséggel járhatott volna velünk; mert Bukeresttöl fogva Jászig csak a sok külömbkülömbféle szép virágon járt volna — mindenütt a mezök bé voltak terítve virágokkal, hogy csak a szegfüre és tulipánra léptek a lovaink. Egy szóval, mindenütt virágos kertben jártunk. De mit mondok? mert nincsen olyan kert, a kiben annyi sokféle virág legyen. Hátha még az az elmuló gyönyörüségünk nem lett volna megelegyítve a félszszel? mert attól is kelletett tartanunk, hogy valamely tévelygö jó magok reánk ne üssenek. Megmutathattuk volna a török császár fermánját, de tudom, hogy ök arra nem hajtottak volna, és ha csak erövel is, Lobkovicshoz vittek volna ebédre. Mi pedig épen nem ohajtottuk azt a becsületet. A mi örzöink

pedig, ha valami lovast láttak, mindjárt az erdöt tekintették.

Elitélheted néném, micsoda sohajtásokat bocsátottam, mikor az édes hazám havasai mellett mentem el. Örömest bémentem volna Zágonban, de az úr befödözte elöttem az oda vivö utakot; mert az egész föld övé. Tegnap másfél mélyföldnyire a várostól találók elől a vajda secretáriusát, a ki is köszöntvén bennünket az úr nevével, azután a vajda hintójába helyeztetők magunkot, és pompával menénk a városban, és a szállásunkra. Ma reggel a vajda megizenvén, hogy szemben lehetünk véle és a hintóját küldvén érettünk, nagy czeremoniával fogada bennünket — sátorok alatt; mert ez a vajda is táborban vagyon. — Majd másfél óráig voltunk véle. Inkább is tudja e magát alkalmaztatni az idegenekhez — nem is kell csudálni; mert a portán főtolmács volt. A beszélgetés után visszavivének szállásunkra. Ezek most igy fogadnak bennünket, mert meg vagyon parancsolva nekik: de maholnap reánk sem néznek. Ilyen a görög, főképen, ha csak egy arasznyira is felemelik a földtöl. Ha a közönséges megvagyon spékelve kevélységgel, hát ligora hogyne volna, a midőn egy országnak parancsol? — A muszkák közelitnek Moldvához. Most ezeknél többet nem irhatok — másszor másról. Maradok a jó nénémnek, ha egészségire vigyáz, jó szolgája."

Ez év öszéig helyt maradt, de sept. hóban visszatért Bukarestbe, majd 1740-ben Rodostóba bellebbeztetett. „Néném — irá — jó egy lépés Bukureströl ide. Az Isten ismét visszahoza ide. Még volt itt a rakás

kenyérből, arra vissza kellett jőni, a mint a török mondja. Annyi időt, tudom, hogy itt el nem töltünk, mint az első úttal, és már innét vagy mennyországban vagy Erdélyben kell menni."

De jóval utóbb is csak levelekkel közlekedhetett rokonaival, hazafiaival. „Az édes anyánknak levelét mind eddig — irja Huszárnak — szíves tisztelettel megtartottam, de az Isten engemet kivévén, a cselédim meg nem tudnák becsülni, azért öcsém uramnak küldöm, hadd tartsa meg, meglátja ked, hogy micsoda okos és hasznos tanácsit mulattam el, már most a bánás haszontalan, az elmult idők vissza nem térnek, és az Istennek büntető rendelésit követni kelletett." És e levele folytán is megemlékszik egy Mikestől kapott más leveléről, meg a Huszár Józseféről, sőt az 1759-ben irottnak azon pontja, hogy Mikessel a trinitariusok utján közlekedhetnek, nem mutat-e, ha nem is gyakori, de legalább olykori közlekedésre? Vett, bizonynyal vett hireket. Mikor Huszár megirta, már tudta, hogy anyja lovak által ragadtatott el, s ujság csak annyi volt, hogy a szentségek felvétele után halt meg. S Mikes Istvánnak is megnyugvással irja, hogy hálaadással hallotta, hogy a szegény üdvözült asszony — t. i. ennek anyja, Bethlen Druzsina — az anyaszentegyházban halt meg, azaz catholizált.

De nem érte be a levelezéssel, szeretett volna engedélyt nyerni a visszajöhetésre. Im maga irja: „Tudom, kedves öcsém uram, hogy az atyafiságos szeretet és a hűség viszi kegyelmedet a levélben való exhortatiora a gratia kérésért, már én azt régen próbál-

tam; de az irgalmasságnak kapuja, érdemem szerint, bezáratott elöttem, noha azt elmondhatom, hogy a kirekesztéssel való büntetést nem a magam személyében tett vétkekért szenvedem, hanem, hogy ugy mondjam, az eredendő vétkekért, mivel soha csak gondolattal sem vétettem a felséges fejedelmünk ellen, tisztelnem kell büntetésit mint igazságost és kérnem az Istent, hogy esztendeihez sok dicsőséges esztendőket ragaszszon, az ő felsége büntetését, a mely ideig való, az Isten ő felsége akaratjának kell tulajdonitanom és büneimért való ostorának, a mely ostort holtig kell csókolnom és reméllenem, hogy a keresztet üdvösségemre forditja, én tőlem semmimet el nem vette, mert övé az egész föld, itt is az ö földén vagyok, a melyből ha egynehány lábnyit ád, a nékem elég. Kedves öcsém uram, a sok esztendőkig való bujdosás vagy is idegen országban való létel, azt nem mondhatom, hogy természetté, de szokássá válik, mivel azt elmondhatom, hogy csendességben töltöttem napjaimat, hanem mióta a kedves öcsém uramnak kedves levelét vettem, azóta az atyafiságos szeretet bennem a természetet mintegy felébresztette és bujdosásomat sulyosabbá tette, és szüntelen szivem s kedvem, minden gondolatom csak Abafáján vagyon, az oda való utazásom gyönyörüségemre s mulatságomra vált, és a mely utazást napjában gyakorta viszem véghez igen kevés költséggel és fáradsággal.

„Az itt lévő életem annyival már sulyosabb, mert minden bujdosó társaimat eltemettem, de az Isten drága orvosságot adott a Mi Atyánkban a bizodalom ellen, ahhoz kell szabni magunkat fiui engedelmesség-

gel, az Isten megtartott engem egyedül, hogy mások tanuljanak rajtam és a házájokat el ne hagyják, azt is megmutatta rajtam, hogy az elhagyottakat el nem hagyja, hogy az égi madaraknál drágábbak vagyunk, és hogy az ő bövséges keze nem csak 40 esztendeig a pusztában, hanem 50-ig is kész mannát hinteni.

„Kedves öcsém uram, az én szerencsétlenségem hozta azt magával, hogy el legyek holtig rekesztve, a természet arra ösztönöz, hogy kivánjam meglátni öcsém uramat, de meg az okosság tiltja lehetetlent kivánnom Istentől, a vallásunk pedig arra int, hogy kivánjuk, ohajtsuk és reméljük, hogy megegyezünk az Isten szerelmes fia lábainál, az Isten itt rendelte halálomat, legyen ugy; való, hogy a házában gyermekei, atyafiai között való halál vigasztalás, de ugyan meg az a vigasztalás teszi a halált keservesebbé, kénytelen lévén még azokat elhagyni, én pediglen meg lévén azoktól fosztva, semmi más halálomat sulyosbá nem teszi magánál.

„Lehetetlen, hogy meg ne irjam ez iránt a török tartást. Azt mondják, hogy az Isten az embereknek elhinti a kenyereket, hol több, hol kevesebb rakásban, oda nekiek el kell menni, hogy felszedjék, a ki pedig meghal csak azért van, mert kenyere elfogyott; még mást is mondanak, hogy az Isten minden embert a sárból teremti, egy angyalnak vagyon gondja arra a sárra, valamely helyből veszi az angyal azt a sárt, oda el kell menni és ott meghalni, azt sem tudom, hogy mennyi kenyér vagyon még előttem, de azt elitélhetem, hogy az angyal innét vitt volt sárt Zágonba.“

Az olvasó szivesen fogja venni, ha ez érdekes levélnek még egy más fénypontját közlöm:

„Kedves öcsém uram, azt örömmel látom, hogy a méltóságos gubernátor ő excellentiája elolvasván levelemet ily itéletével a szivemnek igaz voltát által látta, ugy levelemnek is ártatlanságát — mind a felséges fejedelmünkhez holtig meg akarom tartani ugy a hazához is.

„Kedves öcsém uram azt irja ked, hogy az életnek fundamentoma az oeconomia, a mind hasznos mind szent dolog is megegyezik az Isten rendelésével, de egy bujdosónak, a kinek egy talpalatnyi földje sincsen, ment egy olyan hasznos bajtól, az Isten ő szent felsége még ugy tartott, mint az égi madarat, a kinek se az ekére, se a sarlóra nem volt gondom, s ruházatom ugy volt valamint a mezei liliomnak, nem fon mégis drága maxeni a köntösse, minden oeconomiám abból áll, hogy költségem hosszabb ne legyen a jövedelemnél.

„Minthogy pedig oeconomiáról vagyon a szó, hadd irjam meg öcsém uramnak ennek a városnak oeconomiáját, mert én mindenkor ebben a városban laktam, soha sem Konstantinápolyban, a mely város kétnapi járó föld ide, a tengeren pedig félnap. Itt a tarlót novemberben vagy decemberben elveti, azután reászántja nyomoru ekével, juniusnak kezdetén olyan buzát arat, valamint a nád, itt pedig a buzaszál nem üres, hanem teljes, olyan buza is vagyon, melynek a feje avagy a kalásza egészen violasetét szinü. Egy abafái ember, ha látná, azt mondaná, hogy üszögös, holott gyönyörü sárga szemekkel tele. Hadd szóljak már a szölőkről is; az igaz, hogy ha az abafái szölőt

ugy mívelnék mint itt, nem kedves italu borok válnának, itt pedig rettentő sok bor terem és sokszor mód nélkül édesek, kivált a veres, de a bor itt nem állandó, attól is van, hogy itt pinczét tartani nem szabad; minden szőlőmunka abból áll, hogy szüret után mindjárt megmetszi, semmi ágat nem hagy, kétszer imigy-amugy megkapálja, azután a bő szüretet várja, itt nem tudják mi a karózás, se semmi más munka nincsen a szőlővel, itt a gyönyörüséges muskotályszőlő, a mely talán mind Erdélyben, mind Magyarországban ritka; itt vagyon olyan szőlő, a mely kétszer hoz szőlőt; az első hozásbeli gerézdek igen nagyok, a mint hogy egy szem szőlő egy szilványi nagyságu, a többi hozások csak egresnek valók, más egyéb gyümölcsök pedig többfélék és jobbak vannak Erdélyben, hanem itt a birsalmák sokkal nagyobbak és jobbak; ezekből áll az oeconomia.

„Innét a kedves atyámfiainak küldhetnék ráritásul a szárnyas állatokból, a melyek nincsenek Erdélyben, ugymint az ángyomasszonynak egy pár veres foglyot, a mely hasonlít a tengeliczhez: lába, orra, szeme veres; Bornemiszáné hugomasszonynak mint régibb gazdasszonynak, egyiptomi kakast és tyukot; kivált a kakasnál nem lehet szebb állat, igen nagy és a fejére mintha egy veres rózsát tettek volna; a két hugaimnak pedig: hogy meg ne haragudjanak, küldök kedves Krisztina hugomnak egy pár fehér fogjot, a mely gyönyörü állat, Zsuzsi kedves hugomnak egy pár fehér ferhízét, a köszönetet pedig csak akkor várom, mikor az ajándékot fogják venni.

„Azon panaszkodik öcsém uram, hogy a ménesébe szép metszetlen lovat nem kaphat, valahol még eddig jártam, az erdélyi ló nagy becsületben vagyon, innét küldhetnék öcsém uramnak, ha módom volna benne, mert szebbeket nem lehetett kigondolni, mint itt vannak, de azt csudáltam mindenkor, most is csudálom, hogy ebben az országban a ménlovak nem nyeritenek, mennyi sok flajtz drága paripákat láttam, egy szóval: itt a ki csak valamirevalónak tartja magát, metszett lóra nem ül; mindazonáltal ebben az országban soha egy lónyeritést nem lehet hallani stb. stb.

„Öcsém uram, nem levelet, hanem könyvet irtam kednek, azt nem tudom, mint olvassák, de azt tudom, hogy gyönyörüséggel irtam, nem is lehet azt csudálni, ha annyi sok esztendőkig való szolgálás után a levél hosszu; a megtartosittatott vizet, ha megbocsátják, nagyobb sebességgel foly.“

Im e hang, gondolat-menet, leirás, stil mind, mind az, melyet a törökországi levelekben bámulni tanultunk. E levelek — a gr. P. E.-hez irott törökországiak — irodalmunk müvészi példányai közé tartoznak. Ezek elsejét egy erőteljes, kedélyes, csüggedni nem tudó férfiu, a harmincz év mulva az utolsót egy számkivetésben megőszült aggnak tollából veszszük, kinek már kedélye is átváltozott s a ki a lemondás nyugodtságával forgatja tollát. Ez átalakulás történetét nyomon kisérhetjük, a mint a csapások egy-egy reményvirágot leszakasztanak, s a mint az évek őszitik haját, érlelik kedélyét. A szerencsétlenség föl nem vevése resignatióba megy át, a szeszélyes kedvcsapongásnak

borult lemondás ad helyet. Itt már nincs reménye, eltünt hite egy jobb jövőben, visszanéz a multra, hol bajtársait egymásután eltemette, a hazára, melynek földjével még porai sem vegyülhetnek. Pedig sokáig bizott annak meglátásában, s türelmetlenül várta a perczeket, hogy zágoni csendes magányában megpihenhessen.

De erős kitartó vonzalom nyilatkozik leveleiben övéi, különösen nénje irányában. Az a gyöngéd finomság, melyet minden sora lehell, az az aggodó tudakozódás, melylyel állapotjáról kérdezősködik, mély és őszinte érzelem kifolyása, melyben semmi keresettség, semmi a mi nem őszinte, s ez érzelem nem is változott s utolsó szavában is oly nemes, tiszta maradt, mint első levelében. Annál nagyobb módosuláson ment át kedélye. S ki első leveleiben zúgolódott, hogy dolgaik oly némán folynak, hogy letelepülnek attól fél, s nem minden aggály nélkül emliti, hogy: „ha egyszer megverik a törököt, ha lehet tőle, azt békességgel keni meg," huszonöt év mulva (1741) nyugalommal mondja: „ma olyan mint holnap, holnap is olyan lesz mint ma volt . . . mindenkor vonjuk magunk után hosszu bujdosásunkat, melynek talán csak a halál veti végét." S megnyugvást abban talál, hogy ott „nincs bajunk se tiszttartóval, se számvevővel. Perlekedésben fejünk nem fáj. A más sorsát, tisztességét, előmenetelét, udvarházát nem irigyeljük. Gondolom, hogy más sem irigyeli a miénket." Itt már sorsa nem jókedvü élcz tárgya, humora itt keserü és epés. Pedig ő sokáig, gondtalanul, zúgolódás nélkül türt, s lelkén a bujdosás

nyomora nem vehetett erőt. Ura halála volt az első nagyobb csapás, mely kedélyén soha ki nem épülhető átalakulást vitt véghez, mely megtanitá, hogy nem remélni, hanem lemondani kell ezután. „Az Isten — irja maga — árvaságra teve bennünket és kivevé ma közülünk a mi édes urunkat és atyánkat, három óra után reggel: Ma nagypéntek lévén, mind a mennyei, mind a földi atyáinknak halálokat kell siratnunk. Az Isten mára halasztotta halálát urunknak, azért, hogy megszentelje halálának áldozatját annak érdemével, a ki ma megholt érettünk. A micsoda életet élt, a micsoda halála volt, hiszem, hogy megmondották neki: „Ma velem lészsz a paradicsomban." Hullassuk bőséggel könyeinket, mert a keserüségnek ködje valóságosan reánk szállott. De ne azt a jó atyánkat sirassuk, mert őtet az Isten annyi szenvedési után a mennyei lakodalomba vitte, a hol a gyönyörüségnek és örömnek poharából itatja: hanem minmagunkat sirassuk, kik nagy árvaságra jutottunk."

E mélyen érzett sorok megtörék lelkét. Jövőjét e nap óta borultnak látta, s még borultabbnak, midőn az ifju Rákóczy megérkezése nem igazolá a hozzá kötött várakozást. Ezóta néha zsémbel és nem találja helyét, a világ terhére lesz, s utolsó levelében egészen megtörve irja: „ne kivánjunk egyebet Isten akaratjánál. Kérjük az üdvösséges életet, a jó halált és üdvösséget. És azután megszününk a kéréstől, mind a büntől, mind a bujdosástól, mind a telhetetlen kivánságtól. Amen." Ezek voltak utolsó szavai nénjéhez. Már számot vetett a földdel, hol nincs számára vigasz, s áhi-

tattal és oly buzgón tekint az égre, mint valaha Erdély bérczei felé, mikor még erőteljes, harczedzett férfi volt. Mert a vallásos érzés ekkor még csak egyik hurját képezte szivének, most a földön mindentől megfosztva az egy menhelye, hite s reménye maradt a rodostói számüzöttnek.

Valóban, a hang tisztán észlelhető különbségét Mikes minden finom műérzékével sem tudta volna eltalálni. De kis, nyolcz- tizsoros levelei is, melyeket nehezen vett volna fel az öntudatos műgonddal készitett memoireba — midőn ezek többnyire csak a hangot zavarják, magukon hordván a nap bélyegét, melyen irattak — ellene szólnak az egyfolytában készitésnek.

Igen, Mikesnek meg volt a vigasza, hogy megbizott rokonlélekkel közölje örömeit, szenvedéseit, reményeit, élményeit. S hogy mégis, hogy ne csak a rokon, hanem a világ is tudjon azokról, letisztázta a fogalmazványokról s átadta az ifju Totnak. Igy maradtak fen levelei: mint napi élményeinek emlékei. Sőt hitem van benne, hogy ha a nemes b. Huszár család levéltárát felkutatná, Mikesre vonatkozólag még sok becses adaléknak jutnánk birtokába, söt talán azon levél is, melyet anyjától kapott, de, mint tudjuk, testvérének visszaküldött, feltalálható lenne ottan. A tanács, melyről abban emlékszik, s melyet követni elmulasztott, aligha nem valamely hazatérhetési kisérletről tesz emlitést. Lehet hogy ez megczáfolná a költőt, ki oly szépen mondja nevében:

„Oh mért nem mehetek hozzád, szülőföldem,
Mikor minden bokrod régi ismerősem?

Mért vagy szolgaságban,
Gyászos rabigában
Oly hosszu idóig?
Ha feléd indulok, lelkem visszatartja
Az édes szabadság bűvös-bájos karja,
Vissza, mind a sirig."

De a történet Mikese azért mitsem fogna veszteni. Ki oly édes-epedve tekint a haza szent földjére, ki oly nagy boldogságnak tartja a rokonok közt élhetést, ki oly bensö szeretettel iszik nem ismert öcscsei és hugaiért nevök napján, kit mindezek köréből nem a szabadság-keresés — bármily nagyra becsülte is azt különben — hanem egy kora fölé emelkedett óriási alaknak bámulása ragadott ki, ez óriási alak letüntével, ha övéi körébe visszavágyódott, ugyan mit vesztene el jellemének fenségéből?

OKLEVELES TOLDALÉK.

I.

Váradi pasának szóló levél mintája expedita Ao 1669. die 25. Maji Albae.

Tekintetes ngos pasa etc.

Az ngod nekünk irt levelét illendő jóakarattal és kedvesen vettük, melyben jelenti ngod vitéz barátunknak Amhet effendinek panaszát, hogy egy Hodos nevü faluja az magyar urak miatt elpusztittatott volna, ugy hogy három esztendőktől fogva hon nem lakhatnának; irja azt is ngod, hogy ugyanannak az falunak minden marháját Zólyomi elhajtotta volna; mi igen szorgalmatosan tudakoztunk arról az Hodos nevü faluról, de olyan nevü falu azokban az tartományokban nem találtatik, annak sem hallottuk még semmi hirét is, hogy melyik falunak hajtotta volna el Zólyomi minden marháját, minthogy maga tudja ngod Zólyomi alkalmas ideje mióta másutt vagyon nem is Erdélyben, ehez képest nem is tudunk ennél többet irni arról az dologról ngodnak; azt bizonyosan merjük ngodnak értésére adni, hogy az magyar urak miatt tizedrésznyi bántódása sincsen az szegény embereknek, azok miatt el nem pusztulnának, csak más részről cselekednének irgalmasabban velek, melyre hogy ngodnak legyen illendő gondviselése, barátságosan kérjük. Esék értésünkre az is, hogy ngodnak mentenek volna mostan erős parancsolati ki, és Váradtól messze való helyekre is arról, hogy az szegény emberek palánkfákat szekereken vinnének be, ngod talám az faluknak távollétét nem tudta, de bizonyosan higyje, hogyha olyan messze kényszerittetnek fáradni, minden marhájukból kifogynak az szegény emberek, melyből bizonyosan elpusztulásuk

következik htlmas császárunk adajának nagy kárával, mind török mind magyar uroknak fogyatkozásával, jobb hogy szegényekkel szolgáltassunk ugy, hogy ők is élhessenek. Mi az erdélyi részről eddig is illendőképen vigyáztunk, ennek utána is gondunk leszen reá. Vagyon panasza sok erdélyi embereknek arról is, hogy Várad táján és Belényes vidékén levő falukat az török vitézek nem akarják megengedni hogy az magyar uraknak szolgáljanak, valamihelyt penig az erdélyieknek gondviselések alól azok az faluk kikelnek, eddig is, hogyha derekas gondviseléssel nem lettünk volna reájok, az magyarországiak és egyéb csavargók régen elpusztitották volna őket, azért ngodat barátságosan intjük azoknak az magyar urakhoz való feljövését parancsolja meg, hogy itt ngoddal együtt egy értelemből oltalmazhassuk másoktól őket, mert ha azt elmulatjuk, ha valami veszedelem követi őket, mi okai nem leszünk. Istennek gondviselése alá ajánljuk ngodat. Datum etc. Ngodnak jóakarója.

(Rozsnyai Dávid gyüjteményéből gr. Mikó Imre ur birtokában.)

II.

Michael Apafi Dei gratia Princeps Transilvaniae, partium Regni Hungariae dominus et Siculorum Comes etc.

Generose fidelis nobis dilecte salutem et gratiam nostram.

Nyilván vagyon kegyelmednél, miképen kapdostanak az fényes török vitézek Zaránd vármegyében az Körösbe lévő falukon, a melyek közzül (azt állitják) hogy negyvenkilencz falukat hatalmas császárunk pecsétével megerősittetett regestrummal adott volna a fényes porta nékiek, de azomban azokat az negyvenkilencz falukat is oly formán iratták fel az regestrumban, hogy közben-közben sok falukat elhagyván, és azomban beljebb egész Dupa Peátráig, és az Káján torokig irván fel némely falukat, azoknak alkalmatosságával akarják az többit is, az melyeket kihadtak az regestrumból, elfoglalni; tudván azért, hogy az ország határira való szorgalmatos gondviselés

fejedelmi hivatalunkban áll, akarván annak megfelelni, az fényes portára tartózó adó béküldésének alkalmatosságával errűl az dologról is hatalmas császárunkot alázatosan megtaláltuk az adóval bé ment böcsületes tanácsur hivünk által az ki mai napon érkezett hozzánk viszsza, megvalljuk nem szinte kivánságunk szerint való választ hozott; hogy tudni illik az mely negyvenkilencz falukat hatalmas császárunk egyszer az fényes vitézeknek adott, abban változás immár nem lehet; melynek eligazitására az fényes porta nem sokára emberit fogná kiküldeni. Ezen kivül vagyon még hátra azoknak faluknak állapotja, az melyeket az jenei török vitézeknek az regestrumban nem adott az fényes porta, de azomban (az mint feljebb is jelentők) azokon az falukon innét több faluk lévén felirva, emezek is tapasztalhatóképen veszedelemben forognak miatta, melyeknek oda engedése felől az fényes porta semmit sem parancsolt ugyan, de miképen tarthassuk meg az ország számára, nagy consideratio kivántatik hozzá, sőt lehetetlennek hiszszük rendkivül való költés nélkül végben is mehessen jól az dolog. Nem akarván azért az hazának határi felől az nemes ország statusi nélkül semmit cselekedni, szükségesképen kellett kegyelmeteket convocáltatnunk, parancsolván kegyelmesen és igen serio kegyelmednek ad diem nonum mensis martÿ Fogarasi városunkban jelen lenni el ne mulassa, hogy az nemes ország több becsületes statusival együtt concludálhasson arrúl mit kellessék in hoc casu cselekednünk, és az haza határinak conserválásában ha valami költésnek kelletik lenni, honnét és mi módon telhessék ki; egy napi consultatio által végben menvén, azután nem lészen kegyelmednek késedelme. Secus sub poena in Decreto et Articulis expressa non facturus, gratiose propensi manemus. Datum in arce nostra Fogaras die 11. mensis Februarii Anno 1671. M. Apafi mp.

Kivülről: Generoso Stephano Rácz de Galgó, fideli nobis dilecto.
Eredeti. Erd. Muz. (B. Orbán Balázs adománya.)

III.

Fővezérnek szolló levél mintája, anno 1671. 16. may Albae.

Tekintetes és ngos fővezér etc.

Noha nagyságodat immár sok izben tudósitottam, az németoknek Magyarországban való szünetlen többülések felől, de az fényes portához való kötelességem kénszeritvén, kelletett ngodnak ujabban irnom: ngodnak bizonyosan irhatom, hogy Magyarországban minden várak városok annyira meg vagynak németekkel rakva, hogy már azokban nem férnek, hanem falukon is sok helyeken egész zászlókkal vagynak kin, ha valaki ngodat ugy tudósitaná, hogy német császár az magyarországiakra megharaguván, azoknak büntetésére küldte volna őket, azt el kell hinni, hogy azoknak megnyomorittatására is küldötte, de az magyarországi magyarokat lába alá tapodván, annak az német hadnak fele sem kellene Magyarországnak megnyomoritására, még is szintén az este is érkezett hirem, hogy ujabb német hadak is vannak utban, melyből világosan meglátszik, hogy más nagyobb dolog vagyon elméjekben; Erdélyországa ellen szüntelen fenyegetőznek, némely erdélyi nemesember Magyarországban joszágot birván, ha annak látására megyen nyakon kötik. Im ez órában vagyon szintén itt nálunk az kassai és szakmári generáloktól küldött követ, az ki ngod méltóságos neve alatt, csalárdul csinált levéllel mint jött hozzánk, az ngod embere megmondhatja; ez penig bátorságosan fenyegetődzik, mind itt s mind jövő utjában, hogy az mihelyt ő kimegyen, az németek bejönnek Erdélynek koborlására. Mely fenyegetödzések kiterjedvén az szegény emberek közé, valahul eljött futofélben vagynak az szegény emberek, magamnak is kéntelenség alatt, az országnak bizonyos számu hadait ellenek táborban kell szállitanom vigyázásnak okáért. Ezeket ngod minden részéről valóságos dolognak higyje, mert hazugsággal ngod

füleit terhelni nem akarom, tiszta arczát akarnék viselni az fényes porta előtt. Nem kételkedünk benne hatalmas császárunknak ilyen őstől maradott országára ngod gondot visel, mindazáltal addig is, hogy valami kár az országban ne essék, ngodnak alázatosan könyörgünk méltoztassék az két oláhországi vajdáknak s a véghbeli passáknak parancsolni, hogyha az szükség kivánja s megtalálom őket ne késsenek megsegiteni. Ennekutánna is ha az hirek ujulnak: ngodat éjjel nappal tudósitani el nem mulasztom. Tartsa Isten ngodat jó egésségben.

(Eredeti, Mike S. ur gyüjteményéből.)

IV.

Váradi kajmekámnak szolló levél minutája, expedita anno 1671. die 18. Maji.

Tekintetes nagyságos, kajmekám nekünk vitéz ur barátunk Isten kegyelmedet sok esztendőkig éltesse.

Nekünk irt kegyelmes levelét elvettük, az mint irja, hogy az rézbányát az kolozsvári kapitány verette volna fel s az bányászt is megölette volna. Azt elhisszük, hogy kegyelmednek igy adták az dolgot értésére, de valaki mondotta kegyelmednek, nem volt semmi részében igazság szavában, mert az mi kapitányunknak egy embere sem volt részes annak az bányának felverésében, még az midőn annak az helynek felverése történt, az fényes portára menvén be az panasz, kapucsi küldetett ki; akkor napfényre jött, hogy erdőn lappangó latrok s tolvajok cselekedték az dolgot nem kolozsváriak. Melyből meglátszik, hogy az ki az fényes portán most ilyen hijjába valóságot hozott elő nem tudott egyébet mit beszélleni. De erről az dologról minthogy fővezér urunknak ő nagyságának bővebben irtunk, több szóval terhelni kegyelmedet nem akarjuk. Irja kegyelmed azt is, hogy Bagos és Horváth nevü falukat felszedtek és Erdélyben telepittettek volna. Intjük kegyelmedet mint barátunkot másszor menjen végére jobban az dolognak; mindazok az szegény emberek és

mind az hodoltságon levő több faluk, az igaz dolog, hogy majd épen elpusztulnak, de nem Erdélyben hozzák őket, hanem az török vitézek elviselhetetlen sok sarczoltatása miatt immár annyira elnyomorodtanak, hogy mivel az reájok vetett rettenetes summát meg nem adhatják, az mennyi földet az szemivel lát annyira bujdosik szélylyel az szegény ember, az melyik falu tizenkét husz forint adóval megéri az magyar urat, kétszáz forintnál is többet vesznek rajta az török vitézek. Az egész hodoltság pusztulásának ez az oka, melyet ha kegyelmetek meg nem orvosol s az szégeny emberekkel gyengébben nem bánik, mint ad az számot fényes porta előtt maga tudja. Éltesse Isten kegyelmedet jó egésségben. Költ etc.

Kegyelmed barátja.

(Eredetiről, Mike S. ur gyüjteményéből.)

V.

Portára expediált levél minutája anno 1671. die 3. Junii In Vingárt.

Vigesima prima maji költ kegyelmetek levelét 1. Junii vöttük, mi karban fólynak az haza és mi dolgaink az portán értjük; hogy az tihaja első két rendbeli audentia adással kedvesen látta kegyelmeteket, de harmadszori audentiájakor ellenkezőképen — világosan meglátszik, hogy az végbeliek practicájok által lett, az .... Doctora szaván sem fundálhat kegyelmetek méltán, semmi derekas dolgot, mert ő szive lelke levén Panajottnak és Isak effendinek, kik is legnagyobb fautori ellenünk az végbelieknek, olylyá tartjuk mint ha magok szájokból hallotta volna kegyelmetek azokat a fenyegetődzéseket, nem is lehet egyébb végre minden kétség nélkül, hanem azért, hogy az ország nevével maga adja kegyelmetek oda az falukat, és ne láttassék az fényes porta maga szakasztani el Erdélyországtól. Szintén oly alkalmatossággal érkezvén azért az kegyelmetek levele hozzánk midőn ide Vingártra az mostani itt való lakodalomnak alkalmatosságára

hármán kivül az egész ország tanácsi rend confluált ide, nem tartván bátorságosnak az egész országnak convocálására halasztani választételünket, az' tanács uraknak ő kegyelmeknek az kegyelmetek levelét megmutattuk, consultálkodván ő kegyelmekkel, nekünk igy tetszik, hogy ez szerént cselekedjék.

Az kik által illik és lehet az fővezért ő ngát csendesiteni kell, ilyen declaratióval, hogy ő nga tekintse meg az nemes ország levelét, abban alázatos könyörgésnél egyebet semmit sem lát, az egész világ előtt eddig ugy tudatott, hogy hatalmas császárunk kapuja egy könyörgő ember előtt is, annál inkább egy ország előtt nem volna betéve, azért meghajtott főre az alázatos könyörgésért haragudni méltán nem lehet, Istennek hatalmas császárnak könyörgeni szabad, Erdélyországa s annak minden részei hatalmas császárunké, az mire Isten ő hatalmassága szivét az szegény országhoz vezérli annak kell meglenni. Hogy ha elébb megyen az dolog s kivánják azt, hogy ő kegyelmeknek igérjenek nevezet szerint falukat: ezt az kérdést ugy hiszszük, hogy az fővezér soha világosan fel nem teszi, hanem avagy az tihaja, avagy annál is alacsomb ember, kinek azt a választ tehetik ő kegyelmek, hogy az egész ország hatalmas császárunké levén, ez a szegény ország ő hatalmassága kegyelmességére hagyta és bizta magát ezen dologban is.

Hogyha peniglen semmiképen az haza közönséges veszedelme nélkül az dolog függőben nem maradhat, keserves dolog ugyan, ilyen rettenetes adózás lévén ez nyomorult hazán, mégis az kinek adóz, az által kisebbittetik meg határában, de mint sem egészen az ország veszszen el, az veszekedésben forgó faluk felöl mentől kisebb kárral kell véget érni, Isten s az idő ott tanitja meg ő kegyelmeket; ezaránt nem is vádolhatja ő kegyelmeket az statusok előtt is senki is méltán, midőn nem ő kegyelmek adják oda az falukat, hanem az veszi el az, ki az többit is mind elveheti, s az egész országot is elrontással fenyegeti.

De ő kegyelmeket Istenre, lélek idvességére s hazájokban való szeretetére kinszeritjük ehez az alkuváshoz ugy nyuljanak, hogy ha az dolognak egyéb megorvoslását semmiképen nem látják, és hogyha az megalkuvásnak elmulatásából ez hazára veszedelmet látnak következni. Mert mi mind ez hazával együtt csak azt értjük az dologban, az mint az fényes portáról tudosittattunk. Az követek ő kegyelmek magok ott vagynak szemekkel látják s fülökkel hallják az dolgot . . . . . oly veszedelmes matérja, hogy hirtelen . . . . . . megalkuvásra lesznek ő kegyelmek, édes . . . . örökös kárt tehetnek, ellenben ha vesz . . . . közeléteni, s azonban keménykednek ugy is veszed . . . . hatnak ez hazára, azért az nagy istenre kér . . . . ő kegyelmeket mind az két végét jól meg né . . . . cselekedjék azt a mit hozzánk és hazáj . . . . kötelességek kiván.

Hogy ha alkalom szerént megyen véghez az dolog azon . . . . ő kegyelmek, hogy bizonyos határt tegyenek ne k . . . . ujobb ujobb akadályokat szenvedni ezen materia . . . . országnak. Az kapi: az mint irja az Halmágy mellett lefolyó patakig; ezen szóval kell lenni, sőt ha lehet a megegyezésről levelet extraháljanak szóról szóra az canonra, az lehetne jövendőben is securitására ez hazának.

Hogy ha ezen az akadályos dolgon által mehetnének ő kegyelmek és az porta elméje valamennyire csendesednék, fővezér tihája előtt panaszképen jelentést tegyenek ő kegyelmek, sőt ha jó alkalmatosság adatik az fővezér előtt is váradi törökök számtalan sok kártételek felől, kik meg nem elégedvén azzal, hogy Erdélynek harmadrészét Váradhoz behodoltattak, és immár nagyobb részént elis pusztitottak, még is azzal sem akarnak megelégedni, hanem az országnak szintén közepéig mind beljebb beljebb akarnának hodoltatni, melyet lehetetlenség, hogy Erdély országa nekik megengedhessen, nem is telnék hatalmas császárunk adaja soha ki, hogy ha az nekiek megengedtetnék, azért ha az váradiak

valami igazságtalan dologgal az fényes portát busitanák hitelt nekiek ne adjon; sőt ha a nemes országot assecurálná a fényes porta, hogy az váradiaktól bántodás nem leszen az igen hasznos dolog volna, melyről ha lehet nem csak verbalis resolutiot, hanem levelet kellene obtineálni. Hogyha mostan Erdélynek ilyen nagy darab része idegenednék el az hazától akar csak az váradiak részéről ne biztassék: legyen annyi tekinteti az fényes portának az meg nyomorodott szegény hazára. Mind azokat bizzuk Istenre ő felségére kitől egyedül szállhat áldás az követek ő kegyelmek munkájára, azonban ő kegyelmek hivataljokban kötelességek szerint járjanak el.

(Eredetiről, Mike S. ur gyüjteménye.)

VI.

Felséges és mlgs császár nekem jó akaró uram.

Flgd neve alatt költ levelet hozván egy . . . . . . ember Szinán Názár, és Kiráz nevü örménye . . . . . . adosságokról, az közönséges igazság is azt kíván . . . . ngd mlgs irását előttem viselvén azon a . . . . . . ért jött örmények mellé magunk emberét rend . . . . és azt az embert is a ki az pénzt oda be felkér . . . az rabokat kihozta volt velek együtt elküld . . . . hogy azon kihozott rabokat requirálván nekiek megfizessenek, melyben ha azon rabok engedetlenkednének tiszteinknek is megparancsoltuk, hogy igazat tétessenek nekiek. Csak hogy flgs khám fájdalmas panaszszal kell megvallanunk azt, az mely ember az flgd neve alatt költ levelet nekünk meg adta, ugy adatott értésünkre azon embert flgd szemével sem látta, az levél is penig mivel oly formában vagyon, hogy arról az mlgos kapuról nekünk olyan együgyü formában való levél nem küldetett; az mely is az mennyiben nekem derogál, sokkal inkább flgd méltósága ellen láttatik lenni, mely miatt azon embernek flgdtől való követségében gyanakodunk, mind azon által flgd mlgs pecsétét látván azon együgyü levelen,

azon embert tisztességgel excipialtuk, kérvén flgdet orvosolja meg, flgd hire nélkül ne kapja fel minden ember magát idegen országban való követségre, mivel itt annak mondotta magát. Az mely levelet penig flgd mlgs neve alatt hozzám hozott, mivel kételkedtem benne, inspecie ezen levelemben inclusive flgdnek elküldöttem, micsoda levelet hoztak hozzám, flgd megláthatja. Istennek gondviselése alá ajánlom flgdet. Radnót 17. sept. A. 1671.

Flgdnek szolgál engedelmességgel

Apafi Mihály.

(Rozsnyai D. gyüjtem. gr. Mikó Imre ur birtokában.)

VII.

Méltóságos és ngos vezér.

Ngodhoz küldött Baló László követ hivünk ngodtól boldog órában megérkezvén, mind az ngod méltóságos levelét s mind penig szóval való izenetet voltaképen meg mondá. Hogy azért ngod a magyarországi dolgokról bennünket tudositani nem neheztellett ngodtól igen kedvesen vöttük s igen nagy reménységet vettünk vala; mind az nagysád leveliből és mind penig követünk előtt való szavaiból, hogy azon hatalmas császárunk hasznára s birodalmunk terjesztésére való magyarországi dolgoknak kivánatos indulata lenne nem sokára: és midőn olyant váránk hatalmas császárunk fényes portájáról is: im az magyarországi dolgoknak ugy megcsüggedésére, micsodás levelünk érkezett fővezér urunktól ő nagyságától nagyságodnak azon levelét, követ hivünk által való kivánsága szerént elküldöttük: kérvén ngodat, mint nekünk igen meghitt jó akarónkat, ezen fővezér ő nga levelét vissza küldeni ezen postától, és jó igéreti s izeneti szerint. Ngod is azon dolgokról ha mi hirei s tudositási jöttenek, bennünket is tudositani, azon posták által ne nehezteljen.

Azonban kérem még is nagyságodat igen nagy bizodadalommal, tovább is jó igéreti szerént ez hatalmas császárunk

nagy hasznára való dologban magát is fényes portáján és fővezér urunk és ő nga előtt interponálni, az magyarországi doldokat segiteni ne neheztelje: melyet nagyságod cselekedvén, ha ngod idejében lehet az igen hasznos dolgoknak indulatja és jó futamatja, még az világ fen leszen ngod dicséretes jó hire neve, méltóságos nagy emlékezeti fen marad: és mi is minden hozzánk illendő dolgokban érette szolgálni és kedveskedni el nem mulatjuk. Éltesse Isten és tartsa meg ngodat sokáig jó egésségben.

Kivül: Balasfalváról Budai vezérnek Baló urammegjöveteli alkalmatosságával irt levél minutája. 13. novembris A. 1671.

(Eredetiről Mike S. ur gyüjteményéből.)

VIII.

Méltóságos erdélyi fejedelem.

Köszönetem után: nekem kedves jó akaróm: Isten kegyelmességéből ez jelen való esztendőben hatalmas császárunk adajának administrálása felöl kegyelmed kapikihajának, hogy aranyul beszolgáltassék meg volt parancsolva, ő is kegyelmedet arról tudositotta volt; de mivel, hogy ez esztendőnek ideje majd elmulik Szent Demeter napja is közelitvén, az megszerzésében idő ne foglaltassék, ez alkalmatossággal valamint tehette kegyelmed szerit az adót Sz. Demeter napján küldje be annak rendi szerint, Isten engedelméből ez esztendőben az minemü pénznek szerit teheti kegyelmed, legyen azon, hogy Sz. Demeter napján az adó ben legyen, tefter szerint acceptáltatik. E mellett kedves jó akarom ezen dolog végett oda menő ezen agát ide vissza bocsátani ne késleltessen.

Fővezér Tihája Kaplan Aga.

Kivül: Fővezér kihája levelének forditása, melyet hoztak Balásfalvára november 1671.

(Eredetiről Mike S. ur gyüjteménye.)

IX.

Jésus vallásán nagy rendeknek öröme stb. mostani Erdélynek fejedelme Apafi Mihály stb.

Felséges és ngs parancsolatomat vevén tudtodra legyen, hogy mivel te méltóságomnak igaz szolgája engedelmes jól kivánója és kiváltképen való hűséges czirákja lévén, az engedelmességnek közönséges utjában, erős lábbal és egyenes elmével lettetek az oka, hogy ős országunk és megemlitett tartományunknak miolta fejedelmévé tétettél, az országnak megőrzésében, oltalmazásában, annak szegénységének való kegyelmességben és egyéb parancsolatunk szerint való dolgoknak végben vitelében szorgalmatos igyekezettel voltál; azonban annak beszolgáltatása reád bizattatott erdélyi adó boldogságosan oltalmazó küszöbünk melyékére, és méltóságot magával hozó vagy adó szemünknek eleiben küldetett tekintetes Nemes János nevű követetek által beadatott, leveletek pedig megfordittatván méltóságos tekintetünk elében beadatott és a régi szokás szerint követetek orczáját szentséges kegyelmemben törülvén császári személyünkkel való szemben létellel megörvendeztettetett, minek okáért ezután is azon benned levő elégséges hűség szerént magadat jól viselvén, az országra viselj gondot, annak szegénységéhoz kegyelmességgel légy, és annak beszolgáltatása mivel reád bizattatott, az erdélyi adót annak idejében beszolgáltatván tárházamat ékesitsed, azonban birtokomban levő országomat a pogányok lábainak pusztitásától megoltalmazd, egyéb tőlünk megparancsolandó méltóságos dolgainkban is szorgalmatos igyekezettel légy, az tökéletes és engedelmes uton mind végig állandó és durabilis lenni igyekezzél, hogy igy htlms császári kegyelmességemnek fejedre való vonásában semmi czikkelyt elmulatni ne találtassál és minden szükséges dolgaitokról is tudositni el ne mulasszad; igy értvén nemes czimerünknek

engedelmeskedjél. Datum in principio Aprilis 1082. (1672. apr. 1—10.) a Mohamete Adrianopoli

Szultán Mehmed.

Jegyzet. Ugyan akkor a szokásos levéllel fővezér Ahmed pasa is megirja az adó beszolgáltatását s a követ visszabocsátását a fejedelemnek.

(Rozsnyai Dávid forditásáról gróf Mikó Imre ur birtokában.)

X.

Barátságos köszönetünk után Isten tartsa kegyelmedet jó egésségben hatalmas császárunk szolgálatjára.

Nekünk küldött kegyelmed levelét vettük, melyben irja kegyelmed, hogy az lengyel királytól menvén oda követje, az mely hatalmas császárunk és az lengyel királylyal való békességet tractálna, irja kegyelmed azt is, hogy innet bizonyos és meghitt emberünket küldjük; mi penig ugy tudjuk s megis tapasztaltuk azt, hogy kegyelmed hatalmas császárunknak igaz meghitt hive, nem szükség tehát minekünk más bizonyos emberünket küldenünk, hanem kegyelmed légyen mindenekben az jó békességszerző, hitelt adván kegyelmed mindenben, hatalmas császárunk is kegyelmedre bizta azon dolgoknak végben vitelit, csak hogy azon követnek mi legyen kivánsága jól értse s lássa meg; mert az lengyelnek Okrajna nevü tartományhoz miközi vagyon, hiszem az előtt sem volt az lengyeleké. Az mi pedig az Podolya tartományát nézi, hatalmas gyözhetetlen császárunk fényes fegyverével vette azt meg, igy ez iránt ez két tartományhoz semmi közi nincsen sőt sem illik arról tenni, hanem az adó nevezetinek mivoltáról az felséges kám instálván hatalmas császárunk előtt, melynek instantiájára hatalmas császárunk az adót elengedte, hogy adót ne adjanak; mindezek fölött ha az lengyel király követe a békésség felöl akar tractálni végben nem mehet különben, hanem a mint ennekelőtte a békesség végben ment volt egyszer, megáll az, ha ilyen követséget

visel s az előbbi békességnek mivoltáról beszél, tudositson kegyelmed bennünket, mi is választ teszünk arról, kegyelmed ahoz tartsa magát. Ezek után Isten tartsa kegyelmedet hatalmas császárunk hasznos szolgálatjára sokáig jó egészségben. Drinápolyban. Fővezér, Ahmed Passa.

Kelet 1672. majus.
(Mike Sándor ur gyüjteményéből.)

XI.

Fővezér, urunknak szóló levelének párja.

Méltóságos erdélyi fejedelem Apafi Mihály.

Barátságos köszönetünk után, kegyelmed levelét vöttük, mit irjon mindeneket megértettük. És már ugy látjuk az magyarországiak dolgairul irt, melyről az előtt is kegyelmednek rég választ adtunk. Hatalmas császárunknak az német nemzettel állandó békessége lévén, azon békességnek punctumi ellen az magyar nemzet mellett fel nem kél, akármint legyenek az fényes portáról ő reájok nézendő, sem jó, sem rosz nem származik. Kegylmed penig ugy mint eddig az ideváló hüségben állandó levén, igyekezze mindeneket ő hatalmassága kegyelmességének virágzását fején megmarasztani. Isten kegyelme az jókkal. Datum Pravoda.

Fővezér, Ahmed passa.

Kelet 1672. jun.

XII.

Erdélyi méltóságos fejedelem Apafi Mihály.

Barátságos köszönetünk után, kegyelmed levelét vöttük, irását megértettük ez alkalmatossággal, azért mivel az lengyel az békességhez nem tartja magát, hatalmas császárunk is minden bizonynyal ellenek indult. Isten kegyelméből ez jelen való hónak negyedik napja csötörtökön Pravodához is érkezett fővezér urunkkal együtt. Onnét is mai utjokat continuálják. Azonban fővezér urunk ő nagysága irván kegyelmednek, intjük,

tartsa magát az ő nagysága méltóságos irásához, cselekedjék is az szerint. Isten kegyelme az jókkal.

Fővezér tihája, Szulimán aga.

XIII.

Magyarországi főrendek
Barátságos köszönetünk után.

Kegyelmetek levelét elvöttem, abban mit irtak, mindeneket megértettem, ez alkalmatossággal az lengyel nemzet békessége ellen való dologban impingálván minden bizonynyal hatalmas császárunk ellenek indult, ez jelen való hónak negyedik napján, ugy mint csötörtök napon Pravodahoz is érkezett minden hadával, honnét minden nap ezután ő hatalmassága utját continuálja is. Azonban ez előtt ide jött főköveteiteknek bizonyos válasz mondatott vala. Azolta semmi elmulhatatlan dolog nem kénszeritvén, kegyelmeteket ez alkalmatossággal való levele is kegyelmeteknek mulhatott, vagy szükséges sem lőtt volna, azért az válasz most is azonaz, ki az előtt. Ez fényes porta az mit egyszer válaszul kiad, azt nem iterálja azonban marad, tartsa ezért ahoz kegyelmetek magát. Isten kegyelme az jókkal.

Fővezér Tihaja Szulimán aga.

Kelet 1672. jun.

(A XI, XII, XIII. sz. oklevél egy papirra van irva, Rozsnyay Dávid által forditva. Mike S. ur gyüjteményéből.)

XIV.

Az htlms és győzhetetlen római császár stb.

Nyilván lehet klmednél htlms és győzhetetlen császárom kglmes királyom fényes, tüzes és vasas ármádiáinak a Tisza vizén által költözések, de semmi szent békesség ellen való alkalmatosság szándékjokban nincsen, hanem hogy amaz török egyezésével való fenyegetésével némelyeket magok mellé holdoltak, istentelen hamis rebellis magyaroknak

a magyarországi szegénységen való insolentiájokat elforditsam, kergessem őket parancsolatom tartja, de hogy a szent békesség ellen való dolgot cselekedjem, arról parancsolatom nincsen, sőt világosan megmutatja ez is, mert mi sehol is, valahol eljöttünk, semmi alkalmatlanságot és kárt senkinek nem töttünk, sem Magyarországban, sem htlms török császár birodalmában, ezért kegyelmednél is igy legyen tudva. Mivel azért klmed levelébül is ugy látjuk, akarja, hogy azon rebelliseket eltörüljük, minden utakat, módokat elkövetünk, semmit pedig a szent békesség ellen nem cselekedünk, dicsérjük klmed jó akaratját a rebellisek büntetésében. Éltesse Isten jó egésségben klmedet. Datum in Castris ad Majtin 28-a novembris 1672.

Klmed vitéz szomszed ur jó akarója,

Gróf Volf. Fridericus Kolb.

(Hivat. forditás Rozsnyay Dávid gyüjtem. Gróf Mikó Imre birt.)

XI.

Connumeratio mely lett Anno 1671, Doboka-vármegyében.

Anno 1671: Doboka vármegyében az hódoltság alatt levő faluknak, Váradnak egy esztendőnek forgásában mindennemü adajok és saczcznak summája mennyi legyen, Anno 1671. die 1. dec. Borsán az mlgs ur Bánfi Dienes, főkapitány ur ő kglme parancsolatjából, nztes Kabos Mihály főbiró, Keczely Gergely vice ispán, Bernard Deák notárius, és ugyan Doboka vármegyének vice ispánja Tordai János uram ő kglmek által per inquisitionem lett leiratása ez szerint, az mint ide alább következik

Szent Mihály pers. nro 12, füst nro 3.

Császár adaja rajtok fl. 10 den. 80. templompénz fl. 1 d. 80, portapénz fl. 3 d. 60, árpapénz fl. 3 d. 50, cziivekpénz fl. 5. Az iró-

deák egy oka vaj fl. — d. 30. Török urok Alibék ispája adója fl. 70, egy tehén fl. 8, mézet, vajat 35 okát, den. 30-al, fl. 10 d. 50, most deszkapénzt is kér. . . . . . . fl. 113 dn. 50.

K i d e pers. nro 30, füst nro 2.
Császári adaja fl. 7 d. 20, templompénz fl. 1 d. 80, portapénz fl. 2 d. 22, palánkpénz fl. 6, árpapénz fl. 9. Czédulapénz d. 80. Török urok Ozmán ispája fl. 60 . . . . . . fl. 87 dn. 2.

S z e n t p é t e r f a l v a pers. nro 14, füst nro 2.
Császár adaja fl. 7 d. 20, templompénz fl. 1 d. 80, portapénz fl. 2 d. 40. Török urok Csorbazia ispaja fl. 54, egy tehén fl. 8, vaj oka 11 per d. 30: fl. 3 d. 30, méz 16 oka per d. 30: fl. 4 d. 80, sajt 13, egyet d. 40: fl. 5 d. 20, két kősó, egyet d. 40: fl. — d. 80. Most is kér rajtok fl. 32. . . . . . . fl. 87 dn. 50.

F e l e g r e g y pers. nro 30, füst nro 5.
Császár adaja fl. 20, templompénz fl. 1 d. 80, portapénz fl. 6. Török urok Memhet ispája fl. 80, egy tehén fl. 8, mézet, vajat 20 okát fl. 6, (a z e g é s z ö s s z e g e h i j á n z i k).

V á r m e z ő pers. nro 30, füst nro 3.
Császár adaja fl. 12, templompénz fl. 2, czüvekpénz fl. 2. Török urok Amhat aga adaja fl. 60, egy tehén pro fl. 8 . . . . fl. 84.

Ö r d ö g k u t pers. nro 6, füst nro 1.
Császár adaja fl. 4, templompénz fl. 1 d. 80. portapénz fl. 1 d. 50. Török urok Alibék ispája fl. 8. . . . . fl. 15 d. 30.

P o s a pers. nro 9, füst nro 1.
Császár adaja fl. 4, templompénz fl. 1 d. 80

portapénz fl. 1 d. 10. Törk urok Menningk aga fl. 18. . . . . fl. 24 dn. 90.

Magyarogregy prs. nro 9, füst 1. Császár adaja fl. 4. Török urok Dervis iszpály fl. 8. . . . . fl. 12 — —

Kékes-Nyarló pers. nro 16, füst 5. Császár adaja fl. 10, templompénz fl. 1 d. 80, portapénz fl. 1 d. 80, czüvekpénz fl. 1 d. 80. Török urok csauz sereghajtó adója fl. 50, egy vágó tehén fl. 8 vaj 10 oka per dn. 30. fl. 3 fl. 86 dn. 40.

Romlott pers. nro 16, füst nro 3. Császár adaja fl. 12, templompénz fl. 1 d. 80, portapénz fl. 3 d. 60, czüvekpénz fl. 3. Török urok Ibraim ispája fl. 30, egy tehén pro fl. 8, vaj 15 oka per d. 30: fl. 4 d. 50. . . . fl. 62 dn. 90.

Somtői falu pers. nro 20, füst 1. Császár adaja fl. 4, templompénz fl. 1 d. 80, portapénz fl. 1. Török urok Ibraim iszpája fl. 30, egy tehén fl. 8, vaj 15 oka per d. 30: fl. 4 d. 50. . . . . fl. 49 dn. 30.

Borsua pers. nro 9, füst nro 1. Császár adaja fl. 3 d. 60, czédulapénz d. 60. Török urok Szentjóbi Bezdár aga fl. 15 . fl. 19 dn. 20.

Galponya pers. nro 15, füst nro 2. Császár adaja fl. 7 d. 20, templompénz fl. 1 d. 80, czüvekpénz fl. 2 d. 40, veszszőért és szénáért pro fl. 1 d. 20. Török urok Dervis ispája adaja fl. 40, egy tehén fl. 8. . . . fl. 60 dn. 60.

Dall pers. nro 16, füst nro 2. Császár adaja fl. 7 d. 32, templompénz fl. 1. dn. 80, porta, czüvek és várépités fl. 16 d. 20. Török urok Haszon iszpája adaja fl. 40, egy tehén fl. 8, vajat, mézet 20 okát fl. 3. . . fl. 76 dn. 32.

Nyilván pers. nro 24, füst nro 4.
Császár adaja fl. 14 d. 40, templompénz fl. 1 d. 80, portapénz fl. 6, czüvek pénz fl. 4, fáért, szénáért, veszszőért fl. 3. Török urok Amhát aga adaja fl. 200, mézet, vajat 60 okát fl. 18. fl. 247 dn. 20.

Ugrocz pers. nro 28, füst nro 13.
Császár adaja fl. 12, portapénz fl. 6, czüvekpénzt fl. 3 d. 60, veszszőpénz fl. 1 d. 80 Török urok Alibék adaja fl. 100, két tehén fl. 16, mézet, vajat 40 okát fl. 12. . . . . . fl. 151 dn. 40.

Dorzse pers. nro 16, füst nro 1.
Császár adaja fl. 4. Török urok Mehemet ispája fl. 30 . . . . fl 34 — —

Magyarköblös pers. nro 40, füst nro 5.
Császár adaja fl. 20, templompénz fl. 80, porta és várépületek fl. 28 d. 20. Török urok Rohavun ispája fl. 50. Adójok ennyi lett volna, de mivel soha meg nem elégedett, hanem raboltatván őket, hol száz és hol másfélszáz forintot rántott rajtok fl. 100 . . . . . fl. 200 — —

Pánczélcseh pers. nro 18, füst nro 2.
Császár adaja rajtok fl. 7 d. 20, templompénz fl. 1 d. 80, portapénz fl. 1 d. 50, várépitésre váló pénz fl. 2 d. 40, az deáknak két oka vaj d. 60. Török urok Ibraim aga adaja fl. 60, egy szarvas tehén pro fl. 10 . . . . . fl. 83 dn. 50.

Hidalmás pers. nro 10, füst nro 1.
Császár adaja fl. 4. Török urok Doboka iszpája fl. 15 . . . . fl. 19 — —

Füzes pers. nro 8, füst nro 1.
Császár adaja fl. 3 d. 60, portapénz fl. 1 d. 60, egy tehén fl. 8 . . . . fl. 42 dn. 90.

Alsó-Füzes pers. nro 18, füst nro 2. Császár adaja fl. 7 d. 60, portapénz fl. 2 d. 20, veszszőért fl. 1. Török urok Ozmán aga adaja fl. 30, egy tehén fl. 8 . . . . fl. 48 dn. 87.

Bányka pers. nro 8, füst nro 2. Császár adaja fl. 7 d. 20, templompénz fl. 1 d. 80, portapénz fl. 1 d. 50, vár épület fl. 4 Török urok Cziri pasa adaja fl. 60, egy tehén fl. 8, vaj 5 oka fl. 1 d. 50, egy rosz malom lévén az falujokban azért is vont fl. 14. . fl. 98 — —

Szent-Péter pers. nro 17, füst nro 3. Császár adaja fl. 10 d. 80, templompénz fl. 1 d. 80, porta és várépületre fl. 5, az iródeáknak 2 oka vaj fl. 60. Török urok Musztafa Bulyog pasa fl. 50, egy tehén fl. 8, vaj 10 oka per d. 30: fl. 3 . . . . fl. 79 dn. 20.

Felsőtök pers. nro 15, füst nro 3. Császár adaja fl. 11 d. 30, templompénz fl. 1 d. 80, füstpénz fl. 1 d. 40. Török urok Ozmán aga fl. 20 . . . . fl. 34 dn. 50.

Rákos pers. nro 30, füst nro 1. Császár adaja fl. 3 d. 60, templompénz fi. 1 d. 80, czüvekpénz d. 60, szénáért per fl. 60, fáért fl. 60. Török urok Izmael iszpája fl. 30, mézet, vajat 15 okát fl. 4 d. 50 . . . . fl. 41 dn. 70.

Kondormező pers. nro 13, füst nro 1. Császár adaja rajtok fl. 3 d. 80, portapénz fl. 1 d. 30, czüvekpénz d. 60. Török urok Ozmán aga adaja fl. 30, egy tehén fl. 8. (öszszesummázás hiányzik).

Balásháza pers. nro 27, füst nro 4. Császár adaja fl. 14 d. 40, templompénz fl. 1 d. 80, czüvek és portapénz fl. 12. Török urok Haszon iszpája adaja fl. 70, egy tehén fl. 8

vaj, méz, 25 oka per dn. 30: fl. 7 d. 50, egy nyesttel 6 éllett süveget fl. 5, most is kér rajtok fl. 20 . . . . fl. 138 dn. 70.

Kettősmoző pers. nro 13, füst nro 2. Császár adaja fl. 7 d. 20, templompénz fl. 1 d. 80, portapénz fl. 3, czüvekpénz fl. 15. Török urok Szentjóbi bék adaja fl. 30, egy tehén fl. 8, vaj, méz 10 oka per d. 30: fl. 3 . . fl. 68 — —

Galgó pers. nro 11, füst nro 4. Császár adaja fl. 14 d. 40, templompénz fl. 1 d. 80, portapénz fl. 3, czüvekpénz fl. 4. Török urok Musztafa dervis fl. 60, mézet, vajat 8 okát fl. 2 d. 40 . . . . fl. 85 dn. 60.

Tihó pers nro 15, füst nro 3. Császár adaja fl. 10 d. 80, portapénz fl. 5, czüvekpénz fl. 3. Török urok Joszip iszpája fl. 40, egy tehén fl. 8, vaj 10 oka fl. 3 . . fl. 69 dn. 80.

Őrmező pers. nro 12, füst nro 3. Császár adaja fl. 11, portapénz fl. 11, czüvekpénz fl. 1. Török urok Musztafa aga fl. 40, egy fejős tehén fl. 10, vaj 20 oka per d. 30: fl. 6, az vámnak felit . . . . fl. 79 — —

Csernek pers. nro 19, füst nro 2. Császár adaja fl. 7 d. 20, füst-, porta- és czüvekpénz. Török urok Ozmán aga fl. 30 . fl. 40 dn. 40.

Paptelke pers. nro 6, füst nro 1. Császár adaja fl. 3 d. 60, füst- és portapénz fl. 6. Török urok Todor pribék urok adaja fl. 12, vaj 4 oka d. 30: fl. 1 d. 20, egy-egy tallérba alkudtak vele fl. — . . . . . . fl. 22 dn. 80.

Ördög-Keresztur pers. nro 15, füst nro 2.
Császár adaja fl. 7 d. 20, templompénz fl. 1 d. 80, czüvekpénz fl. 1 d. 30. Török urok

Büki Memhet aga fl. 40, egy vágó tehén per fl. 8 . . . . fl. 58 dn. 30.

Babocz pers. nro 15, füst nro 2. Császár adaja fl. 8, templompénz fl. 1 d. 80, czüvek- és veszszőpénz fl. 2. Török urok Buki Memhet aga fl. 45, egy tehén fl. 8 . . . fl. 64 dn. 80.

Ádalin pers. nro 15, füst nro 8. Császár adaja fl. 8, templompénz fl. 1 d. 80, füst, porta és várépület fl. 10. Török urok Bulyog pasa fl. 260, az előtt csak 60 volt; egy vágó tehén fl. 8, vaj 6 oka d. 30: fl. 1 den. 80 . . . . fl. 289 dn. 60.

Drág pers nro 19, füst nro 2. Császár adaja fl. 7 d. 86. Török urok csauz sereghajtó, vaj 2 oka, fl. 60, ezután már minden háztól egy-egy tallért alkuttak vele . fl. 12 dn. 46.

Ujfalu pers. nro 38, füst nro 2 Császár adaja fl. 8, templompénz fl. 1 d. 80, czüvekpénz fl. 1. Török urok Ozmán aga fl. 50 fl. 69 dn. 80.

Alsó-Mankás pers. nro 16, füst $\frac{1}{2}$. Császár adaja fl. 1 d. 80, templompénz d. 90, czüvekpénz fl. 1 d. 20. Török urok Ibraim iszpája fl. 4, egy tehenet adván a budaiakkal, adtak abba fl. 1 d. 40 . . . . fl. 9 dn. 30.

Csomafája pers. nro 10 füst nro 1. Császár adaja fl. 4 d. 20, templompénz fl. 1 d. 80, füstpénz fl. 5, czüvekpénz fl. . Török urok Ozman aga fl. 20 . . . . fl. 32 — —

Badok pers. nro 23, füst nro 1. Császár adaja fl. 4 d. 20, templompénz fl. 1 d. 80, portapénz fl. 1 d. 20, czüvekpénz fl. 1. Török urok Musztafa iszpája fl. 20, három rókabőr, egyet d. 180: fl. 5 d. 40 . . . fl. 33 dn. 60.

Borza pors. nro 45, füst nro 2.
Császár adaja fl. 8. Török urok Ozmán aga fl. 30 . . . . fl. 38 — —
Ez ide folyebb megirt negyvenhárom faluknak latusi szorént való summáit egyben summálván tészen egy summában melyet annuatim az töröknek adnak . . . . . fl. 3127 dn. 80.
Az országnak is fizetnek . . . . fl. 255 — —
fl. 3382 dn. 80.
Füstnek summája nro 96.

(Eredetiről, mely Torma Károly birtokában van Csicsó-Keresztúron.)

XVI.

Méltósággal tündöklő kegyelmes és keresztyén fejedelem, nekünk mint kegyelmes urunkhoz alássan folyamodván.

Az mindenható Istent kérjük, hogy ngod életit boldog birodalmával sok időkre terjeszsze, mint kegyelmes urunknak alássan kivánjuk; ennekutánna akarók ngodnak jelenteni, hogy az ngod fejedelmi kegyelmessége szerint, kit hozzánk sok képen mutatott meg, mellettünk sok fáradozásival levén ngod, hogy békeségesen hazánkban mehessünk, mi is kegyelmes urunk, megnyugodtunk vala, az méltóságos Duka vajda ő nga leveleinek tenorai szerint, kit minekünk küldött vala, az ngod jámbor szolgája György Deák uram által, az kire ngod is rá emlékezhetik, hogy mi ngod előtt az elmenetelre igiretet tettünk vala, és naprul napra készülvén,szintén akkor akarunk vala az ngod udvarlására eljünni, eddig rajtunk, fentartott kegyelmességit megköszönhessük, egyszersmind ngodtul elbucsuzván, hazánkban visszamehessünk, de midőn ngodhoz akarunk indulni, hazánkból érkezik ilyen hirünk, hogy Duka vajda ő nga, az fentött igéretit mindenekben violálta, mert ő nga azt igérte vala, hogy az mely javainkat elvitte volna, vissza adatja, és az kiket eddig el nem

vitetett, többé nem vitetődnek, magunk emberünket is előre küldvén ő ngához, megengedvén házainkhoz s javacskáinkhoz lássanak, de ő nga nem hogy az elvitetett javainkban valamit vissza adott volna, hanem az a mi hátra maradott volt azt is mind elvitette ő nga, és az javainkban semmit sem hagyott meg, ezeket megértvén, álmélkodva csudálkoztunk, miformán cselekszi ő nga ezt az dolgot, hogy szavait violálja, és az dolgot másképen mutatja ő nga, nem az mint igirte volt, mi ugyan készülünk vala, hogy ide jüjjünk, és ngodnak értésire adjuk, ugyanakkor érkezvén az ngod szolgája György Deák uram, ngod parancsolatjával hozzánk, ottan mindjárást megindulván, jöttünk ngodhoz, mostan pediglen ugy értjük, hogy Duka vajda ő nga Sztvojo-Vornyikot fogságba titette, és egy vőnket kinok alá vervén, sütögették, ilyen fogásokat tivén hozzájok, azt mondván, hogy mi titkon leveleket küldöztünk volna hozzájuk, ők is nekünk leveleket küldöztek volna, kihez képest ezen fogásoktul nyilván tudjuk, hogy igaz emberek vagyunk, miért is ugy az mint ők mondják, fel sem találtatik az, hogy mi titkon leveleket küldöztünk volna valami mestersigekkel, vagy ük ezen formán nekünk küldöztek volna; nyilván pediglen küldöttünk, elsőbben az ngod szolgája György Deák uram által, és az magunk emberinkel, mikor az vajdának ő ngának, több boéroknak is irtunk, Sztroe uramnak is, különben azokrul az ránk való fogásokrul semmit sem tudunk; hanem könyörgünk alássan ngodnak, hogy az ngod szive neheztelésre ne forduljon ezekirt, az kiket ük mondanak, és ránk fogják, mert mi iletünkre vállaljuk fel ngod előtt, hogyha mi efféle dolgokat irogattunk oda, vagy onnét afféle irások jöttek volna az minemüveket mondanák, sőt ez az dolog semmiképen fel nem találtatik, hanem ezek egészlen csak ráfogások és mestersigek, mert már ez mint volt, mindeneknek elvitődött, csak fejunkel maradtunk meg, hanem ha azt kivánják, fejünket is, hogy elvitessék. Az mi életünk egészlen az ngod kezeiben marad meg,

mert ük ezekhez az mestersigokhez ugy fogtak, hogy iletünket is fogyathassák el; melyre nézve maradunk csak abban, az mint az mindenható Isten fogja világositani az ngod tiszta szivét; az mindenható és kegyelmes Isten oltalmazza és tartsa boldog fejedelemségében ngodat jó egésségben, és békességben sok esztendőkig.

Ngod méltatlan alázatos szolgái

Bán György. Nyagoje Vornyik jváko Logofott Szrizavisztier. Ilie Setrár.

(Eredetiről t. Mike S. ur gyüjteményéből.)

XVII.

A fővezérnek.

Htlms császár fényes portájáról megérkezett fő követ kedves ur hivem htlms császárunk nagy kegyelmességét és ngod atyai gratiaját hozzám és htlms császár Erdélyországához bőven megjelentette. Egyébaránt a kételenitő szükség kényszerit arra, hogy htlmasságodnak a magyarok állapotjáról ujonnan irjak, kiknek állapotjáról bizonyos dolog ngodtól világosabb választ vártam volna, mert ha azoknak a dolgot ugy megjelentettem volna, a mivel követem megérkezett, egy átalában ezzel menten eloszlottak volna, hanem, hogy inkább megtartassam őket, azt mondottam nekik, hogy immár htlms császár minden dolgokat reám bizta, azért az alkalmatosságokra kell vigyázni és a dolgokkal nem kell hirtelenkedni, várván ez alatt az ngd mostan kijött főkövetül maga tihája által irt htlms irásától és parancsolatjától, melyet, hogy ngod sietetni méltoztassék alázatosan kérem ngodat. Én sok költségemmel s fáradságommal tartottam eddig is htlms császár hüségébe őket, de a mint sokszor közelebb peniglen mostan kijött követem által ngodnak megizentem ezek annyira elunatkoztak a sok várakozásban, hogy ha htlms császár kegyelmessége még is halasztódik, megtartani tovább őket lehetetlenség leszen, melyért én méltán nem dorgáltathatom, mert

ngodnak sok izben értésére adtam. Embereim penig miholt Bécsből vagy Lengyelországból megérkeznek, ngodat alázatosan tudositani el nem mulatom. Kivánom Istenem ngodat htlms császárunk hasznos szolgálatjára kglmsn éltesse.

(Kelet 1674?)

(Az erdélyi muzeumegylet kézirattárából.)

XVIII.

Instructio pro Generoso Dno Christophoro Páskó de Székelyhid ex Somlio ad Passam Váradiensem ex consensu commissarior. Ablegato Anno 1675. 17. Febru.

1) Az Passának ő nagyságának kegyelmed leveleinket megadván, szónkal mentül helyesebben köszöntve.

2) Jelentse meg kegyelmed, hogy mi tehetségünk szerint minden jót igyekeztünk volna végezni az ő nga ideküldött embereivel; de nem tudjuk, mi okból viseltetvén, nem hogy valami jó dolgot végez . . . . . . vélo, de látjuk, hogy a minapi ngod sok szép irásira a ngod embere, és több helytartó urak jelenlétében az mely alkalom lött volt, és azon váradi uraktól megpecsételtetett, már csak ilyen hamar is bontogatják, és magokat ahoz tartani nem akarják.

3) Instálni kell azért az passának, hogy azt a contractust, mely az ő nga sok szép levelére és az ő nga tekintetiért lett, azt a váradi urakkal és vitézekkel tartassa meg, és erősitse meg, ne hadja ő nga maga gyalázatjára ilyen hamar annyi sok munkájával fáradságával szerzett végezést elbontani és semmisiteni.

4) Hogyha pedig valami oly dologra ereszkedik a passa és ujabb embereket küldenek legyen a kiküldés az egész divány akaratjából, és tetszéséből, igen reá kell vigázni elégséges plenipotentiával.

5) Ha pedig arra találnak lépni, kegyelmed bennünket idején korán tudositson.

6) Mindenek felett ő kegyelme azt inculcáljta a passá-

nak ő nagyságának, hogy a Fejedelmet és Erdélyországát nagyobnak tartsa egynehány Szpahiánál.

Extradata per nos ad dirmimenda in confiniis gravamina deputatos commissarios.

Külről: Páskó uramnak adott Instructio pariaja.
(Mike Sándor ur gyüjteményéből.)

XIX.

Htlmas császárunk széles ez világra kiterjedett fényes birodalmának igazgató fővezére, nekünk kglms urunk.

Isten ngodat stb. Valamint ennek előtte nehányszor való követségekben, ugy most én általom is a magyar hazából kibujdosott urak és főrendek htlms győzh. császárunkhoz ajánlott hűségek és ragaszkodások felől ngodat bizonyossá tenni akarták.

Ezen állhatatos hűségekből és h. gy. császárunk felőlünk való szorgalmatos gondviseléséből mind a mellettek levő s mind az otthon maradt attyokfiai és igaz magyarok mind az hadak vettenek ez ideig jó reménységet, hogy az ő htga fényes fegyvere és Isten után segedelmeskedése által lehetne édes hazájokban megtérések; a lengyel dolgok is (a mint ott volt tudva) már közelitvén a békességes tracta által való accomodatióhoz, melyből mivel ellenkezés következett, hogy mind a mellettek levő s mind az otthon maradt igaz magyar atyafiaknak és hadaknak szabadulások felől vött reménységek a németeknek practikája által meg ne lágyulna, azoknak megbátorittatásokra azon magyar uri s főrendek jobb és alkalmatosabb utat nem láthattanak, mintha a hadaknak valami munkát adhatnának és az által hazának valamely részét a szabadulást váró igaz magyarokkal együtt az ellenség igája alól felszabaditván velek megegyezkedhetnének, kiknek hogy fundamentomok és várarakozások egyedül a fényes portától függ. Isten után, azon magyar uri és főrendek azon kérik mlgs ngodat, és ngod által gy. h. császárunk-

nak reménykenik engedhessék meg, avagy parancsoltassék meg a mlgs erdélyi fejedelemnek küldhesse valamely bizonyos hivét nehány ezer emberekkel avagy ugyan teljes erővel is az igaz magyarok mellé, hogy azokkal együtt mig Isten nagyobb dolgokra utat mutat és alkalmatosságot ad, valamely részét hazájoknak gy. h. császárunk hűségére hajthassák és holdoltathassák meg, és sokoknak lábbadozó reménységeket ezzel ujithassák meg.

Valamint ennek előtte mlgs ngod tetszéséből bizonyos uri és főrend követek jöttenek vala be, hogy a magyar nemzet dolgairól egy bizonyos és állandó végezést végezhettenek és athnamet nyerhettenek volna, ugy ma is azon kérik mlgs ngodat, hogy a ngod engedelméből ugy mint bizonyos dologra mindjárt jöhessenek be, becsületes uri és főrend követjek, kik a fényes portán a magyar nemzet állandó securitására egy bizonyos erős végzést végezhessenek; mert tagadhatatlan dolog, hogy a német egy részről sok igéretekkel és esküvésekkel, a magyarok dolgainak ocsulásával, (hogy tudni illik minden bizakodások reménységek haszontalan, mert a fényes porta őket soha meg nem segiti) csalogatják hitegetik, a vitézlő rendet és egyebeket is. Tarthassanak azért attól, hogy a haladásból és unalmas várakozásból a magyar dolgokat a fényes porta bizonytalanoknak állitván, sokan meg ne tántorodjanak, melyet ez uton megelőzni felette nagy szükség; ezeket is h. gy. császárunk hűségében megtartván másokat is arra édesitni.

Ez is neveli a reménytelenséget minden rendek elméjében, hogy a végbeli s nevezetesebben a váradi vitézek behodoltatástól maig is meg nem szünnek (noha mind levelek mind követségek által sokszor kérték és intették arról őket) ottan-ottan kicsapván embereket vagdalnak le rémitvén a szegénységet, még olyanoknak is rabolják hódoltatják jószágokat kik a mostani boldogtalanságban nyomorogván gy. császárunk fényes köntöséhez ragaszkodtak és ő hlga által

reménylvén szabadulásokat minden jószágokkal együtt az ő htlga igaz hűségére ajánlották magokat; melyet némely magok hasznát leső emberek ugy bontogatván, innen is az igaz magyaroknak portához való folyamodásokat az ellenség neveti, csufolja, egyebek átkozzák őket s a fényes porta jó akaratjával s kegyelmességével való biztatások, s hitelek fogyatkozik, mind a szabadulást váró magyarság s mind azoknak dolgaira vigyázó szomszéd nemzetek előtt. Hogy tudniillik a magyaroknak fényes portához való folyamodások az egész nemzetre ily romlást hozott, melylyel az ilyen magok hasznát vadászó emberek rontják az országot. Legyen azért ngod bölcs itélete rajta, igy elrabolván, darabonként beholdoltatván az országot (hogy ha hamar meg nem orvostatik) mitől holdoljanak azután, fizessenek adót h. gy. császárunknak. A rabokat, ha kiket nálok megtalálnak is, nagy sarczon bocsátják ki mint szinte az ellenséges időben. Mivel azért országostól ajánlották magokat a magyarok és akarnak meghódulni, h. gy. császárunktól parancsoltassék meg mindeneknek szerte szélyel a végekben, nevezetesen a szentjóbi és váradi vitézeknek semmi szin alatt rablást s holdoltatást tenni ne merészeljenek, a mely városokat és falukat kiváltképen Szathmár és Szabolcs vármegyékben a változás alatt beholdoltattanak is, azokat adózásra és hódolásra ne kényszeritsék. Legyen nyilván a világ előtt, hogy mind ezek a fényes porta akaratja és parancsolatja ellen löttenek, és hogy az igaz magyaroknak htlms győzhetetlen császárhoz való folyamodások nem huzott és nem is hoz romlást kárt és gyalázatot, hanem szabadulást. A rabok közül ha kiket szinte eladtak volna is minden sarcz nélkül bocsássák ki; ezen kivül méltoztassék ngod a főtisztekre erős fenyitéket és hathatos parancsolásokat, melyeket a szomszéd nemzetek és magyarok nyilván tapasztalván kövessék nyomdékát az igaz állhatatos magyaroknak és attól ne irtózzanak.

Holott penig esztendő elfolyása alatt való quartélyával

a hadaknak Biharmegye igen megsanyarodott, méltoztassék ngod kglmesen parancsolni, a végbeli főtiszteknek és szpaiáknak nevezetesen egri és jenei basáknak, gyulai és szolnoki bégeknek, lehessen az szandasákságokban is szabadon élések és quartélyok a hadaknak, és a szabadság idején az oda való meneteltől ne tilalmaztassanak; és mivel a lator katonák, pápisták a felső végekre igen felszorultanak, ha a magyar vitézeknek történnék azok ellen oda felé való fordulások, arról is méltóztassék ngd kglmesen parancsolni a budai vezérnek és érsekujvári pasának s több végbeli tiszteknek is, ha nagyobb erő érvén őket megnyomattatnának, htlms császár vitézi legyenek nekik segitséggel és htlms császár birodalmában lehessen szabados jövések menések és oltalom és menedék helyek.

(Kelet 1675.)

(Rozsnyai D. gyüjtem. gr. Mikó Imre birt.)

XX.

Titulo praemisso.

Ngd becsületes hive tekintetes Csafer aga által nekem küldött levelét illendő becsülettel és tisztelettel vettem a tegnapi napon, melyben ngod parancsolta, hogy a római császár hadai miatt Erdély országában avagy az erdélyi határhoz közelebb való szomszédságokban történt cselekedetekrül és dolgokrul valóságosképen tudositanám ngodat, melyeket is mivel különb-különbféle dolgok, rövid szóval nem is lehet megirni, mindazonáltal ha nem mindeniket is, avagy csak nagyobb részint való dolgokat eképen irhatom meg ngodnak: a felyebb való egynehány hetekkel, midőn feles erdélyi nemes embereknek Magyarországban is levő jószágokban, s a szegény községnek is a német velek levő magyar horváth hadak elszenvedhetetlen károkat töttek volna, az én alattam levők közül egyik böcsületes urember Csáki László alázatosan kezdvén törekedni, hogy az én engedelmemből had adatnék

szabadsága a magyar királyhoz menetelre, kárainak megelégittetése felett való kérésre, kinek is ilyen okkal megengedtetett menetele, hogy nem csak a maga kárait, hanem több erdélyi nemességekét is szorgoztatná azon uttal, kihez képest cselekedvén htlms császárunk flgs parancsolatjával, tudniillik hogy a németekkel való békességet szentül megtartanám én is; de a megemlitett Csáki László hivem szintén a közelebb való napokkal érkezvén meg hozzám, nem hogy orvoslását vette volna kárainak, sőt inkább nagyobb kártételeket s gonoszságokat tapasztalta utjában is a német és vele levő magyar hadaknak, és érzette Erdélyországa is midőn Debreczen városát erőszakosan megszállván, szabados akarattal kedvek szerént való prédálásokat, hogy elkövettek ezt senki sem tagadhatja, ezzel a predával is meg nem elégedvén, azután csakhamar, való napokkal Erdélyhez tartozó mezővárosokat falukat is felvervén, minden javukból őket kifosztották, de még továbbá nagyobb dolgokra való igyekezetek is, a miben mostan foglalatoskodnak a németek világosan kitetszik, midőn a Tiszától fogva egy széltében minden alkalmatos helyeken különb-különbféle erősségeket készitnek, árkokkal s földből csinált bástyákkal és ezeket élésekkel vitézlő renddel teljesitik naponként, melyek is bizonyosan a közelebb való török váraknak lehetnek akadályokra jövendőben, a melyek penig az erdélyi házához közelebbek, az okból is valamikor akarnak Erdély ellen mindenkor kártételeket és egyéb hadi gonoszságokat igen könnyen véghez vihetik, hamar vissza is térhetnek a prédával, a mostan erősiteni kezdett helyek is némelyek (de kevesebbek) régiek, többek penig most ujolag fundamentumokból kezdettek épitettni, a mint a következendő felirt helyekkel világosan kitetszik, ilyen renddel: Polgár és Beszermény minden erősség nélkül lévén ez előtt, mostan árkokkal és földbástyákkal körül vették és vitézlő rendekkel is erősitették, Eger, Várad váraknak elég közel való szomszédságokban melyekrül magok is bizonyságot tehetnek az

egri vitézek, hogy közelebb hozzájok mintsem az erdélyi határhoz, Nagy-Bányának bástyáit a németek egészlen lerontották volt, de most ujabban meg akarják épitni és a fizetett hadakat is belé sokasztni; Kállónak, Károlynak, Erdőd aljának, Béltoknek is a városok szélesitettek, és palánkokkal árkokkal sánczokkal körülvétetve erősittetett, holott az erdélyi határhoz közel ezek a szélbeni császárfölden vannak, azok is a török és erdélyi várakhoz a szomszédságokban közelebbek is ezek Szaniszló, Mistin, Nyir-Béltek, Erdőd-Száda, Iloba a kikhez némely erdélyi tartományokból gerendafáknak deszkáknak és egyéb épitő szükségekre való eszközöknek, éléseknek szállitására kénszergetik elviselhetetlen veszedelmes terhekre a megnyomorodott szegény községet; mindezeknek is a feles megbántodásoknak megorvoslására és kitanulására gondolkozom vala ugyan a magyar királyhoz felküldenem oly bizonyos emberemet, a ki által végére mehessek valamiképen, ki akaratjából származnának ezek a mód nélkül való cselekedetek a szent békességnek nyilván való rontására, de a fényes porta hire nélkül ezen dologhoz is nem bátorkodhattam nyulni, hogy azzal is netalán némely értetlen elméknek okot ne adnék helytelen cselekedetekre és ellenem való vádakra; mind ezekkel peniglen csak a bizonyos tudositásoktól vártam, hogy irhatnék igen igazat és nem vélekedést ngdnak, egyébaránt ha szintén ngd hive és követje nem érkezett volna is mélgs parancsolatjával ngodnak, mind azon által a fényes portához tartozó kötelességem szerént való kész szándékkal megirni okvetetlen el nem mulattam volna, a mit, hogy ennekutána is tudositani igyekszem minden alkalmatossággal ngodat. Ezekkel Isten után bizom a ngd mlgs jó akaratjában és oltalmában magamat foganatosan. Isten a ngs mlgs életét szerencséjével nevelje és terjeszsze boldog időkre, kivánom. Iratott Segesvár városában bőjtelő havának 10-dik napján 1676-ik esztendőben.

Ngdnak engedelmességgel szolgál Apafi Mihály.

P. S. Mind ezek arra valók, hogy a németek arra a felekre lakó szegénységet prédálják, pusztitsák azokból a helyekből; ezekből következő rosszak és több dolgok is ugy orvosoltatnának meg, ha kglms császár a szegény magyarokat megsegitené vagy segittetné, ki is ha sokára halad, naponként nevekednek a rosz dolgok, a magyarokat is azokból az ujonnan csinált helyekből közel levén, ottan ottan mind titkon mind nyilván inkább festinálhatják.

(Rozsnyai D. gyüjtem. gr. Mikó Imre birt.)

JAVITANDÓK.

4-dik	lap	felül	1-ső sor:	sem egválasztása h. o. se megválasztása
5-dik	»	alól	4. »	Rácz h. o. Ráth
9-dik	»	felül	18. »	mentől h. o. mentest
11-dik	»	»	14. »	az udvarhelyszéki h. o. az udvarhelyszéki,
16-dik	»	alól	2. »	Goeber h. o. Goebel
23-dik	»	felül	18. »	hazátoknak h. o. házatoknak
74-dik	»	»	3. »	Schmeidau h. o. Schneidau
81-dik	»	»	6. »	bevehetéséről h. o. bevehetésének lehetetlenségéről
88-dik	»	alól	12. »	Pázmán h. o. Pázmány.
89-dik	»	felül	8. »	Gelei h. o. Geleji *)
93-dik	»	»	15. »	mart. o. h. o. mart. 8
236-dik	»	alól	10. »	(kézir.) *ez a szó kihagyandó.*
334-dik	»	»	1. »	tan h. o. tanácsából.

*) E név egypár helyt igy van irva, külön felhozni azonban feleslegesnek tartottam.

